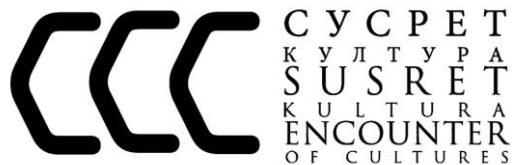

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

Deseti međunarodni interdisciplinarni simpozijum

SUSRET KULTURA

Zbornik radova

Novi Sad
2019

Izdavač

Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš, dekan

Urednici

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš
Prof. dr Željko Milanović

ISBN

978-86-6065-544-0

Deseti međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura održan je 30. novembra 2018. godine.

Imejl adresa Skupa: susret.kultura@ff.uns.ac.rs

Programski odbor

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš	<i>Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija</i>
Prof. dr Jasmina Grković-Mejdžor	<i>Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija</i>
Prof. dr Angela Rihter	<i>Univerzitet Martin Luter, Hale-Vitenberg, Nemačka</i>
Prof. dr Boris Dudaš	<i>Univerzitet u Rijeci, Hrvatska</i>
Prof. dr Joana Vid	<i>Zapadni univerzitet Temišvar, Rumunija</i>
Prof. dr Roberta Majerhofer	<i>Univerzitet u Gracu, Austrija</i>
Prof. dr Sanja Bošković-Danojlić	<i>Univerzitet u Poatjeu, Francuska</i>
Prof. dr Tomaš Kvoka	<i>Jagelonski univerzitet u Krakovu, Poljska</i>
Dr Su Taplin	<i>Kingston i Sv. Džordž, Univerzitet u Londonu</i>

Organizacioni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Ivana Đurić Paunović	<i>Odsek za anglistiku</i>
Prof. dr Dragan Prole	<i>Odsek za filozofiju</i>
Doc. dr Gordana Ristić	<i>Odsek za germanistiku</i>
Prof. dr Eva Toldi	<i>Odsek za hungarologiju</i>
Prof. dr Ivan Jordović	<i>Odsek za istoriju</i>
Prof. dr Bojana Stojanović Pantović	<i>Odsek za komparativnu književnost</i>
Prof. dr Dejan Pralica	<i>Odsek za medijske studije</i>
Prof. dr Jovana Milutinović	<i>Odsek za pedagogiju</i>
Prof. dr Dušanka Mitrović	<i>Odsek za psihologiju</i>
Prof. dr Tamara Valčić Bulić	<i>Odsek za romanistiku</i>
Prof. dr Ivana Ivanić	<i>Odsek za rumunistiku</i>
Prof. dr Janko Ramač	<i>Odsek za rusinistiku</i>
Prof. dr Radoslava Trnavac	<i>Odsek za slavistiku</i>
Prof. dr Jasna Uhlarik	<i>Odsek za slovakistiku</i>

Prof. dr Dušan Ristić	<i>Odsek za sociologiju</i>
Prof. dr Dušanka Zvekić-Dušanović	<i>Odsek za srpski jezik i lingvistiku</i>
Prof. dr Milivoj Nenin	<i>Odsek za srpsku književnost</i>

Izvršni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš	Msr Aleksandar Mudri
Prof. dr Jasmina Kodžopeljić	Dr Stefan Ninković
Prof. dr Olivera Knežević Florić	Ivana Simovljević Jokić
Prof. dr Milivoj Alanović	Aleksandra Mirković
Prof. dr Zoran Paunović	Igor Lekić
Prof. dr Željko Milanović	Maja Hovanjski
Prof. dr Marko Škorić	Zoran Milošević
Doc. dr Jelena Kleut	Jaroslav Kovač
Tomislav Bukatarević, sekretar Odbora	

Recenzenti

Doc. dr Ana Milojević	Prof. dr Adam Svetlik
Doc. dr Jelena Kleut	Prof. dr Marija Stefanović
Prof. dr Nataša Kiš	Prof. dr Sofija Miloradović
Prof. dr Jelena Ajdžanović	Prof. dr Arijana Luburić-Cvijanović
Prof. dr Edit Katona	Doc. dr Viktorija Krombholc
Prof. dr Dušanka Zvekić-Dušanović	Prof. dr Željko Milanović
Prof. dr Marko Čudić	Doc. dr Dušan Ristić
Prof. dr Nada Arsenijević	Prof. dr Eržebet Čanji
Prof. dr Jasmina Kodžopeljić	Doc. dr Aniko Novak
Doc. dr Mirjana Sekulić	Doc. dr Aleksej Kišjuhas
Prof. dr Jasna Stojanović	Prof. dr Marko Škorić
Prof. dr Vesna Manojlović Nikolić	Prof. dr Miloš Đorđević
Prof. dr Vladan Gavrilović	Prof. dr Kornelia Farago
Doc. dr Una Popović	Prof. dr Nikolina Zobenica

Prof. dr Julijana Vučo
Prof. dr Eva Toldi
Prof. dr Miodrag Vukčević
Doc. dr Mario Liguori
Prof. dr Zuzana Čižikova
Prof. dr Hargita Horvat Futo
Msr Aleksandar Mudri
Prof. dr Olivera Radulović
Prof. dr Gordana Štasni
Prof. dr Marija Pastor Kiči
Prof. dr Dejan Dašić

Svi radovi objavljeni u Zborniku radova sa Desetog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma *Susret kultura* anonimno su recenzirani i dobili su po dve pozitivne recenzije.

Autori su odgovorni za jezičku korektnost svojih radova.

SADRŽAJ

PLENARNA PREDAVANJA U ČAST NOAMA ČOMSKOG

Ranko Bugarski IZAZOVI PREVOĐENJA I PREDSTAVLJANJA RANIH RADOVA NOAMA ČOMSKOG JUGOSLOVENSKOJ STRUČNOJ PUBLICI.....	15
Sabina Halupka Rešetar UTICAJ NOAMA ČOMSKOG NA RAZVOJ SAVREMENE TEORIJSKE LINGVISTIKE.....	25

PLENARNA PREDAVANJA U ČAST VUKOVOG RJEČNIKA

Исидора Г. Ђелаковић УЛОГА ВУКОВОГ РЈЕЧНИКА У ПРОЦЕСУ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА	45
Јасмина Дражић ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК У ВУКОВОМ РЈЕЧНИКУ.....	63

I JEZIK NA RASKRŠĆU KULTURA

Biljana Radić Bojanić OBJEKTIVNA ETNOLINGVISTIČKA VITALNOST SRPSKOG JEZIKA KOD SRPSKIH ISELJENIKA U HOLANDIJI.....	85
--	----

II KULTURA, VIŠEJEZIČNOST I PREVOĐENJE

Toldi Éva IRODALMI TÖBBNYELVŰSÉG – HAGYOMÁNY VAGY ÚJÍTÁS? .	107
Čila Utaši JEDAN PREVODNI TEKST IZ RANOG NOVOG VEKA LUKAČ PEĆI: ČASTAN VENAC HRIŠĆANSKIH DEVICA (PÉCSI LUKÁCS: KERESZTYÉN SZÜZEKNÉK TISZTESSÉGES KOSZORÓJA)	119
Aнико Уташи ЛАКО ПИСАТИ – ЛАКО ПРЕВОДИТИ (КЊИГЕ ЗА ДЕЦУ ЕВЕ ЈАНИКОВСКИ НА РАЗНИМ ЦИЛНИМ ЈЕЗИЦИМА)	131

Ispánovics Csapó Julianna AZ AKÁC JELENTÉSRÉTEGEI A VAJDASÁGI MAGYAR ÉS AZ ANYAORSZÁGI KULTÚRÁBAN.....	143
--	-----

III KNJIŽEVNOST KAO KULTURNI FENOMEN

Bojana Kovačević Petrović UTICAJ GLOBALIZACIJE NA KNJIŽEVNOST LATINSKE AMERIKE.....	167
---	-----

Vladislava Gordić Petković KNJIŽEVNO PRIPOVEDANJE I ČITALAČKO ISKUSTVO U NOVOM KULTURNOM KONTEKSTU: <i>U NAŠE VREME I STARAC I MORE</i> ERNESTA HEMINGVEJA	183
---	-----

Bojana Vujin, Ivana Đurić Paunović ROADTRIPPING THROUGH TIME AND THOUGHT IN NEIL GAIMAN'S <i>AMERICAN GODS</i> : MYTHOLOGY, FOLKLORE, AND POPULAR CULTURE	197
--	-----

Hargita Horvat Futo INTEGRACIJA LOKALNIH KULTNIH MESTA U NASTAVU KNJIŽEVNOSTI.....	211
--	-----

Marina Šimak Spevakova SLOVAČKA NAUKA O KNJIŽEVNOSTI – OD TEORIJE DO NJENE PRIMENE.....	223
---	-----

Janko Ramač, Daniela Marčok RUSINSKO – SLOVAČKE KNJIŽEVNE VEZE U DRUGOJ POLOVINI XX VEKA	233
--	-----

IV KULTURA, POJEDINAC, DRUŠTVO

Marica Rajković MODA I ZEITGEIST: OGLED IZ FILOZOFIJE KULTURE.....	249
---	-----

Ivica Leovac, Goran Lovrić JOHANNES WEIDENHEIM IZMEĐU KULTURA	261
--	-----

Andrea Ratković	
MULTI- I INTERKULTURALNOST: (I)RELEVANTNOST KULTURNOG PLURALITETA ZA KONSTITUISANJE DRUŠTVENIH SUBJEKATA	275

V ISTORIJA I KULTURA

Zoltán Györe, Attila Pfeiffer	
DOŠLI SU TURCI, ALI ODMAH I ODLAZE? PRILOZI PITANJU PADA BAČKOG UTVRĐENJA POD VLAST OSMANLIJA (1526-1543)	289

Boris Stojkovski, Nebojša Kartalija	
SERBIA THROUGH THE EYES OF CONTEMPORARY WESTERN TRAVELERS IN THE AGE OF NEMANJIĆ DYNASTY (1166–1371)	305

VI REČ I KULTURA

Tamara Stanić, Aleksandra Blatešić	
KNJIŽEVNI I CIVILIZACIJSKI ELEMENTI U UDŽBENICIMA ITALIJANSKOG JEZIKA <i>NUOVO ESPRESSO</i>	325

Gorana Zečević Krneta, Ana Jovanović, Maja Andrijević	
ANALIZA ELEMENATA INTERKULTURNE KOMUNIKATIVNE KOMPETENCIJE U SAVREMENIM UDŽBENICIMA SRPSKOG JEZIKA ZA STRANCE.....	339

VII JEZIK KAO KULTURNI FENOMEN

Edita Andrić	
...ZUB ZA ZUB FRAZELOŠKE JEDINICE SA KOMPONENTOM 'ZUB' U MAĐARSKOM I SRPSKOM JEZIKU.....	359

Aleksander Urkom	
U SUSRET NOVOM MAĐARSKO-SRPSKOM REČNIKU: MESTO PRIVREDNE TERMINOLOGIJE.....	377

Михайло Фейса	
ОСНОВА РУСКОГО ЯЗИКА – КОНТАКТОЛОГИЙНИ ПРИСТУП	389

**PLENARNA PREDAVANJA
U ČAST NOAMA ČOMSKOG**

Ranko Bugarski*
Filološki fakultet,
Univerzitet u Beogradu

UDK: 81-116.6 Chomsky N.

IZAZOVI PREVOĐENJA I PREDSTAVLJANJA RANIH RADOVA NOAMA ČOMSKOG JUGOSLOVENSKOJ STRUČNOJ PUBLICI

This article is based on the author's oral presentation at the 10th international conference "Encounter of Cultures", held at the Faculty of Philosophy in Novi Sad on 30 November 2018, in the section dedicated to the 90th birthday of Noam Chomsky, universally acclaimed as the leading exponent of theoretical linguistics in the first half of the 20th century and one of the world's most influential living intellectuals. I first recall, from a distance of over half a century, how I struggled through Chomsky's path-breaking, wholly unfamiliar and difficult book *Syntactic Structures* (whose unusual publication history is noted) during a postgraduate seminar I attended at University College London in spring 1963, directed by the visiting American linguist James H. Sledd. I actually saw Chomsky, for the first and only time, in late 1966, at a lecture he gave at Columbia University in New York; however, we later corresponded on several occasions. In the following years, I devoted much time and energy to introducing Chomsky's early work to the Yugoslav readership, in the form of both popular articles and more demanding treatments addressed to professionals in linguistics and related fields. I then describe how transformational-generative grammar, as applied to English syntax, entered the teaching curricula at the University of Belgrade through my inaugural lecture there in 1970, noting also the similar role played at the time by linguists at other universities across the country. My crowning achievement in this area was the publication in 1972 of the book *Gramatika i um* ["Grammar and Mind"], an anthology of Chomsky's writings which I selected, translated, introduced and provided with comments. This was the first comprehensive introduction and interpretation of his ideas and procedures for Yugoslav readers; well received and favourably commented on by Chomsky himself and Roman Jakobson among others, it went into a second, enlarged edition in 1979. There follows a discussion of the manifold problems involved in the enterprise, in particular regarding the translation of a whole array of technical terms, diagrams and symbols specific to the new theory. Another major difficulty were the numerous examples of English sentences

---

* rbugarski@fil.bg.ac.rs

illustrating particular grammatical features, whose points may often be lost in translation into Serbo-Croatian due to structural differences between the two languages. To round off the story, I point out that I stopped following Chomsky's theory shortly thereafter, finding the rigid formalism of its successive versions increasingly difficult and not really to my taste, as my interests had by that time turned to topics and issues in applied linguistics and especially sociolinguistics. Yet I maintain to this day the nostalgic feeling of having accomplished a worthwhile and timely mission in serving the community of Yugoslav linguists; moreover, the experience I went through in the process marked an important phase in my own development as a linguist.

Key words: Noam Chomsky, Roman Jakobson, linguistic theory, transformatonal-generative grammar, translation of terminology, *Gramatika i um*, Yugoslavia.

Za Čomskog sam čuo, i nešto malo od njegovih tekstova pročitao, i ranije, ali moj prvi ozbiljniji susret s njegovim radom odigrao se na proleće 1963. godine u Londonu, tokom mog jednogodišnjeg studijskog boravka na tamošnjem Univerzitetском koledžu, pod mentorstvom profesora Kverka (Randolph Quirk), tada, i još decenijama potom, vodećeg svetskog stručnjaka za savremenu englesku lingvistiku. Naime, on je pozvao američkog lingvista srednje generacije Džejmsa Sleda (James H. Sledd) da internacionalnu grupu postdiplomaca koji su te godine pohađali njegove seminare, a među kojima sam bio i ja, uvede u tajanstveni svet tada potpuno nove i senzacionalne lingvističke teorije mladog Noama Čomskog, o kome se inače već mnogo govorilo ali je malo ko mogao da ga čita s nekom razumnom merom razumevanja.¹ Zapravo je i sam Sled, izdanak američkog strukturalizma, imao određenih problema s tim, pa smo se svi zajedno mukotrpno probijali kroz stranice *Sintaksičkih struktura* (Chomsky, 1957), posle čega bismo se sasvim zasluzeno okrepljivali pintama u lokalnom pubu „The Marlborough Arms“.

Pored pojmovnih i terminoloških noviteta i načina argumentacije, izvor teškoća bio je i neobičan nastanak ove obimom nevelike knjige.

---

¹ U ovoj grupi bio je i Vladimir Ivir iz Zagreba, potonji istaknut anglist i teoretičar prevodenja, moj blizak prijatelj sve do svoje smrti 2011. godine, koji je značajno doprineo i afirmisanju transformaciono-generativne gramatike u Jugoslaviji. Neka mu ova beleška bude mali memento s moje strane, u prikladnom kontekstu.

Naime, ona nije pisana monografski, nego je sastavljena od delova preuzetih iz autorove višestruko obimnije, neobjavljenе doktorske disertacije sa Univerziteta Pensilvanije o logičkoj strukturi lingvističke teorije (Chomsky, 1955) i na njoj zasnovanih autorovih beležaka za predavanja. Tako sklopljen rukopis Čomski je pripremio na podsticaj urednika novopokrenute serije *Janua Linguarum* poznate izdavačke kuće Mouton iz Haga, slaviste van Shonevelda (Cornelis van Schooneveld) prilikom njegove posete Masačusetskom institutu za tehnologiju (M.I.T.), gde je mladi Čomski već predavao i na kome će provesti ceo radni vek.

To je, dakle, bio početak. Samog Čomskog video sam svega jednom, krajem 1966. godine, prilikom njegovog gostovanja na Univerzitetu Kolumbija u Njujorku, gde sam provodio školsku godinu kao stipendist Fordove fondacije; teme predavanja se ne sećam, ali ona i nije bila iz oblasti lingvistike nego američke spoljne politike, kojom se on već tada zapaženo kritički bavio. Sledeće godine sam posetio M.I.T. i poželeo da se nakratko sretnem sa Čomskim, ali je on bio odsutan. Umesto njega primio me je njegov saradnik Moris Hale (Morris Halle), i tokom našeg razgovora, uz primedbu „Evo ga, najzad!“ pokazao mi je upravo dovršeni, obimni i u tvrde crne korice povezani rukopis knjige koja će postati, i još zadugo ostati, kamen temeljac generativne fonologije (Chomsky-Halle 1968).

Koju godinu potom počeo sam da objavljujem tekstove o teoriji Čomskog, najpre na popularan način namenjen široj javnosti, u listovima i časopisima (Bugarski 1969a; 1969b), a odmah potom i u naučnom registru (Bugarski, 1970; 1973). Prva od ove dve reference predstavlja štampanu verziju mog pristupnog predavanja u zvanju docenta na Filološkom fakultetu, kojim je transformaciono-generativna gramatika uvedena u nastavu na Univerzitetu u Beogradu, da bi se tu u nekom obliku i obimu zadržala tokom narednih decenija. Tih godina ona će ući i na filozofske fakultete u Nišu, preko prof. Gordane Opačić, i Novom Sadu, preko prof. Olge Mišeske Tomić, čija je naslednica u ovom pravcu danas prof. Sabina Halupka Rešetar. Takođe i u Zagrebu (prof. Vladimir Ivir) i Sarajevu (prof. Midhat Riđanović). Ovi lingvisti, uz profesore Milku Ivić i Milorada Radovanovića u Novom Sadu i još neke autore, doprineli su afirmaciji TG gramatike i svojim stručnim raspravama i komentarima iz te oblasti).

Ali moj glavni prilog celovitom predstavljanju Čomskog jugoslovenskoj publici jeste knjiga *Gramatika i um* (Čomski, 1972). Ovaj

izbor njegovih radova, snabdeven obimnim predgovorom i komentarima, imao je četiri dela: prvi je posvećen opštim principima, drugi gramatičkoj teoriji, treći sticanju jezičkog znanja, a četvrti psihološkim i filozofskim implikacijama ovog pristupa dubinskom proučavanju gramatike prirodnih jezika. Težište izbora bilo je na druga dva dela, s namerom da se privuče pažnja i širih a ne samo lingvističkih krugova. Njegovu okosnicu činila su pojedina poglavlja iz knjiga *Sintaksičke strukture*, *Aspekti teorije sintakse* (Chomsky, 1965) i *Jezik i um* (Chomsky, 1968), kojima su dodati popularnije pisani članci i odlomci iz drugih dela. Za potrebe rada na ovom izboru Čomski mi je ljubazno stavio na raspolaganje neke teže dostupne materijale.

Kada sam mu poslao primerak odštampane knjige, na moj trud je reagovao veoma povoljno, napominjući da se u svojoj oceni oslonio na sud američkog slaviste Vejlza Brauna (E.Wayles Browne), odličnog poznavaca kako relevantne lingvističke teorije tako i srpskohrvatskog jezika. A na moj upit kome bi još trebalo da pošaljem knjigu odgovorio je da bi to bili „njegovi prijatelji Roman Jakobson u Kembridžu i Vladimir Dedijer na Bledu“. Na prvi pogled neobičan par, ali treba znati da se Čomski sa Dedijerom viđao na sednicama tada aktuelnog Raselovog tribunala, neformalnog skupa istaknutih svetskih intelektualaca koji je, na inicijativu velikog filozofa, „udio“ viđenijim prekršiocima ljudskih prava i drugih vrednosti. A označavanje Jakobsona kao njegovog prijatelja posebno me je intrigiralo, budući da su njih dvojica, inače najveći i najuticajniji lingvisti te epohe, bili po svojim pogledima izraziti antipodi, a uz to sam znao da Čomski, isključiv u pitanjima teorije, nije naročito mario za Jakobsonov pristup jeziku i lingvistici. Ele, postupio sam po preporuci Čomskog; od Dedijera nisam dobio potvrdu primitka, ali me je obradovala dopisnica na kojoj mi Jakobson drhtavim rukopisom zahvaljuje na „odličnom prevodu radova Noama Čomskog“.²

---

² Kao koloritan lik, Jakobson je bio junak mnogih anegdota. Po jednoj od njih, ovde relevantnoj, neko mu je zamerio što kao veliki lingvist ipak nema mnogo učenika, na što je on nervozno uzvratio “Kako to mislite, nemam učenika. A Homski?” /On je ovo prezime redovno izgovarao prema izvornom ruskom modelu, ne prihvatajući „amerikanizovani“ oblik kojim se služio sam Čomski/.

Tokom rada na ovoj knjizi jedan od najvećih problema bilo je prevođenje specifične stručne terminologije. Sama materija bila je potpuno nova i kod nas se malo o njoj pisalo, pa je mnoge termine tek trebalo iskovati, ili predložiti izborom između raspoloživih alternativa; za ilustraciju evo samo nekoliko osnovnih termina.

Transformation – transformacija: lak izbor za svakoga ko ne beži od internacionalizama, naročito u terminologiji. U Hrvatskoj su puristi odmah ponudili kalk preoblika, što bi moglo odgovarati u izolaciji ali je nesistemski (malo ko bi bio zadovoljan npr. preobličkom/preoblikovnom gramatikom umesto transformacione /transformacijske gramatike).

Generate – generirati, po istom principu; otuda *generative grammar* – generativna gramatika. Proizvoditi, proizvodna gramatika je puristički nategnuto; srećom, nisam zapazio da neko govori o porodajnoj gramatici.

Linguistic competence / linguistic performance – ova fundamentalna opozicija već je nešto komplikovaniji slučaj, sa više mogućnosti. Ovde sam odstupio od principa da pri jednakim ostalim uslovima prednost imaju internacionalni termini, zbog pogrešnih konotacija prevodnih alternativa: kompetencija se pre vezuje za nadležnost nego za znanje, što samo delično odgovara datom teorijskom kontekstu, a performansa za kakvu priredbu ili snagu motora a ne za upotrebu jezika. Stoga sam predložio kontrast jezička sposobnost / govorna delatnost, pri tome svesno narušavajući simetriju atributa *linguistic* kod oba člana izvornog terminološkog para u pravcu srodnog de Sosirovog kontrasta između jezika i govora (*langue / parole*), u uverenju da je to pravi smisao distinkcije. Ovo moje rešenje uglavnom je prihvaćeno, uz moguću alternativu jezičko znanje / upotreba jezika.

Grammaticality – za ovaj takođe ključni pojam iskovao sam termin gramatičnost, u značenju ‘uskladenost sa pravilima gramatike datog jezika’, pa se u tom smislu govori o gramatičnim rečenicama, dakle gramatički ispravnim, nasuprot negrampatičnim, koje odstupaju od tih pravila. Ovo je u Srbiji prihvaćeno, dok je u Hrvatskoj prednost data slikovitom ali konotativno neprikladnom terminu ovjerenost, koji sugeriše sposobnost izvornog govornika datog jezika da sopstvenom praksom ili intuicijom „overi“, tj. potvrди, da je neka rečenica ispravna.

Deep structure / surface structure – dubinska struktura / površinska struktura (ne duboka): u srpskohrvatskom nema razloga za asimetriju prideva

i imenice, koju u engleskom diktira fonotaktika – *depth structure* je teško izgovoriti – a prema duboka valjda bi išlo neadekvatno plitka.

Underlying predstavlja ozbiljniji problem: značenje 'koji leži u osnovi' teško je izraziti pridevom, pošto je osnovni, bazni i bazički dvosmisленo ili netačno. Nisam bio oduševljen adekvatnom sopstvenom kovanicom podležni, koju su međutim prihvatili neki obavešteni autori (kao npr. već pomenuti Vejlz Braun).

Branching diagram, tree diagram – račvasti dijagram ili derivaciono stablo; *branch* n/v – grana, granati se.

Phrase marker – frazni označivač / marker.

Phrase structure rules – pravila frazne strukture (ne rečenične niti grupne).

Rewrite rules – prepisivačka pravila ili pravila preispisivanja (ovo drugo je tačnije ali pomalo nezgrapno).

Kernel / derived sentence – jezgrena / izvedena rečenica (u ovom sklopu zgodnije nego derivirana, jer se u tradicionalnoj gramatici derivacijom naziva morfološki proces građenja reči, a ne rečenica).

Matrix (higher) sentence – matična (viša) rečenica (bolje nego gornja zbog slučajeva sukcesivnog uklapanja).

Embedded (lower) sentence – uklopljena (niža) rečenica (uklopljena je asocijativno bolje nego ugradena, usadena ili uložena, a umetnuta znači nešto drugo u tradicionisnoj gramatici; niža je bolje nego donja, opet zbog sukcesivnosti).

Noun phrase – ovde dostižemo vrhunac šarenila u izboru prevodnog termina, budući da je ponuđeno čak dvanaest mogućnosti: imenička / imenska / nominalna fraza / grupa / sintagma, imenički / imenski / nominalni izraz! Svakom od ovih rešenja može se naći zamerka; u sistem se ipak najbolje uklapa imenička fraza, s obzirom na upotrebu termina fraza za srodne gramatičke pojmove i na njegov derivacioni potencijal, što potire irelevantnu asocijaciju na frazeološku upotrebu ove reči (fraziranje kao prazna priča).

Verb phrase – glagolska fraza, iz razloga navedenih pod *Noun phrase*.

S, NP, VP... – simboli su u naučnoj literaturi neprikosnoveni i ne prevode se, ali je možda dozvoljeno da se u popularnom izlaganju neupućenima “prevedu” u R, IF, GF ili slično.³

I kad smo već kod simbola, poteškoće su poticale i od sistema notacije, kao i od predstavljanja višeslojnih jezičkih struktura putem dijagrama, čime obiluje literatura TG gramatike. Ali još veći problem bilo je prevođenje takođe učestalih primera, tj. engleskih rečenica kojima se ilustruju analizirane gramatičke pojave. Ponekad se moglo prevoditi direktno, ako su se u određenoj pojedinosti strukture engleskog i srpskohrvatskog podudarale, pa je čitaocu prevoda bilo jasno o čemu je reč – ali ako nije bilo tako, što se češće dešavalo, moralo se dovijati i pribegavati objašnjenju u fusnotama ne bi li se poenta primera ipak prenela. Pri svemu tome, bio sam zahvalan što u toj fazi razvitka teorije scenom nisu još bili zavladali slikoviti i teško prevodivi nazivi transformacija i drugih operacija koje će – srećom, posle mog vremena! – uvesti sledbenici Čomskog, tipa *s-pruning*, *affix-hopping*, *pied piping* i mnogi drugi, potpuno nerazumljivi neposvećenima.

O recepciji ovog izbora radova najbolje govori činjenica da je 1979. godine objavljeno njegovo drugo izdanje, dopunjeno jednim obimnim novim tekstrom i sa obnovljenim naučnim aparatom; ovde će biti dovoljno da citiram prvih nekoliko rečenica svog predgovora:

Prvo izdanje ove knjige, koje se pojavilo 1972. godine, naišlo je na vrlo dobar prijem kod stručne kritike i šire čitalačke publike. O tome svedoče brojni prikazi objavljeni u stručnim časopisima i u dnevnoj i periodičnoj štampi, kao i okolnost da je knjiga, iako štampana u tiražu koji je u našim prilikama prilično visok za ovu vrstu publikacija, odavno rasprodата. Njena pojava registrovana je i izvan granica naše zemlje; među lingvistima koji su se o njoj pohvalno izrazili su Noam Čomski i Roman Jakobson. Lepom prijemu knjige naročito su doprineli svojim prikazima Milka Ivić u Jugoslaviji i Eric P. Hamp u SAD (Čomski, 1979: 25).

---

³ Ovo je bio mali ilustrativni izbor sa šireg spiska termina komentarisanih u radu pod Bugarski (1983). Uz to treba videti i priloge Vejlza Brauna i Midhata Riđanovića u bloku tekstova posvećenih lingvističkoj terminologiji, u istom zborniku.

Ovom prilikom vredi dodati da su prikazi objavljeni u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i drugim centrima; time je prodorna i prevratnička misao Čomskog predstavljena i popularizovana širom jugoslovenskog prostora, podstičući i druge autore i komentatore da se svojim prilozima uključe u glavne tokove tadašnje lingvističke avangarde. Među publikacijama objavljenim u periodu između dva izdanja knjige treba istaći podroban četvorodelni prikaz tehničke aparature transformacione gramatike objavljen u Zagrebu (Katičić, 1974-1975), kao i jedan pretežno prema semantičkim pitanjima usmereni sarajevski zbornik (Suško, 1977). U Beogradu je objavljen prevod knjige britanskog lingviste Johna Lyonsa o Čomskom (Lajons, 1974). Međutim, prvi celoviti prevod jedne knjige samog Čomskog pojavioće se tek više godina kasnije (Čomski, 1984).

Što se mene tiče, ispisujući ove redove nekih pedeset godina kasnije prisećam se, ne bez nostalgije, relativno mladalačkog poleta i žara s kojim sam prionuo na posao za koji sam se – opravdano ili ne – osetio pozvanim da ga upravo ja obavim: bilo je to, dakle, jedno osećanje misije. Iz prethodno izloženog videće se da moj zadatak nije bio nimalo jednostavan, i sam po sebi ali pogotovo u uslovima obaveštavanja i komunikacije koji su vladali pre masovne upotrebe kompjutera i, naročito, pre pojave interneta. Pri tome sam već tada imao i drugih interesovanja u lingvistici, koja će me uskoro odvesti u drugim pravcima. Naime, nikad nisam bio “vatreni, agresivni čomskist”, kakvim sam proglašen na jednoj promociji knjige u Beogradu. (Sama pomisao na mene kao nekakvog agresivca biće smešna svakome ko me poznaje, staloženog i kontrolisanog kakav jesam!).

U potonjim godinama nisam se vraćao Čomskom, uz tri izuzetka. Prvi je već pomenuto razmatranje TG terminologije (Bugarski, 1983). Drugi je približno istovremena teorijska rasprava, namenjena kako međunarodnoj tako i domaćoj stručnoj publici, o konceptualnim temeljima i genezi generativne gramatike nasuprot strukturalnoj lingvistici, u kojoj sam, nasuprot Čomskom, generativizam sagledao kao izdanak strukturalizma a ne kao zamenu za njega (Bugarski, 1982a; 1982b). Ali tada su moje glavne preokupacije već bile na bitno drukčijim terenima primenjene lingvistike i sociolingvistike, disciplina koje samog Čomskog nisu nimalo zanimale ali su – kako se pokazalo – mom sopstvenom istraživačkom mentalitetu daleko bliže od apstraktne formalne aparature njegove teorije. Najzad, i znatno kasnije, Čomskom ću posvetiti jedan kraći tekst memoarskog karaktera (Bugarski, 2010). Tako je, eto, bavljenje čomskijanskom lingvistikom u

mojoj naučnoj karijeri ostalo kao jedna produžena epizoda – zahtevna ali izuzetno sadržajna, obogaćujuća i na svoj način dragocena.

LITERATURA

- Bugarski, R. (1969a). Pojmovno-terminološki osvrt na generativnu gramatiku. *Delo*, XV/7, 869-876.
- Bugarski, R. (1969b). Generativni model jezika. *Književne novine*, 5. avgust. (štampano cirilicom)
- Bugarski, R. (1970). Transformaciono-generativni pristup engleskoj sintaksi. *Analji Filološkog fakulteta*, 10, 371-386. (štampano cirilicom)
- Bugarski, R. (1973). Generativna gramatika. *Živi jezici*, XV/1-4, 67-79. (štampano cirilicom)
- Bugarski, R. (1982a/1989). Generative structuralism. *Acta Linguistica Hafniensia*, 17/1, 49-60. Malo proširena verzija preštampana u zborniku *Yugoslav General Linguistics* (M. Radovanović, ed.), Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 1989. 33-46).
- Bugarski, R. (1982b). Generativni strukturalizam. *Suvremena lingvistika*, 1982-83, 23-24, 3-9.
- Bugarski, R. (1983). Terminologija generativne gramatike u Jugoslaviji (teze). *Kontrastivna jezička istraživanja – II simpozijum* (ured. M. Mikeš). Novi Sad: Filozofski fakultet. 89-92.
- Bugarski, R. (2010). Noam Čomski. U knjizi *Jezik i identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek (pogl. V, tačka 12). 145-148.
- Chomsky, N. (1955). *The Logical Structure of Linguistic Theory*. Rukopis, štampan tek 1975 (New York: Plenum Press).
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press.
- Chomsky, N. (1968). *Language and Mind*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Chomsky, N. - Halle, M. (1968). *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Čomski, N. (1972). *Gramatika i um*. Izbor, redakcija, predgovor, napomene; prevod uz saradnju Gordane B.Todorović – R. Bugarski. Beograd: Nolit. Drugo, dopunjeno izdanje 1979.

- Čomski, N. (1984). *Sintaksičke strukture*. Prevod B. Jovanović, redakcija prevoda i predgovor M. Radovanović. Novi Sad: Dnevnik / Književna zajednica Novog Sada.
- Katičić, R. (1974-1975). Transformacijska gramatika. *Suvremena lingvistika*, 9: 29-37, 10: 23- 32, 11: 11-18, 12: 27-32.
- Lajons, Dž. (1974). *Lingvistička revolucija Noama Čomskog*. Prevod S. Đorđević, predgovor R. Bugarski. Beograd: Duga / Biblioteka XX vek.
- Suško, M. (ured.) (1977). *Gramatika-semantika-znanje*. Sarajevo: Svjetlost.

Sabina Halupka Rešetar*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 81-116.6 Chomsky N.:81"20"

UTICAJ NOAMA ČOMSKOG NA RAZVOJ SAVREMENE TEORIJSKE LINGVISTIKE

The paper aims to provide an overview of the contribution of Noam Chomsky, the most influential linguist of the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century, to the development of theoretical linguistics. Through presenting the stages Generative Grammar has gone through in the course of the past 60 years (Standard theory, Extended Standard Theory, Revised Extended Standard Theory, Government and Binding Theory, Minimalist Program) we give a brief outline of the most important aspects of Chomsky's philosophy, which brought about a revolution in linguistics.

Key words: Noam Chomsky, generative theory, linguistic philosophy, linguistics, theoretical linguistics.

Noam Čomski je američki lingvista, filozof, kognitivni naučnik, istoričar, politički aktivista i kritičar društva. Takođe je jedan od istaknutijih analitičkih filozofa sadašnjice i osnivač kognitivne nauke. Profesor emeritus je na Institutu za tehnologiju u Massachusettsu (MIT) i profesor laureat na Univerzitetu u Arizoni, autor više od sto knjiga o temama kao što su lingvistika, rat, politika i masovni mediji. U ovom radu želimo da se osvrnemo na one aspekte filozofije Noama Čomskog koji su ostavili najvećeg traga na lingvistiku druge polovine 20. i početka 21. veka. Njegov pristup jeziku neki osporavaju ali uprkos tome, generativizam, pravac čiji je Čomski i osnivač i najistaknutiji zastupnik, i danas ima ogroman uticaj u okviru savremene nauke o jeziku, i to toliki da slobodno možemo reći da se radi o dominantnoj paradigmi u lingvistici i srodnim naukama (Smith 1999; Bierwisch 2001; Antović 2007b; Barman 2012; Carnie 2013). Sam Čomski je i dalje aktivan kao lingvista, pisac i predavač širom sveta. Međutim,

---

* halupka.resetar@ff.uns.ac.rs

njegov glavni fokus danas je pre svega na političkom aktivizmu, gde se ističe oštrim kritikama američkog društva i disfunktionalne demokratije, američke vlade i spoljne politike, kapitalizma, masovnih medija, itd. Čini se da već dosad rečeno potvrđuje zašto se Čomski smatra istinskim intelektualcem: stručnjak je u svojoj oblasti ali i čovek sa ozbiljnim društvenim angažmanom. Na potonju temu se nećemo osvrnuti u ovom radu jer je suviše široka i zahtevala bi poseban prilog, u nastavku ćemo se usredsrediti pre svega na doprinose Čomskog kao lingviste.

Ako bismo morali nekako sažeti sve ono što je Čomski tokom proteklih šest i po decenija postigao u lingvistici, verovatno bismo se složili sa Fajdinom (2013: 467) i naveli sledeće:

- (i) razvio je formalnu teoriju gramatike i istražio njene osnove;
- (ii) razvio je kognitivno / epistemološko tumačenje teorije, što je dovelo do poimanja ljudskog jezika kao komponente uma / mozga, koji ima velik urođeni sadržaj i stoga čini deo ljudske biologije;
- (iii) doprineo je čitavom nizu važnih predloga koji se tiču algoritamskog sistema (computational system), uključujući i gramatičke operacije i opšta ograničenja na njihovo delovanje i izlaz, pri čemu je postulacija ograničenja rezultirala značajnim smanjenjem i pojednostavljenjem formalnog gramatičkog aparata;
- (iv) preispitao je teoriju gramatike, pre svega u pogledu strukture jezika, i time omogućio da se jezička sposobnost poima i proučava kao biološki entitet s opštim svojstvima ekonomičnosti, jednostavnosti i učinkovitog računanja (formulisanjem minimalističkog programa za teoriju jezika početkom 1990-ih godina).

Sa svega šesnaest godina Čomski je počeo da studira na Univerzitetu u Pensilvaniji, i nakon dve godine bi verovatno i odustao od studiranja da se nije upoznao sa Zeligom Harisom, jednim od istaknutih ličnosti američkog strukturalizma, po čijoj je preporuci izučavao i filozofiju i matematiku. Sa novim saznanjima iz formalnih sistema i filozofije nauke, Čomski je ponudio začetak osnovnih postavki (moderne) generativne (u matematičkom smislu,

formalno eksplisitne) gramatike¹ još u svom diplomskom radu 1949. godine, kao reakciju na tada dominantan strukturalistički pristup koji su (po uzoru na De Sosira) zastupali Blumfeld, Vels, Haris i drugi. U sledećoj deceniji Čomski je značajno razvio svoju teoriju i primenio je na sintaksu engleskog jezika (u knjizi *The Logical Structure of Linguistic Theory*, pisanoj 1955-56. ali objavljenoj tek 1975). Osnovna razlika između strukturalizma i generativne gramatike proizlazi iz činjenice da se Čomski usredsredio na one aspekte strukture koji čine sistem rekurzivnim, na otkrivanje urođenih principa koji omogućavaju brzo i lako usvajanje i upotrebu jezika dok se strukturalizam zapravo bavio taksonomskom klasifikacijom podataka, „konačnim“ nivoima jezika, kao što su fonologija i morfologija. No, za Čomskog, sintaksa je od samog početka podrazumevala više od pravila kombinovanja reči u rečenice. Za njega, suština sintakse jesu gramatički mehanizmi za stvaranje rečenica i shodno tome, sintaksa predstavlja nauku koja proučava procese i principe pomoću kojih se grade rečenice (Chomsky 1957: 11). Fokus sintakških proučavanja, dakle, nisu više jezici u smislu skupova rečenica, već gramatike, tj. mehanizmi pomoću kojih se grade rečenice nekog jezika, ili, drugim rečima, konstruišu se strukturni opisi rečenica, koji specifikuju elemente od kojih su te rečenice sačinjene, njihov redosled i međusobne odnose i sve drugo što je neophodno da bi se odredilo kako se ta rečenica koristi i interpretira (Chomsky & Miller 1963: 285). Teorija gramatike, poimana na ovaj način, mora ponuditi način da se tačno i jednoznačno odredi strukturni opis koji rečenici *r* pripisuje gramatika *G*, koja ju je generisala. A sintaksa se, posmatrano iz ove perspektive, bavi gramatičkim mehanizmima pomoću kojih se grade strukturni opisi rečenica, a samim tim se određuje i njihova interna struktura. „Gramatika“ za Čomskog „nije preskriptivna disciplina koja propisuje kako neki oblik treba „pravilno“ upotrebiti, već deskriptivno-eksplanativna teorija koja pokušava da opiše i objasni način na koji naš um manipuliše jezičkim strukturama“

¹ U slučaju jezika, značenje termina ‘generativan’ podrazumeva pojam produktivnosti kao sposobnosti da se upotrebom konačnih sredstava (jezičkih elemenata) proizvede beskonačan broj gramatičkih fraza i rečenica. Ovo može postići samo teorija jezika u kojoj su makar neki principi i/ili pravila rekurzivne prirode, kao što je npr. mogućnost umetanja u višu klauzu: Jovan voli Mariju. → Petar je rekao [da Jovan voli Mariju] → Ante je čuo [da je Petar rekao [da Jovan voli Mariju]], itd.

(Antović 2007a: 11). U nastavku ovog rada nećemo se detaljno baviti istorijskim razvojem generativne gramatike već ćemo dati sažeto viđenje ove teme.

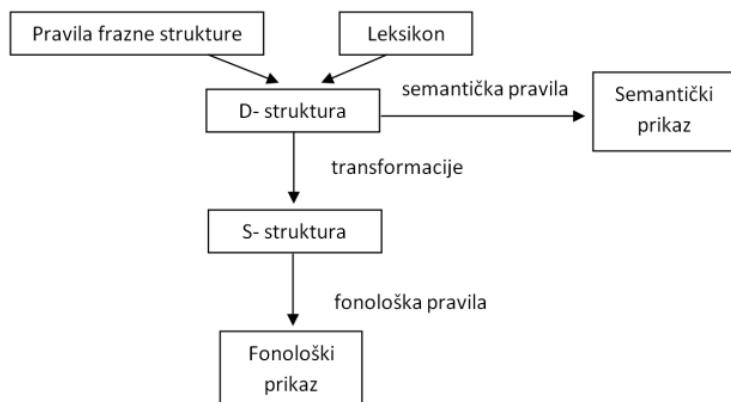
Cilj generativne gramatike je od samog početka bio više nego puko razvijanje alata za sintaksičku obradu (pravila frazne strukture i transformacije). U knjizi *The Logical Structure of Linguistic Theory* (1955-56, 1975), koja je obeležila najraniju fazu razvoja generativne lingvistike, Čomski postavlja dva međusobno povezana opšta cilja teorije: da se iznađu gramatike pojedinačnih jezika ali i jedna formalizirana, opšta teorija jezičke strukture, ističući da ova dva međuzavisna aspekta jezičke teorije ne čine začaran krug, već naprotiv, omogućavaju da se gramatike pojedinačnih jezika posmatraju kao primeri apstraktnog formalnog sistema (opšte teorije), koja je podložna modifikacijama (Chomsky 1955-57, 1975: 79). Kao konačni rezultat istraživanja se (krajnje vizionarski) najavljuje teorija jezičke strukture u kojoj se deskriptivna sredstva koja koriste pojedinačni jezici istražuju apstraktно, ne dovodeći ih u vezu ni sa jednim određenim jezikom (Chomsky 1957: 11). I tek nakon više od četiri decenije istraživanja je postalo jasno kako se, u minimalističkom programu (Chomsky 1993) ovaj cilj mogao dostići. Kako Frajdin ističe (2013: 453), prvi korak ka dostizanju ovog cilja obeležila je promena objekta istraživanja od unutrašnje strukture jezika (u strukturalizmu) na izgradnju formalnih gramatika i do formalnih teorija na koje se one oslanjaju, što se desilo tek nastankom moderne generativne gramatike. Drugi korak ka ovako postavljenom cilju bila je psihološka interpretacija gramatike i teorija gramatike, o čemu ćemo govoriti nešto kasnije, nakon što ukratko predstavimo i preostale faze razvojnog puta generativne lingvistike.

Drugu fazu generativizma predstavljaju „rani“ modeli, od početka šezdesetih do sredine sedamdesetih godina prošlog veka: standardni model (nadalje ST), prošireni standardni model (PST) i revidirani PST. Čomski je još 1957. (u knjizi *Syntactic Structures*) uveo pojam transformacionih derivacija, niza formalnih postupaka koji objašnjavaju kako iz prostih rečeničnih struktura nastaju složenije. Zapravo, pojam transformacija uveo je još Zelig Haris ali su za njega transformacije predstavljale odnos između dve rečenice, npr. aktivna rečenica se mogla transformisati u pasivnu. Čomski je prepoznao da se na ovaj način ne mogu objasniti svi jezički podaci, i stoga je predložio da se transformacije ne poimaju kao odnosi između rečenica, već kao odnosi između njihovih apstraktnih hijerarhijskih struktura, koje

proizvodi gramatika fraznih struktura (Lasnik & Lohndal 2017: 4). Već u ovom periodu se transformacije dele na obavezne i izborne, što je distinkcija koja će se zadržati sve do najnovijeg, minimalističkog pristupa (up. Antović 2007a: 22). Ovi rani radovi Čomskog u najvećoj meri su posvećeni razvijanju formalnog teorijskog okvira za opis sintaksičke strukture ljudskih jezika i u njima se tek nazire tema kojom će se kasnije mnogo dublje i detaljnije baviti, a to je tema urođene jezičke sposobnosti.

U cilju povećavanja eksplanatorne moći generativne teorije smanjenjem broja mogućih gramatika koje su kompatibilne sa datim jezičkim podacima, u standardnom modelu (*Aspects of the Theory of Syntax*, 1965) uvodi se razlika između dubinske i površinske strukture, koje povezuje sintaksička komponenta, tj. skup pravila mahom zasnovanih na transformacijama. Rečenice se grade pomoću pravila frazne strukture ($S \rightarrow NP + VP$, $VP \rightarrow V + NP$, itd), a transformacije su i dalje obavezne i izborne a služe da se rečenica prevede od dubinske strukture ka površinskoj strukturi. Standardni model je sintaksocentričan, ali je dubinska struktura u spremi sa leksikonom (idealizovanim znanjem leksičkih jedinica i njihovih značenja) i odgovorna je za značenje rečenice (semantičku interpretaciju), dok je površinska struktura odgovorna za konačnu formu rečenice, tj. za njenu fonološku interpretaciju. Dijagram 1 daje shematski prikaz upravo opisanog standardnog modela:

Dijagram 1. Shematski prikaz standardnog modela (Chomsky, 1965)

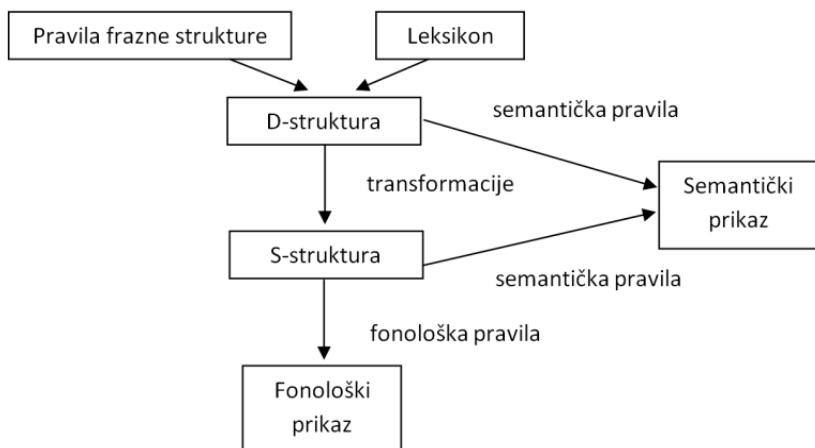
Ovaj model je vratio u lingvistiku stari sosirovski dualizam u vidu distinkcije između dubinske strukture i površinske strukture, rigorozna logička i matematička pravila regulisala su opis strukture jezika, a sintaksa je bila tesno povezana i sa značenjem i sa formom, te je tako načinjen prvi korak ka uključivanju gramatike u određivanje značenja (ali i referencije). Međutim, i sâm Čomski (1957) je primetio da se rečenice koje sadrže kvantifikatore makar delimično interpretiraju i na osnovu površinske strukture, pa tako rečenica u (1) može imati dve interpretacije (jer bilo koja od kvantifikovanih sintagmi može imati širi opseg od one druge, up. (1a), u kojoj ‚tri studenta‘ ima širi opseg nego ‚dva članka‘ sa (1b), u kojoj je obrnuta situacija), dok njen pasivni parnjak (2) samo jednu, što standardni model, u kome značenje u potpunosti određuje samo dubinska struktura, a transformacije ne menjaju značenje, nije mogao da objasni.

1. Three students in the class wrote only two papers.
 tri studenta u grupi napisali samo dva članka
 ‘Tri su studenta u grupi napisala samo dva članka.’
  - a. Postoje tri studenta takva da su napisala samo dva članka.
  - b. Postoje dva članka takva da su ih napisala tri studenta.
2. Only two papers were written by three students in the class.
 ‘Samo su dva članka napisala tri studenta u grupi.’
  - a. *Postoje tri studenta takva da su napisala samo dva članka.
  - b. Postoje dva članka takva da su ih napisala tri studenta.

I empirijski podaci iz nove, eksperimentalne discipline, psiholingvistike, doveli su u pitanje idealizovanu sliku strukture jezičke kompetencije (naročito opisa značenja) koje je nudila standardna teorija. Stoga je ubrzo ponuđena proširena standardna teorija (Chomsky 1970a, 1970b), koja se od ST razlikovala po tome što je dozvoljavala da se značenjski aspekti rečenice (opseg, anafora, fokus, presupozicije, itd.) mahom razrešavaju na nivou površinske strukture (Lasnik & Lohndal, 2017: 10), tj. da površinska struktura bude odgovorna i za fonološki izlaz i za delove značenja (Antović 2007a: 24-25). No, ova izmena, u suštini, nije značila da je ST bila pogrešna. Kao i bilo koja druga naučna disciplina, i generativna lingvistika je morala rasti i razvijati se u skladu sa empirijskim činjenicama, tj. jezičkim podacima, što jeste naučna metodologija koja se koristi u prirodnim naukama: posmatramo podatke, dolazimo do neke generalizacije/obrasca, na osnovu koje postavljamo hipoteze koje

objašnjavaju te obrasce, a potom proveravamo hipoteze na novim podacima i modifikujemo ih (u skladu s njima). Dakle, PST nije predstavljala potpuno novu teoriju u odnosu na ST već, kako i njeno ime sugerše, nadogradnju ili „poboljšanu verziju” ST, iz koje se u PST zadržalo sve što se pokazalo dobrim a promenili su se oni njeni delovi koji nisu dozvoljavali ili nisu tačno predviđali generisanje gramatičnih rečenica. Arhitekturu sistema u PST ilustruje Dijagram 2:

Dijagram 2. Arhitektura sistema u PST (Chomsky, 1973)

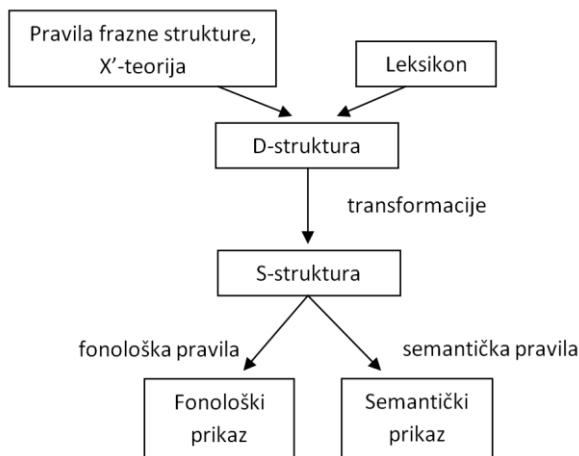

Još jedna novina koju je donela PST bio je i nov način da se enkodiraju transformacije koje uključuju pomeranje, i to pomoću traga, fonetski nerealizovanog elementa koji signalizira da je iz datog položaja pomeren neki element sa leksičkim sadržajem i na taj način doprinosi interpretaciji rečenice, kao u primeru (3), gde simbol *t_i* označava da je upitna zamenica s kojom je ona koindeksirana pomerena iz tog položaja (i tumači se kao dopuna glagola *invited*):

3. Who_i did you say that he invited *t_i*?
 koga si ti rekao da on pozvao.je
 ,Koga si rekao da je pozvao?’

No, ubrzo se pokazalo da i PST omogućava i derivaciju rečenica koje nisu gramatične, što se u revidiranoj proširenoj standardnoj teoriji (Chomsky 1977) pokušalo sprečiti uvođenjem filtera, koji bi poput ribarske mreže propustili do konačne izgovorene forme samo one strukture koje su gramatički ispravne. Broj transformacija je značajno smanjen u ovom modelu i kao jedan od ključnih konceptualnih pomaka u razvoju generativne lingvistike, uvedena je X-prim teorija, čime je generativna teorija u velikoj meri pojednostavljena jer su u ovom modulu strukture na svim nivoima analize dominantno binarne (osim rečenice i zavisne klauze): upravna kategorija X (bilo da je leksička ili funkcionalna) kombinuje se sa dopunom ili adjunktom Y, stvarajući na taj način konstituent X' , čija obeležja u potpunosti određuju sâm upravni element. Nakon ovoga se X' kombinuje sa specifikatorom Z i nastaje frazna projekcija, XP. Međutim, vremenom je i broj filtera postao velik, što je bio znak da se teorija možda ne razvija na pravi način.

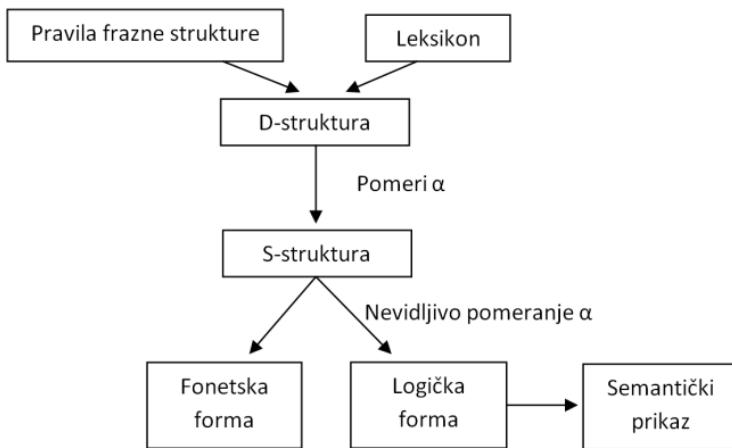
Dijagram 3. Shematski prikaz sistema u RPST (Chomsky, 1977)

I teorija upravljanja i vezivanja, koja je obeležila treću fazu generativne gramatike, nastala je kao pokušaj da se sve složeniji generativni aparat konceptualno pojednostavi i da se umesto proučavanja i opisivanja perifernih, mikrojezičkih pitanja i eksplisiranja pravila u pojedinačnim jezicima vrati proučavanju formalizirane opšte teorije jezičke strukture,

budući da samo takva teorija može objasniti proces usvajanja jezika i razvoj gramatičke kompetencije. U modelu upravljanja i vezivanja (UV) Čomski (1981) zapravo nudi jedno moguće rešenje ovog problema: jezička sposobnost sastoji se od univerzalnih principa (koje određuje Univerzalna gramatika) i od parametara pomoću kojih se enkodira gramatička varijacija. Proces usvajanja jezika na ovaj način sveden je na „nameštanje“ parametara u jedan od dva moguća položaja (binarni izbor da/ne ili 0/1), zavisno od jezika koji se usvaja. Sintaksički deo modela nije se značajno razlikovao od RPST: i dalje je pretpostavka da se jezičke jedinice kombinuju u D-strukturi, koja se projektuje na S-strukturu. Ova se, pak, dalje grana na logičku formu (LF) i fonološku formu (PF), dva nivoa veze, koji povezuju formalnu sintaksu sa značenjem, odnosno sa izgovorom. Međutim, transformacije su u ovoj teoriji drastično smanjene na samo jednu: pomeri a tj. bilo koji element, bilo gde, pri čemu su uvedena i ograničenja kako bi se kontrolisala gramatički nedopustiva pomeranja. Druga važna napomena tiče se modularne arhitekture ovog modela: Čomski postulira različite module koji upravljaju različitim delovima gramatike, pa se npr. pasiv sada analizira kao rezultat interakcije više modula, kao što su teorija padeža, teorija tematskih uloga, teorija vezivanja, itd. (Bierwisch 2001; Freidin 2013; Lasnik & Lohndal 2017). Ključni pojmovi ove teorije su, naravno, pojam upravljanja (odnos između upravnog elementa i njegovih zavisnih elemenata), te pojam vezivanja (odnos između zamenice ili anafore i njenog antecedenta). Model UV je bio izuzetno uspešan i dokazao je da je generativna lingvistika itekako upotrebljiva „i za neteorijske poduhvate, od programiranja neuronskih mreža, preko psiholingvističkih eksperimenata [...] do praktične nastave gramatike maternjeg ili stranog jezika“ (Antović 2007a: 36). Usled ovoga, generativna lingvistika se proširila sa američkih univerziteta na lingvističke odseke i katedre širom sveta, pa tako i na tadašnju Katedru za engleski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, gde se kao predmet na osnovnim studijama proučava od druge polovine 1980-ih godina.

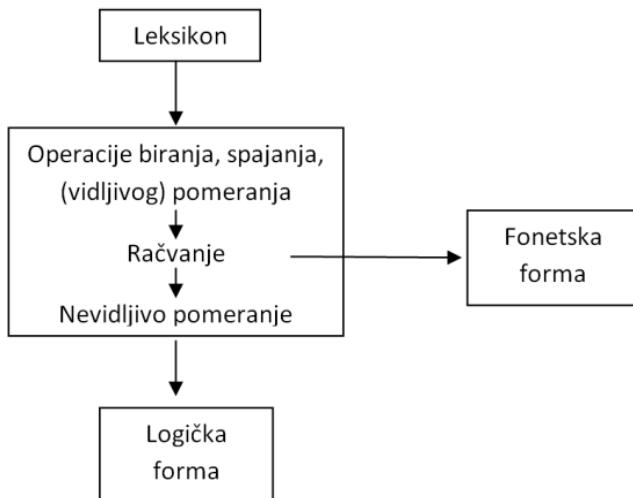
Dijagram 4. Shematski prikaz modela UV (Chomsky, 1981)

Upravo predstavljen model je verzija teorije principa i parametara koji je bio dominantan osamdesetih godina prošlog veka i čiji je osnovni cilj bio da razreši Platonov problem, tj. da odgovori na pitanje kako deca tako lako usvajaju (maternji) jezik uprkos siromašnoj prirodi jezičkih podataka kojima su izloženi. Naime, Čomski poima jezik kao prirodni entitet, kao deo ljudskoguma koji je smešten u mozgu i predstavlja deo biološkog nasleđa ljudske vrste (Chomsky 2002: 1). Kao pristalica kognitivizma, oštrot je kritikovao biheviorizam, koji nastoji da ponašanje i jezik tumači kao posledicu okruženja (Barman 2012: 111). Dokazao je da se bihevioristički principi ograničavanja na spoljašnje uslove ne mogu primeniti na istraživanje jezika ukoliko se želi odgovoriti na centralna pitanja generativne gramatike (shvaćene kao sistema znanja u umu govornika): šta je sistem znanja, kako se on usvaja, kako se koristi i koji fizički mehanizmi čine njegovu osnovu i osnovu njegove upotrebe. Jedini način da se objasni neverovatno brz proces usvajanja jezika kod dece i razvoj sposobnosti da se sastave gramatične rečenice, kao i univerzalno kreativna upotreba jezika kompetentnih izvornih govornika jeste da je ljudsko verbalno ponašanje posledica urođene jezičke sposobnosti, koju poseduju samo jedinke ljudskog roda i koja je nezavisna od ostalih kognitivnih sposobnosti (Radford et al. 1999: 14), što je stav dijametralno suprotan (Skinnerovom) biheviorizmu. Čomski (1995), dakle, zastupa jezički nativizam, po kome deca imaju pristup jezičkim informacijama koja nisu rezultat jezičkog iskustva. Drugim rečima, jedan deo jezika nije naučen već urođen (Cook & Newson 1996). Usvajanje

jezika se oslanja upravo na ovaj nenaučeni sistem jezika, koji se nalazi u posebnom delu ljudskog uma, zaduženom za jezički razvoj. Ljudi se rađaju sa skupom jezičkih pravila, koje Čomski (1976, up. Cook & Newson 1996; Fromkin, Rodman & Hyams 2007) naziva Univerzalnom gramatikom i koja predstavlja osnovu svih ljudskih jezika. Početno stanje jezičke sposobnosti je, dakle, određeno genetski i stoga je isto kod svih ljudskih jedinki i ono omogućava da se usvoji jezik. Proces usvajanja jezika dešava se uz nužno izlaganje jeziku – dete sluša ljude u svom okruženju i podsvesno prepoznaje jezik i „podešava“ gramatiku tj. parametre, one aspekte jezika koji ga razlikuju od drugih (tipova) jezika (Barman 2012: 114). Tako će dete koje usvaja engleski jezik usvojiti imeničku sintagmu *the black cat* (član+pridev+imenica), dok će mali Španac na primer, usvojiti *el gato negro* (član+imenica+pridev). Dete intuitivno zna da se neke reči ponašaju na jedan način (npr. imenice) a druge na neki drugi način (npr. glagoli) i da postoji ograničen skup mogućih redosleda u kojima se oni mogu naći. Ovome ga, naravno, niko ne podučava direktno, već je to data informacija u smislu urođenog skupa alata za učenje jezika, koji Čomski naziva mehanizmom za usvajanje jezika (engl. *Language Acquisition Device, LAD*). „Podešavanje“ gramatike se dešava od 2. do 7. godine, kada se dostiže gramatika odraslih, što opet govori u prilog tvrdnji da je usvajanje (maternjeg) jezika, kao i hodanje, posledica razvoja pre nego uticaja okoline (Barman 2012: 111-114). Ovakav način razmišljanja naveo je Čomskog da počne da definiše najopštije principe koje jezička kompetencija mora da zadovolji, kao što je princip jezičke ekonomije, koji nalaže da svaka promena mora biti nužna i opravdana, jer je sistem inertan ili princip potpune interpretacije, koji ne dozvoljava da derivacija sadrži suvišne elemente. Ove izmene dovele su do nastanka minimalističkog pristupa, kao najnovijeg izdanka generativne teorije Čomskog, u kome se Univerzalna gramatika poima kao optimalan način da se zadovolje uslovi koje nameću eksterni sistemi s kojima je jezička sposobnost u tesnoj vezi (Bierwisch 2001; Freidin 2013; Lasnik & Lohndal 2017). Jezik se sastoji od leksikona i algoritamskog (komputacionog) sistema, a preko nivoa veza (PF i LF) u spremi je sa dva eksterna sistema, zadužena za artikulaciju i percepciju jezika s jedne strane, te interpretaciju jezika, s druge. Svaki jezički izraz zapravo je samo par prikaza na nivou PF i na nivou LF, tj. sadrži samo ono što je konceptualno apsolutno neophodno.

Dijagram 5. Arhitektura sistema u MP (Chomsky 1995)

Na sličan način, i operacije nad ovim elementima moraju biti optimalne (u skladu s principom ekonomičnosti). Nivoi DS i SS, koji su postojali u teoriji upravljanja i vezivanja, u minimalizmu se smatraju teorijskim konstruktima, čije postojanje nije opravdano. I zaista, minimalistički pristup može da objasni sve pojave koje su se u ranijim verzijama generativne teorije smeštale na nivo DS ili SS a pri tom ispunjava uslove jednostavnosti i formalne elegancije (čemu se težilo kroz čitav razvoj generativne gramatike). No, ovim naravno ne želimo reći da je u minimalizmu sve razrešeno, jer iako je dominantna paradigma današnje lingvističke misli, minimalizam ne predstavlja zaokruženu generativnu teoriju, već pre pravac istraživanja.

U svetu svega rečenog, ne iznenađuje činjenica da Čomskog neretko nazivaju i intelektualnim pretkom lingvističkog esencijalizma (Barman 2012: 114-118), čiji je cilj da se otkriju unutrašnja svojstva samog jezika, da se postuliraju univerzalije jezičkih struktura, koje se ne uče nego se znaju podsvesno, koje omogućavaju i olakšavaju deci proces usvajanja jezika. Po Čomskom, suština jezika je njegova strukturalna osnova. Lingvistički esencijalizam Noama Čomskog karakteriše nekoliko važnih pojmova: pre svega, pojmovi jezičkog znanja (kompetencije, znanja jezika, tj. strukturnih svojstava svih rečenica nekog jezika) i jezičke upotrebe (performanse, iliti upotrebe jezika u realnom vremenu, koja usled smetnji u

okruženju ili ograničenja memorije može značajno da se razlikuje od kompetencije). Jezičko znanje omogućava da generišemo gramatične rečenice, dok jezička upotreba predstavlja transformaciju ovog znanja u svakodnevni govor. Čomski insistira na tome a teorija jezika treba da objasni procese koji su u osnovi upotrebe jezika, odnosno da se fokusira na jezičko znanje, a ne na upotrebu. Takođe su izuzetno važni tehnički pojmovi I-jezika i E-jezika: dok je I-jezik individualistički, intern(alizovan) i intencionalan (tj. opisan gramatikom) i suštinski predstavlja svojstva uma pojedinaca koji ga znaju, E-jezik je eksternog karaktera i ekstenzionalan je (nabrojeni članovi skupa) i predstavlja podatke ili korpus koji je vanuma (eksteran). Kao takav, Čomski smatra da E-jezik ne zaslužuje da bude predmet istraživanja lingvistike budući da gramatika (u generativističkom smislu) treba da bude teorija uma o I-jeziku, bez uticaja društva i kulture. Ne čudi, naravno, da je ovakvim stavom Čomski izazvao negodovanje svih onih koji jezik ne smatraju biološkim organom već eksternom pojmom, uslovljenom društvom, okruženjem, funkcijom – antropologa, sociologa, političkih ekonomista, filozofa i humanista ali naravno i brojnih lingvista.

Treća važna odlika esencijalizma Noama Čomskog je već pomenuta Univerzalna gramatika, sistem principa, uslova i pravila koji su elementi ili svojstva zajednička svim ljudskim jezicima i koji stoga čine srž jezika. Sve ljudske jedinke imaju jezičko znanje, imaju Univerzalnu gramatiku koja predstavlja genetski kod koji čini osnovu svakog prirodnog jezika. Teorija UG omogućava da se objasni relativno brz proces usvajanja maternjeg jezika na osnovu minimalnog izlaganja spoljašnjem inputu (ulazu) jer prepostavlja da UG određuje skup osnovnih gramatika. Sve bebe se rađaju sa ovom zajedničkom jezičkom osnovom, ako je možemo tako nazvati, i upravo ona čini da deca usvoje bilo koji jezik kojem su izloženi (do puberteta, tj. do kritičnog perioda za usvajanje jezika). Ovakvo viđenje jezika u skladu je sa racionalističkom tradicijom i pojmom arhetipa u teoriji švajcarskog psihijatra Karla Junga: arhetipi su urođeni neuropsihički centri koji imaju sposobnost da izazovu opšte odlike ponašanja i tipična iskustva ljudskih bića, da upravljaju njima i da posreduju između njih. Na sličan način, kaže Čomski, iako se gramatike jezika međusobno razlikuju, njihov osnovni oblik je univerzalan, tj. na najdubljem neuropsihičkom nivou postoji univerzalna ili arhetipska gramatika na kojoj su zasnovane gramatike svih prirodnih jezika (Barman 2012: 118).

Treće ogromno dostignuće Noama Čomskog ogleda se u redukcionizmu, u činjenici da jezik svodi na njegovu gramatiku. „Gramatika nekog jezika J je suštinski teorija jezika J“, kaže Čomski (1957/2002: 49) a „gramatiku je najbolje formulisati/definisati kao samostalnu nauku, nezavisnu o semantici“ (1957/2002: 106). Drugim rečima, lingvistika je za Čomskog nauka o gramatici, bez razmatranja značenja, koje je za njega od sekundarnog značaja, a samim tim se u generativnom pristupu zanemaruje društvena uloga jezika i njegova upotreba. Gramatičnost neke rečenice može se utvrditi bez ispitivanja njene semantičke prihvatljivosti i upravo ovakvo viđenje gramatike bez uplitanja semantičkih pojedinosti omogućilo je napredak u formalnoj sintaksičkoj analizi. Jasno je, dakle, da Čomski zauzima izrazito sintaktocentrični stav prema jezičkoj analizi i tvrdi da se prirodni jezik sastoји само iz unutrašnjih algoritama i sistema jezičkog ponašanja (performanse) koji imaju pristup ovim algoritmima i koji izvršavaju njihove naloge, na taj način nam omogućujući (između ostalog) da međusobno komuniciramo. Ovaj aspekt jezičkog redukcionizma naročito je izražen u minimalističkom pristupu.

Budući sugestivna metodološka i teorijska perspektiva za proučavanje jezika kao biološkog entiteta u ljudskom organizmu i dela opšte kognitivne sposobnosti ljudi, generativna gramatika N. Čomskog je i dalje vodeća naučna paradigma u lingvistici, što je dobro delom posledica i njene primenljivosti na čitav niz jezičkih pojava (od strukture sloga, preko opsega kvantifikatora do strukture složenih rečenica, itd.) i na najrazličitije prirodne jezike. Iz generativne gramatike su se tokom vremena razvile i mnoge druge, u manjoj ili većoj meri srodne ideje i modeli, kao što su kategorijalna gramatika, leksičko-funkcijska gramatika, generalizovana gramatika frazne strukture, gramatika padeža, relaciona gramatika, ali i teorija optimalnosti, koja suštinski minimalističke ideje razvija na nešto drugačiji način (oslanjajući se na pretpostavku da postoje rangirana ograničenja na jezičke strukture i da se ona mogu kršiti). Valja pomenuti i vezu generativne gramatike sa semantičkim i pragmatičkim teorijama, naročito u svetu insistiranja Čomskog da se gramatika tiče isključivo forme ali ne i značenjske kompleksnosti i upotrebe jezika. Za Čomskog je i nivo LF oduvek bio sintaksički nivo i ticao se forme, a ne značenja jezika. Stoga generativna gramatika nije međusobno isključiva sa raznim pristupima aspektima interpretacije i upotrebe jezika kao što su montagjuovska formalna semantika (Montague 1974), semantika diskursa (Kamp & Reyle

1993) ili Serlova teorija govornih činova (Searle 1969) ali njihov objekat istraživanja prosto ne čini deo generativne gramatike (Bierwisch 2001).

Poredeći početnu formulaciju generativne gramatike sa strukturalističkim pristupom sintaksi, a potom i sa novijim i savremenim njegovim formulacijama, nadamo se da smo uspeli da ukažemo na značaj Noama Čomskog i na njegov ogroman doprinos savremenoj nauci o jeziku. Od samog početka naučnog rada, Čomski je lingvistiku smestio u centar kognitivne revolucije pedesetih godina prošlog veka (Miller 2003) i ukazao na njenu važnost i za druge nauke koje proučavaju aspekte ljudskog jezika, kao što su filozofija, psihologija, antropologija, biologija, itd. a svojim naprednim stavovima izazvao revoluciju bez presedana u istoriji lingvistike (Freidin 2013).

LITERATURA

- Antović, M. (2007a). *Teorija optimalnosti i teorija metafore u svetu muzičke i jezičke kompetencije*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Nišu. Dostupno na: <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4003>
- Antović, M. (2007b). Half a century of generative linguistics – what has the paradigm given to social science? *Facta Universitatis Series: Linguistics and Literature*, 5(1), 31-46.
- Barman, B. (2012). The linguistic philosophy of Noam Chomsky. *Philosophy and Progress*, Vols. LI-LII, 103-122.
- Bierwisch, M. (2001). Generative Grammar. In Smelser, N. J. and Baltes, P. B. (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Elsevier. 6061-6067.
- Carnie, A. (2013). *Syntax: A Generative Introduction*, 3rd edition. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Chomsky, N. (1957/2002). *Syntactic Structures*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, N. (1966). *Cartesian Linguistics*, New York: Harper and Row.
- Chomsky, N. (1970a). Remarks on nominalization. In R. A. Jacobs & P. S. Rosenbaum (Eds.), *Readings in English transformational grammar*. Waltham, MA: Ginn. 184-221.
- Chomsky, N. (1970b). Deep structure, surface structure, and semantic interpretation. In R. Jakobson & S. Kawamoto (Eds.), *Studies in*

- general and Oriental linguistics presented to Shirô Hattori on the occasion of his sixtieth birthday.* Tokyo: TEX. 52-91.
- Chomsky, N. (1973). Conditions on transformations. In S.R. Anderson & P. Kiparsky (Eds.), *A festschrift for Morris Halle*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 232-286.
- Chomsky, N. (1955-57, 1975). *The Logical Structure of Linguistic Theory*, New York / London : Plenum Press.
- Chomsky, N. (1977). *Essays on form and interpretation*, Amsterdam: North Holland.
- Chomsky, N. (1981). *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht: Foris.
- Chomsky, N. (1986). *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*, Westport, CT: Praeger.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, N. (2000). *The Architecture of Language*, Oxford: Oxford University Press.
- Chomsky, N. (2002). *On Nature and Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (2012). *The Science of Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. & Miller, G. A. (1963). Introduction to the formal analysis of natural languages. In R. D. Luce, R. R. Bush & E. Galanter (Eds.), *Handbook of mathematical psychology, Volume II*. New York / London: John Wiley and Sons Inc. 269-321.
- Cook, V. J. & Newson, M. (1996). *Chomsky's Universal Grammar: An Introduction*. 2nd edition, Oxford: Blackwell Publishers.
- D'Agostino, F. (1986). *Chomsky's System of Ideas*, Oxford: Oxford University Press.
- Freidin, R. (2013). Noam Chomsky's contribution to linguistics: A sketch. In Allan, K. (Ed.), *The Oxford Handbook of the History of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 439-467. Dostupno na: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199585847.001.0001/oxfordhb-9780199585847-e-20> (20. novembar 2019)
- Fromkin, V., Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Language: Nature, Psychology and Grammar Aspects*, New Delhi: Wadsworth.
- Kamp, H. & Reyle, U. (1993). *From Discourse to Logic*, Dordrecht: Kluwer.

- Lasnik, H. & Lohndal, T. (2017, August 22). Noam Chomsky. *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. Dostupno na: <http://oxfordre.com/linguistics/view/10.1093/acrefore/9780199384655-e-356>.
- Lyons, J. (1991). *Chomsky*, London: Fontana Press.
- Miller, G. A. (2003). The cognitive revolution: a historical perspective. *Trends in Cognitive Sciences*, 7(3), 141-144.
- Montague, R. (1974). *Formal Philosophy*, New Haven: Yale University Press.
- Radford, A., Atkinson, M., Britain, D., Clahsen, H. & Spencer, A. (1999). *Linguistics: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J. R. (1969). *Speech Acts*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, N. (1999). *Chomsky: Ideas and ideals*, Cambridge: Cambridge University Press.

**PLENARNA PREDAVANJA
U ČAST VUKOVOG RJEČNIKA**

Исидора Г. Ђелаковић*
Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

УДК: 811.163.41'26
811.163.41:929 Karadžić V. S.

УЛОГА ВУКОВОГ РЈЕЧНИКА У ПРОЦЕСУ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА **

Standardization of one language is an extremely complex process that involves the realization of several stages, known as the language planning phases. This process can be realized (1) naturally, spontaneously, after a long continuous development of a written literary language (with possible integration with urban / rural varieties, sociolect, etc.), (2) through conscious intervention of individuals or (3) within specific synthesis of both principles. This paper analyzes the place that Vuk Stefanović's *Srpski rječnik* (1818) had in the process of standardization of the Serbian language, in order to once again point to its significance, as well as to the language planning phases that were realized and / or started with this work. In addition, special attention is paid to the Stefanović's alphabet and orthography reform, its contextualization and interpretation.

Key words: language planning, standardization, Srpski rječnik, 1818, Vuk Stefanović, Serbian language.

1. Увод

1.1. Стандардизација једног језика представља изузетно сложен процес који подразумева реализацију више етапа, познатих под називом *фазе у планирању језика*. Наведени процес може бити реализован (1) након дугог континуираног развоја писаног књижевнојезичког израза (уз могућу интеграцију са урбаним/руралним варијететом, социолектом и сл.), (2) свесном интервенцијом појединача или (3) специфичним варијацијама синтезе оба наведена принципа.

---

* isidora.bjelakovic@gmail.com

** Овај рад представља резултат истраживања у оквиру пројекта *Историја српског језика* (178001) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Када је реч о инвентару наведених фаза, у србијистичкој је литератури општеприхваћен онај који нуди М. Радовановић (1996: 5–6; 2003: 186–197), а према којем се издавају: селекција (одабирање), дескрипција (описивање), прескрипција/кодификација (прописивање), елаборација (разрађивање), акцептуација (прихватање), имплементација (примењивање), експанзија (ширење), култивација (неговање), евалуација (вредновање), реконструкција (преправљање).

Тек када се ове фазе реализују, о једном језичком изразу може се говорити као о стандардном, што подразумева следеће детерминаторе – кодификовану норму, функционалну поливалентност и еластичну стабилност, аутономност и јединственост језичког израза одређеног колектива како у писаној тако и у говореној употреби (Brozović 1970).

2. Улога Вуковог *Рјечника* у процесу стандардизације српског језика

2.1. Друга деценија 19. века – време када се на књижевнојезичкој сцени појављује Вук Стефановић – носи карактер непреврелог стања како у погледу употребе књижевнојезичких идиома међу Србима тако и с обзиром на ставове истакнутијих културних посленика у вези са њима. Остављајући по страни чињеницу да јасних граница у погледу структуре појединих књижевних језика међу Србима није било, те да је реч више о прелазним (*фази*) типовима језичких система, књижевнојезичка поставка овог доба нуди три основна пута:

(1) *славеносрпски* пут – формирање будућег стандарда заснованог на хибридној језичкој структури, насталој у *публикованим* текстовима пре свега вернакуларизацијом рускословенског језика на свим језичким нивоима, у духу просветитељских идеја друге половине 18. века;

(2) *доситејевски* пут (настало у сличном контексту као и *славеносрпски*) – пут креирања књижевног језика на основи *урбаног* вернакуларног израза заступљеног, пре свега, на територијама тадашње Јужне Угарске, уз неопходну (углавном лексичку) надградњу помоћу културно доминантног рускословенског и руског књижевног језика; и

(3) *вуковски* пут – конципирање српског стандарда, заснованог искључиво на вернакуларној бази *руралне* средине

штокавских говора (уз насумичну препоруку источнохерцеговачког), без инкорпорирања црта из културног интердијалекта, дакле, уз раскид са дотадашњом традицијом, а у духу романтичарски схваћеног језика као лица нације.¹

2.2. Полазећи од пута који ће довести до конституисања српског стандардног језика, дакле, од последњег међу наведеним, а посматрајући тадашња збивања из перспективе планирања језика, требало би истаћи да је процес стандардизације српског језика започет управо објављивањем *Српског рјечника истолкованог њемачким и латинским ријечма* Вука Стефановића 1818. године. Фазе селекције, дескрипције и (условно) прескрипције у планирању српског стандарда своју експлицитну формулатију (иако не потпуну) добиле су управо у програмским решењима и опису језичке структуре у *Предговору*, *Српској граматици* и речнику – трима носећим поглављима ове публикације. Због ових, али и низа других (претежно културолошких) параметара, *Српски рјечник* Вука Стефановића из 1818. г. оправдано бива називан „преломнотој књигом српске националне културе” (Сувајчић 2018: 477).

3. Селекција

3.1. Пођемо ли од чињенице да је поставка о инаугурисању руралног варијетета српског језика у основу будућег језичког стандарда експлицитно наведена у *Предговору Српског рјечника* из 1818. године, због чега се у литератури и истиче да овај текст представља манифест Вукове реформе, сасвим је јасно да о реализацији прве фазе у планирању језика – селекцији, тј. о одабиру језичког варијетета који ће бити у основици стандарда говоримо од овог дела.

3.2. Подсетимо ли се, ипак, ранијих књижевнојезичких поставки, потпуно би неаргументовано било говорити о томе да идеја о елевацији вернакуларног израза у позицију књижевног језика није постојала и пре Вука. У духу просветитељских идеја већ током 2. половине 18. века многи појединци иступају, наиме, са својим јасним

---

¹ Више о стању у погледу типологије књижевних језика код Срба у време појаве Вука Стефановића, као и о стилистичким аспектима књижевнојезичких промена в. у Ивић 1988; Милановић 2013.

ставом о томе да књижевни језик треба да буде „народни” – Орфелин, Доситеј, Јанковић, Соларић, Mrкаљ, Милованов и др. Наведена књижевнојезичка поставка условила је настанак славеносрпског, а потом и доситејевског типа језика. Оно, међутим, што традиционалну просветитељску струју (класицистичку и предромантичарску) разликује од Вукове концепције јесте чињеница да је она заснована на одабиру пре свега урбаног, а не искључиво руралног варијетета.

Вук је био добро упознат са наведеним идејама својих претходника и о томе недвосмислено сведочи и садржај *Предговора Српског рјечника* (1818):

Тек 1783-ће године први је Доситеј Обрадовић казао, да треба писати Српским језиком као што народ говори, и сам је почeo, колико је знао, тако писати. За њим су пошли млоги учени Србљи, и за ово 35 година написали различне (тобоже Српске) књиге; али (за превелико чудо!) до данас још немамо ни једне књиге да је управо написана по Српској граматици, као што народ говори!

Ако се наш списатељ родио у вароши, он већ није ни чуо правога и чистога Српског језика; ако ли се родио у селу, он је у ѡетињству дошао у варош, и онђе за 10–15 година учећи науке на туђим језицима, мора заборавити и мислити Српски...

Из наведеног је, dakле, сасвим јасно да Вук свесно разграничује урбани од руралног варијетета – опредељујући се за овај други, требало би нагласити – не самоиницијативно, него у високом степену уз усмеравање и сугестије, тј. „менторство” Јернеја Копитара (Ивић 1991: 18).² Поред тога, наведеним критичким ставом према језику града, као неподесном за будући језички стандард, Вук дискредитује и језичку

² „Познато је, међутим, да Вук није самостално дошао до својих основних ставова у вези са језиком и правописом. Те му је ставове сугерирао у личном контакту Јернеј Копитар (код којега они такође нису били изворни). Нема ничега у Вуковој биографији до сусрета с Копитаром што би сведочило о неком Вуковом интересовању за оваква питања, а с друге стране зна се много о ранијим не баш успелим Копитаревим покушајима да заинтересује друге Србе за језичку и правописну реформу... ” (Ивић 1991: 18). Више о Копитаревом утицају на Вука Карадића в. у Ivić 1981.

компетенцију носилаца тадашње српске интелигенције, чиме се имплицитно необразованост и изолованост говорника у односу на напредније цивилизацијске тековине идентификују као пожељне квалификације.³

3.3. Поред наведеног, неопходно је нагласити и следеће: Вук идеју о књижевном језику Срба заснованом на руралном варијетету није први пут формулисао у свом *Рјечнику* (1818). Она је, наиме, присутна, иако не и разрађена и аргументована у толикој мери, и у *Писменици српскога језика по говору простога народа написана* (1814).

3.4. Избор руралног варијетета код Вука није обојен искључивошћу приликом селекције одређеног регионалног говора. Описујући штокавске дијалекте у *Предговору Рјечнику*, он наглашава да одабир говора његовог родног краја није и једини могућ, чиме имплицитно отвара могућност за стваралаштво на сваком регионалном штокавском неградском говору. Том приликом он каже:

Мени се ни једно ово наречије не чини љепше ни милије од другога него су ми сва три једнака; а ову сам књигу зато писао Ерцеговачким а) што се тако говори онђе ће сам се ја родио, и тако сам најприје од мајке и од оца научио говорити; а б) да виде Сријемци и Бачвани и Банаћани, како њиова браћа и по оним земљама говоре: зашто се досад о том ништа није писало.

Либералност у избору народног варијетета водила је, међутим, ка хетерогености књижевнојезичког израза, што свакако не може бити повољно са аспекта језичке стандардологије. Вук временом постаје свестан потенцијалног проблема и замењује овај став далеко објективнијим захтевом за језичком правилношћу.⁴

3.4. Када се говори о Вуковом *Рјечнику* из 1818. године, у литератури се често пренаглашава податак о томе да је у питању дело којим се у потпуности раскида са дотадашњом писаном традицијом, али се занемарује и губи из вида чињеница да се Вук 1818. не одриче у потпуности рускословенског језика, него заступа став о специфичној

³ Више о Вуковом критичком односу према традиционалистима в. у Поповић 1988.

⁴ Више о развоју Вукових погледа на српски књижевни језик в. у Ивић 1978.

врсти диглосије (условно речено) у којој би овај језик остао у позицији богослужбеног језика Српске православне цркве:

Ја Славенски језик љубим и поштујем, као и други који му драго Србљин; и зато мислим, да му се у данашње вријеме ни чим боље не може помоћи, него да га подијелимо од Српског језика, и да му дамо ону чест и поштење, што му приликује, као и цркви у којој се њим поје и служи (*Рјечник, Предговор*, 1818)

3.5. Коначно, оно што би овом приликом свакако требало нагласити јесте неподударност (1) језичког израза који Вук жели да постави у позицију стандардног језика и (2) његовог метајезика. Он, наиме, одабира и описује један варијетет – *рурални*, говорећи о њему као о јединој могућности будућег стандардног језика Срба, али у исто време (у свом метајезику) то чини средствима другог варијетета – *урбаног* – тј. доситејевског типа језика. Овакву ситуацију треба, наравно, сагледавати из перспективе стања у оновременој одабраној бази – у неелаборираном језичком изразу – чистом народном језику – о којем је 1818. г. лакше било „говорити као о будућем стандарду него писати на њему” (Бјелаковић 2018: 158).

Ова је разлика, наравно, уочљивија и присутнија у Вуковој почетној фази рада (1814–1817), у којој се он суштински не разликује од идеје његових будућих језичких противника – присталица конзервативне, традиционалне, доситејевске струје (Ивић 1988: 23; Милановић 2015). Наведено стање Вуковог раног књижевног идиолекта (доситејевског типа језика) добро би, на пример, могао да илуструје одломак из посвете *Мале простонародње славеносерпске пјеснарице* В. Стефановића (1814):

БЛАГОРОДНОЙ ГОСПОЖИ МАРИИ ОТ
СТАНИСАВЉЕВИЋ, за знак вовски незaborављене
благодарности, и глубочайшиег високопочитания посвећена
БЛАГОРОДНА ГОСПОЖЕ,
Мени милостива и високопочитаема!

[...]

*Примите [...] овай мали труд, за знак [...] глубочайшиег
високопочитания од онога, кои ВАШОЙ щедрой милости*

препоручујући се, с највећим високопочитанием, и преко гроба називати се жели

ВАШЕГА БЛАГОРОДИЈА

нижайши слуга

Вук Стефановић.

Међутим, од објављивања *Српског рјечника* Вуков језички израз далеко је ближи народном и само се у домену апстрактне лексике и терминологије у извесном смислу ослања на руске и црквенословенске изворе (нпр. у списку пренумераната уочавају се славенизми попут *совјетник*, *превосходителство*, *величество*, *височаји*, *верховни* и др.; лингвистичка терминологија такође је великој мери преузета из руског језика, уз мање или веће посрблјавање: *самогласна и полугласна слова*, *јединствени број*, *мложествени број*, *гласоудареније*, *склоненије*, *име сујитествително*, *прилагателно* и сл.).⁵

3.7. Из свега наведеног може се извести јасан закључак да и традиционалисти и Вук полазе од исте поставке – од интратекстуалне хомогене диглосије, да би временом доситејевци остали на истом путу, а Вук пошао даље и од 1818. године и *Рјечника* статус нижег варијетета превео и у позицију вишег, попуњавајући га све изразитије посрблјеним лексичким славенизмима (Милановић 2015: 155; Ђелаковић 2018: 158). Тек од *Рјечника* и 1818. године поставке о структури будућег стандардног језика Срба постају другачије и крећу својим засебним стазама – традиционалистичком и вуковском, што ствара услов за језичке полемике, па и сукоб.⁶

Због тога се с правом наводи да од овог речника креће еволутивни пут развоја стандардног српског језика (Ивић 1998: 190).

---

⁵ Више о прегледу развоја лингвистичког терминолошког система у 19. веку в. у Ђелаковић 2016; Ранђеловић 2018.

⁶ За Вука оновремени традиционални књижевнојезички израз није био народни, односно није то био „у довољној мери“ (Ивић 1988: 24).

4. Дескрипција

Не занемарујући чињеницу да се и у *Писменици* из 1814. описује граматичка структура српског народног варијетета, значај *Српског рјечника* из 1818. г. односи се, пре свега, на то што Вук у њему иде корак даље, те поред потпунијег граматичког описа, доноси опис и лексикона одабране базе. Због тога се оправдано може речи да је основа језичке структуре први пут описана и са граматичког и са лексичког аспекта у *Рјечнику*, односно да је тада, истовремено са селекцијом, у правом смислу речи започета, али не и у потпуности реализована, фаза дескрипције. Она ће, наиме, бити спровођена:

(1) у Вуковим потоњим делима – у којима он описује одређени сегмент структуре српског језика и указује на видове могуће елаборације стандарднојезичког израза, ослобођеног црквенословенских и руских наноса: *Главне разлике између данашњега славенскога и српског језика* (Даница, 1826), *Главна свршивања суштествителни и прилагателни имена у српском језику* (Даница, 1828)⁷ –

(2) у публикацијама његових сарадника и епигона: Ђ. Даничића – *Мала српска граматика* (1850), *Српски акценти* (1856), *Српска синтакса* (1858) и др.; Ј. Живановића у бројним полемичким списима – *Извод из српске граматике* (1878); *Српска синтакса* (1889) и др., Ј. Бошковића – *Извод из српске граматике* (1864), *Српска синтакса* (1864), С. Новаковића – *Српска синтакса* (1874), *Српска граматика* (1879) и др.⁸

⁷ У питању је познат елаборат о деривационим суфиксима именица и придева у српском језику.

⁸ Интересантно је напоменути то да је „у свести наших језикословаца тог времена (било вуковаца било традиционалиста) описивање структуре српског језика значило, на првом месту, давање прегледа морфолошких категорија са типологијом врста речи, њиховим облицима, парадигмом и сл. Графијски и фонолошки ниво, прозодијски систем, морфонологија, дијалектологија, творба речи (уз изузетак *Српске граматике* Ј. Суботића из 1847; в. Милановић 2017а) – све се то налазило у другом плану. О синтакси падежа тек у назнакама пише Видаковић (1838), да би је Ј. Поповић (1843) преузео и донекле разрадио, поставивши чак и основна начела синтаксе реченице. Коначно, детаљно

5. Прескрипција

5.1. Ако се пође од чињенице да се описом граматичке и лексичке структуре (дескрипцијом) указује на оно што *јесте* део датог језичког израза (а то је управо у *Рјечнику* и реализовано), онда се истовремено може говорити и о томе да се наведеним поступком имплицитно указује и на оно што остаје изван дате структуре – као део непожељног, односно као део оног сегмента датог језика или културног интердијалекта који ће у будућности бити оквалификован као супстандард. У том смислу могло би се говорити и о томе да је 1818. године започета је и фаза имплицитне прескрипције.

Иако очекивано и објективно да дескрипција претходи прескрипцији или кодификацији, могуће је да се ове две фазе одиграју симултано (в. Radovanović 2003: 192) и управо се то и десило током формирања српског језичког стандарда.

5.2. Овом приликом, ипак, не би требало изгубити из вида чињеницу да је реч о самим почецима реализације ове фазе (и то само имплицитне), те да се о прескрипцији у пуном смислу речи не може говорити све до средине 19. века и појаве *Мале српске граматике* Ђ. Даничића.

6. Писмо и правопис

Будући да се 2018. године не обележава само 200 година од објављивања Вуковог *Српског рјечника*, него и 150 година од када је у Кнежевини Србији укинут стари графијско-ортографски проседе, а вуковска начела у потпуности прихваћена, због чега се у литератури веома често о овој – 1868. години говори као о првој години стандардног српског језика, требало би извесну пажњу посветити и значају *Српског рјечника* у погледу реформе писма и правописа.

анализи синтаксе падежа посвећује се тек Ђ. Даничић. О лексикологији у анализираним граматикама нема ни назнака” (Бјелаковић 2018: 159). Више о граматичким приручницима прве половине 19. века и о њиховој структури в. у Окука 2016; Бјелаковић 2016; Милановић 2017; Ранђеловић 2018.

У њему, наиме, не само да је језичка реформа први пут експлицитно формулисана него је раскинуто са дотадашњим морфонолошко-историјско-идеографским правописним принципима, инаугурисан је фонолошки графијско-ортографски проседе и доследно примењен у оном виду у којем он живи и данас. У том је смислу значај *Српског рјечника* непроцењив.

6.1. Писмо

6.1.1. Иако је општепознато да је фонолошко ћирилично писмо представљено низом од 30 графема, први пут примењено у *Рјечнику* из 1818. године, веома је важно Вукову реформу алфабета контекстуализовати и сагледати из шире перспективе будући да она не представља у потпуности Вуково аутентично решење.

Свест о потреби за упрошћавањем нефункционалних ћириличних алфабета међу Србима – било црквеног било грађанског типа – сазревала је, наиме, још од друге половине 18. века, али је до 1810. године сваки вид азбучне реформе имао карактер индивидуалног и имплицитног (поједини аутори уносили су извесне измене у своје текстове не аргументујући своју одлуку).⁹ Осам година пре публиковања *Српског рјечника* – 1810. године – на књижевнојезичкој сцени појављују се у Будиму две изузетне фигуре – Сава Mrкаљ и Лука Милованов – представници српске интелектуалне елите свог времена који ће дати прве елaborате посвећене реформи писма.

6.1.2. С. Mrкаљ, наиме, *септембра* 1810. године у Будиму објављује чувено дело *Сало дебелога јера либо азбукопротрес*, протресајући црквену ћирилицу и нудећи, након искључивања 16 непотребних графема, систем од 25 монографа и 4 диграфа. Ако пођемо од чињенице да је средњовековна идеја о јединству ортографије и ортодоксије живела међу српским свештенством и почетком 19. века, а будући да је Mrкаљ реформисао црквену ћирилицу, сасвим је очекивана оштра реакција српског свештенства, које је у овом делу видело врсту сукоба с традицијом, проглашавајући га опасним и

---

⁹ Више о покушајима реформисања предвуковске традиционалне ћирилице код Срба в. у Младеновић 1969.

уводећи забрану у све штампарије у Царству да публикују књиге реформисаном азбуком С. Mrкаља.¹⁰

6.1.3. Ни други истакнути културни прегалац на пољу реформе ћирилице пре Вука – Лука Милованов, тадашњи учитељ у Српској школи у Будиму, није имао више среће. Он је, наиме, своје дело *Optim настављења к српској сличноречности, слогомјерју или просодији* предао на цензуру још почетком августа 1810. године, дакле, пре Mrкаља. *Optim* је, истина, посвећен пре свега теорији стиха, а само узгред и азбучној реформи, али је писан системом веома близким Mrкаљевом. Позитиван одговор је брзо стигао (након десет дана), али је Милованову требало неколико месеци да прикупи новац за публиковање свог дела. Када је коначно успео у томе, с пролећа 1811. године, забрана штампања књига Mrкаљевом азбуком већ је била присутна и Лука бива одбијен. Не одустајући од својих идеала и не жељећи да објави свој текст старом традиционалном ћирилицом, он повлачи рукопис, који у наредне две деценије остаје потпуно непознат јавности. Милованов је преминуо 1828. као пуки сиромах, потпуно заборављен и друштвено маргинализован не објавивши своје дело за живота. Објавио га је Вук 1833. године, исте године када се у душевној болници у Бечу упокојио Сава Mrкаљ, као тешки душевни болесник, прогањан и осуђиван први велики реформатор ћирилице међу Србима новијег времена. У тренутку када је објављена публикација Л. Милованова, она није ни могла да добије онај значај који би понела да је публикована 1810. године.

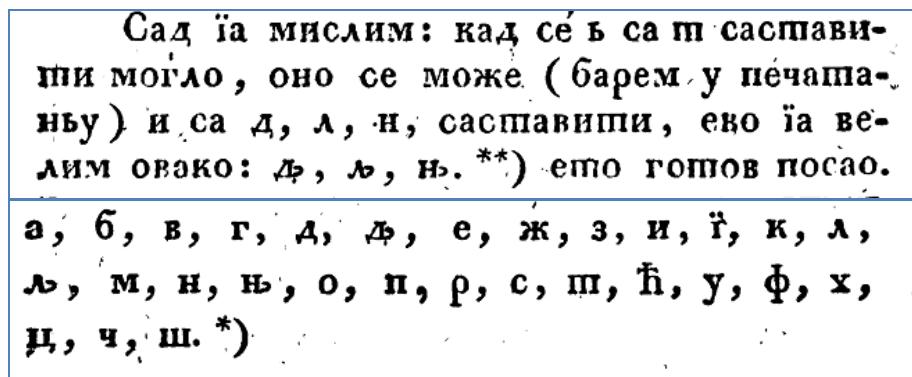
Попут Mrкаља, и Милованов искључује из система, сада грађанске ћирилице, 16 сувишних слова, али уводи систем од 26 монографа и 4 диграфа те долази до броја од 30 графема, укључујући у систем и графему μ , а сматрајући, попут Mrкаља, да ће ћирилица бити идеална тек када се и за ова 4 диграфа нађе монографско решење, односно тек када у потпуности постане фонолошка.¹¹

6.1.4. Готово је невероватно да се Вук упознао и са Mrкаљем и са Миловановим управо те преломне 1810. године, када је боравио у

¹⁰ Више о животу и раду С. Mrкаља в. у Опачић Лекић 1978; Деретић 2007; Окука 2010.

¹¹ Више о животу и раду Л. Милованова в. Мићић 2000; Милановић 2013а.

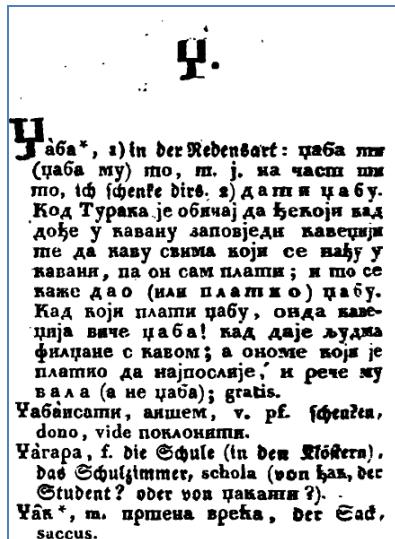
Будиму ради лечења, односно у време када су и Мркаљ и Милованов већ написали дела по којима ће остати познати у српској лингвистици. Вук у то време није ни закорачио на стазу реформе језика, писма и правописа, али готово да можемо тврдити да је ово познанство утицало на његова каснија решења. Вук је, наиме, још у у *Писменици* (1814), коју је састављао у Будиму у друштву (и уз помоћ?) Луке Милованова (в. Каракић 1833), навео низ од 29 монографа, у којем су и нека решења из 1818. (љ, њ):

Слика 1. *Писменица српскога језика* (1814)

Ипак, без обзира на утицаје, фонолошки ћирилични алфабет, сачињен од 30 монографа, први је пут постављен и примењен у *Српском рјечнику* из 1818. године. У тој форми, уз извесне стилизације поједних слова (нпр. графеме *μ* – в. сл. 2) и интерпретације појединих алофона¹², он живи и данас.

¹² Реч је о бележењу вокалног /р/ на следећи начин: гръоце, умръо, подупръо, сатръо и сл.

Слика 2. Речнички чланци лексема са иницијалним ц (Рјечник 1818)

6.1.5. Величина ове три фигуре наше културне прошлости (Мркаља, Милованова и Карадића) неспорна је, а њихов значај барем подједнак. Због тога се из савремене перспективе чини потпуно ирелевантним приписивање заслуга за иницирање и креирање реформисаног ћириличног алфабета којим се и данас служимо само једном од њих. За разлику од Mrкаља и Милованова, коју су поставили основе будућем реформисаном фонолошком писму, Вук је реформу извео до kraja.

Интересантно је нагласити и то да је своју реформисану ћирилицу све до чувене 1847. године Вук једини доследно употребљавао, ниједном се не враћајући традиционалном алфабету.

Аутори	Понуђена решења
Сава Mrкаљ (септембар, 1810) – <i>Сало дебелога јер либо азбукопротрес</i>	Реформише црквену ћирилицу. Искључује 16 непотребних графијских решења. Нуди систем од 25 монографа и 4 диграфа <дь, ть, ль, нь>, <i> за /j/.
Лука Милованов (август, 1810) – <i>Optim наставлења к српској сличноречности,</i>	Реформише грађанску ћирилицу Искључује непотребна графијска

<p><i>слогомјерју или просодији</i></p>	<p>решења према истом моделу као и Мркаљ.</p> <p>Нуди систем од 26 монографа и 4 диграфа <дь, ть, ль, нь>, <i> за /j/, <џ> = 30 јединица.</p>
<p>Вук Стефановић (1818) – Српски рјечник</p>	<p>Реформише грађанску ћирилицу. Искључује непотребна графијска решења према истом моделу као и Мркаљ и Милованов.</p> <p>Нуди систем од 30 монографа – фонолошко писмо: <ђ, Ѯ, љ, њ, џ, Џ>.</p>

6.1.6. Иако реформише ћирилицу и на њој публикује *Рјечник*, доживљавајући је као примарно идентитетско писмо српског народа, у *Српској граматици* Вук наводи и српски латинични алфабет, јасно га разграничавајући у односу на хрватски, наглашавајући тиме и свест о употреби латинице међу Србима у појединим областима српског говорног подручја (в. сл. 3). У духу романтичарских идеја национални идентитет утврђивао се искључиво параметром језика те су и Вук и Копитар католике штокавце убрајали у Србе, без обзира на то што се део ове популације није тако осећао (Ivić 1981: 152). Вук ће касније променити овај став допуштајући да и вероисповест може понети улогу критеријума приликом националног идентификовања (Ivić 1981: 155).

6.2. Правопис

Ако би се о Вуковој оригиналности и могло говорити у контексту реформе писма, у погледу реформе правописа и увођења фонолошког проседеа (сл. 4) уз изузетке који су живи и данас (сл. 5) Вук је био неприкосновен и у потпуности јединствен. Нико међу Србима пре 1818. и *Српског рјечника* није ниједно своје дело публиковао фонолошким ортографским проседеом. Вук је на том пољу био први.

— LXIX —										
ALPHABETI SERBORUM										
cum										
viciniorum popularium et aliorum cultiorum Europae alphabetis καρολίνικοι.										
Serb. grae.	Serb. lak.	Hun. ger.	Croat.	Cos- niol.	Bos- hem.	Polon.	Ger- man.	Ital.	Gall.	Angl.
А а	а	á	а	а	а	а	а	а	а	—
Б б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
В в	в	в	в	в	в	в	в	в	в	в
Г г	г	г	г	г	г	г	г: gara-	g: gant-	g: gold	—
Д д	д	д	д	д	д	д	д	d	d	d
Ђ ђ	dj, ѓј	gy	dy, gy	—	b'	—	—	—	—	—
Ќ ќ	о	о	о	о	о	о	о	о	о	o: bet
Ѝ ћ	з	з	з	ш	ž	—	—	j	zcoicer	—
Ӡ ӡ	з	з	з	з	z	f: lefzen	z: rosa	z	razor	—
Ӣ Ӣ	и	и	и	и	i	i	i	i	i	ie, y
Ӥ ӥ	ј	ј	ј	ј	g	i: in	i	j	izmien	y: yes
Ӯ Ӯ	к	к	к	к	k	k	k	c: caro	c: car	k
Ӆ Ӷ	л	л	л	л	l	l	l	l	l	l
Ӯ Ӯ	ly	ly	ly	ly	—	l: li	—	gl: gli	il: ail	—
Ӎ ӎ	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m
Ҥ Ҥ	н	н	н	н	n	n	n	n	n	n
Ӱ Ӱ	ѹ	ѹ	ѹ	ѹ	ѹ	—	gu	gu	gu	—
Ӳ Ӳ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	o: note
ӳ ӳ	ր	ր	ր	ր	p	p	p	p	p	p
Ӵ Ӵ	ր	ր	ր	ր	r	r	r	r	r	r
ӵ ӵ	ս	ս	ս	ս	ր	s	s: sono	s: son	s: se	—
Ӷ Ӷ	տ	տ	տ	տ	t	t	t	t	t	t
Ӹ Ӹ	շ	տ	տ	տ	—	—	—	—	—	—
ӹ ӹ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ւ	ou	oo	oo
ӷ ӷ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	օ	—	—	—
Ӹ Ӹ	չ	չ	չ	չ	č	č	č: ciò	—	ch: child	—
ӹ ӹ	շ	շ	շ	շ	շ	š	ge	—	j	—
ӻ ӻ	ս	ս	ս	ս	ս	ս	ս	sesce	chucher	sh
Ӹ Ӹ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ӹ ӹ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ	թ
ӷ ӷ	ի	ի	ի	ի	ի	ի	ի	—	—	—

Слика 3.

Распарати, ам, *vide распорити*.
 Распарити, им, в. рт. *durchwärmen*,
 варого (п. В. eine rheumatische Stelle
 des Leibes, am Feuer, oder im Bade).
 Распасиже, в. *das Entgürtten*, dis-
 cinctio.
 Распасивали, сујем, в. impf. *entgürt-
 ten*, disiendo.
 Распасали, пащем, в. pf. *entgürtten*,
 disiendo.
 Распасишсе (говорисе и распади-
 тисе), паднемисе, в. с. pf. *herfallen*,
 dilabor.

Слика 4. Примери одредница из *Рјечника* са фонолошким правописним
 решењима

Одсјак, ш. *vide* осјек.
Одсјести (говорисе и одоједнуша),
сједем (и одоједнем), (Врп.) в.рф. 1) од
коња, *absteigen*, *descendo*. 2) одојед-
неше грјешној, присјед⁸ баби б'јес-
ној, *sagen die Mädeln, wenn ihnen*
etwas in der Kehle stecken geblieben (als
so : hebe dir, absetze).
Одсјеки, сијечем, *vide* осјеки.
Одсјечисе, сијечемсе, *vide* осјечисе.
Одсјечак, чва, ш. *vide* осјечак.
Одскакање, в. *vide* оскакање.
Одскакати, ачем, *vide* оскакати,
Одскакивање, п. *vide* оскакивање.
Одскакивали, кујем, *vide* оскакива-
ти.

Слика 5. Примери одредница из *Рјечника* са морфонолошким правописним решењима

7. Закључак

Улога Вуковог *Српског рјечника* у процесу стандардизације српског језика јесте огромна – како у погледу прецизног формулисања основних поставки језичке реформе, одабира језичког варијетета, његовог описа и имплицитне кодификације, тако и у прихваташу и усавршавању доташњих реформисаних алфабетских система те увођењу фонолошког правописа. Формулисањем овакве књижевнојезичке поставке, „језичне и азбучне револуције” (Ивић 1991: 5), Вук раскида са дотадашњим традиционализмом и указује на нов пут – пут који ће српском народу омогућити демократизацију културе, оно што је држави у повоју (Кнежевини Србији) у том тренутку било и најпотребније.

Питање значаја овог дела и Вуковог рада не односи се на питање оригиналности и генијалности једне особе, него на јасну визију и изразиту снагу духа човека који је једном формулисао своје књижевнојезичке поставке и те концепције се, у принципу, држао до kraja живота.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелаковић, И. (2016). Језикословци и њихове писменице (структуре граматичких приручника „српског” језика у XIX веку), *Зборник у част Љиљани Суботић. Тeme језикословне у србијистици кроз*

- дијахронију и синхронију*, Ј. Дражић, И. Бјелаковић, Д. Средојевић (ур.), Нови Сад: Филозофски факултет, 55–68.
- Бјелаковић, И. (2018). Фазе у стандардизацији српског језика и место 1847. године у њима. *Година 1847. Преломна тачка савремене српске културе*. Београд: Савез славистичких друштава Србије.
- Деретић, Ј. (2007). *Огледи о српској књижевности*. Београд: Друштво за српски језик и књижевности Србије.
- Ивић, П. (1978). Развој вукових погледа на српски књижевни језик. *Зборник за филологију и лингвистику*, XXI/1, 133–141.
- Ивић, П. (1988). О питању улоге Вука Каракића у развоју књижевног језика Срба. Македонска академија на науките и уметностите, *Пристапни предавања, прилози и и библиографија на новите членови на Македонската академија на науките и уметностите*, 9, Скопје, 1988: 19–25.
- Ивић, П. (1991). *О Вуку Каракићу*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1991.
- Ивић, П. (1998). *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Каракић, Вук Стефановић (1833). *Предговор издаљев*. У: Лука Георгијевић Милованов. *Опит настављења к српској сличноречности, слогомјерју или просодији*. Бања Лука, 2010, 7–28.
- Милановић, А. (2013). Стилистички аспект српских књижевнојезичких промена на смени 18. и 19. века, *Књижевност и језик*, LX/1: 1–10.
- Милановић, А. (2013а). Реформа Ћирилице Луке Милованова у контексту књижевнојезичке ситуације почетком 19. века. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 42/1, 187–197.
- Милановић, А. (2015). Рана Вукова језичка свест и статус славенизама (1814–1818), *Вук Стефановић Каракић (1787–1864–2014)*, САНУ, Одељење језика и књижевности, CLVI, књ. 27, 145–157.
- Милановић, А. (2017). Морфологија у Суботићевој *Српској граматици* (1847), *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд: МСЦ, 46/1, 65–76.
- Милановић, А. (2017а). Творба речи у *Српској граматици* Јована Суботића (1847), *Српски језик* 22/1, 361–374.
- Мићић, Р. (2000). *Лука Милованов*. Нови Сад: Невкош.

- Младеновић, А. (1967). Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 10, 161–198.
- Окука, М. (2010). „Сало дебелога јера либо азбукопротрес“ Саве Мркаља у старом и новом руху: поводом 200-годишњице првог издања (1810–2010). Загреб: Просвјета.
- Окука, М. Ђ. (2016). Србска грамматика или писменица Јована Поповића (1843). Теме језикословне у србији. *Зборник у част Љиљани Суботић*. Нови Сад: Филозофски факултет, 69–88.
- Опачић Лекић, В. (1978). *Сава Мркаљ. Живот и дјело*. Нови Сад: Матица српска.
- Поповић, Љ. (1988). Вуков програм књижевнојезичке реформе (у поређењу са доситејевим), *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/1, 265–278.
- Радовановић, М. (1996). Предговор. *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Службени гласник, 1–16.
- Ранђеловић, А. (2014). *Језикословна терминологија код Срба у 19. веку*. Докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- Стефановић, В. (1814). *Писменица серпскога језика по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Сербџијанцем*, У Виенни.
- Сувајић, Б. (2018). Српски Рјечник (1818) у Вуковој Преписци. *Српска славистика: колективна монографија*, Том 2, Књижевност, култура, фолклор, питања славистике, 439–451.

*

- Brozović, D. (1970). *Standardni jezik*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Ivić, P. (1981). Kopitarov uticaj na Vuka Karadžića i razvoj Vukovih shvatanja, *Slavistična revija*, Letnik 29/2: 149–158.
- Radovanović, M. (2003). *Sociolinguistica*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Treće izdanje.

Јасмина Дражић*

Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

УДК: 811.163.41'374"18"

929 Karadžić V. S.

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК У ВУКОВОМ РЈЕЧНИКУ**

The subject of the paper is a description of the macrostructure and microstructure of Serbian Dictionary (1818) by Vuk Karadzic. Since it is first, by volume, structure and lexicographic method, the dictionary of Stokavian speech space, it is important to point out the following elements: (a) the choice and scope of the lexemes; (b) their presentation; (c) the elements of the dictionary article. At the same time, the dictionary is a reflection of folk culture and capital-scientific work. According to that, it points to lematization, i.e. lexical and grammatical information of the defined words, as well as the process of semantisation, i.e. a register of its meanings, paying attention to the position of paradigmatic lexical word combinations, as well as understanding and differentiating polysemic lexemes. His encyclopaedic character opens possibilities for interdisciplinary researches. The accessibility of this material is provided by the electronic edition of the *Dictionary* (<http://raskovnik.org/>), which will be briefly presented, as well as some of the possibilities that has this platform with five digitized vocabulary.

Key words: Vuk St. Karadzic, Serbian dictionary, lexicography, microstructure, macrostructure, digital edition.

ЗНАЧАЈ РЈЕЧНИКА ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

Говорити о Вуковом *Рјечнику* данас, с дистанцом одравно 200 година, носи подједнако и част, изазов и одговорност, јер се ради о делу које Р. Константиновић карактерише као мајсторију која је „превазишла и у, извесном смислу, надживела“ аутора

---

* jasmina@ff.uns.ac.rs

** Рад је настало у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

(Константиновић 1964: 7). Ова, превасходно, лексикографска, мајсторија с правом у литератури носи квалификатор револуционарне. Издавамо из релевантне литературе само неке потврде о томе, као и о садржајној и тематској комплексности која се крије иза наслова *Српски рјечник*:

Нема сумње, од свих појединачних Вукових списа прво издање *Рјечника* је најзначајније. Чак се не може навести ниједно друго дело у историји српске културе које би одиграло већу улогу као прекретница, као полагање темеља (Ивић 1966: 19).

Рјечник је велика инспирација. Можда је он једина увек отворена књига нашег 19. века. Отворена за сваког, за све епохе [...] (Константиновић 1964: 7).

[...] Вукова дела служе као непосредни извор за речник *Словенске старине* (*Славянские древности*: 1995–2012, ур. Н. Толстој), а то је, пре свега, његов *Рјечник* из 1818. године (Плотњикова 2015: 87).

[...] тада – 1818 – Вук још описује обичаје само из лексикографских потреба. Али тих описа је толико и таквог су квалитета да далеко превазилазе значај који им је тада придавао: Вук је тиме поставио основе српској етнологији (Филиповић 1972: 523).

Корени српскохрватске дијалекатске лексикографије су доста дубоки и разгранати [...] Већ је Вуков *Српски рјечник* био речник новог неизграђеног књижевног и истовремено, народног, некњижевног језика [...] Његов се однос према дијалекатској и етнографској грађи и данас оцењује као позитиван, па чак и модеран, у оквиру новијих струјања словенске и читаве европске лингвистике (Толстој 1984: 181).

Српски рјечник, dakле, на известан начин, надилази границе традиционалне речничке организације и обраде грађе – он „није само једна драгоценна збирка речи, већ је у великој мери и једна мала енциклопедија народног живота, обичаја и веровања“ (Вукомановић 1976: 713). Потврду о овоме налазимо у Предговору *Рјечнику*, када Вук каже:

У *Рјечнику* треба да се истолкује и опише што се боље може све, што народ о ријечи којој мисли и приповједа: зато сам код ћекоји ријечи описао, што се краће могло, ћекоје народне обичаје и додао приповјетке (и овде може бити да је ћешто изостало, али додато и измишљено није заиста ништа) (СР: VIII).

ВУКОВ ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОСТУПАК

Вуков лексикографски рад не може се одвојити од комплексног кореспондирајућег друштвено-историјског контекста и замршених питања језичке реформе. Зато је ова књига огледало једног нимало једноставног синхронијског пресека, али и менталног лексикона појединца руралне провенијенције, о чему сведочи лексичка грађа, њен тематски, дијалекатски, социо-психолошки профил, као и обичајно-обредна пракса описана уз одређене лексеме.

Користећи пак алате савремене лексикографије, сагледаћемо основне принципе селекције лексичке грађе и њене организације у *Рјечнику*, проблеме на које је наилазио интуитивни, али и те како, праксом обучени лексикограф.

2.1. *Организација књиге.* О свему овоме аутор информише корисника у делу који претходи *Рјечнику*, а који је, што није занемарљив подatak, Вук назвао *Предговор* (не Предсловље / Предисловије, као у *Писмености из 1814*). Овај „први Вуков систематски манифест о језику“ (Ивић 1966: 49), изнет је на 17 страна (IV–XX) и у њему налазимо информације о проблему српског књижевног језика, које обухватају питања од прозодијског, ортографског до лексичког нивоа. У контексту лексикона који ће бити изложен у речничком делу, издваја се неколико битних података:

а) Вукова обавештења о ћекојим ријечима, између осталог, обухватају и информације о наречјима којима припадају (ерцеговачко, ресавско, сремачко), што је индикатор недефинисаног стања књижевнојезичке норме, те се одражава на укупну речничку лексичку масу, напр.:

лен, на, но (Рес. и Срем.) *vide* лијен. cf. лењ.

лењ, ња, њо (у Сријему и Бачк.) *vide* лен.

лијен, на, но (Ерц.) *träge, piger*. Кад се лијен накани, сав свијет попали.
љењив, ва, во (Ерц.) *vide лијен*.

б) Будући да је већину речи Вук, како сам каже „донио амо [у Беч] у глави”, очекивано је да ће многе остати незабележене у *Рјечнику*. Оно пак што је аутору било важно јесте то да су све оне народне, и изговором и обликом и значењем, о чему нас на следећи начим у *Предговору* обавештава:

Ја могу слободно казати за ове ријечи, што су овде скупљене, да су све у народу познате, и да се овако изговарају као што су овђе записане; а у народу је остало још много ријечи, које ја, или нијесам никад чуо, или ми нијесу сад могле пасти на ум. Може бити да ће се и у овој књизи наћи ријечи у описивању обичаја и други ријечи, којије нема на своме мјесту. Од како се ова књига почела штампати, и мени је ево неколико ријечи на ново пало на ум, које ево овђе додајем (СР: VII—VIII).

Попис садржи педесетак речи, нпр.: *вјеверицица, испреплетати, којекако, крадом, неколицина, околни, повлачење, породица, Студеница, такођер* и др.

в) Јасна је онда импликација да се у *Рјечнику* неће наћи термини и речи из специфичнијих стручних и апстрактних сфера поменутих у *Предговору*. Тако да, уз речи *рјечник* и *предговор* у самом *Рјечнику* не бележе се ни следеће речи: *диплома, граматика, списатељ, својство, смисао, драговољно, библија, књижество, објављеније, наречије, глагол, азбучни, управитељ, гимназија* итд.

2.2. *Макроструктура „Рјечника”*. Централни део књиге чини речник: прикупљена лексичка грађа – 26.270 азбучно устројених лексема (без речи које почињу словом х), распоређених двостубачно на 928 страна (стубачних целина). У првој је фази рада прикупљао и бележио, уазбучавао грађу, да би у другој фази Копитар, вођен Вуковим објашњењима, преводио речи на немачки и латински – језике тадашње аустријске администрације.

Што се тиче овђе Латинских и Њемачких ријечи, о том сам радио с г. Копитаром, ћ. к. дворским библиотекаром; али опет, ако се ће наће да

су које ријечи рђаво преведене, томе сам ја крив, што му нијесам знао право значење казати, а не он што га није знао Латински или Њемачки истолковати (СР: VIII).

2.2.1. Прикупљање и селекција грађе. Општи лексички фонд.

Избор речи био је препуштен Вуку, дакле, требало је забележити све речи које зна, којих се сетио, оне које је чуо у свакодневном контакту с окolinom, али и оне које су му биле близске, а већ записане у неком од речника „трудољубивих фратара, [у којима се описује језик] „илирски”, „далматински” или „словински”, у његовој чакавској, штокавској и кајкавској варијанти”, те из тзв. „шокачких речника” (Ивић 1966: 34). Из преписке с Копитаром сазнаје се да се Вук довијао на различите начине како би допунио грађу – путовао је трагајући за подацима о дијалектима; значајан број песама записао је од једне бабе из окoline Крушевца, а „овђе у једном намастиру” близу Шишатовца, (где је боравио), из једног поменика старог 200 година „извадио [је] више од 1000 српских имена, које мушких, које женских” (Ивић 1966: 39). Употребљавање грађе речима уз текстова народних песама које је већ имао, с једне стране, те, с друге стране, конструисаним изведеним формама – аугментатива, деминутива, глаголских именица, које је имао у свом језичком осећању – „са гледишта потпуности обухваћеног фонда речи, *Рјечнику* се мало шта може замерити” (Ивић 1966: 79–80). Будући пак да је ово књига једног човека, дело својом природом захтевно и комплексно – од конципирања до самог остварења, очекивани су невелики пропусти: нема нпр. речи *звено* иако се јасно упућује на њу код њеног деминутива *звонце*; тако су изостале и речи *бавити се, убити, умље, свето* и још понеке.

Уз општи лексички фонд, Вук бележи и већ поменута лична имена (из рачанског поменика), као и тзв. *стајаће речи* које живе само у фолклорним умотворинама, означене квалификаторим *ст.* или информацијом – „само се у пјесмама припијева” (*ладо, љељо, лале* и сл.). Властита имена велики су допринос почецима српске ономастике, мада је Вук бележио и она лична имена из старих докумената, чије је постојање у 19. веку упитно (нпр. *Ламенка, Вечерин*), док је нпр. изоставио имена својих родитеља – Јегда и Стеван (Стеван). Своје име

даје у речничком чланку заједно са зоонимом – *lupus*,¹ као друго значење, додајући део народног веровања:

Вук, m. 1) der Wolf, *lupus*. 2) Mannsname, nomen viri. Кад се каквој жени не даду ћеца, онда нађене ћетету име вук (да га не могу вјештице изјести: зато су и мени овако име нађели) (CP: 88).

2.2.2. *Стране речи*. Етимолошки подаци уз речи страног порекла, често недоследно давани, заслуга су Ј. Копитара и значајне су информације, између осталог, о празнинама у систему, као и о тематским областим којима припадају. Тако се међу грекизмима бележе: *друм, јевтиноћа, камила, комад, метанија, панагија* итд., италијанизми су: *канара, пијаца, пршута*, германизми (из немачког дијалекта у Аустрији): *амрел, вунциут, нокшиц, пантљика, плајваз, шалукатре* и сл., нпр.:

Друм*, m. (δρόμος) die Heerstraße, via regia, велики пут.

Пијаца, f. (у Сријему, у Бачк. и у Бан.) der (Markt-) Platz, forum (ital. piazza). cf. чаршија.

Када су у питању речи страног порекла, очекивано, најзаступљенији слој чине турцизми, речи које је Вук означио звездицом.² Говорећи о турцизмима у *Предговору Рјечнику*, сазнајемо и ауторов компромисан и нимало искључив став према страним речима:

Турске ријечи (које сам од прилике знао да су јамачно Турске) назначио сам звјездицом (*), и ће ми је одма могло пасти на ум, замјењивао сам и Српским ријечима [...] а има и неколико такови ријечи Турски, које ћемо морати задржати и посвојити, н. п. боја (бојити, бојење), аманет, тепсија, ћерђеф, топ, барјак, барјактар, брк, чакшире (ђекоји наши списатељи пишу ногавице мјесто чакшире; али ногавица данас код Срба значи само оно што стоји на нози [...]) (CP: XX).

---

¹ Не прибегава увек истом поступку; нпр. одвојене су одреднице *душница* (дем. душа) и *Душница* (име).

² Нпр. Ђемија*, f. vide лађа; Чакшире*, f, pl. die Beinkleider, caligae.

Велико богатство информација о народном животу човека Карадићевог времена, али и шире, о његовом материјалном и духовном свету, перцепцији себе и окружења, аутор наводи уз лексеме чија су значења илустрована описима обичаја и веровања, приповеткама, предањима, песмама и фрагментима песама, басмама, клетвама, загонеткама, пословицама, брзалицама, које су често у једној одредници испреплетене – „разнолике форме исказа нику се једна за другом и ланчано повезују међу собом [...] све је у ходу и настајању, у живом преплитању говореног и литерарног” (Поповић 1983: 163). Већ у *Рјечнику* 1818 – који иначе претходи првој збирци приповедака Вука Ст. Карадића (1821), а која је, по броју прича знатно сиромашнија од њега – има више од шездесет целовитих прича и барем још толико њихових одломака. И готово све су тада први пут и објављене (Пантић, 1988: 385–396). Зато се ово издање *Рјечника* може сматрати првом антологијом народних прича насталом на српском језичком простору.

Отвореност у погледу преношења традиционалне културе, а тиме и језика, огледа се у Карадићевом бележењу ласцивних речи и израза, као и одговарајућих описа и фолклорних облика, који садржи елементе овог лексичко-семантичког слоја, у првом издању *Рјечника*, што ће изостати у издању из 1852. или ће их аутор прикривати наводећи нпр. брзалице, које кад се више пут изговарају дају неку ‘срамотну’ реч. Упркос критикама на рачун ове лексике у извесним круговима српске читалачке публике и отпору према „масним”, „несланим”, „скаредним”, речима, аутор је с правом бележио и њих, „уверен да такве речи и казивања [...] представљају ‘карактер’ и ‘обичаје’ народа, његов ‘дух’ и његов ‘живот’” (Пантић 1965: 605).

Сведено – језик у *Рјечнику* у основи је идом једног човека, тј. једног, тршићког говора – ијекавски, народни, на основу којег се може реконструисати слика просечног српског човека и његовог живота, активности и окружења у сеоском амбијенту. Ово је сведочанство о материјалној и духовној култури једног, нама сад већ далеког, времена, што потврђују следећи примери лексема, међу којима ће се наћи и оне којима се неће знати или разазнati значење, било да је условљено дијалекатским пореклом, било да су се денотати временом потиснули, променили, нестали.

2.2.3. *Тематски лексички слојеви.* Издвојене следеће лексичко-семантичке групе само су илustrација најфреkвентнијих семантичких поља – одраза животних околности и слика света Вукових савременика.³

(а) *Сточарство и земљорадња; ручни радови:* крилоња, кусоња, шароња, мркуља, озимкуља, ћогат, кулаш, шиљеже; криласт, крњорог; оглавина, руда; иждребитисе, изјањитисе, мркatisе, побостисе; ае, бири бири, гиц, иш, ршке де (*говоре чобани кад оне да пободуолове*); валов, котац, мљекар (*зграда ће се разјљева мљеко*), рањеник, оглав, ћустек, узенђија; класати, ластар, маунитисе; кошевина, пабирак, репиште, ротквиште, самораст; бабак, водијер, гладилица, косијер, муљало, пушница, рогуље, тачка (*die Stütze z. B. der Fiole, Rebe*), fulcrum, statumen cf. *притка*); патока, ртиница, цибра; бадањ, вальарица, кашичара; агршак, близни, брдо (*женско*), колотуре, конудра, мосур, мотовило, навијаљка, нанитити, нити, оснутак, повјесмо, потка, срдачка, урезници, цијепци, чекрклија, чимбари, чунак итд. Као илustrативни примери могу послужити описи значења следећих лексема:

Агршак, шка, т. као мали колутић од кости, или од рога, што жене натичу на вретено (да је теже у руци), кад почињу прести. Српкиње по селима одломе по пола окомка, па натакну на вретено мјесто агршка.

Близни, f. pl. када се уведу у брдо двије жице мјесто једне, и тако остану у платну.

(б) *Одећа и обућа:* антерија, бенлук, бињиш, вађел, галош, зубин, долама, ћечерма, ћувезлија, запонци, јапунце, пулија, саја, сандал, стајаћица, тарпош, тепелук, теркија итд.

Ћечेरма*, f. eine Art Weste (ohne Ärmel), tunicae genus. cf. јечерма, јелек.

Стајаћица, f. стајаћа кошуља, das Feiertagshemd, soleinne indusium.

---

³ Примери преузети из Ивић 1966.

Тарпош, m. eine Art Frauenmütze, vittae genus. Тарпоше носе жене у Зворничкој наји по Јадру и по Рађевини, и то је може бити у свему свијету највећа женска капа: она је округла као погача, и ћекоја је шира од аршина, па се не носе од озго на глави, него састав па стоји од главе горе у право [...] а испод грла је држи подбрадњак да не спадне на траг. Кад састав дува вјетар, или кад оће жена да се сагне, онда треба да држи спријед тарпош руком да не спадне преда њу [...] кад оће жена да уђе на каква врата, онда треба да се сагне и да укоси главу. Тарпош је оплетен од бијеле лозе, па је на лозу навучена велика капа од црвене чое, по чои је пришивена шамија [...] а преко шамије прибодена иглама бијела марамица; па је марамица спријед сва искићена парама, трепчаним иглама, смиљем и ружама [...] Прошавшије година (1803–1814) млоги су тарпош укунули, и постале су мјесто њи мање капе, скојима је лакше бјежати по шуми. (CP: 811–812).

(в) *Храна*: боцман, брашњеница, бунгур, зерде, јечменица, каља, квашеница, кешке, кобост, локума, луковача, мавиш, опарица, папула, прга, преврата, прженице, ражовница, салеп, сатрица, симит, сутлија, цицвара, чимбур итд.

Чимбур,* m. eine Eierspeise, cibus ex ovis (etwa österr. gesetzte Eier). Настави се вода у тигању па се посоли; кад вода узвари, онда се на њу разбију јаја, те се читава (не мијешају се) скучахају; па се онда вода исциједи и метне се мјесто ње скорупа те се јаја као мало зачине, гдјекоји још утуку бијелога лука те залуче (CP: 902).

(г) *Друштвени односи и околности*: ајдук, апсана, арамбаша, ација, бекавица, бубота, везирство, вилает, газдилук, давуција, вилает, задруга, зулумћар, кадија, кесација, кмет, кнез, надничар, најија, наполичар, прњавор, руфет, ферман, читлук итд.

Бубота, f. субота ђачка бубота, Sprichw. d.i. Samstags wird auf den Studenten herumgetrommelt, Samstag ist der Studenten-Prügeltag, sabbato caeduntur studiosi (CP: 51). Кад сам ја у Лозници ишао у школу, био је обичај да ђаке у суботу послије подне учитељ бије без икаке крвице, само за то што је субота: ако је ко онај дан прије подне или макар и послије подне бијен за каку крвицу, то му се ништа није бројило (CP2: 46).

(д) *Занати / занимања:* (домаће речи): видар, воденичар, гвожђар, зидар, кобасичар, ковач, лађар, љекар, поштар, свињар, трговац; (турцизми): алвација, бербер, дућанција, калаџија, кириџија, неимар, сарач и др.

(ђ) *Војска и оружје:* аберник, алај, балчак, барут, бимбаша, бреша, бусија, даницка, добош, ђуле, засједа, јуришати, копље, кундак, лађман, лубарда, овицир, палош, пјешадија, сабља, солдат, цебана, шарпель итд.

2.2.4. Семантичка непоклапања између Вуковог и савременог језика. Значења забележених речи у *Рјечнику* у односу на данашња значења истих речи понекад се крећу на скали од потпуно г непоклапања до делимичног, када се у појединим примерима активирају одређене значењске компоненте.

A) Потпуна непоклапања

гласати – бавити се одређеном врстом ручног рада.

глјатати, сâm, v. impf. правити **гласак** vide **ћесмати**.

гласак: као мала шупљика на гађама или на кошуљи.

ћесмати: сплетати.

П. Ивић (1966: 86) наводи и следеће примере: град – тврђава; забрана – забран; коб – сусрет (не судбина); Костур – географски појам; крут – дебео; милиција – територија аустријске Војне границе; нагон – терање свиња ка Сави да би се продале у Аустрији; намјера – сусрет или случај; облог – опклада; оговарати – бранити од приговора; планина – планинска шума; платина – цепаница; повод – уже за које се воде коњи; ситнина – ситнице; ситница – шумска трешња; Струја – женско име.

Б) Делимична поклапања: нпр. брод – нема значење *лађа*; вијек – не значи *столеће*.

брод, m. 1) на води оно мјесто ће се прелази преко ње die Fuhrt, vadum:

„Ој Цетињо, водо поносита! / Ти се синоћ криво кунијаше / Да на теби ниђе брова не ма – 2) die Stadt Brod in Slavonien, nomen urbis in Slavonia.

вијек, (Ерц.) 1) Lebenszeit, vita: у мом вијёку. 2) никад (ни) до вијека, in meinem Leben nie, ewig nie, nunquam.

Како даље Ивић (1966: 68) наводи просијек – није *просечна вредност* него *инструмент са двостуком ивицом*, средина – не значи околину него *централни део чега*: узео га по средини; у хљеба, углед – није *репутација*, него *провера*: der Augenschein, conspectus: Изведи, брате, сестру на углед.

2.3. *Микроструктура „Рјечника”*. С обзиром на то да је грађа у *Рјечнику* врло хетерогена, што се тиче порекла речи – из страних језика као и дијалекатских фонетских дублета и лексичких форми, те широке тематске разуђености, није очекивана лексикографска кохерентност. Ово нарочито усложњава ауторова намера (потекла од Ј. Копитара) да се у речнику нађу фолклорни елементи – све оно што народ о некој речи зна и приповеда. У овом, у основи тројезичном речнику, значење се, у великом броју примера, наводи преводним еквивалентом – на немачки и латински, при чему је понекад дата илустрација из народних стиховних и прозних форми. Значења речи страног порекла (најчешће турцизама), као и регионализама, Вук често тумачи упућивањем на домаће и то оне које су му најближе – пореклом из његовог *ерцеговачког* наречја. Стога ово дело, осим примарно тројезичног лексикографског одређења, садржи и елементе енциклопедијског лексикона и речника синонима. Јасно је да културно специфичне речи неће имати превод, али ће их пратити опширна, махом народна тумачења.

Према обухвату наведених информација, начелно, постоји три типа одредница:

(а) наведен само превод на немачки и латински;

(б) уз наведене преводе, дат минималан контекст – или кратке записане народне усмене форме, или пример из живог разговорног језика, или пак, кад је у питању какав хипоним, врло неодређена квалификација – *некаква трава, некакво јело*, која може бити проширина различитим врстама информација:

Бјелограб Дрво некакво; **Веслиген** Некакав цвијет; **Бенђелук** Трава што се меће у вино и ракију да се човјек опије и да заспи као мртвав. **Бодаљ** Некаква трава бодљикава. **Броћ** На путу му броћ и глогово трње!

(в) дуги пасажи – обично Вукова запажања о одређеним топонимима, нпр. објашњења појединих појмова, понекад с информацијама о народној етимологији обичајно-обредне праксе, ритуала (*краљице, куга, моба, село*: „[...] По брдовитијем мјестима тако су куће раздалеко [...] а по равни доста су честе, али нијесу у реду, као нпр. по Сријему и овуда по Њемачкој, него растурене по пољу”⁴).

У вези са свим овим, издвајамо неколико основних модела уређења речничког члánка, полазећи од најзаступљенијег, ка оним специфичнијим, посматрајући притом обраду парадигматских и синтагматских лексичких односа и лексикографски поступак при обради вишезначних речи и културноспецифичних лексема, тј. речи без превода.

МОДЕЛ 1. ОСНОВНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ

ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, ПРЕВОД НА НЕМАЧКИ,
ПРЕВОД НА ЛАТИНСКИ.

Крòјач, m. der Schneider, sartor, vestificus.
Кројачев, ва, во, des Schneiders, sartoris.
Крòјење, n, das Zuschneiden des Kleids, sectio ad formulam.
Крòјити, им, v. impf. zuschneiden, seco ad formulam.

КОМЕНТАР: Речи су наведене у основном облику, с информацијом о врсти речи, роду код именских речи, те 1. л. облика презентата, и обележју гл. вида. Поред форме која му је била упитна, Вук је стављао

⁴ Ова одредница заузима готово читав стубац и садржи најразличитије информације – од физиономије целокупног насеља у различитим областима до детаља везаних за кућу, грејање, собе итд. (ул. СР: 755).

знак питања: *нотњи* (=ноћи), *ња*, *ње* (њо?). Рекцијски модели давани су по изузетку, нпр.:

датисе, амсе, v. r. pf. 1) **на што** дала се рана на зло, 2) не да ми се.⁵

Постоје и примери другачије форме допуне у односу на савремено стање, нпр.:

брукати се, кâm се, v. r. impf. **коме**, auslachen, rideo: мучи да ти *се* људи не *брокају*,

али из превода се види да се ради о глаголу *подсмејати се*, *ругати се*.

Необично је отуд што се значење девербатива **брока** поклапа с данашњим значењем (срамота): **брока**, f. Schande und Spott, homo aut res ridenda: шутни, бруко манита, шути!

МОДЕЛ 1.1. ОСНОВНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ И ЗНАЧЕЊЕ НА СРПСКОМ

ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, ЗНАЧЕЊЕ НА СРПСКОМ,
ПРЕВОД НА НЕМАЧКИ, ПРЕВОД НА ЛАТИНСКИ.

Пòлог, m. **јаје што се оставља на гнијезду, да би кокош опет снијела онђе**, das unterlegte Ei, damit die Henne dort lege, ovum subjectum gallinae positurae.

Обиљежје, п оно што се да први пут дјевојци (прстен, или новац какав) да се зна као да је већ испрошена, das Heirathspfand, pignus datum puellae in signum futuri conjugii.

Жлијеб (говорисе и ждријеб) m. (Ерц.) **дрво ископано, као корито, те вода иде њим**, die Rinne, canalis.

КОМЕНТАР: Претходни модел проширен је давањем објашњења на српском, пре навођења превода, који је често готово еквивалентан претходном тумачењу. Чини се да се овде ради о речима које су одраз српске народне материјалне и духовне културе те стога превод може бити или дескриптиван или дат као хипероним.

---

⁵ И примери типа: налетети на кога; намјерити се на кога; врћисе, вргнемсе, v. r. pf. на кога, wemnacharten, nachgerathen, imitor. Дете се вргне и на ујца преко Дунава, а камо ли на слугу у кући.

МОДЕЛ 2. ОБРАДА ВИШЕЗНАЧНИХ РЕЧИ

ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА: ОСНОВНО ЗНАЧЕЊЕ: ПРЕВОД НА НЕМАЧКИ, ПРЕВОД НА ЛАТИНСКИ (ПРИМЕР); СЕКУНДАРНА: ПРИМЕР НА СРПСКОМ, ПРЕВОДИ

Воља, f. 1) der Wille, voluntas. **Од воље му (је, или стоји) као шокцу пост.** 2) гуша у кокоши или у тице, der Kropf der Henne, des Vogels, guttur.

Глáва f. der Kopf, caput: **он главом;** er und kein anderer, ipsissimus ille. 2) das Oberhaupt, caput.

грло, n. 1) die Gurgel, guttur. 2) die Stimme, vox, guttur: **има лијепо грло.** 3) ein Stück, caput: **има десет грла говеда на рани.** 4) die Röhre vom Strumpf, fistula, canalis tibialis (**грло чарапе**).

Љут, (комп. љући), та, то. 1) erboßt, iratus, exacerbatus. 2) herb, acerbus. 3) **љути сирома**, äußerst arm, miserrimus:

Топал паша љута страшвица / У пићу је љута пијаница.

КОМЕНТАР: Вишезначним речима Вук приступа према традиционалним лексикографским правилима, вероватно угледајући се на речнике који су му били доступни. Полисемантичка дисперзија једне лексеме, у складу с обимом грађе коју је имао, означена је бројевима. Из савремене перспективе јасно се уочавају механизми семантичких трансформација: **грло** – део тела; грло → глас; грло → јединка (стоке) (метонимија); грло → део чарапе (лексичка метафора). Фигуративна значења наводи на српском пре превода (нпр. **љути сирома**) будући да је овде неочекиван дословни преводни еквивалент услед, језички и ванјезички, специфичних везаних колоката. Ретко су као хомоними раздвојене стилски диференциране лексеме: **враћ**, m. vide гавран: Ja два *врана*, два по Богу брата; **враћ**, врана, но, schwarz, ater (посебне одреднице).

МОДЕЛ 3. РЕЧИ БЕЗ ПРЕВОДА

ЛЕМА, (ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА), ОПИС СИТУАЦИЈЕ / ОБИЧАЈНО-ОБРЕДНЕ ПРАКСЕ, ПРИМЕР ИЗ ЛИРСКИХ И ПРОЗНИХ УСМЕНИХ ПРЕДАЊА И ВЕРОВАЊА

Помоз Бог и помози Бог, каже Србљин Србљину (и другом човјеку, који није Србљин) кад се састану око подне (као у јутру *добро јутро*, а увече *добар вече*), а онај му одговори: *Бог ти помогао!*

Лазарице, f. pl. До скора је био обичај у Србији (а може бити да је гдјешто и сад), да иду лазарице (неколико ћевојака) уочи Лазареве суботе од куће до куће, те играју и пјевају пјесме од Лазара (онога што га је Ристос васкрсао). По Сријему и данас скупесе дјевојке уочи Лазареве суботе и стану у коло а пруже руке од себе, па дигну мало дијете мушко те иде преко руку, а оне пјевају: Лази, лази, Лазаре! | Те долази до мене, | Приватај се за мене: | За свилене рукаве, | За свилене мараме, | За клечане кецеље.

Злаѓоје, m. Нова млада не смије (од стида) никога у кући звати по имену: за то је обичај да она, пошто се доведе, свима кућанима (мушким и женским) надјене нова имена (само за себе); тако н. п. некога зове (старије дјетиће) таком, неког *бабом*, неког *господином* (је ли отишао *господин* да дођера свиње?), неког *ћевером*, а млађе братом, златијем, соколом, милоштом, милојицим и т. д. жене госпом, мамом, наком, снашом, невом, љепотицом, секом, госпођицом, голубицом и т. д.

Вукодлак (по приповијеткам народним); **врзино коло** (Србљи приповиједају); **вукоједина** (приповиједају). **Вјештица** (по приповијеткам народним)

КОМЕНТАР: Судећи по обиму речничког чланка, обиљу информација које нуди, Караџић је нарочиту пажњу посветио опису народних обичаја и веровања, најчешће из годишњег циклуса, од зимских, преко пролећних, до летњих празника, чиме се уврстио у пионире српске етнографије. Осим тога, *Рјечник* је богат извор описа обредно-обичајне праксе и поступака и вербализација који су их пратили – веровања, стихова, прича, уз речи (*машире*, *букара*, *додоле*, *дружичало*, *коледа*, *крсно име*, *лазарице* и сл.). Богатство информација, као и симболике лексике у стихованим формама, налази се и у опису обреда прелаза – рођење (*бабине*, *једномесечићи*), венчање (*добјеглица*, *добра молитва*,

златоје, женидба), и смрт (задушнице, даћа, нарикача). Без познавања обредне радње, неконтекстуализовано, тешко је разумети поједине изразе, као што је нпр. објашњење дато уз лексему *бабине* „Није седму ноћ дочуван” – имају обичај рећи ономе ко је мало сулудаст” (СР: 15), будући да се ова пракса – седмодневно даноноћно чување породиље и детета, уз чашћавање и певање, да им не науде зле силе – везује за наведени обичај. Дуги описи дати су уз разне називе дечјих игара, појединих топонима, грађевина, утврђених правила социјалних релација, табуа итд. Јасно је да ове речи не могу имати превод јер су резултат аутентичне вишевековне перцепције духовне културе Срба, у коју је уткана уникатна симболика.

Брзино коло, п. Србљи приповиједају,
да неки ђаци, кад изуче дванаест школа, опиду (њи 12 мора бити)
на врзино коло (да доврше са свим и да се закуну? А ће је то врзино коло? и шта је? Бог би га знао.), и онђе некакву особину
књигу чашећи нестане једнога између њи дванаест (однесу га ђаволи или виле), но они не могу познати кога је нестало. (Тај је био и на врзину колу — говорисе за човека који је много учио —).

Такови ђаци послије зову се Грабанцијаши, и иду са ђаволима и са вилама, и воде облаке у вријеме громљаве, олује и пуче. Грабанцијаши су сви издрпани (какав је издрпан) као грабанцијаш.

Слика 1: Пример речничке одреднице без превода: *Врзино коло* (СР: 84)

МОДЕЛ 4. Синоними

ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, ПРЕВОДИ, УПУЋИВАЊЕ НА СИНОНИМ

Гуја, f. die Schlange, serpens. cf. змија.

Змија, f. die Schlange, serpens. cf. гуја.

Груди, грúди, f. pl. vide прси.

Прси, f. pl. (gen. прси и прсију) die Brust, pectus.

Богиње, f. pl. vide оспице.

Оспице, f. pl. die Blattern, Pocken, variolae. cf. красте.

Красте, f. pl. велике и мале, Pocken, Blattern, variole. vide оспице, cf. богиње.

Дањом

Дању bei Tage, diu.

Гатање, n vide врачање

Врачање n. 1) das Wahrsagen, divinatio. 2) das Hexen, incantatio.

КОМЕНТАР: Значење синонимних лексема ишчитава се само из превода, а на постојање истозначне варијанте упућује се иструкцијом 'cf.' ('упореди'), при чему је превод дат, неуједначено, или, претпостављамо, код речи с фреквентнијом употребом, или код обеју лексема. Често су истозначне варијанте, творбено блиске, обједињене витичастом заградом, као у примеру *дању* и *дањом*.

МОДЕЛ 5. КОНТЕКСТУАЛНО РЕЗРЕШЕЊЕ ЗНАЧЕЊА

ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, ПРИМЕР МИНИМ. КОНТЕКСТА НА СРПСКОМ, ПРЕВОД / ПРЕВОД, КОЛОКАЦИЈА

Босиљков, a, o, n. п. **кита**, Basilikum-, basilici.

Бостанов, a, o, n. п. **сјеме**, Melonen-, peronum.

Мркли, лаћ, лоћ schwarz, ater: **мркли мрак**.

Крштени, на, но, н. п. **кум**, Tauf-Pathe, baptismalis.

Удомити, им, v. pf. н. п. **хеп** verheirathen, colloco filiam

КОМЕНТАР: Декодирање значења на српском, најчешће придева као несамосталних речи, Вук је решавао давањем најужег контекста или

колоаката, обично пре превода, што упућује на јаку асоцијативну и семантички повезаност (*мркли мрак, крштени кум, бостаново сјеме* и сл.). За разлику од постојаних, усталјених синтагматских спојева, ове су везе ипак лабавије и њихов је колокациони опсег нешто већи.

МОДЕЛ 6. УСТАЉЕНИ СИНТАГМАТСКИ СПОЈЕВИ

ЛЕМА, ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА, (КВАЛИФ. СТ. ИЛИ РЕГИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ), ПРИМЕР ИЗ УСМЕНЕ КЊ., ОПИС ОБИЧАЈНЕ ПРАКСЕ

Брићка сабља, f. (ст.) *scharfschneidend wie ein Barbiermesser, acutus:* На десницу и на *бритку* сабљу.

Бөзименә неђеља f. *heisst die dritte Woche der grossen Faste, hebdomas tertia jejunii magni.* Прва се неђеља зове чиста, друга пачиста, трећа безимена, четврта средопосна, пета глута, шеста цвјетна. седма велика.

Крсти күме дёте (у Сријему) *kriechender Klee, trifolium reptans [tr. repens] Linn.*

Крсно име, n. Сваки Србин има по један дан у години кога он слави, и то се зове *крсно име, свётий свёточ* и благ дан. Домаћин се стара и приправља за цијелу годину како ће и с чим ће прославити крсно име [...]

КОМЕНТАР: У групу усталјених синтагматских спојева уврштени су називи за поједине биљке, обичаје, празнике, или стајаће речи, чија се употреба везује само за стиховане форме. У зависности од степена културне специфичности, превод ових лексичких спојева креће се од описног (*бритка сабља*) до његовог потпуног одсуства (*крсно име*).

ЗАКЉУЧАК

Издвојених шест основних модела лексикографске обраде лексема сведочи о комплексности задатка који је Вук поставио пред себе: што обухватније предпочити лексички инвентар свога времена, устојити га доследно и у складу с постојећим речницима на које се угледао, али уврстити и нимало једноставан слој лексике који открива читан свет духовне културе и на тај начин фиксирати спиритуалну димензију народне културе. Лексика, иако обимом ограничена на мањи

географски простор него што ће то бити у другом издању *Рјечника*, дата у регионалним и дијалекатским варијантама, значајан је инвентар речи и огледало је једног времена, и када су у питању пописане семантичке скупине и када је у питању превирање лексема, лексичких празина, у доба формирања књижевнојезичке норме.

Вуков *Рјечник* – као отворена књига за све епохе – разоткрива читав један свет, великим делом заборављен. Ипак, универзалне вредности – части, поштења, честитости, заоденуте у лексеме те и такве или скривене у опису каквог ентитета, остају као аманет из једног времена али и као опомена нама данас, ништа болјима, мудријима, упркос свим дигитализацијама.

Зашто треба читати *Рјечник*? Само један пример може бити довољан. Има један цвет који се зове стидак, а који Вук описује овако:

Стідак, ститка, м.

Ова трава има бијел цвијет у сриједи мало црвен; Србљи приповиједају да је оно црвено од прије веће било, па сад сваки дан бива мање: јер већ недостаје стида међу људма (СР: 795).

ИЗВОРИ

- СР: Караџић, В. Ст. (1818). *Српски рјечник* (1818). [Вук Стефановић Караџић; приредио Павле Ивић]. Београд: Просвета, 1966. (Сабрана дела Вука Караџића; књ. 2).
- СР2: Караџић, В. Ст. (1852). *Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Скупљо га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Београд: Нолит, 1977.

ЛИТЕРАТУРА

- Вукомановић, С. (1976). Тумачење речи у Вуковом „Српском рјечнику“ од 1852. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд: 705–716.
- Ивић, П. (1966). (прир.). *Српски рјечник* (1818). Поговор: *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*. 19–186. стр. Београд: Просвета.
- Константиновић, Р. (1964). Вук Караџић. Расковник (избор и предговор). Проза из *Рјечника*, у М. Павић (ур.), *Бразде*. Посебна серија, 2, Београд: Издавачко предузеће Просвета.

- Пантић, М. (1988). Вук Стефановић Караџић и српске народне проповетке. *Српске народне проповјетке*: Приредио Мирослав Пантић. Београд: Просвета, 351–483.
- Плотњикова, А (2015). Српска грађа у московском речнику *Словенске старине*, у: С. Ђорђевић-Белић и др. (ур.). *Савремена српска фолклористика*, књ. II, Београд: Институт за књижевност и уметност, Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, 85–96.
- Popović, M. (1983). *Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*. Pamtivek. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Толстој, Н. И. (1984). Српскохрватска дијалекатска лексикографија у лингвогеографској перспективи, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова. Нови Сад: Матица српска.
- Филиповић, М. (1972). Вук Ст. Караџић и српска етнологија, у *B.C. Караџић, Етнографски списи*, Београд, 513–573.

I
JEZIK NA RASKRŠĆU KULTURA

Biljana Radić Bojanic*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 81:39
811.163.41(492):811.125.5
323.15(=163.41)(492):81

OBJEKTIVNA ETNOLINGVISTIČKA VITALNOST SRPSKOG JEZIKA KOD SRPSKIH ISELJENIKA U HOLANDIJI**

Ethnolinguistic vitality concerns the survival of a minority language in a multilingual context. Although the model developed by Allard and Landry (1987) includes the notions of objective ethnolinguistic vitality (sociological level) and subjective ethnolinguistic vitality (psychological level), this paper will focus only on the former type among first- and second-generation immigrants in Holland. The aim of the research is to assess the degree of ethnolinguistic vitality of a minority group and to predict the future of their language, i.e. if Serbian will continue being used or if it will completely disappear and give way for Dutch as the majority language. This research included 20 respondents between the ages of 25 and 40, 10 first generation and 10 second generation immigrants. The instrument that was used is BEVQ and comprises four exocentric and four egocentric scales for measuring ethnolinguistic vitality, but only the former part of the questionnaire was analyzed in this paper.

Key words: ethnolinguistic vitality, minority language, objective vitality, questionnaire, immigrants.

Uvod

U doba globalizacije, migracije raznih etničkih grupa iz jedne države u drugu su svakodnevna pojava, a u tom procesu ishodi po manjinske iseljeničke grupe mogu da budu raznoliki. S jedne strane, članovi tih grupa mogu da se asimiluju ili integrišu u novi društveno-kulturni milje, dok s druge strane mogu da žive u svojevrsnoj izolaciji, tj. etničkim enklavama u okviru većinskih zajednica. Ipak, zbog ekonomskih, obrazovnih i kulturoloških faktora većina iseljeničkih etničkih grupa ne bira izolaciju, već se, naprotiv, trudi da se na neki način uklopi, bilo integracijom ili

---

* radic.bojanic@ff.uns.ac.rs

** Rad je urađen u okviru projekta br. 178002 *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

asimilacijom, u novu državu. U zavisnosti od čitavog niza faktora, ta grupa će pokušati da u manjoj ili većoj meri očuva svoj identitet, čiji je nerazdvojni deo i jezik. Najčešće će doseljenici očuvati identitet i jezik u skladu sa već poznatim obrascem od tri generacije, gde će prva generacija doseljenika biti jednojezična pre doseljavanja, a potom će naučiti jezik sredine, druga generacija će biti dvojezična, sa dominantnim jezikom sredine, a treća generacija će najverovatnije biti dvojezična sa slabim ili veoma slabim poznavanjem jezika predaka, sa tendencijom potpunog gubitka tog jezika u četvrtoj generaciji. Promene u statusu jezika odražavaju se i u promenama u etničkom identitetu, pa će tako treća i četvrta generacija u potpunosti usvojiti društveno-kulturni identitet države u kojoj žive, a matične države svojih predaka će se sećati kroz porodične priče.

Iz navedenih činjenica je jasno koliko je značajna uloga jezika u očuvanju etničkog identiteta, pa tako u ovom radu istražujemo etnolingvističku vitalnost srpskog jezika prve i druge generacije srpskih iseljenika u Holandiji uz pomoć upitnika o uverenjima o etnolingvističkoj vitalnosti Alarda i Landrija (Allard and Landry 1987). U istraživanju sprovedenom 2017. godine učestvovalo je 20 ispitanika, po 10 iz prve i druge generacije koji su uradili ceo upitnik koji se sastoji iz dva dela. U ovom radu se, međutim, fokusiramo samo na objektivnu etnolingvističku vitalnost srpskog jezika iz ugla prve i druge generacije iseljenika, na osnovu čega možemo da opišemo stepen etnolingvističke vitalnosti jezika srpske zajednice u Holandiji. Subjektivna etnolingvistička vitalnost jezika pomenute etničke grupe će biti predmet nekog narednog rada.

Etnolingvistička vitalnost

U situacijama etničkog, kulturnog i jezičkog kontakta dveju ili više grupa stanovništva postoji nekoliko različitih modela akulturacije u razvoju manjinskih grupa, pa one tako mogu da se asimiluju, integrišu, izoluju ili marginalizuju (Neuliep 2009). Bilo koji od pomenutih ishoda, kako je već rečeno, nakon tri generacije iseljeničkog života vrlo često implicira nestanak zavičajnog jezika i prelazak iz nekog od oblika bilingvizma u monolingvizam (Fishman 1972). Iako ovo ne znači nužno i nestanak kulturnog identiteta kroz asimilaciju sa većinskom kulturom (Paulston 1994), nestanak zavičajnog jezika ipak ima značajne posledice po identitet manjinske grupe. Različiti faktori mogu da utiču na učenje i razvoj manjinskog jezika, te na odnos manjinskog i većinskog jezika, kao na primer

ekonomske pogodnosti koje dolaze kroz poznavanje većinskog jezika (što ne uključuje uvek i društvene pogodnosti i prihvatanje od strane većinske zajednice). Sem toga, država u kojoj živi manjinska grupa može na razne načine da pruža prilike za učenje manjinskog jezika, npr. kroz medije, kulturno-obrazovne institucije, razne aktivnosti,¹ a, između ostalog, i kroz časove zavičajnog jezika, te na taj način i sama država potvrđuje vrednost manjinskih jezika. Iako je važna i podrška države u kojoj iseljenici žive, svakako je očuvanje manjinskog jezika potpomognuto ranim izlaganjem i neprestanom upotrebom tog jezika u kući u kojoj dete odrasta, što je neposredno vezano za pozitivan stav roditelja, prijatelja i vršnjaka prema zavičajnom jeziku. Drugim rečima, na očuvanje jezika manjine, tj. na njegovu dugovečnost i vitalnost utiču različiti spoljašnji, društveni faktori, koje je potrebno detaljnije objasniti u okviru teorije etnolingvističke vitalnosti.

Etnički identitet usko je povezan sa pojmom etnolingvističke vitalnosti, koji su uveli Džajs i dr. (Giles et al. 1977) i Džajls i Džonson (Giles & Johnson 1981, 1987), po kojima je jezik jedno od najuočljivijih obeležja pripadnosti grupi i društvenog identiteta. Džajls i dr. (Giles et al. 1977: 308) definišu etnolingvističku vitalnost kao pojavu zbog koje će se grupa govornika ponašati kao distinkтиван и aktivan grupni entitet u susretima sa drugim grupama. U pitanju je skup faktora koji su presudni u opisivanju jezičkog ponašanja manjinske jezičke grupe u kontaktima sa drugim grupama. Dakle, ako manjinska grupa ima malu ili nikakvu etnolingvističku vitalnost, vremenom će prestati da postoji. Ako je, s druge strane, etnolingvistička vitalnost jaka, veća je verovatnoća da će manjinska grupa nastaviti da koristi i održava zavičajni jezik iz jedne generacije u drugu. U tome upravo leži značaj etnolingvističke vitalnosti – ona predviđa da li će manjinska grupa zadržati svoj jezik i kulturni identitet, ili će ga izgubiti i u potpunosti preći na jezik većinske etničke grupe. Sem toga, ona ne utiče samo na motivaciju za očuvanjem etničkog identiteta i jezika manjinske grupe, već i na stavove prema dominantnoj kulturi i jeziku.

¹ Kad je reč o srpskoj manjini u inostranstvu, ovde spadaju časovi srpskog jezika za decu iseljenika, aktivnosti u okviru Srpske pravoslavne crkve i mogućnost praćenja televizijskih kanala na srpskom jeziku (v. Blagojević 2005, Dimitrijević-Savić 2006 i Lukić-Krstanović & Pavlović 2017).

Dakle, iako nije lako predvideti šta će se desiti sa manjinskim jezikom unutar grupe, svakako postoje činioci kao što su demografski faktori, faktori institucionalne podrške i faktori statusa koji oblikuju razvoj ili nestanak manjinskog jezika (Giles et al. 1977). Tako, na primer, demografski faktori predstavljaju u stvari koncentraciju pripadnika manjinske grupe u određenom području, kao i tendencije emigracije i imigracije, koji utiču na distribuciju pripadnika manjinske grupe u određenoj državi. Džajls i dr. (Giles et al. 1977) navode da faktore institucionalne podrške predstavljaju različite institucije u određenom području, dok ih Alard i Landri (Allard & Landry 1994) definisu kao političke i kulturno-ističke faktore. Prema Hepter i Okamoto (Hechter & Okamoto 2001: 198), političko priznavanje određene etničke grupe, bilo ono pozitivno ili negativno, može da poveća samosvest određene grupacije i podstakne organizovanje njenih pripadnika. Kako je već navedeno, pored masovnih medija, drugi bitni kulturno-istički faktori koji utiču na očuvanje jezika su religija i obrazovanje. Nапоследку, faktor statusa se tiče statusa jezika manjine, na koji može da utiče društveni ili ekonomski status grupe. Potonji čak može da bude direktni pokazatelj etničke vitalnosti određene manjine i volje njenih pripadnika da koriste manjinski jezik u ekonomski snažnijoj okolini. Motivacija za očuvanjem zavičajnog jezika može da leži i u bogatoj i dugoj istoriji određenog naroda.

Drugi su autori kasnije razvijali taksonomiju faktora koji presudno utiču na održavanje etnolingvističke vitalnosti u određenoj grupi, pa su Prujiner i dr. (Prujiner et al. 1984) pisali o demografskom, ekonomskom, političkom i kulturnom kapitalu kao o sociološkim faktorima koji odražavaju relativnu moć grupe i određuju u kojoj će meri pojedinac biti izložen maternjem i drugom jeziku (zavičajnom i većinskom jeziku) u različitim situacijama. Alard i Landri (Allard & Landry 1992: 172) su tim povodom rekli da, što je pozitivniji stav etnolingvističke grupe, time su šanse za opstanak i dalji razvoj jezika veće i, suprotno, što je negativniji stav grupe prema navedenim faktorima, time su šanse za nestanak grupe kao entiteta veće.

Razni autori su predlagali i konstruisali instrumente za merenje stepena etnolingvističke vitalnosti (npr. Giles et al. 1977; Prujiner et al. 1984; Allard & Landry 1987), ali je instrument koji su konstruisali Alard i Landri (Allard & Landry 1987) najsveobuhvatniji. Pokazao se kao dobar prediktor jezičkog ponašanja manjinske zajednice, te je korišćen za potrebe

ovde prikazanog istraživanja. U delu koji meri objektivnu etnolingvističku vitalnost ovaj model odvaja sadašnju vitalnost, buduću vitalnost, legitimnu vitalnost i društvene modele. Sadašnja vitalnost odnosi se na uverenja govornika manjinskog jezika koja su vezana za trenutnu dostupnost resursa u smislu ekonomskih, demografskih, kulturnih i političkih faktora, dok se buduća vitalnost odnosi na iste faktore, ali sa projekcijom na neki period u budućnosti (obično se uzima period od 10 godina). U tom smislu, ovaj deo modela odražava viđenje govornika u vezi sa time da li će vitalnost njihovog manjinskog jezika slabiti, jačati ili ostati ista u bližoj budućnosti. Legitimna vitalnost se tiče uverenja govornika u vezi sa time na šta bi pripadnici grupe trebalo da imaju pravo i da mogu da urade, npr. na kom jeziku bi trebalo da se pružaju administrativne usluge stanovništvu. Naposletku, društveni modeli se tiču uticaja prijatelja i okoline na jezičko ponašanje, npr. na kom se jeziku gledaju TV kanali, koja se muzika sluša, itd. Sve u svemu, kada se saberi rezultati svih delova ovog modela (upitnika), jasno je da viša ocena demografskih, kulturnih, ekonomskih i političkih faktora ujedno znači i veću objektivnu etnolingvističku vitalnost grupe i, obrnuto, što su uverenja govornika o pomenutim faktorima niže ocenjena, time je objektivna etnolingvistička vitalnost grupe manja. O samom upitniku i njegovim delovima biće više reči u narednom odeljku koji će se baviti metodologijom istraživanja.

Metodologija istraživanja

U istraživanju je korišćen upitnik pod nazivom *Beliefs in Ethnolinguistic Vitality Questionnaire* (BEVQ), koji su konstruisali Alard i Landri (Allard & Landry 1987) i koji se sastoji od osam skala, gde se po tri tvrdnje odnose na pomenuta četiri faktora: kulturni, ekonomski, politički i demografski, što znači da se u okviru svake skale nalazi 12 tvrdnji. Prve četiri skale odnose se na objektivnu etnolingvističku vitalnost i tema su ovog rada, a druge četiri skale se tiču subjektivne etnolingvističke vitalnosti i ovde neće biti analizirane. U okviru kulturnog domena, tvrdnje se tiču kulturnih događaja, televizijskih programa i obrazovanja. U okviru ekonomskog domena, imamo tvrdnje koje se odnose na jezik i radno mesto, socio-ekonomski nivo i biznis i industriju. Politički domen je pokriven tvrdnjama koje se tiču državnih službi, jezičkih prava i jezika koji koriste predstavnici vlasti. Naposletku, demografski domen se sastoji od tvrdnji koje se odnose na sklapanje brakova, jezik koji koriste doseljenici u određeno područje, i

jezički i kulturni karakter regije u kojoj žive. Ovaj deo upitnika, dakle, ima ukupno 48 tvrdnji, koje se potom udvostručavaju, pošto se jedan skup tvrdnji koristi za ocenu uverenja vezanih za status manjinskog jezika, a drugi za većinski jezik. To znači da na kraju svaki ispitanik daje odgovore na 96 tvrdnji, a svaku od njih ocenjuje na Likertovoj skali od 1 do 9, gde 1 predstavlja najmanji, a 9 najveći stepen slaganja sa tvrdnjom.

U istraživanju sprovedenom 2017. godine učestvovalo je 20 ispitanika, po 10 iz prve i druge generacije srpskih iseljenika u južnoj Holandiji. Iz prve generacije pet ispitanika je bilo ženskog i pet muškog pola, dok je u drugoj generaciji bilo šest muškaraca i četiri žene. Ispitanici su bili između 25 i 40 godina starosti. Svi su upitnike popunili u pisanim obliku na srpskom jeziku i popunjavanje je trajalo oko sat vremena. Tokom popunjavanja su davali svoje komentare na neke od tvrdnji, što je pomoglo u tumačenju rezultata dobijenih u istraživanju.

Rezultati i diskusija

U prvom delu upitnika, ispitanici su mogli da ocene svoja uverenja vezana za sadašnju vitalnost srpskog i holandskog jezika, tj. dostupnost sadašnjih resursa za govornike ova dva jezika (v. Tabelu 1.).

Tabela 1

Sadašnja vitalnost srpskog i holandskog jezika

Pitanja	Iseljenici prve generacije		Iseljenici druge generacije	
	srpski	holandski	srpski	holandski
1. Kulturne aktivnosti kao što su pohađanje pozorišta, bioskopa, koncerata dostupne su na srpskom/ holandskom.	1	8,5	1	8,2
2. Televizijski programi na srpskom/ holandskom ne postoje/ postoje.	1,2	8	1	7,5
3. Koliko značaja škole pridaju podučavanju maternjeg jezika (srpskog Srbima/ holandskog Holađanima)?	1	9	1	8,9
4. Jezik koji koristite na poslu je	1	8,5	1	8,3

srpski/ holandski.					
5. Stepen materijalnog i ekonomskog blagostanja kod srpskih/ holandskih porodica je ispod proseka/ prosečan/ iznad proseka.	4,2	7,5	5	5,8	
6. Stepen u kome poslove i industriju kontrolisu Srbi/ Holandani je nizak/ umeren/ visok.	1,5	7,8	1	6,2	
7. U kojoj meri su usluge u javnoj upravi pružene na srpskom/ holandskom? (nikad/ ponekad/ uvek)	1,2	9	1,5	9	
8. U kojoj meri se poštuju prava da se obraćate i da vam se obraćaju na maternjem jeziku (srpskom/ holandskom)?	1,2	9	1,1	9	
9. Koliko često osobe izabrane na različite pozicije u upravi koriste srpski/ holandski?	1	9	1	9	
10. Distribucija populacije je takva da se venčavaju Srbii Srbima/ Holandani Holandanima.	8,2	5,6	7,5	7,5	
11. Osobe koje se doseljavaju u ovu regiju koriste srpski/ holandski.	1	7,2	1,5	4,3	
12. Ova regija predstavlja teritoriju čiji kulturni i jezički karakter je srpskog tipa/ holanskog tipa.	2	9	1	8,2	

Prva tri pitanja odnose se na kulturni domen, tačnije na trenutnu dostupnost aktivnosti kao što su pozorište, koncerti, filmovi i obrazovanje na srpskom i holandskom jeziku. Iz Tabele 1. se vidi da su i prva i druga generacija iseljenika sa najnižom ocenom ocenila dostupnost tih sadržaja na srpskom, a veoma visokom ocenom dostupnost navedenih sadržaja na holandskom jeziku. Kod druge generacije iseljenika primećuje se nešto niža ocena sadržaja dostupnih na holandskom, što se može objasniti većom sveštu o postojanju kulturne raznolikosti u Hollandiji i određenom broju kanala na drugim jezicima koje mogu da gledaju iseljenici iz raznih zemalja.

Naredna grupa pitanja (4–6) pokriva ekonomski domen (jezik i radno mesto, socio-ekonomski nivo i biznis i industriju) i tu uočavamo raznolike odgovore. Pitanje vezano za upotrebu jezika na radnom mestu gotovo je jednako ocenjeno kod obe grupe ispitanika (srpski jezik veoma nisko, holandski veoma visoko), što je i prirodno, jer je verovatnoća da Srbi rade u kompaniji u kojoj se govori srpski veoma mala. Međutim, pitanje o socio-ekonomskom statusu Srba i Holandana ocenjeno je relativnom visokim ocenama za Srbe (4, 2 i 5), jer je životni standard u svakom slučaju bolji u Holandiji nego u Srbiji, odakle su došli iseljenici. Socio-ekonomski status Holandana su niže ocenili iseljenici druge generacije (5,8) i njihova ocena je skoro jednaka oceni socio-ekonomskog statusa Srba, što znači da druga generacija ne vidi razlike u životnom standardu između ove dve etničke grupe. Ovo se može objasniti činjenicom da druga generacija tečno govori holandski i da su po svojim karakteristikama već verovatno počeli da se asimiluju u holandsko društvo. Šesto pitanje, koje se odnosi na kontrolu nad poslovima i industrijom, ocenjeno je veoma nisko za srpski jezik kod obe grupe ispitanika, dok je druga generacija iseljenika ocenila holandski jezik niže od prve generacije, verovatno zbog svesti o prisustvu drugih etničkih grupa čija mnogobrojnost može da utiče na određene grane privrede.

Treći, politički, domen (pitanja 7–9) tiče se državnih službi, jezičkih prava i jezika koji koriste predstavnici vlasti, a na sva tri pitanja su slično odgovorili svi ispitanici. Dakle, usluge u javnoj upravi, jezik na kome se obraćaju zaposleni u javnoj upravi i jezik koji koriste u upravi je, po oceni svih ispitanika, isključivo holandski, dok je srpski ocenjen najnižom ocenom, pošto se ne koristi u službenim situacijama.

Naposletku, demografski domen (pitanja 10–12) odnosi se na sklapanje brakova, jezik koji koriste doseljenici u određeno područje, i jezički i kulturni karakter regije u kojoj žive. Visok rezultat za srpski jezik kod iseljenika obe generacije svedoči o tome da se Srbi venčavaju Srbima, dok malo niži rezultat za Holandane govori o tome da kod njih ima više mešanih brakova. Kad se radi o jeziku kojim govore ljudi koji se dosele u tu regiju, obe grupe ispitanika su srpski ocenile veoma nisko, dok u oceni holanskog jezika postoje razlike. Dok prva generacija holandski jezik vidi kao veoma vitalan (7,2), druga ga ne doživljava tako i ocenjuje ga sa 4,3, verovatno zato što su svesni da različite etničke grupacije slobodno koriste svoj jezik u međusobnoj komunikaciji. Poslednje pitanje u ovom delu

upitnika, vezano za jezički i kulturni karakter regije, ocenjeno je relativno nisko za srpski jezik i veoma visoko za holandski.

Naredni deo upitnika odnosio se na uverenja ispitanika vezana za buduću vitalnost srpskog i holandskog jezika, pri čemu se odgovori odnose na period od 10 godina, dakle na 2027. godinu (v. Tabelu 2).

Tabela 2

Buduća vitalnost srpskog i holandskog jezika

Pitanja	Iseljenici prve generacije		Iseljenici druge generacije	
	srpski	holandski	srpski	holandski
1. 2027. godine kulturne aktivnosti kao što su pohađanje pozorišta, bioskopa, koncerata biće dostupne na srpskom/ holandskom.	1,8	8,5	2,8	7
2. 2027. godine televizijski programi biće dostupni na srpskom/ holandskom.	2	9	2,8	7
3. Koliko će značaja 2027. godine škole pridavati podučavanju maternjeg jezika (srpskog Srbima/ holandskog Holanđanima)?	1	9	3,5	7
4. 2027. godine jezik koji će se koristiti na poslu biće srpski/ holandski.	1	8,8	1,8	4
5. 2027. godine stepen materijalnog i ekonomskog blagostanja kod srpskih/ holandskih porodica biće ispod proseka/ prosečan/ iznad proseka.	4,6	9	4,5	8
6. 2027. godine stepen do koga će poslove i industriju kontrolisati Srbi/ Holanđani biće nizak/ umeren/ visok.	2,3	9	1,3	7
7. U kojoj meri će 2027. godine usluge u javnoj upravi biti pružene na srpskom/ holandskom? (nikad/ ponekad/ uvek)	2,8	8	2,5	7

8. U kojoj meri će se 2027. godine poštovati prava da se obraćate i da vam se obraćaju na maternjem jeziku (srpskom/ holandskom)?	1	8,3	2,8	6
9. Koliko često će 2027. godine osobe izabrane na različite pozicije u upravi koristi srpski/ holandski?	1,8	8,2	1,9	5
10. 2027. godine distribucija populacije će biti takva da se venčavaju Srbi Srbima/ Holanđani Holanđanima.	9	5,6	9	3
11. 2027. godine osobe koje će se doseljavati u ovu regiju koristiće srpski/ holandski.	2	7,4	2,5	2
12. 2027. godine ova regija će predstavljati teritoriju čiji kulturni i jezički karakter je srpskog tipa/ holandskog tipa.	2	7,2	2,3	4

Prva grupa pitanja (pitanja 1–3) odnosi se na kulturni domen, tj. dostupnost kulturnih aktivnosti, televizijskih programa i obrazovanja na srpskom ili holandskom jeziku za 10 godina. Primećuje se tendencija da u sva tri slučaja prva generacija niže ocenjuje srpski, a više holandski u odnosu na drugu generaciju. To ukazuje na generacijske razlike u viđenju značaja kulturnog diverziteta i pluralizma u budućnosti. Druga generacija, dakle, procenjuje da će u budućnosti slabiti većinska holandska kultura, verovatno zbog neprestanog priliva različitih etničkih grupa, a da će istovremeno srpska kultura biti malo izraženija, pogotovo u domenu obrazovanja (3,5).

Pitanja koja se odnose na ekonomski domen (pitanja 4–6) pokazuju da ispitanici obe generacije i dalje smatraju da srpski neće biti jezik koji se koristi na poslu, a što se holandskog tiče, prva generacija ispitanika ga ocenjuje veoma visoko, dok mu druga generacija daje prosečnu ocenu 4, što se uklapa u prethodno opisanu svest o porastu uticaja drugih, manjinskih nacija. Naredno pitanje se tiče materijalne blagodeti, koja je ocenjena jednakom i za srpski jezik (4,6 i 4,5) i za holandski jezik (9 i 8). Ispitanici, dakle, procenjuju da će Srbi u Holandiji živeti dobro za 10 godina, ali opet ne tako dobro kao Holanđani, što je povezano sa narednih pitanjem vezanim

za kontrolu poslova i industrije, koja će po odgovorima očigledno i dalje pripadati Holanđanima u velikoj meri (9 i 7).

Kad se radi o državnoj upravi (pitanja 7–9), u sva tri slučaja buduća vitalnost srpskog jezika je ocenjena nisko, dok je holandski ocenjen veoma visoko. Primetan je pad ocena kod ispitanika druge generacije, koji su prilikom ispunjavanja upitnika svoje odgovore obrazložili time što su rekli da, zbog velikog broja različitih iseljeničkih grupa u Holandiji, na mestima u javnoj upravi ne rade samo Holanđani, već i pripadnici drugih etničkih grupa, što znači da će se oni strankama obraćati ne samo na holandskom, već i na svom manjinskom jeziku, ili na engleskom kao *lingua franca*.

Demografska slika za 10 godina (pitanja 10–12), po proceni ispitanika, i dalje govori u prilog tome da će se Srbi venčavati Srbima (9 i 9), a da će Holanđani sve više ulaziti u mešane brakove (5,6 i 3), verovatno zato što će broj stranaca u Holandiji biti sve veći. S druge strane, kad se radi o jeziku kojim će govoriti ljudi koji se dosele u ovo područje, obe generacije ispitanika srpski ocenjuju nisko (2 i 2,5), dok je razlika u oceni holandskog veoma uočljiva: prva generacija i dalje smatra da će holandski biti vitalan u ovom pogledu i da će doseljenici učiti ovaj jezik (7,4), dok je druga generacija veoma pesimistična i holandski ocenjuje niže od srpskog (2). U skladu sa time su i odgovori na poslednje pitanje u ovom delu upitnika, pošto obe generacije iseljenika nisko ocenjuju srpski kulturni i jezički karakter za 10 godina, dok holanski prva generacija ocenjuje visoko (7,2), a druga generacija relativno nisko (4).

Naredni deo upitnika merio je uverenja ispitanika o tome šta bi bilo zaista pravedno i pošteno s obzirom na broj Srba i Holanđana koji žive u ovom području (v. Tabelu 3).

Tabela 3

Legitimna vitalnost srpskog i holandskog jezika

Pitanja	Iseljenici prve generacije		Iseljenici druge generacije	
	srpski	holandski	srpski	holandski
1. Da bi stvari bile ispravne i pravedne, kulturne aktivnosti kao što su pohađanje pozorišta, bioskopa,	3	8,5	3,6	8,6

koncerata trebalo bi da budu dostupne na srpskom/ holandskom.				
2. Da bi stvari bile ispravne i pravedne, televizijski programi bi trebalo da budu dostupni na srpskom/ holandskom.	3,2	8,2	3,2	7,8
3. Da bi stvari bile ispravne i pravedne, škole bi trebalo da pridaju značaj podučavanju maternjeg jezika i to srpskog Srbima/ holandskog Holanđanima?	1,5	8,5	1,3	8,7
4. Da bi stvari bile ispravne i pravedne, jezik koji se koristi na poslu trebalo bi da bude srpski/ holandski.	1,5	8	1,2	8,4
5. Da bi stvari bile ispravne i pravedne, stepen materijalnog i ekonomskog blagostanja kod srpskih/ holandskih porodica trebalo bi da bude ispod proseka/ prosečan/ iznad proseka.	4,5	8	5,5	8,5
6. Da bi stvari bile ispravne i pravedne, stepen do koga poslove i industriju kontrolišu Srbi/ Holanđani trebalo bi da bude nizak/ umeren/ visok.	2	8,5	2	8
7. Da bi stvari bile ispravne i pravedne, usluge pružene u javnoj upravi trebalo bi da budu na srpskom/ holandskom. (nikad/ ponekad/ uvek)	2,5	9	2,5	9
8. Da bi stvari bile ispravne i pravedne trebalo bi poštovati prava da se obraćate i da vam se obraćaju na maternjem jeziku. (srpskom/ holandskom)	2,8	8,5	1,5	9
9. Da bi stvari bile ispravne i pravedne trebalo bi da osobe izabrane na različite pozicije u upravi koristi srpski/ holandski.	3,5	9	2	9

10. Da bi stvari bile ispravne i pravedne trebalo bi da je distribucija stanovništva takva da se venčavaju Srbi Srbima/ Holanđani Holanđanima. (nikad/ ponekad/ uvek)	4	5	4,2	5
11. Da bi stvari bile ispravne i pravedne trebalo bi da osobe koje se doseljavaju u ovu regiju koriste srpski/ holandski.	1	7,2	1,5	4,3
12. Da bi stvari bile ispravne i pravedne ova regija bi trebalo da predstavlja teritoriju čiji kulturni i jezički karakter je srpskog tipa/ holandskog tipa.	2	8	2	8

Obe grupe ispitanika ocenjuju u prva tri pitanja da bi trebalo da bude više kulturnih aktivnosti i televizijskih programa na srpskom jeziku, ali je iznenađujuće da su svi veoma nisko ocenili značaj nastave srpskog jezika. S druge strane, holandski jezik je u sva tri pitanja dobio veoma visoke ocene. Iskazane niske ocene vezane za časove srpskog jezika bi svakako trebalo dalje ispitati.

Kada se radi o poslovnom, tj. ekonomskom domenu (pitanja 4–6), srpski je opet ocenjen nisko kao jezik koji bi trebalo da se koristi na radnom mestu, dok je holandski očekivano dobio visoke ocene. Pitanje materijalnog blagostanja Srba i Holanđana dobilo je veoma slične ocene kao i ranije – dakle, Srbi su ocenjeni niže od Holanđana i ispitanici smatraju da je to pošten i pravedan odnos ekonomskih snaga. Naposletku, slično je ocenjen i stepen kontrole nad poslovanjem – za Srbe 2 i za Holanđane 8,5 i 8, što znači da se ispitanici obe generacije slažu da bi bilo pošteno i pravedno da Holanđani u najvećoj meri kontrolišu poslove i industriju.

Ocene onoga što bi bilo pošteno i pravedno u državnoj upravi (pitanja 7–9) su opet relativno ujednačene – kod sva tri pitanja obe grupe ispitanika su ocenile da bi bilo pravedno da se u državnoj upravi koristi holandski jezik i da se na njemu strankama obraćaju državni službenici. Srpski jezik su iseljenici prve generacije ocenili za nijansu više, ali opet relativno nisko (oko 3).

Procena demografskih faktora (pitanja 10–12) iz ugla onoga što bi bilo pošteno i pravedno se razlikuje od procene sadašnjeg i budućeg stanja, naročito kada se radi o sklapanju brakova. Tako obe grupe ispitanika procenjuju da bi bilo pošteno i pravedno da i Srbi i Holanđani ulaze u mešane brakove. Međutim, kada se radi o jeziku koji bi doseljenici u ovo područje trebalo da nauče da bi sve bilo pravično i pošteno, odgovori su očekivano niski za srpski jezik (1 i 1,5) i veoma zanimljivi za holandski, pošto prva generacija ocenjuje da bi doseljenici trebalo da uče holandski, dok druga generacija smatra da to nije neophodno (4,3). Što se tiče jezičkog i kulturnog karaktera oblasti, ispitanici u obe grupe smatraju da bi bilo pošteno da dominira holandski, dok je nisko ocenjen srpski jezik samo jedan od mnogo manjinskih jezika na tom području koji ne diktiraju jezički i kulturni karakter.

Poslednji deo upitnika ispitivao je uverenja iseljenika vezana za društvene modele, tj. sadašnje ponašanje njihovih prijatelja u Holandiji kroz pomenuta četiri domena (v. Tabelu 4).

Tabela 4

Društveni modeli govornika srpskog i holandskog jezika

Pitanja	Iseljenici prve generacije		Iseljenici druge generacije	
	srpski	holandski	srpski	holandski
1. Kulturne aktivnosti koje pohađaju moji prijatelji su na srpskom/ holandskom.	1,8	8,7	2,7	6
2. Televizijski programi koje prate moji prijatelji su na srpskom/ holandskom.	3,2	8,8	1,7	6,9
3. U školi moji prijatelji komuniciraju na srpskom/ holandskom.	2,0	8,8	2,5	6,6
4. Jezik koji moji prijatelji koriste na poslu je srpski/ holandski.	1,7	8,5	2,3	6,5
5. Mladi ljudi koje ja znam, a koji imaju najbolje poslove sa najboljim mogućnostima za unapređenje koriste srpski/ holandski.	2,1	8,7	1,9	6,9

6. Kad moji prijatelji žele da se zaposle u ovoj regiji, oni koriste srpski/ holandski.	2,2	8,5	2	7
7. Kada moji prijatelji komuniciraju telefonom, u pisanom obliku ili lično sa raznim instancama javne uprave oni koriste srpski/ holandski.	1,8	8,2	2,4	7,2
8. U kojoj meri moji prijatelji poštju prava da se obraćaju i da im se obraćaju na maternjem jeziku (srpskom/ holandskom)?	2,3	8,5	2,2	6,9
9. Kada bi moji prijatelji želeli da uspeju u poslovima u različitim instancama javne uprave, oni bi koristili srpski/ holandski.	2	8,3	2,6	7,1
10. Kad se zabavljaju, moji prijatelji uglavnom koriste srpski/ holandski.	2,4	8,7	3	7
11. Kada bi moji prijatelji sreli mlade ljude koji ne govore ni srpski ni holandski, a doselili su se u ovu regiju, sa njima bi komunicirali na srpskom/ holandskom.	2,4	8,7	1,9	6,4
12. Jezik koji mlade koriste u svakodnevnoj komunikaciji promoviše kulturni i jezički karakter regije srpskog tipa/ holandskog tipa.	2,1	8,4	2,4	7,1

Ocena kulturnog domena (pitanja 1–3) kod obe grupe ispitanika je relativno niska za srpski jezik i relativno visoka za holandski, iako druga generacija iseljenika holandski ocenjuje niže od prve. Dakle, prijatelji iseljenika prve generacije u velikoj meri gledaju kulturne i televizijske programe i obrazuju se na holandskom, a u veoma maloj meri to rade na srpskom (iako je gledanje televizijskih programa ocenjeno nešto više, sa 3,2), dok prijatelji druge generacije iseljenika u manjoj meri koriste holandski, bilo zato što su ti prijatelji Srbi pa govore na srpskom sa ispitanicima, ili zato što su u pitanju pripadnici drugih etničkih grupa, koji onda koriste svoje zavičajne jezike u međusobnoj komunikaciji.

Kad se radi o ekonomskom domenu (pitanja 4–6), srpski jezik je opet u sva tri pitanja dobio veoma niske ocene (jedini slučaj gde je srpski

jezik tražen je Međunarodni sud u Hagu), dok je holandski opet ocenjen visoko, s tim da ga je prva generacija iseljenika opet ocenila više u odnosu na drugu.

Slična je situacija i u trećoj grupi pitanja, koja se odnosi na to kako prijatelji ispitanika komuniciraju sa državnom upravom (pitanja 7–9) – obe grupe su srpski ocenile veoma nisko (u rasponu od 1,8 do 2,6), dok je holandski jezik opet ocenjen visoko, mada su ga pripadnici druge generacije iseljenika ocenili niže.

Poslednja grupa pitanja koja se tiče demografskih faktora (pitanja 10–12) opet donosi niske ocene za srpski i visoke za holandski jezik. Tako prijatelji ispitanika češće koriste holandski u intimnim vezama, pre bi učili holandski kad bi se doselili u ovo područje i češće koriste holandski u svakodnevnim situacijama kao što su odlazak kod lekara ili u samoposlugu.

Zaključak

Na osnovu dosad iznesenih podataka iz istraživanja jasno je da su svi ispitanici više ocenili etnolingvističku vitalnost holandskog jezika nego srpskog, što je i očekivano s obzirom na činjenicu da su Holanđani dominantna, većinska etnička grupa sa ekonomskom i administrativnom snagom, dok su Srbi samo jedna od mnogih iseljeničkih zajednica u Holandiji (v. Tabelu 5).

Tabela 5

Zbirni prikaz objektivne etnolingvističke vitalnosti

	Iseljenici prve generacije		Iseljenici druge generacije	
	srpski jezik	holandski jezik	srpski jezik	holandski jezik
Sadašnja vitalnost	1,2	8,2	2	7,7
Buduća vitalnost	2,6	8,2	3,3	5,5
Legitimna vitalnost	2,6	8	2,3	7,9
Društveni modeli	2,2	8,6	2,3	6,8
Ukupna aritmetička sredina	2,2	8,2	2,5	7

Iz ovog zbirnog prikaza jasno je da se ocene prve i druge generacije iseljenika unekoliko razlikuju za oba jezika. Dok prva generacija iseljenika niže ocenjuje vitalnost srpskog jezika, a znatno više ocenjuje vitalnost holandskog, iseljenici druge generacije su za nijansu više ocenili vitalnost srpskog (2,5 naspram 2,2), a niže vitalnost holandskog jezika (7 naspram 8,2).

Objašnjenja mogu da se potraže u načinu života i karakteristikama prve i druge generacije iseljenika. Dok se pripadnici prve generacije u dijaspori i dalje osećaju kao stranci u stranoj državi, kako oni često kažu „građani drugog reda”, druga generacija je rođena u Holandiji i samim tim osećaju da pripadaju tamo, kao i da imaju veća prava, ali i veću kritičku svest prema državi u kojoj žive. Zbog toga su verovatno i višom ocenom ocenili i procenili buduću vitalnost srpskog (3,3 naspram 2,6), jer su svesni da Holandija kao država može, a možda čak i treba da ponudi časove zavičajnog jezika, razne vidove kulturno-umetničkih dešavanja na srpskom jeziku, da omogući funkcionisanje Srpske pravoslavne crkve u okviru koje Srbci mogu da održavaju veze u zajednici, itd. S druge strane, prvu generaciju čine uglavnom ljudi koji su iz Srbije otišli iz ekonomskih (donekle i političkih) razloga, te ih za srpski jezik i kulturu ne vezuju lepe uspomene, koji zbog ekonomskog blagostanja i mnogo boljeg životnog standarda u Holandiji idealizuju tu državu i samim tim jezik i kulturu. Druga generacija iseljenika, pak, niže procenjuje buduću vitalnost holandskog jezika. Oni su svesni svih manjinskih grupa koje se doseljavaju i koje, u liberalnom holandskom kontekstu, mogu da svojim većim pravima i upotrebotom zavičajnog jezika, naročito kod brojnijih etničkih grupa, u nekom trenutku ugroze vitalnost većinskog jezika. To se donekle vidi i u njihovim objašnjenjima, u kojima ističu da se vitalnost srpskog jezika može očuvati i negovati i u mešanim brakovima sa Holandanima/ Hollandankama, koji su veoma spremni da nauče srpski. Verovatno je slična situacija i sa ostalim jezicima manjina u Holandiji.

Rezultati ovog istraživanja daju jednu manje-više očekivanu sliku slabe etnolingvističke vitalnosti srpskog jezika u manjinskoj zajednici srpske dijaspore. Činjenica je da druga generacija iseljenika ipak ima optimističan stav u vezi sa srpskim jezikom i kulturom, kao i da se ova etnička grupa neprestano uvećava novim iseljenicima iz Srbije, koji predstavljaju prvu generaciju govornika srpskog jezika, što daje nadu da će se taj jezik makar donekle očuvati u još jednoj generaciji govornika.

LITERATURA

- Allard, R. & Landry, R. (1987). Croyances envers la vitalité ethnolinguistique et comportement langagier des francophones en milieu minoritaire. In R. Théberge & J. Lafontant (Eds.), *Demain la francophonie en milieu minoritaire* (pp. 15–41). Winnipeg: Centre de Recherche du Collège de Saint-Boniface.
- Allard, R. & Landry, R. (1994). Subjective ethnolinguistic vitality: a comparison of two measures. *International Journal of the Sociology of Language*, 108, 117–144.
- Blagojević, G. (2005). *Srbi u Kaliforniji. Obredno-religijska praksa i etnicitet vernika srpskih pravoslavnih parohija u Kaliforniji*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Etnografski institut.
- Dimitrijević Savić, J. (2006). Questioning macro-sociological accounts of language maintenance: peasants, rock'n'roll, and church lunches. *Facta Universitatis*, 4 (1), 33–46.
- Fishman, J. (1972). *The sociology of language*. Rowley, MA: Newbury.
- Giles, H. et al. (1977). Towards a theory of language in ethnic group relations. In H. Giles (Ed.), *Language, ethnicity and intergroup relations* (pp. 307–348). London: Academic Press.
- Giles, H. & Johnson, P. (1981). The role of language in ethnic group relations. In J. C. Turner & H. Giles (Eds.), *Intergroup Behavior* (pp. 199–243). Oxford: Blackwell.
- Giles, H. & Johnson, P. (1987). Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*, 63, 69–99.
- Hechter, M. & Okamoto, D. (2001). Political consequences of minority group formation. *Annual Review of Political Science*, 4, 189–215.
- Lukić-Krstanović, M. & Pavlović, M. (2017). *Ethnic symbols and migrations : Serbian communities in USA and Canada*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Etnografski institut.
- Neuliep, J. (2009). *Intercultural communication: a contextual approach*. Los Angeles: Sage Publications.
- Paulston, C. B. (1994). *Linguistic minorities in multilingual settings: implications for language policies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Prujiner, A. et al. (1984). *Variation du Comportement Langagier Lorsque Deux Langues sont en Contact*. Quebec: QUE: Centre International de Recherches sur le bilinguisme.

II
KULTURA, VIŠEJEZIČNOST I PREVOĐENJE

Toldi Éva*

Bölcsészettudományi Kar,
Újvidéki Egyetem

UDC: 81'246.3(497.113)

821.511.141(497.113).09 Herceg J.

IRODALMI TÖBBNYELVŰSÉG – HAGYOMÁNY VAGY ÚJÍTÁS?**

Multilingualism in the Hungarian literature of Vojvodina has been studied by the researchers as an innovation of the neo-avantgarde aspirations in the 1960s. According to the paper, the phenomenon appeared much earlier in the texts of the authors who, in their childhood remembrances, evoked the world of the Monarchy. The focal point of this study is the language of János Herceg (1909-1995) and his novel *Módosulások* in which the interference of languages culminates. The paper examines the types of German, Serbian and Croatian “guest texts”, and it explores the stylistic functions that one can associate with them. It also seeks the answer to the question why the reception of the novel overlooked the almost chaotic mix-up of languages. It concludes that in Herceg’s case multilingualism is primarily in the service of recalling the *coeur locale* and this overshadows the unusual and novel nature of his poetic techniques.

Key words: multilingualism, cultural context, style, interculturality.

A vajdasági magyar irodalom létmódjához hozzáartozik a többnyelvűség. Hozzájárul ehhez a környezet, amely természetes terepet, háttérét biztosít az interkulturalitásnak, következésképpen a nyelvi interferenciahatásoknak is. A kortárs vajdasági magyar irodalom a lokális specifikumok megragadására, az atmoszféra megidézésére előszeretettel alkalmazza a nemzeti hovatartozás direkt megnevezését, és hasonló célból ugyancsak nagy gyakorisággal él kódváltással is. Mára mind több irodalmi szövegen figyelhető meg egy-egy szerb szó vagy frazeológiai egység

---

* eva.toldi@ff.uns.ac.rs

** A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

beiktatása. Ennek a szöveglétrehozási módnak az eredőjét, sőt divatjelenséggé válását az 1960-as évek közepén fellépő *Új Symposion-nemzedék* eljárásában kereshetjük. Elsősorban Végel László regénye, az *Egy makró emlékiratai* nyújtott olyan kiindulópontot a befogadásnak, amely a regényt már nem a hiba poétikája felől olvassa, hanem a nyelvkeveredést és kódváltást stiláris többletként érzékeli, még akkor is, ha gyakran egyszerűbb, banálisabb megoldásra csábító változatával találkozik.

Ennek megfelelően a többnyelvűséget a vajdasági magyar irodalomban a kutatók eddig az 1960-as évek neoavantgárd törekvéseinek újításaként vizsgálták. A dolgozat arra irányítja a figyelmet, hogy a jelenség már jóval korábban is megjelent az itteni írók szövegeiben, akik gyermekkorukra emlékezve a Monarchia többnyelvű világát idézték meg. Arra is választ keres, hogy a recepció esetükben miért nem érzékelte a többnyelvűséget újító szándékként.

Az *Egy makró emlékiratainak* recepciója azt bizonyítja, hogy a huszadik század hatvanas éveiben jelentős nyelvfelfogásbeli és nyelvbölcsleti változások zajlottak le a vajdasági magyar irodalomban. A kortárs kritika felveti, hogy a regény nyelve valójában a kisebbségi lehetőséget képezi le, és annak a bizonyítéka, hogy a szerző nem ismeri kellőképpen a nyelvet, nincs tisztaiban a nyelv teherbírásával (Utasi 1974: 199). A vajdasági magyar nyelvhasználatot jellemző kommunikáció ebben az időben túlnyomórészt a nyelvromlásról szólt, amelynek a nyelvművelés képes gátat vetni. A kisebbségi nyelvi bizonytalanság, a nyelvek egymás mellett élése és az egyéni nyelvhasználatban megjelenő – igaz, eltérő fokú – többnyelvűség interferenciájelenségei nemkívánatosaknak számítottak. Az irodalmi nyelv alapszínvonala a magyar nyelv szabályainak tökéletes ismeretével volt azonos. A nyelvi bizonytalanságon alapuló állandó „nyelvörség” a „normatúlteljesítésben”, a fokozott normakövetésben (Lanstyák 2011: 62) éri el tetőfokát, s ez az irodalom nyelvére különösen érvényes. Ráadásul kisebbségi helyzetben az irodalomnak példa szerepet is tulajdonítottak: arra volt hivatott, hogy bemutassa, milyen a helyes beszéd. Az íróval szembeni elvárás minimuma volt, hogy tökéletesen beszélje és alkalmazza a művelt köznyelvet. Hogy ez az elvárás nem mindig volt magától értetődő és természetes, bizonyítja a recepció, amely a nyelvismeretnek azt a szintjét, amely az *Egy makró emlékiratai*ban megjelenik, tragikusnak tartja, a nyelv elszürkülését látja benne, stílusát pedig hánnyavetinek nevezi (Utasi 1974: 199).

Az irodalmi nyelv felfogásának megváltozását a magyarországi homogén nyelvi környezet más szempontrendszere és az abból adódó következtetés indította el. Weöres Sándor az *Egy makró emlékiratai*ban nem a szerző nyelvi kompetenciájának hiányát látta, hiszen nem ismerhette a kisebbségi nyelvi szocializáció körülményeit, éppen ellenkezőleg, a regényt stiláris bravúrként olvasta. Egy a köznyelvit megközelítő, szándékoltan alulstilizált beszédmódot érzékelt, amelynek kuriózuma a magyar nyelvi sztenderdtől való elkülönöződésben mutatkozott meg. minden beavatkozást, mely a nyelvi igényesség érvényesítését célozta volna, meghiúsította üzenete, miszerint a javítással a regény legértékesebb rétegét, „hímporát” ráznák le (Utasi 1974: 199).

Az azóta eltelt időszakban egyre több irodalmi alkotásban megfigyelhetünk, hogy a nyelvi kontaktusjelenségek, a kódváltás az irodalmi művekben identitáskérdéseket indukál, identitásváltozatokat jelenít meg. Balázs Attila kötetei, különösen *Kinek Észak, kinek Dél* című 2008-ban megjelent regénye azt szemlélteti, hogy kontaktushatás a nyelvi rendszer minden szintjén végbemehet, fonetikai, morfológiai, szintaktikai stb. síkon. Nyelviségevel kontaktusjelenségekből hozza létre poétikáját (Toldi 2010), a nyelvvel való játék konstitúciós elve. A recepció kiemeli a beszélt nyelvhez való, a szokásosnál nagyobb közelséget, mondván, prózájának megkülönböztető jegye „*maga ez a sváda: a nekilendülő s a lendülettel el-kanyarodó oralitás, amely gyakran locsogássá változik, körbelocsogja az elmesélt történeteket*” (Demény 2009). A szöveg nyelvi szintje olyan módon szerveződik, „ahogy valóban mesélünk egymásnak a kocsmaasztalnál” (Károlyi 2009).

A szövegen számos utalás található kontaktusnyelvi jelenségekre, hatásokra. Szerb szólások magyar tükörfordításait humoros elemekként helyez el benne. Például azt olvassuk szó szerinti fordításban magyarul: „elvitte az ördög a tréfát”. A ’vrag je odneo šalu’ szólás magyar megfelelőjében nincs ördög, „ennek a fele sem tréfa” – mondják magyarul. Játékosan és humorosan helyez el a szövegében olyan „poénokat”, amelyek jelenléte mindenki nyelv ismeretét szükségessé teszi. A szerb szavakat a narrátor a magyar nyelv morfológiájához igazítja: így lesz a szerb rágógumizikból magyarul elzsvákálódni, a kávéházban üldögélből magyarul kafityál, az evésből klópázás. És felismerhetővé teszi az újvidéki magyar regionális köznyelv fonetikai deformációját, azt tudniillik, hogy a ty hang a szerb nyelv ty hangjához válik hasonlóvá, palatalisabb képzésű, a magyar

ezért inkább cs-nek hallja és mondja. Az egyik szereplő, Picspong tanár úr neve is bizonyára Pitypang lenne egy olyan szövegben, amelynek az a célja, hogy egy alulstilizált, kódkeverésével csak a beavatottak számára maradéktalanul hozzáférhető világot teremtsen (lásd még Toldi 2010).

A kódváltás mint jelenség a vajdasági magyar irodalmi recepcióban az utóbbi időben lett elfogadott jelenség, ami kifejezetten az 1960-as évek neoavantgárdjának megoldásaihoz kötődik. A kódváltásnak, illetve a többnyelvűségnak azonban előzményei is vannak, amelyek irodalmunk kezdeteiig nyúlnak vissza. A vajdasági magyar irodalom a kezdetektől fogva keresi, hogyan fejezze ki specifikumait, hogyan ragadja meg azt az életformát, amely a több nemzeti közösség egymás mellett élése folytán alakult ki, hogyan adjon neki olyan irodalmi formát, amely helyi színeiben adekvát módon ragadható meg.

Eközben két, egymásnak ellentmondó tendencia érvényesült. Szenteleky Kornél a két világháború közötti első mérvadó irodalmi orgánumban, a *Kalangyában* aktívan kiveszi részét nemcsak a szerkesztésből, hanem a szövegek nyelvi megmunkálásából is. Tevékenységéről a kortársak visszaemlékezései számolnak be, amelyek között „érintettek” is voltak. Börcsök Erzsébet például *Eszter* című regényében írja le, hogy Szentelekynek fejezetről fejezetre küldi a regényét javításra (Börcsök 1968). Maga Szenteleky viszont, aki pedáns szöveggondozó volt, korántsem purista, írásaiban gyakran alkalmaz vendégszövegeket, főként francia és olasz kifejezéseket. A több nyelven beszélő européert, aki például székfoglaló beszédét a szabadkőművesek páholyában német nyelven tartja meg, irodalmi műveiben a nyugati világ vonzza, Párizs fényei ejtik rabul, regényét a varázslatos itáliai Isola Bellán játszata, vajdasági írottársaitól ugyanakkor a helyi színek kifejezését, a szerbek és magyarok egymás mellett élését ábrázoló „igazi vajdasági magyar regényt” várja. Szenteleky, akinek polgári neve – Stanković – egyértelművé teszi, hogy szerb felmenőkkel rendelkezik, Budapesten kezdi írói pályáját, Kosztolányival egy időben publikál Kiss József lapjában, A *Hétben*, s munkáira ugyan a többnyelvűség jellemző, kódváltása nem az utca nyelvének beszélőközösséggével teszi hasonlóvá, hanem egy választékos társasági beszédproduktum lenyomatának tekinthető. A kódváltás metatextuális síkon gyakran azt a státusbeli különbséget kommunikálja, hogy beszélői a nyelvtudás alacsonyabb fokán állnak, mint a narrátor, és a társadalmi ranglétra alján helyezkednek el. Szenteleky esetében ennek az

ellenkezője valósul meg. A kódváltás az erudíciót és a kulturális életben való jártasságot érzékelte, s vajmi kevés köze van a környezetében tapasztalható beszélt nyelvi hatásokhoz.

Tanítványának és követőjének, Herceg Jánosnak a példája nem kevésbé összetett. Herceg János 1905-ben született Zomborban, néhány évnnyi budapesti kitérőt leszámítva egész életében ott élt. Az egykor vármegyeszékhely még őrzi interkultúralis jellegét, felmenői pedig mindeneket a nemzeti identitásokat és nyelveket, amelyektől az idők során megváltak: anyai nagyapjának őse elzászi francia telepesként érkezett a vidékre, ahol sváb környezetben elfelejtette anyanyelvét, németre vált; édesanya Szlavóniában született, s

jóllehet magyar iskolába járt, mint a magyar vasutasgyerekek, a horvát nyelvnek azt a táji változatát beszélte tökéletesen, amely semmiben sem különbözik a szerbtől. S isten tudja, mit csináltak vele, hogy az otthoni német és a falu horvát nyelvnek kettősséget megtartva, mégis a magyart válassza magának mindenhalálig (Herceg 1989: 12).

Legismertebb novellahősét Kekez Tunának hívják, aki bunyevác cserepező, s aki csak „Zbogom, Bruderral” köszön el társától, így érzékeltetve a környezet interkultúralis összetettségét. Herceg opusában a nyelvek interferenciája *Módosulások* című regényében kulminál. Magyarok, svábok, zsidók, szerbek, bunyevákok, sokákok, szlovákok egymás mellett élésének, egymásra hatásának a folyamatába nyerünk betekintést a regény lapjain. A cím a történelmi fordulópontok, a határváltozások, a rendszerváltások eufemisztikus megnevezése, amelyek hatására megváltozik az emberek, a közösségek élete. A változás nem törésszerűen, egyszerre következik be, hanem egy lassan, több éven át tartó folyamat. Az elbeszélő nem minősíti a változásokat, nem is kutatja az okait, csupán rögzíti a tényeket, és leírja következményeit, amelyben az elvándorlás mellett az identitásváltás és a nyelvváltás legváltozatosabb példái sorjáznak. Az elbeszélő nagyapját Grósztatának nevezi, Onkel Josef pedig ilyen utat járt be:

Ein grösseres Haus – mondta Onkel Josef, mert horvát származása ellenére elnémetesedett a mesterségen és ott fenn a Svábhegyen, úgyhogy a sarki kocsmában nemhiába énekelték a szombat esti zenéhez: »Da unten und

oben, dort tanzen die Schwaben, nach der kleine giegel-Geige, nach den grossen rumbumbum« (Herceg 1989: 35).

A regény nyelve többrétegű, archaizmusokkal is terhelt. Vannak szavak, amelyeknek mára elhomályosult a jelentése. Ezek főként az iparosság szakszavainak német megnevezéseiből származnak. Itt olvasunk *frentölésről* vagy arról, hogy a szabó az ismert cégnak *ziccen* bedolgozott. Az előző feltehetően az inasok vándoréveivel van összefüggésben, az utóbbi pedig az otthoni munkavégzést jelöli. Erőteljes kódok ezek, amelyek a környezet atmoszférájának visszaadását célozzák, az elbeszélő bennfentességet jelzik.

A magyar szövegben német mondatok jelenniekn meg a helyi színek érzékeltetésének szándékával. „Ich kann nicht die Kleinstadt gewohnen!” – panaszolja a feleség, aki „bécsi asszony volt szegény” (Herceg 1989: 22). Gyakran történik utalás a sváb dialektusra is. A svábkort *kuntágot* mondanak, és erős akcentussal beszélnek magyarul. Feltűnik Nemes Kisléghy Nagy Elemér irodatiszt, aki „ropogós magyar neve ellenére svábos kiejtéssel beszélt, minthogy eredetileg kiugrott plébános volt egy német faluban, s feleségével, a papszakácsnával németül beszélt. »Majd a Wilson pefütyül negig!« – mondta könnyed megvetéssel a győzőkről” (Herceg 1989: 54).

A magyar bázisnyelvi mondatokba nemcsak német, hanem szerb vendégszövegek is beékelődnek, amelyeket Herceg János sohasem fordít le, ezzel is érzékeltetve, hogy használói kommunikálnak mindenkoron a nyelveken, amelyeken megszólalnak. Szerb dalokat idéz szerb nyelven, s ilyenkor a hatalmi ideológia erőszakos betöréséről ad hírt. Idézi a szlogeneket és dalokat, amelyeket az új hatalom énekeltet mindenivel, a magyarokkal is, amelyek saját területük elvesztését éljenek. Ugyanilyen jelleggel történik utalás arra is, hogy a magyarok nem tudnak helyesen szerbül, ám a hatalomhoz való túlzott lojalitás következtében előszeretettel használják a nyelvet. A helytelen szerb nyelvhasználat is humor tárgyává válik: Landau Géza tánctanárnak műsorát szláv nemzeti táncok koreográfájával kellett kiegészítenie.

Nemcsak a kóló figuráit mutatta be személyesen, csíkos nadrágban és lakkcipősen a tanár is, miután a csárdást gyorsan elintézte: dva korak desno, dva korak levo, a maga borzalmas szerbségével, de szilárdan ragaszkodva az »államnyelvez«, a vranjankát, sőt a cucunieštét is tudnunk kellett,

miközben ő szemléltető előadásban nagyokat szökdelt a sor elején: »Čaša, flaša, boca...« (Herceg 1989: 133).

Pár mondat képes megeleveníteni a szereplőket, érzékletessé tenni viselkedésüket. Ilyenkor nemcsak a nyelvhasználat, hanem a nyelvhasználó is kifigurázás tárgyává válik.

Külön kérdéskör a regényben a névadás. Scheer Henrik házát Gusaknak (vagyis gúnárnak) nevezik, ugyanis festékesboltjának cégérében zöld mezőben egy hatalmas fehér gúnár volt látható, „úgyhogy polgári nevét nem is tudta senki. Nagy, erős ember volt, csípőficam folytán hintázó járással, s talán merő önierőniából választotta cégréül a gúnárt” (Herceg 1989: 22). Politikai konnotációja van annak, hogy az új államalakulat átnevezi az utcákat, intézményeket. Ennek visszásságát érzékelte humorral és iróniával, hogy amikor a Vadászkürt kávéház nevét a szabadság jelentésű Slobodára változtatták, az ismert második világháború utáni szlogen (Halál a fasizmusra, szabadság a népnek) a következőképpen terjed: „Halál a fasizmusra – Vadászkürt a népnek!” (Herceg 1989: 93).

A névadás a legősibb cselekedet. A tulajdonnév ugyanakkor identitásjel is, amely különféle identitásváltozatokra utal: nemre, etnikai, kulturális hovatartozásra stb. „Lenka, jesi došla?” – kiáltják az egyik szereplő felé a barátnői, „s hangjukból kiérződött a szeretet” (Herceg 1989: 12). Nemcsak a szerb nyelv jelenlétéit kell regisztrálnunk, hanem a név átsajátítását is. A szereplőt ugyanis Magdolnának hívják, szerbül viszont így becélzik: „Lenka, Lenka, Magdalena”. Azzal, hogy Magdolnát Lenkának nevezik, mintegy maguk közül valónak tekintik.

A névadáshoz nemcsak a szeretet, hanem a góny is hozzátartozik. A gyerekek gyakran csúfolódnak, öreg szerb tanítójukra gónynevet ragasztanak: „Buva, Buva!” – kiabálják röhögve utána a sarok mögül. De saját közösségezhez tartozó társukhoz sem kevésbé kíméletesek: „Gössel Edit csupa báj, Csupa zsír és csupa háj”. Maga a név is góny forrásává válhat. „Offner és társa, reped a tojása” – kiabálják utcahosszat a német kereskedő cégtábláját olvasva.

A *Módosulások* rendszerek változásával a hatalmi dominancia gyakorlónak változását is regisztrálja. A nyelvek és népek egymás mellett élésébe a hatalom is beavatkozik, ami nem műlik el traumák nélkül. A névelemzés idején „a Kovácsokat és Mészárosokat »szláv származásuk«

miatt nem lehetett a magyar tagozatba felvenni” (Hercég 1989: 60). Amikor névhez kötődően a hatalom a nemzeti identitásba is beavatkozik, sérelmeket okoz. A szerbtanárnak például megakad a szeme Dropkó Dezső nevén:

Rezse! – nézett maga elé mosolyogva s tűnődön Ilkić tanár úr, s kicsit felcsípve reverendája szélét, lelépett a katedráról. [...] – Šta režeš? – ismételte többször is, míg a fiú égő arccal állt, s az osztály, hálás publikum lévéni, halálra nevette magát. – Ja režem, ti režeš, on reže (Hercég 1989: 60–61).

A jelenet nemcsak a korabeli iskolarendszer embertelen módszerét idézi, hanem a név módosulásából következő megaláztatást is. Az egyént megfosztja nevétől, köznévvé degradálja, és a szerb nyelv ragozási rendszerébe helyezi át. „Az identitás a név számára kijelölt igésített hely betöltése révén dekonstituálódik” (Faragó 2011: 6). A sérelem azonban nem növekszik traumává, hiszen a narrátor nem tud többet a világról, mint amit szereplői tudnak, és nem lép ki abból a tanúszerepből sem, amit Tzvetan Todorov (2015) megfogalmazott a múlt megőrzése kapcsán, ami híján van az utólagos tudásnak.

A *Módosulásokban* a hatalomváltások és a nyelvek státusának változásai központi helyre kerülnek. Nemcsak a kisemberek életében éreztei hatását az „impériumváltás”, hanem az értelmiségi réteg tevékenységére is hatással van. Hercég János helytörténeti munkáinak és esszéinek felismerései beépülnek regényébe is. Innen származik a feljegyzés, miszerint a helyi újságíró egy képzőművészeti vonatkozású cikkben a „velencei Szent Márk-templom főoltáranak aranyló mozaikját »mozaik zlatnoga konja«-ként vélte szerb nyelven híven visszaadni” (Hercég 1989: 94), s ezt az információt szintén csak az érti, és a tévedésből eredő humorát is csak az méltányolja, aki minden nyelvben jártas. A regény lapjain feltűnik a horvát származású Margalits Ede is, aki asszimilálódva integrálódott a századelő szellemi életébe. Ő meséli a regényben a történetet az elbeszélőnek, miszerint egy alkalommal vendégül láttá August Šenoát, a híres horvát írót.

Rizsfelfűjt volt ebéd után a desszert, kérdezem: van ennek a finomságnak horvát neve? Azt mondja, nem tudom, én csak Reispudding-nak mondok. Hát akkor legyen ezentúl rižni natrčak! [...] Öcsémuramnak talán nem is méltóztatott észrevenni a fondorlatot, denikve azt, hogy a szónak magyar formáját plántáltam át horvátba! (Hercég 1989: 102–103).

A regény szuverén módon jeleníti meg a horvát nyelv és kultúra kérdéseit is.

A nyelvhez tartozás identitáskérdés is. A regényben megjelenik a nyelvnek „a másban (az »idegenben«) történő önmegismerésben megmutatkozó fontossága is” (Tolcsvai Nagy 2015: 174). Az önéletrajzi narratívában az elbeszélőt a homogén pesti környezet ébreszti rá hovatartozására: „Nem volt távlatom a világhoz, amelyben éltem. Még Pesten is alighanem a nosztalgia néma parancsára mentem például a nagykörúton barátommal, és két szólamban énekeltem vele: »Devojčica ruže brala pa je zaspala...«” (Herceg 1989: 108). Az interkulturalitás erős hatásainak következtében idő és érettség kellett hozzá, amíg a fiatalembert megtalálja saját identitását: „Még az utcalányok is idegenkedve néztek ránk, hogy mi van velünk, s megszólítani se mertek. Idő kellett, amíg a konglomerátum tarkaságából megjelent előttem egy homogén szellemi Zombor” (Herceg 1989: 108).

A *Módosulások* című regény múltrekonstrukciója a helytörténet és a regény metszéspontján alakul. Gyakran ír vidékünk nyelvésziről, a lokális jelentőségű Zlinszky Aladárról vagy Kókai Károlyról, továbbá Szarvas Gáborról vagy kortársáról, a szerb és a magyar nyelv interferenciahatásait gyakorlatban is korrigáló, nyelvművelő Kossa Jánosról. Legnagyobb empátiával azonban Zombor szülöttéről, Bárczi Gézáról ír, aki mellesleg annak a Szenteleky Kornélnak volt osztálytársa, aki Herceg János irodalom- és világszemléletére a legnagyobb hatást gyakorolta. Bárczi Gézában a minden merevségtől mentes nyelvtudóst méltányolta, aki

a pesti aszfalt zsargonját már évtizedekkel ezelőtt tájnyelvnek tekintette, akárcsak a göcsejit vagy a székelyt. Micsoda szentségtörés volt ez annak idején az ortológusok szemében! S már ebből is kiderül talán, hogy erőszakos purista se volt. Szabályait és szempontjait az élő nyelvhez alkalmazta, dogmákon és megkövesedett szokásokon felülemelkedve (Herceg 2003: 366).

Herceg János ennek a nyelvi konglomerátumnak az írója, aki különösen *Módosulások* című regényében emelkedett felül a dogmákon. A regényben a kaotikusságig fel van fokozva a nyelvkeveredés. A többnyelvű szövegek, bármilyen evidens is, hogy a bázisnyelv és a vendégnyelv keveredésével jönnek létre, mégsem azonos poétikai eljárás mentén létesülnek. Különbözőségük az egymásba ékelődő egységek extenzitásában

és intenzitásában, jellegében ragadhatók meg, olyan „átfordításokban, összefonódásokban és beillesztésekben”, amelyek „különböző koncepciók szerint állhatnak össze, a kölcsönhatásban levő nyelvuktól, az irodalmi hagyománytól és a szerző szándékától, valamint irodalmi esztétikájának szubtilitásától függően” (Blum-Barth 2015: 13).

A gyakori kódváltás vagy nyelvkeveredés az irodalmi szövegben sohasem véletlenül jelenik meg. Az okok sokfélék lehetnek, az viszont eklatánsan megmutatkozik, hogy „az alapkódótól való bármiféle eltérés, azaz a kódváltás pragmatikai szinten mindenkor a *kontextusra utaló jel*” (Bartha 1999: 122). Weöres Sándor zseniális tévedése az irodalmi előírások béklyóitól megszabadulni vágyó fiatal vajdasági írónemzedék szabadságesszményével találkozott, amelybe beletartozott a nyelvvel való kísérletezés, a szabad asszociációs írástechnikaelfedezése, a szerzői újító szándék. Az *Egy makró emlékiratai* az egyetemista, lézengő fiatalok „beszélőközösségi kontextusa” mellett ily módon a jugoszláviaiaknál akkoriban még sokkal ellenörzöttebb magyarországi társadalmi léstkörre is utal, a kódváltás a történelmi-társadalmi kontextust is játékba hozza, a kontaktusjelenségeket felvállaló, elkülönülő identitást artikulálja. A szereplői és a narrátori identitás a lehető legközelebb áll egymáshoz.

Herceg János regényének többnyelvűsége és kódváltása sokkal inkább reflektál saját jellegére. A helyi szín bemutatása az ily módon beszélők közösségevel való nagyobb fokú szolidaritást feltételez. Nem hiányzik belőle a játékosság, ám többnyire világosan kirajzolódik kontextusa is. Az elbeszélő folytonosan reflektál önmaga eljárására és szereplőinek nyelvhasználatára is. A többnyelvűség egy ideálisnak vélt állapot rekonstruálására irányul. A nyelviség nem jelez elkülönülést, nyilvánvaló, hogy közösségenek tagjai birtokolják azokat a nyelvket, amelyeken megszólal, ezért lehetséges, hogy a kódváltást nemcsak a magyar, hanem a szerb, a horvát és a német vendégnyelvi szövegekben is érvényesíti.

A vizsgált korpusz azt bizonyítja, hogy a többnyelvű szöveg esetében nemcsak a jelenséggel, hanem a kontextussal is érdemes foglalkozni, s csak a kettő egymásra vetülésével tulajdonítható a kódváltásnak olyan funkció, amely stiláris tekintetben is megkülönbözteti egymástól a kódváltáson alapuló poétikai jelenségeket.

FORRÁSOK

- Balázs, A. (2008). *Kinek Észak, kinek Dél.* Budapest: Palatinus.
- Herceg, J. (1989). *Módosulások.* Újvidék: Forum.
- Végel, L. (1967). *Egy makró emlékiratai.* Újvidék: Forum.

IRODALOM

- Blum-Barth, N. (2015). Einige Überlegungen zur literarischen Mehrsprachigkeit, ihrer Form und Erforschung – zur Einleitung. *Zeitschrift für interkulturelle Germanistik* 6, 11–16.
- Börcsök, E. (1968). *Eszter.* Újvidék: Forum.
- Demény, P. (2009). A *locsogó történelem* – *Kinek Észak, Kinek Dél.* Letöltve: 2018. 10. 10. <http://kultura.hu/main.php?folderID=1440&articleID=283586&ctag=article list&iid=1>
- Faragó, K. (2011). Várakozó jelentések. *Hungarológiai Közlemények*. 4, 1–11.
- Herceg, J. (2003). Egy törvényhozó emléke. In *Összegyűjtött esszék, tanulmányok III.* (pp. 365–366). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Károlyi, Cs. (2009). ÉS-kvartett. Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című regényéről. Letöltve: 2018. 10. 11. <http://www.es.hu/?view=doc;22588>
- Lanstyák, I. (2011). A magyar nyelv szlovákiai változatának jellemzői. In *Magyarok Szlovákiában. VII. kötet. Nyelv.* (pp. 55–81). Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Todorov, T. (2005). *A rossz emlékezete, a jó kísértése.* Ford. Lenkei Júlia, Bethlen József. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Tolcsvai Nagy, G. (2015). A nyelvi megformáltság diszkurzív beágyazottsága. *Magyar Nyelvőr.* 2, 173–174.
- Toldi, É. (2010). Az egyetlen történet labirintusában. In *Egyetlen történeteink* (pp. 231–252). Miskolc: Felsőmagyarország.
- Utasi, Cs. (1974). Hínárban. In *Tíz év után* (pp. 198–210). Újvidék: Forum.

**JEDAN PREVODNI TEKST IZ RANOГ NOVOГ VEKA
LUKAČ PEČI: ČASTAN VENAC HRIŠĆANSKIH DEVICA (PÉCSI
LUKÁCS: KERESZTYÉN SZÜZEKNÉK TISZTESSÉGES
KOSZORÓJA)**

In the second half of the 16th century, the most prominent literary-theological space of Hungary developed around the Archdiocese and Chaplain of Esztergom that moved to Nagyszombat (present-day Trnava) fleeing from the Ottoman conquest. Lukács Péchi, working as the lawyer of the Chaplain and Diocese of Esztergom, became a member of this group in 1578. Miklós Teleki, the diocesan bishop, appointed him to lead the Nagyszombat press in 1578. Péchi published his works in Hungarian, among others the pseudo-Augustinian meditations, in the press in Nagyszombat. In 1591, he published *Az keresztény szüzeknek tiszteességes koszorója* [*An Honest Wreath for Christian Virgins*]. This book, the first work of literature for the education of women in Hungarian, was based on the work of the German evangelical preacher Lukas Martini titled *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkränzlein*. The virginal virtues are symbolized by flowers and herbs both in the original work and in the Hungarian translation. The author explores the divergence of the Hungarian work from the original source, and concludes that Péchi introduced changes of dogmatic nature on one hand, and on the other, he adapted the work to the domestic environment.

Key words: Lukács Péchi, Martini Lukas, literature for the education of women, botanical engravings, moralistic botany.

Načini prevodenja u ranom novom veku

U srednjem i u rano novom veku prevodi su se delili na doslovne i na slobodne. U učenoj literaturi ovog perioda prevoditelji su često aludirali na Ciceronove i na Jeronimove opaske o prevodenju. Ciceron se u svom spisu *De optimo genere oratorum* kratko osvrće na moguća dva načina

---

* csilla.utasi@ff.uns.ac.rs

tumačenja stranih dela. Dok se *interpretator* zadovoljava sa doslovnim prevodom (izvornik tumači *ad verbum*, prevodeći reč po reč), *orator* delo prevodi *ad sententiam*, znači sa izvesnim slobodama. Oba načina prevodenja imaju u vidu vernost. *Orator*, za razliku od *interpretatora*, stvara jedan tekst koji u svojoj retoričkoj formi u izvesnoj meri odstupa od originala. (Ahumada Lara 2012: 45). Oni prevoditelji, međutim, koji su u rano novom veku strana dela tumačili na svom maternjem jeziku, u većini slučajeva slobodnim načinom prevodenja nisu pokazivali svoju učenost, već su izvornik približavali kulturnom stepenu i potrebama svoje publike.

Da bi se ova potonja tehnika prevodenja mogla razumeti, neophodno je da se istraži primarni kulturni kontekst nastanka dela. Pri interpretaciji prevodnog dela Lukača Pečija pod naslovom *Keresztyén szüzeknek tiszteességes koszorója* [Častan venac hrišćanskih devica], koje je ovaj autor objavio 1591. godine u Trnavi, polazim od primarnog konteksta ovog dela.

Kulturalni kontekst dela

Ostrogonska nadbiskupija (a sa njim i ostrogonski kaptol), nakon što je prestonica mađarske katoličke crkve 1543. godine pala pod vlast Osmanlija, preseljena je u Trnavu. Na poziv ostrogonskog nadbiskupa, Mikloša Olaha [Oláh Milós] (1553–1568) u Trnavi su se nastanili intelektualci, koji su u ovom gradu stvorili jednu od najznačajnijih katoličko-humanističkih radionica na teritoriji Kraljevine Mađarske (Braunecker 1933, Rónay 1935, Rónay 1935a, Rónay 1936, Rónay 1936a, Rónay 1937, Fényi 1939, Peisch 1941).

Olah je bio sledbenik Erazma Roterdamskog, lično je poznavao najučenije evropske humaniste, boravio je u Nemačkoj, u Nizozemskoj i u Francuskoj, govorio je više jezika, i već za vreme života stekao je ugled i poverenje.

Važio je za izvanrednog organizatora, obnovio je katoličko školstvo: 1554. godine ujedinio je trnavsku gradsku školu i kaptolsku školu prebegnu iz Ostrogonja, 1558. godina osnovao je seminar. Talentovane mladiće slao je na studije u Bolonju i u Beč. I po učenosti, i po organizacionim sposobnostima bio mu je ravan njegov saradnik, Janoš Listi [Listi János], jegarski biskup i kancelar, kome je Olah zaveštao svoju biblioteku. Janoš Žamboki [Zsámboky János, Johannes Sambucus] je Listiju posvetio svoje izdanje pesama Janusa Panoniusa. Listi je prvi put na državnom saboru

1569. godine pred jednim habsburškim vladarem održao govor na mađarskom jeziku.

Olahovu mnogostruku delatnost nastavilo je nekoliko njegovih sledbenika. Njegovu kulturnu orijentaciju delio je Ištvan Radeci [Radéczy István], koji je od sedamdesetih godina šesnaestog veka u Bratislavi organizovao sastanke intelektualaca raznih ispovesti iz Beča, Trnave i Bratislave. Oni su gotovo svi ranije pohađali univerzitet u Padovi. Sa ovim krugom bili su povezani i Janoš Listi [Listi János], Zakariaš Mošoci [Mossóczy Zakariás], pravnik, njitranski biskup, kraljevski savetnik, kolezionar knjiga, kao i učeni aristokrata, alhemičar Boldižar Batjanji [Batthyány Boldizsár] i Mikloš Ištvanfi [Istvánffy Miklós], poznati istoričar.

Olahovu organizacijsku delatnost nastavio je Mikloš Telegdi [Telegdi Miklós], potomak kmetova koji se uzdigao do pečujskog biskupskega stola (1579. godine je imenovan za pečujskog biskupa, međutim, pošto je Pečuj bio pod vlašću Osmanlija, ovo imenovanje je ostalo nominalno). Od 1577-te godine on je dijecezanski upravitelj ostrogonske nadbiskupije (nadbiskupska stolica je bila prazna u ovom periodu). Telegdi je studirao na univerzitetu u Krakovu, bio je Olahov saradnik, delovao je kao pravnik, propovednik, pisac versko-polemičkih spisa i reorganizator katoličke crkve. Da bi mogao da konkuriše protestantskim štamparijama, Telegdi je 1577. godine od bečkih jezuita kupio njihovu nekorišćenu opremu i pokrenuo štampariju u Trnavi, koju je smestio u sopstvenoj kući.

Njegov istaknuti saradnik bio je Andraš Monosloj [Monoszlóy András] (od 1599. godine vespremski biskup), saveznik mu bio je Juraj Drašković (pečujski, zagrebački i jegarski biskup, između 1567. i 1573. godine hrvatski ban, od 1571. kaločanski nadbiskup, od 1578. godine kraljevski glavni kancelar).

Telegdi je pomagao karijeru i izvrsnog crkvenog govornika, Janoša Kutašija [Kutassy János]. Kutaši je svoju delatnost započeo takođe kao učitelj trnavske škole, na vrhuncu svoje karijere imenovan je ostrogonskim nadbiskupom i istovremeno i namesnikom Madarske.

Delovanje i radovi Lukača Peči

Lukač Peči je živeo na teritoriji ostrogonske crkvene pokrajine, njegovo celokupno delovanje je povezano sa nadbiskupijom. Verovatno je rođen u okolini; prema grbu koji je koristio, naslućujemo da je rođen u

porodici plemića. Verovatno je poхаđao kaptolsku školu u Trnavi; mecena mu je na почетку bio Mikloš Telegdi, a kasnije Janoš Kutaši. Njegovo školovanje (o kojem ništa pouzdano ne znamo) potpomogao je Telegdi, koji mu je u 1578-toj godini poverio upravljanje štamparije u Trnavi. Od 1578-te godine bio je pravnik kaptola i ostrogonske crkvene pokrajine. Nakon Telegdijeve smrti (1586) postao je familijar i provizor Janoša Kutašija, tužilac kaptola, potom, sa dozvolom pape, i javni beležnik.

Njegov opus je iz više aspekata unikalan. On, za razliku od spomenutih stvaralaca, nije stajao u crkvenoj službi, nije bio ni vojskovođa-političar, ni humanista koji piše na latinskom. Iako nije vodio verske rasprave, njegovo katoličko uverenje je nesporno. Iz Olahovog trojnog programa – humanistička visoka kultura, odbrana vere i vaspitanje naroda – on se odlučio za ovo poslednje. Pisao je većinom na mađarskom jeziku, predvodeći se ne toliko stvarnim zahtevima svoje čitalačke publike, već onim što je on sam smatrao korisnim. Peter Kulčar ističe da Peči prevodom pseudo-avgustinskih meditacija – za razliku od svojih katoličkih, ali i protestantskih savremenika – nije želeo da stvori: „oruđe dogmatike i polemije, već je u [svom prevodu] video put ka dubljom doživljaju vere [...] Ova knjiga, prva kod nas, pokazuje put prema modernijom recepcijom Svetog Avgustina” (Kulčar 2003, 158; prev. Č.U.).

Sva njegova dela nose u sebi intenciju alegorijsko-moralističkog podučavanja. Njegovi radovi se sa jedne strane mogu smatrati poslednjim primerima srednjovekovnih moralija, a sa druge strane pretečama nove barokne književnosti (*Lelki paizs minden háborúk ellen* [Duševni štit protiv svakojakih borbi], 1592; *Mindennapi lelki kenyér* [Duševni hleb nasušni], 1593; *Az keresztyén hadakozásnak tüköre* [Ogledalo hrišćanskog vojvanja], 1595; *Hasznos orvosság minden lelki betegségek ellen* [Koristan lek protiv duševnih bolesti svake vrste], 1597; *Az test környül való hét irgalmaságnak cselekedetiről* [Sedam radnji samilosti povezanih sa telom], 1598).

Knjižicu pod naslovom *Az keresztyén szüzeknek tisztes séges koszorója* [Častan venac hrišćanskih devica] Peči je objavio u trnavskoj štampariji 1591-te godine. Ova knjiga predstavlja prvo mađarsko delo dečje književnosti, ona je ujedno i prvo štivo posvećeno vaspitanju žena, prva moralizirajuća botanika i ujedno prva knjiga u Mađarskoj u kojoj su objavljeni botanički prikazi.

Izvornik Pečijevog prevoda

Peči je preveo delo Lukasa Martinija¹, nemačkog luteranskog sveštenika pod naslovom *Der christlichen Jungfrauens Ehrenkränzlein* [Venac časti hrišćanskih devica]. Izvornik je verovatno bio već tada poznat u nemačkim gradovima zapadne Mađarske, iako sa podacima raspolažemo tek iz 17. veka (*Lesestoffe in Westungarn*, I, *Sopron (Ödenburg) 1535–1721* 1944 : pod brojem: 21., 92., 331., itd.).

Ovo Martinijevo delo, objavljeno prvi put 1580-te godine u Pragu, jedno je od najčitanijih dela² epohe posvećeno vaspitanju žena. Martinijeva knjiga odgovara novim zahtevima, ali se istovremeno zasniva i na tradiciji. U svom predgovoru autor ističe da se književnost, koja je imala namenu da Božje zapovesti ukoreniti u svakodnevni život (tzv. Haustafel-Literatur), sve do sada nije se obratila onim devicama koje žive u domaćinstvima (Hausregiment). Postojeća uputstva crkvenih otaca ne se mogu po svakom pogledu primenjivati na devojke koje žive u svetu (Martini 1580: Avij/v-[Avijir]..).

Venac, koji se spominje u naslovu dela, nosile su neudate, mlade žene kao znak svoje telesne čistote. Martini predlaže da device pri pravljenju venca razmišljaju o vrlinama koje pojedine biljke simbolizuju. Ovakav vid meditacije nosi sa sobom dve prednosti. Sa jedne strane ona odvraća devojke

¹ Lukas Martini (Hamelberg, 28. 09. 1548.–29. 11. 1599.) bio je arhiđakon u Cajzu [Zeitz], glavni sveštenik u Nordauzenu [Nordhausen], od 1590-te godine bio je koadjuktor u crkvi Svetog Martina u Braunšvajgu [Braunschweig], od 1594-te u istom mestu biskup. (*Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur* 1991: 1560)

² Poznata su sledeća izdanja dela: Lukas Martini, *Der christlichen Jungfrauens Ehrenkränzlein*, [Michael Peterle d. Ä.], Prag, 1580, 1581. Delo ponovo štampaju: [Michael Peterle d. Ä.], Prag, 1584(?) 1585; [Wenzeslaus Marin], Prag, 1590 és 1602. 1604-te godine se pojavljuju dva izdanja na niskonemačkom jeziku; izdanje Filipa fon Ora [Philipp von Ohr] iz Hamburga i izdanje Lorenca Albrehta [Lorenz Albrecht] u Libeku (primerak ovog izdanja danas se nalazi na nepoznatom mestu). Poznati prevodi Martinijevog dela su sledeći: češki Mihael Peterle stariji [Michael Peterle d. Ä.], Prag, 1581; mađarski: Lukač Peči [Pécsi Lukács], Trnava, 1591; švedski: Stefan Meleman [Stephan Möllemann], Rostok, 1608; Samuel Jauh [Samuel Jauch], Libek, 1614, Ignac Merer [Ignaz Meurer], Stokholm, 1656, Stokholm, 1682; danski: Kebehavn [København], 1594; Libek, 1604; Kebehavn [København], 1604, 1614, 1622; Sore [Sorø], oko 1660.

od taštine, a sa druge učvršćuje u njima vrline o kojima meditiraju. U svakom godišnjem dobu cveta drugačije cveće, tako da recipijenti Martinijeve knjige dobijaju priliku da se uvežbaju u svih dvadeset hrišćanskih devojačkih vrlina koje su sabrane u ovom priručniku.

Martinijeva knjiga je podeljena na četiri poglavlja, u prvom se opisuje vrt u kojem se nalazi cveće pogodno za pletenje venca. Martini vrt opisuje parafrazom stihova *Pesme nad pesmama*. Ograđeni vrt predstavlja crkvu, devojke, znači, treba da se drže propisanih dogmi: mogućnost subjektivne, samostalne spiritualne inspiracije je isključena. U vrtu se nalaze tri leje: jedna znači stvorenu Prirodu, druga Svetu pismo (u ovu kategoriju Martini ubraja i dela nekolicine paganskih mudraca), a treće historiju (tok istorije koji svedoči o delovanju Boga u svetu).

U drugom poglavlju svoje knjige, u samom *moralističkom ogledalu*, Matini pored toga što opisuje biljke, on ih i vizuelno predstavlja čitaocu pomoću drvoreza. Mihael Peterle Stariji, koji je objavio prvo izdanje, bio je ne samo štampar, već i slikar i rezbar,drvorezi u ovom izdanju su verovatno njegovo delo. Martini svoje botaničko znanje crpi po svojoj prilici iz prvog nemačkog prevoda dela Pietra Andrea Matiolija [Pietro Andrea Mattioli (1501–1577)], koji je načinio Georgius Handš [Georg H. Handsch (1529–1578)], *New kreüterbuch mit den allerschönsten und artlichesten figuren aller gewechss [...]*, Prag, G. Melantrich von Aventine und V. Valgriss, 1563.]. Matijoli je napisao naučni komentar uz delo najpoznatijeg lekara-botaničara kasnog antičkog doba, Disokurida iz Anazarba, koji je prvi put izdat u štampanoj formi na italijanskom jeziku 1554-te godine³.

Nakon detaljnog opisa i botaničkog prikaza date biljke u Martinijevom priručniku nabrajaju se telesne i duševne dobrobiti koje ona donosi. „Duševne” koristi pojedinih biljaka, po principu analogije, odgovaraju „telesnim” koristima, koje Martini preuzima iz Handšovog priručnika. Santolina (*Chamaecyparissus*) na primer na simboličnoj razini označava molitvu i prizivanje Boga u pomoć. Martini, nakon objašnjenja da

---

³ Delo je posle mnogo puta izdato na italijanskom i na latinskom jeziku: 1562-te godine na češkom (Prag), 1563-te godine na nemačkom (Prag), 1561-te godine na francuskom jeziku (Lion). Delo je postalo bestseler, do 1562-te godine štampano je u 32 000 primeraka, imalo je više od 60 izdanja (*The Scientific Revolution. The Essential Readings* 2003: 164.)

se biljka santolina koristi kao protuotrov, da njen dim obmanjuje zmiju, dodaje da molitva predstavlja protuotrov grehu, pomoću njenog miomirisa u stanju smo da oteramo iskonsku zmiju, Satanu. (Martini 1580: [Dii/v]–Diii/r)

Nakon detaljnog predstavljanja date biljke, u Martinijevoj knjizi slede odlomci iz Svetog pisma i dela paganskih autora. Ovi odlomci potvrđuju vrlinu koju predstavljena biljka simbolizuje.

Na početku trećeg poglavlja pripovedač, koji ovom prilikom za svoj diskurs bira prvo lice množine, konstatuje da smo se dovoljno šetali u duševnom začinskom vrtu: ubrali smo dvadeset cvetova dobrih osobina koje rastu na korenju, na stablu i na cvetu vere, sad nam preostaje da govorimo o sredstvima pomoću kojih se veže venac. Martini nabraja rajf, na koji se priščvršćuje cveće, i svilene konce različitih boja. Poput cveća, i sredstva poseduju simboličko značenje. Zlatni konac predstavlja Božje zapovesti, srebrni konac savete pametnih ljudi koji se plaše Boga, beli konac spoznaju obećanja koje je Bog dao, crni strah od kazne, žuti napredovanje u vrlinama, crveni dobar glas, zeleni potrebu da se sledi primer smernih devica. Rajf – kaže Martini – nije ništa drugo, nego subjekat („Subiectum“) devica: „Das Raifflin oder Schinne, darauf man die abgebrochene Blümlein windet weiset uns auf das Subiectum oder auf den Grund und Ort, darinnen die obbeschriebene Tugenden sich erzeigen, welcher ist die Seele der Jungfrauen, mit allen ihren Kräfte“ (Martini 1580: Hvij/v) [Rajf ili šina, oko čega se ubrani cvetići vezuju, predočava nam subjekat ili osnovu i mesto, gde se sa svom snagom gore opisane vrline pokazuju, a to je duša devica. prev. Č.U.]

U četvrtvom poglavlju Martini sa jedne strane podseća vaspitače devica, roditelje, učiteljicu (Schulmeiterin) i sveštenika na njihove obaveze, a sa druge strane nagoveštava metode i puteve pomoću kojih se vrline mogu učvrstiti. Nabraja sledeća sredstva: Pia Meditatio, Honesta conuersatio, Devota Inuocatio (Martini 1580: Rvij/v). Daje i jedan egzemplar meditacije: tekst koji se može govoriti u martu. Što se poslednjeg sredstva tiče (Devota Inuocatio), Martini ne donosi tekstove molitvi, već devojkama predlaže čuveni Habermanov molitvenik.

Njegovi pogledi na pitanje ženskog vaspitanja duboko su ukorenjeni u tradiciji. Na raspolaganju su mu stajali spisi crkvenih otaca i srednjovekovnih autora. Ovi autoriteti su se obraćali devicama koji su se

posvetili Bogu. Martini preuzima iz ove tradicije ne samo verske vrline, već i simbolička značenja pojedinih biljaka.

U jednom od izložbenih kataloga Biblioteke Hercog August u Wolfenbitelu objavljen je crtež živih boja nacrtan perom, koji je načinila jedna od časnih sestara iz manastira Vajenhauzen (Weienhausen). Umetnica je ovekovečila samu sebe: na njenom crtežu predstavljen je ženski lik obučen u karakterističnu odeću časnih sestara iz Vienhauzen, ona kleći na travi koja je obasuta plavim i crvenim cvećem. Kao uspomenu na upravo obavljenu zakletvu, na glavi nosi veo i krunu. U ruci, prikopljenoj na molitvu, vidi se brojanica satkana od crvenih perli. Ova cistercitska časna sestra mesto molitve predstavlja u obliku vrta iz razloga, jer je srednji vek i manastir zamišljala u obliku zatvorenog vrta (*hortus conclusus*) koji je ograden zidom. Manastir je mesto unutrašnjeg rasta, tištine i kontemplacije, gde su redovnice prema sopstvenom ubeđenju živele sa svojim verenikom, Isusom Hristom. (Kruse 2013: 15–16.) Ambrozije, Hijeronim i Sveti Augustin su svojim pogledima koji su izneli o nužnosti telesnog suzdržavanja, doprineli su tome da telo i telesnost u rano srednjem veku poprime negativan karakter. U ovom razdoblju „kult Device je nudio svetlosnu inverziju mračnog mita o zajedničkoj, paloj ploti.” (Braun 2012 [1988]: 514).

Device Marija, „ruža bez trnja” na osnovu njene plodnosti u kasnom srednjem veku se upoređivala i sa vrtom: ona se poštovala i u obliku „Madone u ružičnjaku”. Svaki cvet spomenutog manastirskog vrta predstavljao je po jednu Bogorodičinu vrlinu: beli ljiljan i bela ruža označavali su njenu čistotu, kao i čin bezgrešnog začeća. Crvena ruža je bila znak njene patnje, kao i simbol božje ljubavi koju je ona iskusila. Ljubičica kao simbol skromnosti i poniznosti takođe je imala svoje mesto u ovoj marijološkoj botanici.

Ova manastirska tradicija, ovaj alegorijski sistem koji je prвobitno bio namenjen mладим redovnicama manastira, u Martinijevoj knjizi postavljen je u световни контекст. Device о којима се говори у његом делу, сматрају се потенцијалним „majkama” и „domaćicama” („Hausmutter”), које вља упознати са својим будућим обавезама у вођењу домаћинства (у управљању „oeconomia christiana”). Велики део описаних врлина односи се на хришћанску веру. За разлику од redovnica koje u čast Bogorodice svoj venac pletu od molitvi, device koje žive u свету, помоћу медитације изградју

samog sebe. Martini – mada je u njegovojo knjizi tematika civilitasa i decoruma znatno manje zastupljena nego verske vrline – device podučava i u tome, kakvo ponašanje, kakva odeća i kakvi ukrasi im priliče. Martini devojke pored toga priprema i za ulogu domaćice (Hausmutter), one treba da budu spremne na zadatak organizovanja domaćinstva i za izvođenja radova u njemu.

Biljke su u Martinijevoj knjizi sredstva mnemotehnike, sredstva pomoću kojih se lakše uče i pamte vrline. Martini je svoje delo namenio devojkama koje znaju da čitaju. U Nemačkoj su na početku perioda konfesionalizacije već u svim značajnim gradovima delovale protestantske škole za devojke.

Devojke su se u ovim školama podučavale osnovnom znanju. Neobična konkretnost predmeta meditacije u Martinijevoj knjizi može se pripisati činjenici da su u iskustvu žena u rano novom veku nad čulom vida još uvek preovladavale čulo sluha i dodira.

Aspekti Pečijevog prevoda

Verske rasprave se ne tematizuju u Pečijevom prevodu: različitost evangeliističke/katoličke dogmatike nije tema ni Martinijeve, ni Pečijeve knjige (ipak, mađarski autor spominje proganjanje katolika u Engleskoj, ovog podatka, naravno, nema u originalu). Ovu harmoniju donekle remeti brak sveštenika, dok u delu mađarskog prevodioca čitamo da pastiri crkve treba da imaju svoje sinove *po duhu*, nemački original spominje *prave* sinove propovednika.

Peči vrši sledeće izmene na izvorniku:

- 1) Nemačke primere koje slede nakon opisa pojedinih biljaka na nekim mestima zamenjuje mađarskim primerima (exemplumima) o Svetoj Jelisaveti i Svetoj Margareti (Pécsi 2014: 44r–45v);
- 2) Za razliku od Nemačke, u Kraljevini Mađarskoj nisu postojale škole za devojke (izuzetak je činilo nekoliko gradova sa nemačkim stanovništvom), Peči umesto učiteljice govorи o pouzdanoj, starijoj ženi čiji je zadatak podučavanje devica (Pécsi 2014: 173r);

- 3) Pri opisu rajfa, Peči umesto izraza subiectum spominje dušu, pamet i čula devica: „Az meghajtott gömbölyű, gyenge kanva, melyre kelletik az jó erkölcsöknek megszedett virágít kötniek, semmi nem egyéb az szüzeknek okos lelkeknél és elméieknél, mindenféle belső érzékenségeknél, mely mint valami fundamentom, melyre szép épületet csinálhatni.” (Pécsi 2014: 139v–140r) [Povijeni, fini rajf, na koji se vezuje probrano cveće dobrih vrlina, nije ništa drugo, no visprena duša i pamet, svakojake unutrašnje osećajnosti devica, na ovom, kao na nekom fundamentu, može da se podigne jedna dobra zgrada. prev. Č.U.]

U nadkonfesionalnom, novom idealu žene, koji se nagoveštava u obema knjigama, vrline su već svojstva individue. Shvatanje individue i uslovi njenog spasenja razlikuju se u katoličkoj i luteranskoj dogmatici. Prema evangelističkom učenju čovek je sam po sebi nesposoban za bilo kakvo dobro, spas mu može doneti jedino njegova vera. Opis šafrana – simbola straha od Boga koji u Martinijevoj knjizi stoji na prvom mestu –, po svemu odgovara Luterovom shvatanju vere: „Wie diese Blumen gern, in truckenen Wiesen wachsen, also besamet sich diese Tugent gern in solchen Herzen, die ihr Sünd, Schwachheit, Elend und der Verlust der Gaben des heiligen Geistes in ihren fühlen, die sich für Gott fürchten und ein nüchtern messiges Leben führen.” (Martini 1580: Cii/v). [Kao što ovo cveće rado raste na suvim livadama, isto tako ova vrlina se rado razmnožava u onim srcima koji osećaju u sebi svoj greh, svoju slabost, svoju bedu i to da su izgubili darove Svetog Duha, koji se plaše Boga i vode trezveno-umereni život. Prev. Č. U.] Peči ovo mesto, u skladu sa katoličkim učenjem, prevodi na sledeći način: „Másodszer, miképpen ez virág örö mest száraz mezőkön nevekedik, azonképpen az nevezett jó erkölcs örö mest gyükeret ver abban az szívbén, mely maga gyarló voltát, minden érzékenségét, és indulatit az Szent Léleknek malasztjával betölti, melyekkel az Isten féli, és mértékletes életet viselvén.” (Pécsi 2014: 25v). [Pod drugim, kao što ovaj cvet rado raste na suvim poljanama, spomenuti dobri moral se isto tako ukorenjuje u onom srcu, koje je svoju krhkost, svoja čula i svoju volju potpuno ispunilo milošću Svetog Duha, pomoću spomenutih stvari plaši se od Boga, vodeći umeren život. Prev. Č.U.]. Peči, za razliku od Martinija, u svom tekstu daje prostor delovanju milosti.

IZVORI

- Martini, L. (1580). *Der christlichen Jungfrawen Ehrenkränzlein*. Prag:. Peterle, M. d. Ä.
- Pécsi, L. (2014). *Az keresztyén szüzeknek tiszteges koszorója*. Nagyszombat, 1591. Facsimile. Kőszeghy, P. és Utasi, Cs. (Szerk.). Budapest: Balassi Kiadó–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet–MTA Könyvtár és Információs Központ.

LITERATURA

- Ahumada Lara, I. (2012). Method and Type: on Philological Translation and Specialized Translation (Notes on Spanish and Italian Lexicology). In Parra-Membrives, E; Peinado, M. A.G; Classen, A.(Eed.), *Aspects of Literary Translation: Building Liguistic and Cultural Bridge in Past and Present* (pp. 43–61). Tübingen: Narr.
- Braun, P. (2002 [1988]). *Telo i društvo: muškarci, žene i seksualno odricanje u ranom hrišćanstvu*, prev. Adamović Kulenović, M. Beograd: Cilo.
- Braunecker, M. (1933)., *Nagyszombat mint irodalmi központ*. Budapest: . Notre Dame Női Kanonok- és Tanítórend.
- Fényi, A. (1939). *Teleghi Miklós*. Budapest: magánkiadás. *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur. Von 1570 bis 1750*. (1991). Brüggemann, Th., Otto Brunken, O. (ED.). Stuttgart: Metzler.
- Kruse, B.J. (2013). Zur Konzeption der Ausstellung. In Kruse, B.J. (Hrsg.) *Rosenkränze und Seelengarten. Bildung und Frömmigkeit in niedersächsischen Frauenklöstern* (pp. 15-20). Wiesbaden: Harrasowitz.
- Lesestoffe in Westungarn, I, Sopron (Ödenburg) 1535–1721*. (1994). Grüll, T., Keveházi, K., Kovács, J.L., Monok, I., Ötvös, P., Szende, K. G. (Hrsg.). Szeged: Scriptum Kft.
- Kulcsár, P. (2003). *Augustinus (Szent Ágoston) recepciója*. In Kőszeghy, P. (Ed.), *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, I (pp.158). Budapest: Balassi Kiadó.
- Peisch Alajos (1941). *Monoszlóy András*. Budapest: Szerzői kiadás.
- Rónay, Gy. (1935). Az ellenreformáció kezdetei. *Magyar Kultúra*, I., 110-115.
- Rónay, Gy. (1935a). Telegdi Miklós. *Magyar Kultúra*, II., 176-181.

- Rónay, Gy. (1936). *Szüzek koszoriúja*. Vigilia, 4, 114-121.
- Rónay, Gy. (1936a) Pázmány magyar elődei. *Theologia*, 50-55.
- Rónay, Gy. (1937). Monoszlói András. *Theologia*, 161-172.
- The Scientific Revolution. The Essential Readings*. (2003). Hellyer, M. (Ed.).
Malden and Oxford: Blackwell Publishing.

Анико Уташи*

УДК: 811.511.141-93'255.4 Janikovszky E.

Висока школа стручвних студија за
образовање васпитача Нови Сад

ЛАКО ПИСАТИ – ЛАКО ПРЕВОДИТИ (КЊИГЕ ЗА ДЕЦУ ЕВЕ ЈАНИКОВСКИ НА РАЗНИМ ЦИЉНИМ ЈЕЗИЦИМА)

This paper deals with the language of Éva Janikovszky's children's prose. Although the author has written for both adults and children, she gained worldwide recognition thanks to the illustrated books from her collaboration with László Réber, a distinguished Hungarian graphic artist. The author compares the texts of the *Velem mindig történik valami* [*Something's Always Happening to Me*] and *Te is tudod?* [*Did You Know, Too?*] with their English, Croatian, German, and Serbian translations. In addition to the comparative analysis, the development of the intermediate relationship of the target language text and illustration is explored, as the books are always published with the original drawings.

Key words: translation, source language, target language, children's literature, picture book, Éva Janikovszky, László Réber, intermediality.

Увод

Дела Еве Јаниковски, једне од најзначајнијих и најпознатијих савремених мађарских прозних писаца за децу, су преведена на више од тридесет и пет језика. Светску славу је постигла првобитно са својим сликовницама, но, и њене књиге које за циљну групу имају тинејџерску читалачку публику, те девојачки романи, вредни су спомена.

Сликовнице Еве Јаниковски намењене су за дечји узраст од четири до десет, па чак и тринест година, колико и имају јунаци ових књига. Њене сликовнице нису у правом смислу те речи класичне; обично код традиционалних сликовница имамо текст и уз њега неки цртеж, или обратно, понекад је испод слике написана нека реч. Код Јаниковски је сâм текст испреплетен са цртежом, илustrација га често допуњује, додаје му на значењу.

---

* anikoutasi@gmail.com

Ове комплексне сликовнице увек илуструје изврсни мађарски графичар, Ласло Ребер. И сви преводи њених књига на друге језике преузимају обавезно радове овог цртача. Као што ни *Вини Пуа* не можемо да замислимо без оригиналних цртежа, као ни *Малог принца* без пишчевих илустрација, тако ни њене књиге за децу – па и за одрасле – не можемо да прихватимо без Реберових стилизованих линија, ведрих, пуних боја и хумористичних, карикатуралних решења.

Књиге Еве Јаниковски читају се у једном даху. У њеним сликовницама ни странице нису бројчано обележене (као што је уосталом и пракса издавача код сликовница за децу); текст и илустрација представља, значи, заокружену целину.

Ауторка ствара на једном јасном, деци разумљивом и близком језику. Мада пише прозу, понекад нам се чини да читамо стихове. Надаље, њена дела одишу и специфичним, понегде чак нонсенсним, хумором. Било да је његов извор игра речи, нека смешна ситуација или појента на крају приче (упор. Уташи 2011: 48, 51).

Језик и стил

Јаниковски пише ове своје књиге у форми монолога, њени главни дечји јунаци увек говоре у првом лицу једнине. Она је у овим делима далеко превазишла своје савременике, користећи један једноставан, а опет необичан, духовит, блистав и врџав језик. А са овим је постигла да у њеним књигама за децу подједнако уживају и мали и велики читаоци (упор. Уташи 2013: 90).

„Ја пишем кратко, а оно што сам написала може лако да се чита.” – каже Ева Јаниковски – „мада признајем”, наставља, „да је ова лакоћа привидна¹” (*Korhatár* 2015). Из монографије Габриеле Комароми *Janikovszky Éva, pályakép mozaikokban* [Ева Јаниковски, дело у мозаицима] сазнајемо да је Јаниковски заправо веома тешко писала, одбације пуно варијанти све док не стигне до правог решења (Komáromi 2014).

---

¹ Превод са мађарског језика је мој (А. У.).

Овај наизглед једноставан, лак стил карактеристичан је за цео опус списатељице. Можемо га препознати нарочито у сликовницама, али такође и у књигама и чланцима за одрасле.

Интересантно да су, рецимо, ћачки језик и арго само спорадично присутни у књигама за децу Еве Јаниковски; једино их можемо наћи у делима која су настала осамдесетих година прошлог века. Међутим, у сликовницама (које су настале шездесетих и седамдесетих) скоро да их уопште не користи, чак ни њен јунак, тинејџер у сликовници *Kire ütött ez a gyerek?* [На кога се уметнуло ово дете] не говори ћачким језиком!

У анализи која следи упоређујемо неколико превода сликовница Еве Јаниковски на енглески, хрватски, немачки и српски језик са изворним, мађарским текстом; при том испитаћемо и то, наводећи неколико примера, како комуницира илustrација Ласла Ребера са текстовима на страном језику, дакле, какав ће бити интермедијални однос цртежа и писане речи.

Лична имена

Сликовнику *Velem mindig történik valami* (1972) [Мени се увек нешто дешава] на хрватски је превела Љерка Дамјанов-Пинтар са мало изменењеним насловом: *Opet sam ja kriv* (1978). Енглески превод пак потписује Ендрју Ц. Раус, он прати оригинални наслов: *Something's Always Happening to Me* (2010); немачка преводитељица, Ирене Колбе такође остаје при оригиналном наслову: *Mir passiert immer etwas* (2012)². Дакле, док енглеско и немачко издање верно тумачи наслов мађарске књиге, дотле га хрватски превод мења, што не одговара у потпуности оригиналу. Иначе, Љерка Дамјанов-Пинтар одлично преводи сликовнице Еве Јаниковски на хрватски језик, успела ја да пресади динамизам и ритмичност мађарског текста. Вероватно су њени преводи допринели и великој популарности Еве Јаниковски у Хрватској где се њене књиге веома високо котирају; поједине њене сликовнице су чак обавезно штиво у основној школи!

² У даљем цитират из ових публикација.

Андраш Капањош вели да је задатак филолошког превода да тачно пренесе структуру оригинала, и, ако је могуће, све референтне елементе информација, а задатак превода књиге за децу јесте да буде такав да за резултат имамо књигу за децу у којој можемо уживати (Kappanyos 2015: 176). Наше умеће да знамо да читамо преводе резултат је једног сложеног процеса учења, сматра Капањош. Треба да знамо нешто о страним именима, друштвеним односима, обичајима, традицији. Дечји читаоци још нису спремни да потпуно приме и прихвате културне раздаљине и различитости; код њих још недостају страни кодови и није још оформљено интересовање према страним (исто: 177). Мада су лична имена преводилачка инваријанта, елеменат који се оставља без измена, каже Капањош (исто: 236), кад је реч о књигама за децу, у неким случајевима ипак су оправдани „препеви”.

Табела 1

Мађарска лична имена у преводима

Изворни језик	хрватски	енглески	немачки
Bori	Borka	Candy	Bori
Pöszke	Lela	Poppy	Bienchen
az Istvánka	Štefek	Stevie	der Steffen
az Attila	Branko	Attila	der Attila
az Eszter	Tina	Esther	die Esther
Bandi bácsiék Érdről	Stric Ikek sa svojima iz Karlovaca	uncle Andy from Érd	Onkel Andreas from Land
Juliska néniék feljönnek Pestre	teta Julija sa svojima sa sela	Aunt Julie's family comes up to Budapest	tante Julischka mit ihrer Familie zu uns kommt
Jóska bácsi	stric Mirko	Uncle Joe	Onkel Béla
Panni baba	lutka Eva	Fanny the doll	Pannipuppe

Bertalan és Barnabás [Вартоломеј и Варнава] су имена пара јазавичара, главних јунака, у истоименој сликовници Еве Јаниковски. Рецимо, на словеначком пси се зову, односно наслов књиге гласи *Din in Dan*, а на хрватском *Bicko i Misko*. Преводиоцима су се чинила, мажда, предугачким ова имена, па су их, вальда, зато заменили знатно краћима, деци пријемчивијима. Опет, француски *Basile et Barnabé* и немачки *Balthasar und Barnabas* остају при оригиналним називима.

У Табели 1 видимо како су преводиоци превели (прекрстили) мађарска лична имена у сликовници *Мени се увек дешава нешто*:

Док ће Јерка Дамјанов-Пинтар, на пример, свако мађарско лично име похрватити, дотле Ендрју Ц. Раус и Ирене Колбе већ нису тако доследни; они понекад остављају и оригинална имена. Тако у хрватском преводу надимак „Bogi” постаће „Борка”; немачки превод оставља га нетакнутим („Bogi”), а енглески бира уместо њега „Candy”. Девојчица „Pöszke” у хрватском тексту биће „Lela”, у немачком „Bienchen”, а у енглеској варијанти пак „Poppy”; дакле, једино Ендрју Ц. Раус користи име са истим почетним словом као и мађарска списатељица. Име извornог текста „Pöszke”, рецимо, једном енглеском или хрватском (дечјем) читаоцу у овом облику не би значило пуно; могао би чак да представља проблем и сâм изговор, пошто у овим језицима не постоји слово ö, а и слово sz се другачије обележава.

„Istvánka” ће на сваком циљном језику да одговара надимку овог мађарског мушких имена: „Štefek” (хрватски), „Stevie” (енглески), „der Steffen” (немачки). Видимо да употреба одређеног члана испред имена – коју Јаниковски доследно примењује у својим сликовницама, мада се у мађарском језику оваква његова употреба сматра неправилном, пошто њени дечји јунаци просто тако говоре – једино је могућ у немачком језику. У хрватском немамо члан, а у енглеском он се не ставља испред личних имена. Име „Attila” остаће нетакнуто у енглеском и немачком преводу, само ће у хрватском постати „Branko”. Исти је случај и са именом „Eszter”, једино је у хрватској варијанти „Tina”. Име лутке „Panni”, међутим, остаће у оригиналном облику баш у немачком преводу, у енглеском гласи „Fanny”, а у хрватском „Eva”.

У сликовници *Мени се увек дешава нешто* у госте долазе чика Банди и његови из Ерда („Bandi bácsiék Érdröl”), а у хрватској верзији „Stric Ikek sa svojima iz Karlovaca”. Мада, „bácsi” у мађарском језику може да буде и ујак; а из извornог текста заправо не сазнајемо о којој је родбинској вези реч. Интересантно да Јерка Дамјанов-Пинтар не хрватизује само лична имена, него целу причу смешта у хрватски миље. Тако главни јунак, дечак, неће да летује на Балатону, већ на мору!

Енглески превод оставља оригинални назив града, одакле стиже „Uncle Andy”, а у немачком тексту „Onkel Andreas” долази само из унутрашњости. У извornoј сликовници једном приликом долази у госте

и тетка Јулишка са својима („Juliska néniék”) у Будимпешту. Једино је енглески преводилац веран оригиналном тексту. Немачки превод изоставља име града, каже само да тетка Јулишка и њена фамилија долазе код нас („zu uns kommt”). А у хрватском тексту читамо да тета Јулија са својима долази са села. Име чике Јошке („Jóska bácsi”) такође ће сачувати само енглески превод („uncle Joe”), на хрватском ће бити „Mirko”, а на немачком „Onkel Béla”. У овом случају није баш најјаснији преводилачки поступак: зашто је Ирене Колбе у свом преводу једно мађарско мушки име надоместила другим мађарским мушким именом?

Сликовницу, прву³ у низу ауторског двојца Јаниковски–Ребер, *Te is tudod?* (2010) на српски језик је првео Еуген Вербер (*Знаш ли и ти?*, 1965), на хрватски Љерка Дамјанов-Пинтар (*Znaš li i ti?*, 1978), на енглески Керолајн Бадоцки (*Did You Know, too?*, 2010), а на немачки Јожеф Штернберг (*Weisst du es auch?*, 2010)⁴.

У сликовници *Знаш ли и ти?*, међутим, преводиоци се више труде да имена остају приближно слична оригиналу. Тако, рецимо, име млађе сестре главног јунака, Мицику, надоместиће неким женским именом који почиње такође са *m* (Табела 2). Немачко издање је само изузетак, тамо ће Мицика постати „Uschi”. Женско име Вера преузимају сви преводи, осим, опет, немачког где се спомиње као „Helga”.

Табела 2

Мађарска женска имена у преводима у сликовници Знаш ли и ти?

Изворни језик	српски	хрватски	енглески	немачки
Micike	Милица	Marica	Margie	Uschi
Vera néném	тета Вера	teta Vera	auntie Vera	tante Helga

³ Сликовница је први пут објављена 1963. године.

⁴ У даљем цитирал из ових публикација.

Карактеристични изрази

У сликовницама за децу Еве Јаниковски можемо да нађемо и на карактеристичне изразе који су уско везани уз мађарску културу. Таква реч је, на пример, у *Мени се увек нешто дешава* и „szódás” (‘содација’). Њега нема у преводима. Љерка Дамјанов-Пинтар ће га надоместити са речи која почиње такође са словом *c* и која се састоји од два слога попут речи у изворном тексту („stolar”). Ендрју Ц. Раус содацију ће заменити са сладолецијом („ice-cream man”), а Ирене Колбе са продавцем лимунаде („der Limonadenverkäufer”). Овај потоњи израз чини нам се предугачким; можда није био баш најбољи избор преводитељице, јер са њим се навелико губи ритам оригиналног текста.

Пошто на циљним језицима нема содације, преводиоци су били приморани да и у даљем тексту врше измене. У епизоди, у којој содација долази по свог изгубљеног пса кога је у парку пронашао наш главни јунак, читамо: „Este el is jött érte a szódás, és füftyentett egyet a Kiskomisznak, / az meg rohant utána. / Még szódát se hozott nekünk helyette, / de nem baj, mert úgyis szifonunk van.” (‘Увече је содација дошао по њега и само је зазвиждао, / а пас је појурио за њим. / Није нам донео уместо њега чак ни сода воде, / али нема везе, и онако имамо сифонску боцу.’⁵). У хрватском тексту пак стоји: „Navečer je stolar došao po njega i samo je zafićukao, / a on je kao lud pojurio za njim. / Stolar nam nije donio ni jednu / dasku u zamjenu. Vrlo važno, i tako mi nije stalo ni do čega.”; у енглеском преводу, наравно, онда ће сладолеција доћи увече, и сладоледа неће донети у замену за пса („In the evening the ice-cream man came for him, whistled for Rotter just once / and off he ran after him. / He didn’t even bring us any ice-cream instead.”); а у немачкој варијанти долази продавац лимунаде и неће им донети лимунаду. Што није никакав проблем, каже дечак, јер ’ми пијемо и онако само газирану воду’ („Abends kam ihn dann der Limonadenverkäufer holen. Er pfiff nur kurz, / und Strolch lief ihm nach. Nicht einmal / Limonade hat der Mann uns dafür / gegeben. Das ist aber nicht schlimm, wir trinken / sowieso nur Selters.”). На сву срећу на илустрацији Ласла Ребера содација, тај брка у шеширу са лулом у устима може да буде макар и столар, сладолеција

⁵ Превод са мађарског језика је мој.

или продавац лимунаде, пошто нам сâм цртеж не приказује његово занимање.

Табела 3

Мађарски хомоними и мађарски изрази на разним циљним језицима

Изворни језик	српски	хрватски	енглески	немачки
Én már láttam / darumadarat/ az állatkertben, // annak is hosszú / nyaka van, / de az semmi az én nagyapám / darujához képest.	У зоолошком врту / видео сам ждрала / који својим дугачким вратом / подсећа на дизалицу, / али то није ништа / према дизалици / мога деке.	Vidio sam već / pticu s dugim / vratom, // ali to nije / ništa / prema vratu / djedove / dizalice.	I have already / seen a crane / in the zoo. // It also has / a long neck, / but it's nothing / compared to / my Grandpa's crane.	Kran – das klingt wie / Kranich, / Kraniche habe ich schon / In Zoo gesehen, // Auch sie haben lange Hälse, / aber das ist nichts / gegen den Kran meines Opas.
Megkérdezhetem, hogy ki csinálja / a ruhát, / a cipőt, a málnaszörpöt, a Boci csokit...	Могу да питам ко прави: / одело, / ципеле, / млеко у боци, / млечну чоколаду...	Mogu upitati tko pravi / odjeću, / cipele, / staklene boce, / čokoladu...	And I can ask who makes / clothes, / shoes, / raspberry sodas, / bars of chocolate...	Ich kann fragen, wer die Sachen macht, / die Kleider, / die Schuhe, / der Himbeersaft, / die Schokolade, ...

Хомоними

Речи „*daru*” (‘ждрал’) и „*daru*” (‘дизалица’) су у мађарском језику хомоними, као што је случај и у енглеском језику; тако да је енглески преводилац верно пресликао ову двојност. На осталим циљним језицима, међутим, где се птица и машина другачије именују, преводиоци су били приморани да употребе додатно објашњење (Табела 3):

У сликовници *Знаш ли и ти?* српски преводилац овај проблем решава тако што истиче изглед ждрала („који својим дугачким вратом / подсећа на дизалицу”). Хрватски превод уопште не спомиње ждрала, уместо њега користи само птицу. Немачкој преводитељици је требало, можда, највише додатних објашњења да би истакла сличност птице ждрала („*Kranich*”) са дизалицом („*Kran*”); ослањајући се при том на сличну звучност ових двају израза (Табела 3).

Преводилачка решења

Главни јунак Еве Јаниковски на последњој страници сликовнице *Знаш ли и ти?* каже следеће: ’могу да питам ко прави / одело, / ципеле, малиновац, чоколаду *Боци*⁶’ (Табела 3). Разумљиво, да Еugen Вербер мађарску марку чоколаде („*Боци*⁷“) не оставља у овом облику у свом преводу (а и на осталим циљним језицима се спомиње само чоколада), пошто је српској читалачкој публици она непозната; горе наведена реченица на српском језику, dakle, гласи: „Могу да питам ко прави: / одело, / ципеле, / млеко у боци, / млечну чоколаду“. Надаље, преводилац уместо малиновца користи синтагму „млеко у боци“ као интересантно преводилачко решење, јер у локативном облику „у боци“ се ипак на крају појављује име марке чоколаде („*Боци*“).

Ни у хрватској варијанти се не спомиње малиновац, уместо њега ту су „стаклене боце“. Љерка Дамјанов-Пинтар их је одабрала вероватно да би сачувала ритам оригиналног текста, а и због риме

---

⁶ Превод са мађарског језика је мој.

⁷ Реч *boci* на мађарском језику значи теле. Оно је нацртано на табли чоколаде и на илустрацији Ласла Ребера.

„ципеле, стаклене боце”, коју имамо и на српском језику: „одело – млеко”.

Једино што на илустрацији овде видимо чашу црвеног пића, малиновца, и због тога долази до малог раскорака између цртежа и текста на српском и хрватском језику који спомињу млеко у боци, односно стаклене боце. Док на осталим циљним језицима овај проблем не постоји, пошто прате изворни текст („raspberry sodas”, „der Himbeersaft”).

Иначе, Еуген Вербер одлично преводи текст Еве Јаниковски. Несхватљиво је, међутим, зашто није преведено више њених дела⁸ на српски језик. И док је списатељица веома позната и популарна по свету, а и у окружењу, дотле је у Србији мало ко чуо за њу.

Хрватски и енглески преводитељи, Љерка Дамјанов-Пинтар и Ендрју Ц. Раус такође су направили изврстан посао; Ирене Колбе већ није тако успешна у пресађивању мађарског текста на немачки језик.

Мария Николајева и Керол Скот се питају које промене ће да претрпи текст кад га преводе са извornог језика на неки други језик; да ли је преведена књига једно потпуно ново дело? Ситуација нарочито може да буде проблематична код оне књиге чији писац и илустратор нису иста особа. Уколико се превод објављује са оригиналним цртежима, али ако преводилац потпуно „препева” текст – онда ће се и однос слике и текста изменити. У оваквим случајевима поставља се питање и ауторства: о чијој књизи/чијим књигама је реч заправо? (Nikolajeva–Scott 2006: 31–32, 39).

Закључак

У преведеним сликовницама ауторског двојца Јаниковски–Ребер нисмо нашли на неке екстремне, веће измене наспрам извornог текста. У наведеним примерима преводилачке корекције су незннатне, тако да оне не утичу битно на међусобни однос цртежа и текста.

---

⁸ На српски језик преведене су само две сликовнице Еве Јаниковски: *Te is tudod?* превео је Еуген Вербер: *Знаш ли и ти?* (1965) и *Ha én felnőtt volnék* превео је Еуген Орmai: *Да сам одрастао* (1966).

ИЗВОРИ

- Јаниковски, Е. (1965). *Знаш ли и ти?* (превео Еуген Вербер, илустровао Ласло Ребер). Београд: Младо поколење.
- Јаниковски, Е. (1966). *Да сам одраслао* (превео Еуген Ормаи, илустровао Ласло Ребер). Београд: Младо поколење.
- Janikovszky, É. (1969). *Bucko i Mucko* (превео Kalman Mesarić, илустровао László Réber). Mladinska knjiga, Ljubljana
- Janikovszky, É. (1969). *Din in Dan* (превео Jože Olaj, илустровао László Réber). Mladinska knjiga, Ljubljana
- Janikovszky, É. (1972). *Velem mindig történik valami* (Réber László rajzaival). Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Janikovszky, É. (1977). *Kire ütött ez a gyerek?* (друго издање, илустровао Réber László). Budapest: Móra Könyvkiadó.
- Janikovszky, É. (1978). *Opet sam ja kriv* (превела Ljerka Damjanov-Pintar, илустровао László Réber). Zagreb: Mladost.
- Janikovszky, É. (1978). *Znaš li i ti?* (превела Ljerka Damjanov-Pintar, илустровао László Réber). Zagreb–Budimpešta: Mladost–Corvina.
- Janikovszky, É. (1979). *Balthasar und Barnabas* (друго издање, превела Irene Kolbe, илустровао László Réber). Budapest: Corvina Kiadó.
- Janikovszky, É. (2008). *Ha én felnőtt volnék* (девето издање, илустровао Réber László). Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Janikovszky, É. (2010). *Did You Know, too?* (превела Caroline Badóczky, илустровао László Réber). Budapest: Móra Publishing House.
- Janikovszky, É. (2010). *Something's Always Happening to Me* (друго издање, превео Andrew C. Rouse, илустровао László Réber). Budapest: Móra Publishing House.
- Janikovszky, É. (2010). *Weisst du es auch?* (превео József Sternberg, илустровао László Réber). Budapest: Móra Verlag.
- Janikovszky, É. (2011). *Bertalan és Barnabás* (пето издање, илустровао Réber László). Budapest: Móra Könyvkiadó.
- Janikovszky, É. (2011). *Basile et Barnabé* (превео Thierry Loisel, илустровао László Réber). Budapest: Éditions Móra.
- Janikovszky, É. (2012). *Mir passiert immer etwas* (превела Irene Kolbe, илустровао László Réber). Budapest: Móra Verlag.

ЛИТЕРАТУРА

- Уташи, А. (2011). Дечји монологи Еве Јаниковски, *Детињство*, 2, 48–53.
- Уташи, А. (2013). Велики и мали (однос одраслих и деце и однос старијег и млађег детета у књигама за децу Еве Јаниковски), *Детињство*, 2, 89–95.
- Kappanyos, A. (2015). *Bajuszbögre, lefordítatlan (műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer)*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Komáromi, G. (2014). *Janikovszky Éva (Pályakép mozaikokban)*. Budapest: Móra Könyvkiadó.
- [...] *Korhatár nélkül – Beszélgetés Janikovszky Évával*. In Európai kulturális füzetek 20–21., Preuzeto 8. 12. 2015, sa:
http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagyra=20_21/2021_A11_Janikovszky_Eva.html
- Nikolajeva, M. and Scott, C. (2006). *How Picturebooks Work*. New York–London: Routledge.

AZ AKÁC JELENTÉSRÉTEGEI A VAJDASÁGI MAGYAR ÉS AZ ANYAORSZÁGI KULTÚRÁBAN

The North American acacia planted in Europe, owing to the French, first appeared in Hungary at the beginning of the 18th century. Soon afterwards, it found its military and economic use. This persistent and rapidly adaptable, well utilizable plant infiltrates into the Hungarian culture as well. The aim of the study is the examination of “the Hungarian tree”, the acacia as culture creator occurrences with emphasis of its appearances in Vojvodinian Hungarian and Hungarian cultures. With regard to our former researches, we assume that the acacia’s Hungarian, global and Vojvodinian, local cultural, artistic presence reached its culmination in both cases at the turn of the 19th and 20th centuries. The acacia is an emphatic culture creator element both in the local and global Hungarian culture.

Key words: acacia, culture, literature, Vojvodina, Hungary.

Az akác betelepítése és meghonosodása Magyarországon

A fehér akácot (*Robinia pseudoacacia*) Jean Robin, a párizsi botanikus kert főkertésze hozta be 1601-ben Észak-Amerikából Európába. Vadas szerint eredetileg Virginia és Carolina államban volt honos, mert a verőfényes hegyoldalakat, lankákat kedveli, s eredeti termőhelyén, egyes források szerint, 27 m magasra is megnő (Vadas 1911).

Az értékes parkfa hamar elterjedt, erdőtelepítésre azonban csak a 18. század végétől javasolják. „Erre főként az amerikai szabadságharcból visszatérő önkéntesek hívták fel a figyelmet, akiknek a helyszínén alkalmuk volt megismерkedni az akác kiváló tulajdonságaival” (Bartha & Szmorad & Tímár 2014: 2). Németországban Nagy Frigyes szorgalmazta az akác elterjesztését, „sőt a XVIII. század végén a németek még folyóiratot is adtak ki az akác terjesztésének érdekében” (Rapaics 1940: 172). A XVIII. és a

---

* julijana.ispanovic.capo@ff.uns.ac.rs

XIX. században Európa-szerte nagy területeket telepítettek be a síkságok és az enyhe dombvidékek fájával.

Magyarországon 1710-ben ültettek először akácfát Erdődy gróf pozsonyi kertjében. Az új növény Pozsonyból és a nyugati határszél felől a francia stílusú kastélykertekkel érkezik magyar földre (Rapaics 1940). Krámer János György (1684–1744), a soproni születésű orvos, botanikus, aki 1715–1718 között katonaorvosként működik Magyarországon, *Tentamen botanicum...* (*Dresdae*, 1728) című növényhatározójában elsőként ír Magyarországon az akácról és a növényben rejlő fásítási lehetőségekről (Gombocz 1936).

Erdőnek először Héderváron, Viczay gróf birtokán telepítették. Az angolkertet létrehozó szabadkőműves magyar főür a gazdasági modernizáció híve és az akácfá egyik magyarországi meghonosítója (Galavics 2006). A katonai kincstár 1750-ben Komárom-Herkály erőd körül 290 hektár akácerdőt telepített hadászati célból. „A 290 hektáros telepítés nagy érdeklődést váltott ki az akácfá iránt. (...) Nemcsak központilag szorgalmazták az ültetését, hanem földbirtokosok és honorációról – köztük Tessédik Sámuel – is példamutatóan terjesztették” (Ortutay 1977–1982: online). 1768-ban Békés vármegye egyetlen akácfája árválkodott még a szarvasi parókia kertjében. A magyar felvilágosodás egyik nagy alakja, Tessédik Sámuel (1742–1820) mezőgazdasz, pedagógus, evangélikus lelkész honosítja meg Szarvason és környékén egyebek közt az akácfát, gazdaságában mezővédő erdősávot alkalmaz. Halála után öt akácfá veszi körül sírját „némi tiszteletadással” (Fabiny 1980: 76). A polihisztor Tessédik Sámuel működése egybeesik Mária Terézia erdővédelmi rendeleteivel. Mivel az erdőket a szükségesnél nagyobb mértékben pusztítják, a királynő 1769 decemberében közrebocsátja az Országos Erdőrendtartást az erdők megóvása és telepítése érdekében. Az erdők rendezése során erdő-térképek készülnek, és megjelennek az első erdőgazdálkodási tervezetek. „A rendtartás kiemelt figyelmet fordít a folyamatosan csökkenő erdőségekre, ezért minden ház lakosa” számára előírja, hogy az erdőtelepítésre alkalmas, művelés alatt nem álló mezőgazdasági művelésre használható területeket be kell fásítani” (Kocsis 2013: 193).

A XVIII. század második felében kezdődik meg az Alföldön a futóhomok megkötését is célzó nagyobb ütemű erdőgyarapítás. A fűzfa és a nyárfa mellett a legelterjedtebb fa az akác, amely a fejlődő főváros

küllemére is rányomja békéjét. Az első pesti sétány (1789) fasoraiban a hárásak mellett akácsok is álltak. „Előbbiekk a régi századok hagyományait képviselték, az utóbbiak új jövevények, amelyek akkor kezdték meghonosodni a magyar ég alatt...” (Rapaics 1940: 142). A XIX. század kilencvenes éveiben jelentek meg a pesti parkokban a gömbakácsok (Rapaics 1940). A török időkben elpusztult budapesti Városliget, az egykori Ökördűlő fásítása csak másodszori kísérletre, 1785-ben jár igazán sikeres, amikor Lechner Tóbiás polgármester akácfák telepítésével bízza meg Stolc János selyemtenyésztési felügyelőt (Pesti & Tarjányi 2008). A Népliget sikertörténete ugyancsak az akáccal kezdődik:

Az Orczy-kert a Ludovika megnyitásával magánkertté lett, a Városliget már szűknek látszott a nagy tömegek számára, s így 1868-ban Sárkány József képviselő indítványozta, hogy a város alakítson a nép számára ligetet azon a homokterületen, amelyet 1855-ben kezdték akácfákkal beültetni, hogy a kőbányai futóhomokot megkössék (Rapaics 1940: 276).

A Károlyi-kertben nemcsak ezüstjuharból, nyugati ostorfából, jegenye fekete nyárból és hársból láthatóak nagyméretű, idős példányok, hanem japánakácból is. A Kerepesi temető gyönyörű fasorait egyebek közt fehér akácsok és gömbakácsok alkotják. A Margitsziget Kisrét parkjának végében tekintélyes törzsű japánakác áll. A Múzeum-kertben legnagyobbra a japánakácsok és a platánok nőttek (Pesti & Tarjányi 2008). A Ludovika téren kiemelkedő méretű akácsok és japánakácsok is díszlenek (Pesti & Tarjányi 2009).

Az akác tömeges elterjedésének első időszaka Magyarországon a szabadságharc utánra, 1865 és 1895 közé tehető. A magyar alföld fásításának a fő fafajtájává lett (Bartha & Szmorad & Tímár 2014).

Az 1807. évi vonatkozó törvénycikkely továbbra is a futóhomok megkötését, továbbterjedésének megtagadását szorgalmazza, akárcsak az 1879. évi erdőtörvény, amely szintén fontos feladatnak tartja a kopárfásítást, a síkvidéki kopár felületek, a lecsupaszított hegy- és dombvidékek, a vízmosások talajának fásítással történő megkötését.

A XX. századi fásítási törekvések 1923-tól, az alföldfásítási törvény¹ rendelkezései nyomán erősödnek föl. A mezőgazdasági művelésre alkalmatlan, terméketlen földterületeken másfél évtized alatt 38.000 hektár akácost létesítenek. Az 1920–1938 közötti időszakban a kopár felületeket 75%-ban akáccal fásítják (Keresztesi 1965). Az 1935. évi erdőtörvény is a fenti törekvéseket támogatja. Az akácfa a második világháború előtti uradalmak és parasztgazdaságok kedvenc fájává lesz.

Az 1923. évi alföldfásítási törvény igazán jó eredményekkel a Duna–Tisza közén és a Nyírségben járt. Az akác sikertörténete ez, nem úgy, mint az ország más tájain:

A néhány holdas kisparasztok szívesen fásították tanyájuk környékét, mezsgyéjüket az állam által ingyen juttatott facsemetével, suhánggal, mert a telepítésnek hamar hasznát látták. A tiszántúli kötött talajokon a többnyire helytelenfafajmegválasztás és a szakszerűtlen agrotechnika miatt sikertelenné vált fásítások elkedvetlenítették a fásításra kötelezetteket. Így a nagykunsági emberek jó része abban az időben fagyúlól maradt (Keresztesi 1965: 537).

A második világháborút követő rendszerváltás lényeges mozzanata az akác történetében az államosítás. A nagybirtokosok erdői, az egyházi és a városi erdők állami tulajdonba kerülnek, állami erdőgazdaságok viselik gondjukat. A közbirtokossági, legelőtársulási és kisebb paraszti erdők egy ideig megőrzik korábbi tulajdonformájukat, magántulajdonban maradnak, majd a termelőszövetkezetbe társuló/kényszerített parasztok a mezőgazdasági földterületekkel együtt erdőket, erdőhasználati jogaiat is magukkal viszik. 1960 végéig 48.000 ha erdő kerül a termelőszövetkezetek keze alá. Az 1961. évi VII. erdőtörvénynek köszönhetően, az erdőbirtokossági társulatok felszámolásával, a szövetkezeti erdők tovább gyarapszanak, területük 350.000 hektárra nő (Rada 1985).

Az 50–60-as évek „akáctörténete” heterogén. Jórészt az új növényfajta sikertörténete, másrészt napjaink akácellenességét előlegezi:

---

¹ Nemcsak erdők telepítéséről rendelkezik, hanem fasorok, fapászták, facsoportok telepítéséről is.

Az 1946-tól 1955-ig terjedő időszakban 11.500 hektár akácállományt telepítettek. Ez utóbbi telepítések 50%-a az alföldi homokvidékeken történt. Az akác ilyen nagy mértékű előretörése még abban az időszakban vitatotttá vált, az erdész szakmát is erősen megosztotta. A vita következményeképpen a szakemberek már az 1950-es évek közepén az akácosok területének radikális csökkenését irányozták elő(!) (...) Az 1950–60-as években előirányzott területcsökkenés azonban nem következett be (Bartha & Szmorad & Tímár 2014: 3).

Nem következett be, mert a korabeli ellenvélemények nem magát az akácot kívánták kiirtani, hanem a szakszerűtlen, hozzá nem értő szövetkezeti vagy éppen erdőgazdálkodási telepítések ből eredő fajtaromlást szerették volna visszafordítani (Ispánovics 2018).

A „jövevényfa” honossá lett, és „a magyar Alföldet új szépséggel, a virágzó erdővel tette gazdagabbá” (Keresztesi 1965: 435–436). A pionír akácból Magyarországon erdőalkotó főfajt hoztak létre (Keresztesi 1989).

Erdőgazdálkodási szempontból az igen egyenes törzsű, akár 100 láb magasságot is elérő árbocakác és a magyar árbocakác a legjelentősebb. Az árbocakácról amerikai erdészek hívták föl a magyar szakemberek figyelmét az 1936. évi budapesti Erdészeti Világkongresszuson. Az első kísérleti állományt a gödöllői arborétumban létesítették. A XX. század második felében folyó fajtanemesítés eredménye például a Nyírségi, a Kiskunsági, a Jászkiséri, Pénzesdombi, Üllői stb. akác (Keresztesi 1984).

Az akác igen fényigényes, ezért kedveli a meleg, napsütéses tájakat. Laza, jól szellőzött talajban nő a legjobban, de elviseli a homokos, szikes, vízmosásos területek földjét is (Szilágyi 1997–2001). Nem lehet mindenhol ültetni, mert rossz minőségű fát ad...

A nyolcvanas évek elején a magyarországi erdőterületek 28%-át a termelőszövetkezetek kezelik, az új erdőtelepítések 60–70%-a is itt valósul meg. 1982-ben Magyarország erdőterülete 1729.000 ha, ebből 486.000 ha a termelőszövetkezeteké, amelyek erdőtelepítési stratégiáját a gyorsan növőfafajok nagy részaránya jellemzi. A gyorsan növekvő fajok megoszlása a magyarországi erdőkben: akácosok 51%, nyárasok 43%, fenyvesek 23 %. Az országos akácállomány 33,7%-a termelőszövetkezeti, 18,2 %-a erdőgazdasági és magán. Az évi országos fakitermelés 40%-a akác (Rada 1985).

A fehér akác manapság az eukaliptuszok után a leggyakrabban termesztett lombos fafaj a nagyvilágban. Összes termesztési területét 3,25 millió hektárra becsülük (Barta & Csiszár & Zsigmond 2006).

Magyarországon a fafaj területfoglalása a XXI. században

(elsősorban az erdőtelepítések, de kisebb részben a szubspontán terjeszkedés következtében is) tovább nőtt, 2012-re elérte a 462.700 hektárt, vagyis az ország erdőterületének 24,0 %-át. Ide kapcsolódó további, a jelenlegi helyzetet is jól megvilágító, rendkívül szemléletes adat: a rendszerváltást követően (vö. 1992-s és 2012-es adatok) az akác területaránya majdnem pontosan 200.000 hektárral növekedett!!! (Bartha & Szmorad & Tímár 2014: 3).

Nemzeti identitáselem – a magyar fa – tájelem, kultúraalkotó

Az akác a magyar tájelemek egyike, elsősorban a magyar falu, a vidék fája. Petőfi Sándor versében (*Ti akácfák e kertben*) az alföldi táj, a Kiskunság megtestesítője (Péter 2014). A Nagykunságon átutazó John Paget a következőképpen írja le az alföldi magyar falut az 1830-as években:

...a pusztai falvak elég nagyok, néha több ezer lakosuk is van. Alaprajzuk végletesen egyszerű: többsnyire egyetlen hosszú, egyenes és széles utca keresztezi. A kisebb utca ritkaságszámába megy, ahol mégis akad belőlük, egész biztosan párhuzamosan vagy merőlegesen halad egyik a másikkal. minden ház azonos terv alapján épült, oromfaluk a két apró ablakkal az utcára néz, s akácfák vagy diófák vetnek rá árnyékot. A házakat gyönyörű nádtetővel fedik, gyakran a kerítés is nádból készült (Pagetet idézi Körmendi 2002: 27).

Az akác nemcsak Paget falurajzában bukan föl. Vadas akácmónografiájában ezt olvashatjuk: „...alig van alföldi tanya, melynek háza tájékát nem az ákácfá lombja védené meg a forró nyári nap izzó sugarainak tikkasztó, perzsélf hatása ellen” (Vadas 1911: 4). Bő két évtizeddel később Illés Sándor szociográfiai munkájában is jellemző tájalkotó elem: „Temerin tipikus nagyközség (...) széles akácfákkal szegélyezett utcákkal, ami a vajdasági falukat karakterizálja” (Illés 1935: 9). Pandur Lajos (1913–1973) a fiatal festő egyik jegyzetében „Zizegő akáclombok alatt, szederindák között” állítja föl festővásznát (Pandur 1935: 25). Juhász Gyula verseiben (*Negyvenhatosok, Tápén, Alföldi utca, Stanza, Borok*) a „szőke akác” a tanyák, a falvak jellegzetes fája (Péter 2014).

Az akácfa a magyar parasztok kedvelt fája, szívesen ültették házuk köré (Ortutay 1977–1982). Az alföldi homok megkötése mellett az akácfának hasznos minden porcikája. Kitűnő szerszámfa. Kemény fájából ellenálló szerszámnyelet, karót faragtak. „Szőlőkarónak országosan az akác vált be legjobban. Ezért a földművelésügyi miniszter például 1895-ben és 1896-ban körrendelettel igyekezett a kincstári erdőgazdasági egységeket a karótermelésre buzdítani” (Oroszi 2010: 9). Az akác fája a bognárok kedvelt anyaga, a szekér alkatrészei is elkészíthetőek belőle. Pálinkáshordónak, koporsónak egyaránt megfelel (Ortutay 1977–1982). Virága a népi táplálkozás egyik alapanyaga (méz, méhsör, mézeskalács, kenyérkészítés), de gyógyászati célokra is alkalmas (teája köhögéscsillapító, gyomorsavcsökkentő). Az akácfa és virága a magyar folklór, a magyar népdal, nota, népies műdalok egyik ismert motívuma (*Gyere velem akáclombos falumba, Mit susog a fehér akác hervadózó virága, Nyílott ezer akác, Sej, haj, akácfa, Akácfa virága, Házunk előtt bóltingató akácfa, Fehér az akácfa, Virágzik a fürtös akác, Utcáinkban kinyíltak az akácvirágok, Tele van a város akácvirággal, Akácos út, ha végigmegyek rajtad én...*) (Ispánovics Csapó 2018).

A népi kultúra praktikus, minden nap alkalmazásai, a népi életmódról kapcsolódó hagyományos tudásanyag a szépirodalom szövegeibe is beépül.

Tömörkény István: *Kétkezi munkások* (1902) című novellájában a magyar vidéket gyakran pusztító árvíz elleni védekezés nélkülözhetetlen eszköze az akácfából készült karó:

Gyors és nehéz munka áll be a töltésen. Karóznak, magasítanak, erősítenek. Két-három sor karót meghág a víz, elviszi a rözsét és mossa a töltést; akkor újból jön a negyedik sor karó. Egy hét előtt innen a töltésről még nagyon szép akácerdőt láthattál, amint enyhe színével kivált a haragos-zöld vetések közül. Most ha keresed, nem látod, a helye üresen és kopáran áll: az erdőt elvitték karónak s talán azt sem kérdeztek, hogy kié (Tömörkény 1940: 223).

Fekete István *Akácfa* című elbeszélése részletező narrációval járja körül a magyar fát. A sokféle alkalmazás felsorolását a néprajz szokásrendjének a jegyében zárja: „röviden: szinte a bölcsőtől a koporsóig kíséri a magyar paraszt életének fordulóit (Fekete 2003). Gazdag Erzsi versében (*Akácvirág*) a „mézelő” fa virága illatozik, miközben méhek

dongják körül (Gazdag 1990). Szabó Lőrinc a mélészeti termékeit emeli szövegébe: „Viasz-szag mindenütt; a sonkolyon / méhek raja; csakúgy illatozott / az egész ház; volt olaj (barna), volt / virág s akác (ez szőke), s pergetett / és lépes méz...” (*Virágok üzenete*) (Szabó é. n.: elektronikus forrás). Zelk Zoltán (Zelk 1954) és Székely Ernő (Székely 2015) vershelyei a népi gyermekjátékok szövegterében láttatják az akáclevelet „Mely kis fiúk száján zenél...” (Székely Ernő: *De kár*), miután „ráteszi az ember az ajkára” (Zelk Zoltán: *Akáclevél*). Szabó T. Anna *Gyógynövénydalában* (Szabó 2013) a népi gyógyítás által is számon tartott herbák, gyógyító füvek („Kamilla, hárfa, akác virága, / teszem teába, illan a pára,”) örökítődnek meg.

A magyar irodalmi kultúra egyes szerzői, szövegei a szélsőséges ideológiák mentén haladva magyarkodó, irredenta jelképpé „nemesítik” a magyar fát. A bácskai magyar kultúrkörhöz is kötődő, hazafias és irredenta körökben szerzőjeként elhíresült Sajó (Heringer) Sándor² a magyar nép kedves fájaként *magyar értékként* emlegeti versében (*Az akácfá*, 1910), amely, akár a német származású költő, jövevényként érkezett ugyan a magyar tájba, de már annyira meghonosodott, hogy csak magyar földön lehet otthon (Sajó 2006).

Idegeniségalakzat

A fehér (pseudo/ál) akácról a külföldről importált, Magyarországon lassan meghonosodó szabadkőművesség³ jelképeként is tekinthetünk a

² Az Ipolysági születésű budapesti költő, tanár, drámaíró 1893-tól az újverbászi gimnáziumban tanított, egy ideig a *Verbász és Vidéke* című lapot is szerkesztette. 1903-ban került Budapestre (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/s-A6233/sajo-sandor-A643A/>).

³ A Bécsben 1742-ben megalakuló *Három ágyúhoz* francia nyelven működő szabadkőműves páholynak magyar tagjai is vannak (gróf Draskovich Kázmér, báró Kemény János, az Esterházy, Bánffy, Festetics, Forgách, Szapáry, Teleki család tagjai). Az első magyar szabadkőműves páholysorozat (A *három oszlophoz*, A *négy holdhoz*) 1749-ben Brassóban jönnek létre. A német nyelven, német vagy lengyel fennhatóság alatt működő magyarországi páholysorozat első sora a végeken (Nagyszébenben, Eperjesen, Kassán, Pozsonyban, Selmecbányán, Besztercebányán, Zágrábban, Glinán és Varasdon) szerveződik meg. 1775-ben öt délvidéki páholy (gróf Draskovich János és gróf Niczky István vezetésével) megalakítja az első

magyar kultúrában. Akácia – ákác, a két növény képe hamar egybemosódik, a fehér akác átveszi az ákacia, az Afrikából származó szabadkőműves szimbólum helyét (Ispánovics 2018), meghonosodik, akár az európai eredetű, majd önállósuló magyar szabadkőműves mozgalom. Kazinczy ákáciája lombosodni kíván, betölteni a szellemi ürt, akár a magyar pusztaságok homokját megkötő amerikai jövevényfa a földrajzi teret: „Amit ő várt a szabadkőműves tevékenységtől, az első sorban a nyugati irodalom fordításához, a hazai irodalmi színvonal emeléséhez, a nyelvünk megújításához, a nőnevelés ügyéhez, a népművelés kérdéséhez, az olvasó mozgalomhoz kapcsolódott” (Kiss 2012: online). Müller a XX. század elején a Nagykun Múzeumban egy „Akkáts” nevű szabadkőműves páholy 1819-es pecsétjére bukan. Nincs nyoma az alapítás helyének, a korabeli szakirodalomból csak annyit lehet kinyomozni, hogy 1875-ben Törökszentmiklóson működött egy Akác-páholy, és Gyöngyösön volt még egy azonos nevű szervezet (Müller 1918).

Kazinczy Ferenc vajdasági, bácskai „akáctársa” a pécsi születésű sziváci orvosdoktor, író és irodalomszervező Szenteleky Kornél (Kornelije Stanković). Szenteleky sokrétű ósziváci tevékenysége nem véletlenszerű. A szabadkai *Alkotás (Stvaranje)* szabadkőműves páholy tagjaként célzatosan, a páholy útmutatása nyomán alkot (Kiss 1999). Életművének egyik központi jelképe a szabadkőművesek szimbóluma, az ákác (!), melynek habitusa, képisége erőteljesen rányomja bélyegét Szenteleky magyar irodalmat és kultúrát teremtő igyekezetére. A *Kalangya* akácképe, az *Ákákok alatt* (1933) című antológia novelláinak világ- és művészettelfogása a mai napig meghatározza a vajdasági magyar irodalom- és kultúrtörténeti gondolkodást (Ispánovics Csapó 2018).

Az akác a magyar földön letelepedő idegen népek, nemzetek, az idegenségérzet szinonimája is. A német származású Sajó (Heringer) Sándor versbeszélője „jövevényfá”-nak nevezi magát, de immár „Magyar lélek áradoz belőle” (Sajó 2006), vére és szíve is régen magyarrá lett. Péter László a XXI. században írja: „A horvát Zrínyi, a tót Petőfi, az osztrák Tömörkény,

---

önállóan működő magyarországi nagypáholyt, *A magyar korona alá tartozó megyék Szabad Páholyának Rendjét*. Kazinczy 1783-ban, 24 évesen, apósa ajánlásával Orpheus néven lép a rendbe, a miskolci Erényes világpolgárokhoz páholy tagjai közé (Hollós 1873).

az oláh Erdélyi József – ahogy ők magyar költők, úgy magyar fa az ákács” (Péter 2014: online). Kosztolányi Dezső *Zsivajgó természet* (Budapest, Genius, 1930) című kötetében, a *Fák beszéde* versciklusban az akácot is megszólaltatja.

Itáliaban, hogyha megpillantasz az utcákon, a tereken, leülsz egy kőpadra és hazagondolsz. Most elmesélem neked, hogy én, aki minden esztekbe juttatom édesanyátokat, az udvarházakat és a cigányzenét, idegenből származom s a tizennyolcadik században még nem is jártam földeteken. Nem vagyok fajmagyar. Azt példázom nektek, hogy gyakran leghübb fiaitok azok, kik máshonnan jöttek hozzátok, de gyökereikkel ugy belekapaszkodtak a futóhomokba, hogy onnan többé sohase tudnak elmenni. (Kosztolányi é. n.: online)

Az akác történetét Kosztolányi ugyan nem igazán ismeri (a fa telepítésének első korszaka éppen a XVIII. századi Magyarországhoz köthető), viszont jelképiségenek többrétségét (a hazát, a hont megidéző tájemet, a gyermekkor anyaképét, a cigányzenéből áradó szerelemérzést) már igencsak fölisméri. Legtalálóbban az akácfában megbúvó idegenségalakzat honossá válására mutat rá.

A magyar földön meghonosodott zsidó nép jelképeként is számon tartja irodalmunk, kultúránk a fehér akácot. Ennek egyik legsokatmondóbb példája a XX. századi tömegkultúrában búvik meg. „Kaptam egy verset. Nagyon szép legendát írtak hozzá...” – olvasható Radnóti Zoltán rabbi blogjában⁴. Néhai Dr. Kulin bán, alias Bacskulin József (1927–2006), horgosi születésű dúsgazdag németországi szemészorvos közread egy *Védőbeszéd* című verset 1992. február 29-én az ungvári *Kárpáti Igaz Szó*ban. A szöveget, saját elmondása szerint, 1944 novemberének végén egy a helyi temetőben bujkáló zsidó munkaszolgálatostól kapta Szentgotthárdon, amiért három napon át ételt vitt neki. Naupaver Ignác ungvári holokauszt túlélő szerint a névtelen szerző verse ismertté vált, a túlélő sorstársak olvassák, terjesztik a megemlékezéseken (Dupka 2015). Az önnön bűntelenségét hangoztató áldozat „védőbeszédében” az magyar táj gyermekének vallja magát, s a vers záró soraiban a magyar tájat, benne az akáccal hívja eskütételi tanúnak: „Tanúskodj értem: Ember, Ég, napsütés, rét, akác. /

⁴ <http://rabbi.zsinagoga.net/2015/06/09/egy-vers-kettos-elete-eredeti-vagy-hamis/>

Esküdj mellettem kis falu, utca, te régi ház, / Galambdúc, könyvek, Kossuth kép, muskátlis ablakok” (Dupka 2015: 178). A vers története ezzel nem ér véget. Folklóralkotások módjára variálódik. A vers másik változatát Radnóti Zoltán rabbi fedez fel a budapesti IV (*Az Irodalom Visszavág*) negyedévi irodalmi és kritikai folyóiratban. A szerző, akinek létezését Radnóti kétségbe vonja (tévesen), az ó-kanizsai (magyarkanizsai) Weiss Zoltán. A költői álnév Koncz István (1932–2012) rendezőt, színészét, drámaírót, költőt takarja. A magyarkanizsai magyar-zsidó drámaszerző irodalmilag nemigen releváns Salom-verseit Szerbiában (Harkai 2001) és Ausztriában adták ki magyarul, Ukrajnában ukrán nyelven (Barácius 2004). Weiss 1998-as *Védőbeszédében* a vers vége átíródik, a magyar-zsidó kettős identitás lenyomata: „Tanúskodj értem: Ember! Ég, napsütés, nádas, füzes, rét, akác... / Esküdj mellettem városom, Tiszám, te is, te ódon zsidó ház.”

A Janus-arcú fa: elmaradottság és haladás

Szabó Lőrinc májusi akácfája a *Mint szép, ártatlan akác* (1923) című költeményben a romlatlan tanyasi világítás kelléke. A költő még ugyanabban az évben átírja a verset. Az új szöveg *Séta közben* címmel tekint a változatlan habitusú akácfára, melynek környezete már kevésbé idilli, a tanyasi ház jelzöje (fehérfalu) elmarad. „Szabó Lőrinc egy másik vershelye (*Az eltűnt idill*) a falusi életformát eltörlő, átoksújtotta nagyvárosi életérzés mitikus figurájává magasítja az akácba öltözött versbeszélőt: »akácként álltam a domboldalon: / éreztem, mint bozontos istenek / lélegzenek köröttem a hegyek / s a kelő napban hosszan, kéjesen / mosogattam millió levelem« (Szabó 1982: 160)” (Ispánovics Csapó 2018: 155). A XIX/XX. század fordulójának életformaváltása, a városiasodás irodalmi „dokumentumai” jelennek meg Szép Ernő verseiben is. A falu-város, elmaradottság-haladás ellentéte rajzolja meg a vidéki akác képét: „Óh nem kell a kiskert / S a ház körül akácok, / Szűk emeleten csak / Kétszobás lakások” (*Én édes Jézuskám*). A fővárosi Sándor utcában, a városi bérpaloták úri gögje, sivár csöndje közepette a múlt embere és a múlt fája lakik. A régi parlament, a múzeum áll itt „És itt lakik Gyulai Pál / Akácfa áll az udvarán” (*A Sándor utca*). A jövőt illetően: „Udvara nincs, s nincsenek rút akácok, / De csupa nagy és kis lakások...” (*Új ház*) (Szép 2015). Kosztolányi Dezső tanyasi akáca „szegény magyar fa” (*A magyar koldus*) (Kosztolányi 1984: 275). A várostűrő akácfajták (gómbakác, japánakác, lila akác) „poros akác-sorai” a városi életérzésnek, a magyar kisvárosnak a

megörökítője: „Ugyanazok a gömbakákok adják az árnyat a dunántúli Kisvárosban, mint Szabadkán vagy bárhol az egykori Monarchia területén” (Varga 2009: 7–8). Sziráky Dénes Sándor versében a fehér akác a kártyázó, pipázó vármegyei miliő, a régi világ, az egy helyben topogás szimbóluma: „Ülnek házaik előtt mozdulatlan akákok alatt. / Megcsodálják a repülőgépet, mint átvonuló, / ritka madarat. (De nem ülnek bele. / Így volt ötven éve nagyapjuk a gózvonattal)” (Sziráky 1932b: 35). Galamb János versében „Andalitó, szolid éjben / poros akác halkan, szépen / hegedül” (Galamb 1946: 738). Csík Mónika kortárs írónő akácfája túlélő, a tanyasi világ és táj, a periféria, egy letűnt világ utolsó tanúinak egyike (*Az akácosnál balra*).

A XX. század első felében vajdasági magyar irodalom első irodalmi folyóiratának, a *Vajdasági Írásnak* a megszűnése után gyorsan napvilágot lát a folytatásnak tekintett *Kalangya*. A folyóirat bevezető cikkében a szerkesztő, Szenteleky Kornél a következőképpen jellemzi a gyarapodó, akákok alatti szépirodalom állapotát: „virágosabb, lombosabb lett az alföldi akác, már nemcsak az idegen vesz észre bennünket, hanem az akácillatra felfigyelnek az ifjú, ígéretes lelkek, meg a bölcsen emlékezők, sőt az is lehet, hogy a százláncos gazda, a nyájas mosolyú városi ügyvéd is meg fogja állapítani a növekedést és a lombosodást” (Szeneteleky 1932a: 3). A *Kalangya* fenti akácképzete a kultúrateremtés, az irodalomfejlődés metaforája. A korszak másik folyóirata, a *Híd* továbbviszi Szenteleky progresszív akácképét. Schwarzer Gyula az ifjúság, a sajtó, az oktatás állapotát, majdani lehetőségeit vázolva írása végén továbbörökíti a kultúráépítő elemet: „Mi szellemi és gazdasági javaink és különlegességeink megőrzői vagyunk. Jelképünk az akácfá. Ide került, itt ereszttet gyökeret. Meghonosodott” (Schwarczer 1935: 5).

Sorsszimbólum

A első magyar szimbolista költőként is emlegetett papköltő, Tompa Mihály Ákác-fejfa című versében a szél ültette akácfából faragott fejfa egy élet tanúja, másrészt a magányos, zord életút szimbóluma („Az ákác szívesen sírfája lön. / Hisz Ő volt úgyis élte képe!”) A vers refrénje („A kert ákáca én vagyok!”) a megpróbáltatásokkal teli életút referenciájaként is érthető (Tompa é. n.). Ady Endre költészettel az akácmag szimbolikáján keresztül jelenik meg a magyar fa, a magyar sors képzete különös tekintettel a költő feladatára: „Magyar ákácnak érett táskája / Vagyok talán / S magot-hullajtó, nagy megadással / Szóródjak át víg másoknak falán: / Talán ez a

sorsom? (*Türelmetlen, jó barátaimhoz*) (Ady 1982: 454). A társadalmi, közösségi feladatvállalás, a fizikai és a lelki önfeláldozás magyar akácfái magasodnak Gulyás Pál: *A halott akác* és Nadányi Zoltán: *Az akácfá halála* című versében. A városi akác nemcsak díszparkok, népkertek összetevője. Csenevész külvárosi példányainak képe a *Körúti hajnalban* munkáslány-habitusra rezonál: „Bűvölten állt az utca. Egy sovány / Akác részegen szítta be a drága / Napfényt, és zöld kontyában téteván / Rezdült meg csüggeteg és halovány / Tavaszi kincse: egy-két fürt virágá” (Tóth 1979: 162). Dsida Jenő költészettelben a művész, a művészet szimbóluma, „lélekfa”, a teremtés fája, melyről „csöndes-szerelmű, szomorú kis versek / szitálnak” (*Ószi akákok*) (Dsida 2008: online). Az 1945 utáni vajdasági magyar irodalom „akácos” költője Fehér Ferenc. *Akác és márvány* (1989) című kötetének versvilágában az akácfá tájalkotó, bácskai, vajdasági fa. Az integető, susogó, cikázó akáccsemeték, a szülői ház, a gyermekkor emlékőrzői, másrészt a megviselt táj kivénhedt, görcsös, tarlott fái. A mostoha (magyar) vidék/sors/létérzékelés fájaként íródik bele az akácfá Tolnai Ottó szövegeibe. A *Virág utca 3* alatt ugyan a hársak mellett akákok is illatoznak, másrészt „a kisfa / ez az egyetlen fa a járáson / a sziken nem marad meg még / az akác a meggyle sem / csak ez a reves sefajta kisfa...” (*Wilhelm-dalok*) (Tolnai 1992: 152). A mostoha élettér ellenére az akác szívós, néha váratlan helyeken bukkan föl és tengeti életét: „Vidéki szegényház (ispotály és tébolyda). Bereteszelt nagykapu. Egy-két csenevész akác. A tágas kórterem – hasonlóan, mint az előjátékban – nincs falakkal szigorúan elkulönítve, itt-ott váratlanul egybenyílik: csenevész akác a kórterem közepén, és tusolórózsák az igazgató irodájában” (Végeladás) (Tolnai 1996: 123).

Az élet fája, menedék, biztos pont

A bóltingató, szépemlékű, illatozó, ártatlan, boldog akác egyben a gyermekkor tanúja is. „Lombjai alatt mesél a dajka Szép Ernő *Tündér Ilona* című versében. Az akácfá virága a gyermekkor boldogságát illatozza (Szép Ernő: *A karácsonyi számba*)” (Ispánovics Csapó 2018: 156). A villámsújtotta akác Kovács Lajos *Egy darab élet* pályadíjnyertes novellájában jel a pusztában, a védelmi vonal végső pontja, ameddig Janka a tanyasi kislány elkóborolhat, „a mozgásszabadság határa” (Kovács 1946). A biztos pont, a völgy bejárata előtt álló „nagy akácfá” alatt, a találkahelyen kuporog Imre, a proletárgyerek (Brindza 1947). Fecske Csaba miskolci költő önéletrajzi ihletésű novelláiban gyermekkorát idézi. A *Harcosokban* a

boldog gyermekkor tájainak, az élet, a játék tereinek alkotóeleme az akác: „A hadiszállásunk a templom mögötti dombon, az akácosban volt, az ellenség pedig a faluvégen, a régi kőbánya fölött” (Fecske 2003: 29). A játék másik tere a *Posztolók* című szövegben a templomkert bejárata, melynek kapujában „öreg akácfá búslakodott, a kertben gyümölcsfák voltak” (Fecske 2003: 27). Lovas Ildikó szövegében az akác családtag, az otthonosság-érzet egyik meghatározója: „a kutya rohangált, anyám szendvicset készített, apám megsimogatta az akácfáink törzsét” (Lovas 2000: online). A kortárs magyar gyermekirodalom egyik mesesorozatában (Lackfi János: *Dombontúli mesék*) a dombontúli lakóparkba egy nap beköltözik Akác, a kiselefánt, és a mamája.

A szerelem fája

Az egyik magyar közmanédia szerint Kétszer nyílik az akácfá levele, vagyis „Hosszú ösz, másodszori szerelem.” várható (Margalits 2004: online). Szabolcska Mihály *Akácfavirág* című versében az akác a bódító szerelem fája (Péter 2014). A szerelmesek akácfája többnyire illatozó, boldog, szépmélekű, ártatlan... Papp Dániel szövegeiben az akác nemcsak bácskai tájelem (*A zsárkováci tölgyek*), hanem a szerelem fája (*A Lyubica szolgabírája*, *A nagy Jakob*) is. Krúdy Gyula Szinbad-történeteiben a szerelmesek intim nyelvhasználatában a beczezőnevek egyike a „Virágos Akácfám” (Pethő 2000: 191). 1919-ben jelenik meg Szép Ernő nagyhatású *Lila ákákok* (Budapest, Athenaeum) című regénye. 1921-ben elkészíti a szöveg színpadi adaptációját is (*Május*), amit 1923. október 30-án mutatnak be a Renaissance Színházban. Az előadás kirobbanó sikert arat, a korabeli kritika mégsem nem tekint jó szemmel a darab közvetítette ’megromlott’ erkölcsi felfogásra, irodalmi ízlésre (Purcsi 1983). Krúdy Gyula írásában a szerelmi történet lényegét ragadja meg: „Én ugyan jobban szeretem a falusi fehér ákácot, mint a Gerbaud-pavilon mögött nyíló lila Ákácot, – de én is voltam pesti fiatalember, én is voltam lila ákác, én is voltam Csacsinszky Pál...” pesti Anyegin, „a sétapálcát lengető, a Girardi-kalapot félrecsapó, fütyös és szentszerelmes ifjúság (Krúdy 1923: online). A szerelem szimbólumaként megjelenő ákác virága ezúttal lila⁵ és városi fán nő. A

⁵ A lila a mértékletesség, a föld és az ég, az értelelm és az érzelmi közötti egyensúly színe. Jelenthet tudást, vallási áhítatot, szomorúságot és várakozást (az adventi

történet népszerűsége folyamatos, napjainkig ható. Intermediális váltások tarkítják utólejtét, a színpad mellett zenés film⁶ készül belőle. Egyik betétdalát slágerként éneklik. Ábrahám Pál – Mihály István *Lila akácok, minek a szív, ha úgy fáj...* kezdősrú dalának változatos XX. századi alakulástörténete van. Hollós Ilona a hatvanas években tánczenei aláfestéssel énekli, Pere János magyar nótaként szólaltatja meg, Dolhai Attila operettdalként adja elő, a Canarro együttes pedig dzsesszes átiratban játssza.

Halászimbólum

Juhász Gyula akáca a megszépített halál jelképe (*Október, Dús, őszi nap*). A szőke akác levele aranyló októberi fényben tündököl, miközben: „Pereg az ákác lombja és az orsó, / Sorsom orsója is gyorsan pereg” (*Dús, őszi nap*). A félelmetes halál esztetizálódik, szelíd átmenetté, kívánatos, magasabb minőséggé változik. A szimbólum ellentétebe fordul, eufemizálódik (Tánczos 2007). A levélhullás és az akácfát övező aranyló fényjáték⁷ teremti meg az átlényegített halál emelkedett hangulatát. Gulyás Pál *A jegenyek ákác tövében* című verse is a fenti jelentésmezőhöz kapcsolódik. Szép Ernő *Hová megy egy akác levél?* (Szép 2015: elektronikus forrás) című költeményében az elmúlás, a harmonikus eltünés útja rajzolódik ki. Az őszi levél útja a patakon, a folyókon (Maros, Tisza, Duna) át a tengerig vezet. A végpont az „óceán örök színe”, melyben benne foglaltatik a magyar sors minden jellemzője: Kelet, Nyugat, hontalanság. Ebben a kontextusban mutatkoznak meg a megtérés, a boldog halál jelei: a tenger vízén a hajnal „boldog lángjai” égnek, s a piros part mentén a levél „csak élvez és csudálkozik”. Nemes Nagy Ágnes akácfája (*Akácfá*) is ebben a környezetben jelenik meg. A szelíd, szép eltávozás („sárga hó”, „színaranyban térdig”) ígéretét rajzolják meg az akácfá lombjai. Az

---

időszak színe). Bűnbánó Szt. Mária Magdolnának és Krisztus ruhájának a színe (Pál & Újvári 2001).

⁶ *Lila akác*. 1934. Rend. Székely István. Magyar filmvígjáték Ágay Irén, Nagy György és Kabos Gyula főszereplésével. *Lila ákác*. Remake. 1972. Rend. Székely István. Magyar filmvígjáték Halász Judit, Bálint András és Ráday Imre főszereplésével.

⁷ A sárga az örök fény, a hatalom, a felség színe. Közvetít az emberi és isteni világ között. A világos- v. aranysárga a hit, a jóság, az isteni értelem színe. Az arany szín a napfény, a tűz, az isteni hatalom megtestesítője (Pál & Újvári 2001).

akáclelő hullása afféle homokóra, a múló élet szomorúságában is boldog mértéke.

A megmaradás fája

Az akác első monográfusa a növény meghatározó jegyként írja le, hogy a fa „messze elágazó terjedelmes gyökérzetet fejleszt”, a könnyen omló, laza talajt egyben tartja, „mozdíthatatlan tömegge” köti össze (Vadas 1911: 8). A gyökér sajátosságait fejegetve rámutat a biológiai tulajdonság antropológiai kötődésére:

szertelen sarjadzási képessége nem engedi kiveszni az ákácot onnan, ahol egyszer már gyökeret vert (...) Ha törzsét vágják le, pótásáról bőségesen gondoskodik sarjaival a megmaradt tuskó töve vagy a gyökérzet, ha meg ágait vagdossák, a vágás tájékán serkednek ki az új sarjak. Megbecsülhetetlen tulajdonsága ez a fának, mert minden körülmény között biztosítéka az erdő fennmaradásának és hatható segítő eszköze a szegény ember boldogulásának (Vadas 1911: 8).

A szívós akácyökér az emberi élet, kultúra megkapaszkodásának is egyfajta biztosítéka, segítője, példája.

Dsida Jenőt az akácfá habitusában a szülőföldbe kapaszkodó erős, szívós gyökér képe ragadja meg: „Menj haza akácul / s ha nyugonni tér / tested és aláhull, / legyél te a gyökér” (*Csokonai sírjánál*). Gion Nándor akácfája pusztultában is mitikus oszloppá, megtartó erővé növi ki magát: „Az udvar végében a hatalmas kiszáradt akácfán vagy húsz nagy fekete madár üldögélt. Kárókatonák. Éberen őrizték ágas-bogas fészkeiket (...) Három évvel ezelőtt szálltak le az akácfára, s megérezték, hogy itt szeretik őket” (A kárókatonák még nem jöttek vissza). Majoros Sándor novellisztikájában az akác minden szempontból „kemény” fa. Szikrázva csorbítja a fűrészt, ellenáll, megvédi magát (A favágó halála). Viharfogó, az életerő mitikus fája, mert „az akácfá fetisizálódik, a szülőföldjét elhagyó szerző, illetve elbeszélő számára akár a megváltást, a feloldozást magában rejti kultikus fa is lehet” (Hózsa 2011: 106).

Természetvédelem, (nemzet)politika

A természetvédelem napjainkban az akác kiváló sarjadzó- és területmegőrző képességére már nem előnyként, hanem környezetpusztító hatásként tekint, természetvédelmi területeken irtja, terjedését korlátozza. A

magyarországi természetvédők kifejezetten inváziós, idegenhonos fajnak tartják az akácot. Napjainkban nitrogéndúsító, fejlődésgátló hatása miatt kárhoztatják, a biológiai sokféleség csökkentéséért teszik felelőssé (Barta & Csiszár & Zsigmond 2006), annak ellenére, hogy továbbra is a magyarországi mezővédő-erdősávok egyik fő alkotóeleme, és ipari haszna sem elhanyagolható (Bilecz 2014). 2014-ben hungarikum lett a magyar akácfá és a magyar akácméz. Egy 2014-es EU-rendelet száműzte az idegenhonos inváziós fajokat az uniós államokból, a már itt élőket pedig kiirtásra, pusztulásra ítélte. A fenti rendelet nyomán lett az akác egy időre a magyar politikai közélet szereplője is.

A fenti vélekedés módosítani igyekszik a növény kulturális, közéleti megítélését. Kovács Béla 2014-es kémbotránya, a Jobbik és a FIDESZ (az ellenzék és a kormánypárt) politikai csatározásában újfajta szerep jut a fehér akácnak is. Az *Élet is Irodalom* irodalompolitikai megszólalásában Váncsa István finom iróniával fosztja meg a magyar fát honosságától:

az Észak-Amerikából származó, idegenszívű akác valójában egy terminátor, a Kárpát-medence őshonos élővilágának könyörtelen pusztítója, a Hungarikum Bizottság pedig ezt a jenki agresszort hungarikummá fogadta. Vagyis az akác esetében az ellenséget baráttá avattuk, Béla esetében pedig az ellenségünk ellenségét és a barátunk barátját – tehát a legigazibb barátunkat – ellenséggé. Béla eszerint inverz akác... (Váncsa 2014: online).

Kelemen Kristóf és Pálinkás Bence György *Magyar akác* (2017) című színházi produkciója már az „inverz” akácot védő, hagyományos szerepben felmutató kormánypárti politikai diskurzusra reflektál. Kertinstalláció, faültető gerillaakció, akácmönológ a slam poetry stílusában, ironikus-szurreális megszólalás (Várkonyi 2018: online). Más anonim vélemények ismétlődő kultúrpolitikai helyzetet vélnek felfedezni az eset mögött: „Úgy érzem, mintha a *Tanú* című film 21. századi remake-jéből látnék jeleneteket elborult mai arcok tolmácsolásában, amiben a narancsot leváltotta az akác, ami egy kicsit szúró, kicsit amerikai, de azért a miénk.”⁸

⁸ Pótszékfoglaló 2017. <https://www.potszekfoglalo.hu/2017/05/30/a-legmagyarabb-fa/>

Tanulság

A magyar kultúr- és irodalomtörténet akáca magyar fa. Kialakultak helyi alfajai, meghonosodott a gazdaságban, beépült a magyar kultúrába, nemzeti identitásba (nemzeti identitáselem, tájalkotó, idegenségalakzat, sorsszimbólum, a szerelem fája, halászszimbólum, a megmaradás fája stb.). Részünkké vált, akár a magyar fűszerpaprika. Idegenből lett honossá mindenkét növény, s mindenből beépülési, kultúra- és identitásalkotó folyamat a magyar kultúra nyitottságát, életképességét igazolja. „Akácholokauszt” helyett termőhely-korlátozás, helyes fajtáválasztás, korszerű, tervezett erdőgazdálkodás célszerű – hogy a gazdasági haszon mellett akáckultúránk, akácidentitásunk is megmaradhasson, gyarapodhasson.

FORRÁSOK

- Ady E. (1982). *Összes versei I-II*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Brindza K. (1947). Májusi emlék. *Híd*, 4–5, 196–202.
- Dsida J. (2008). *Összegyűjtött versei*. Budapest. <http://mek.oszk.hu/07800/07886/html/> (2018. 10. 22.)
- Fecske Cs. (2003). Ami marad. Írások Fecske Csabáról és Fecske Csabától. Edelény: Művelődési Központ, Könyvtár és Múzeum, Kalász László Társaság
- Fekete I. (2003). Akácfá. In Fekete. I., *Emberpor*. (pp. 111–117). Budapest: Szent István Társulat.
- Galamb J. (1946). Város végén. *Híd*, 11–12, 738.
- Gazdag E. (1990). Akácvirág. Vers. In Gazdag E. *Meseforrás*. Szombathely: Gazdag Erzsi-Kuratatórium
- Illés S. (1935). Temerin gazdasági és kulturális helyzete. *Híd*, 1, 9–10.
- Kosztolányi D. (1984). *Összes versei I-II*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kosztolányi D. (é. n.) *Zsivajgó természet*. <http://mek.oszk.hu/09500/09535/09535.htm#35> (2018. 11. 22.)
- Kovács L. (1946). Egy darab élet. *Híd*, 11–12, 735–738.
- Krúdy Gy. (1923). Lila ákácfá. = Nyugat, 22. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00347/10496.htm>. (2018. 1. 19.)
- Lovas I. (2000). Mi vagyunk a porondon. *Eső*, 2: online. <http://www.esolap.hu/authors/86-lovas-ildiko/146.html> (2018. 11. 10.)

- Margalits E. (2004). *Régi magyar szólások és közmondások*. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft. <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0003/1.html> (2018. 10. 2.)
- Pandur L. (1935). Tükörökcserepek. *Híd*, 10, 25–26.
- Sajó S. (2006). Az akácfa. In Sajó S. *Magyarnak lenni. Válogatott versek*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Schwarczer Gy. (1935). Vessünk számot önmagunkkal. *Híd*, 11, 1–5.
- Szabó L. (1982) *Összes versei I-II*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Szabó L. (é. n.). Virágok üzenete. Vers. In Szabó L. *Tücsöközene. Rajzok egy élet tájairól. 1945–1957*. <http://mek.oszk.hu/01000/01068/01068.htm> (2018. 11. 12.)
- Szabó T. A. (2013). *Gyógynövénydal (Adventi kalendárium 19.)* <http://szabotanna.com/versek/gyerekversek/szabo-t-anna-gyogynovenydal-adventi-kalendarium-19/> (2018. 9. 09.)
- Szép E. (2015). De kár. In *Szép Ernő összes versei*. Urbán L. (Szerk.) <http://mek.oszk.hu/14000/14029/14029.htm#155> (2018. 11. 13.)
- Szenteleky K. (1932a). Köszöntjük az olvasót. *Kalangya*, 1, 3–4.
- Sziráky D. S. (1932b). Alföldi fények, hangok. *Kalangya*, 1, 35.
- Tolnai O. (1992). Wilhelm-dalok avagy a vidéki Orfeusz. http://dia.pool.pim.hu/xhtml/tolnai_otto/Tolnai_Otto-Wilhelm-dalok.xhtml (2018. 10. 11.)
- Tolnai O. (1996). Végeladás. In Tolnai O. Végel(ő)adás. Budapest: Neprológus Kiadó
- Tompa M. (é. n.). *Összes költeménye*. <http://mek.oszk.hu/01100/01101/html/> (2018. 12. 22.)
- Tóth Á. (1979). Összes versei, versfordításai és novellái. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Tömörkény I. (1940). Kétkezi munkások. *Híd*, 10, 221–228.
- Zelk Z. (1954). Akáclevél. In: Zelk Z. *Mint égő lelkismeret*. (pp. 329). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

IRODALOM

- B. [Barácius] Z. [Z.] (2004). Vajdasági kincsestár. Koncz István. *Hét Nap*, ápr. 14. <http://www.kanjiza.rs/press/2004/p20040414hetnap.htm> (2019. 01. 06.)
- Bartha D. & Csiszár Á. & Zsigmond V. (2006). Fehér akác. In Botta-Dukát Z., Mihály B. (Szerk.), *Özönövények II. Biológiai inváziók*

- Magyarországon.* (pp. 37–67). Budapest: KVVM Természetvédelmi Hivatal.
- Bartha D. & Szmorad F. & Tímár G. (2014). *A fehér akác (Robinia Pseudoacacia L.) hazai helyzetének elemzése.* http://www.okologia.mta.hu/sites/default/files/BARTHA_es_mtsai_Akac_attekintes_2014_vegleges.pdf. (2017. 10. 20.)
- Dupka Gy. (2015). „*Ne itéljetek el---*!” Zsidó népirtás, antiszemita üldözés Kárpátalján a náci és a kommunista eszmék nevében (1938–1991). Ungvár: Budapest, Intermix, Kiadó.
- Fabiny T. (1980). Arcképvázlat Ruzsicskay Györgyről. *Diakonia*, 1, 76–82.
- Galavics G. (2006). Egy elfeledett angolkert – Rovnye Trencsén megyében. *Ars Hungarica*, 1–2, 119–166.
- Gombocz E. (1936). *A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Harkai Vass É. (2001). Sevát hava. *Híd*, 7–8, 872–875.
- Hollós L. (1873). *A szabadkőművesség története különös tekintettel a magyar szabadkőművesség fejlődésére.* Budapest: a szerző kiadása. http://mtdaportal.extra.hu/books/a_szabadkomuvesseg_tortenete_kulonos_tekintettel.pdf (2018. 10. 22.)
- Hózsa É. (2011). A hiány sztereotípiái a huszadik század éveinek vajdasági magyar irodalmában és a szabadkai Kosztolányi-kultuszban. *Létünk*, 4, 103–113.
- Ispánovics Csapó J. (2018). Az akác a vajdasági (irodalmi) kultúrában. In: L. Spărișosu, I. Ivanić, V. Petković (Eds.), *Interkult 2017 – Volume 1. Selected Papers from the Third International Conference Interculturalism in Education* (pp. 145–166). Novi Sad: Pedagogical Institute of Vojvodina, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
- Javaslat a „magyar akác” Hungarikumok Gyűjteményébe történő felvételéhez.* (2014). Budapest. (pp. 1–16). https://elelmiszerlanc.kormany.hu/download/b/0a/a0000/Magyar%20ak%C3%A1c_javaslat.pdf. (2017. 10. 12.)
- Keresztesi B. (Szerk.) (1965). *Akáctermesztés Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keresztesi B. (Szerk.) (1984). *Az akác termesztése és hasznosítása.* Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.

- Keresztesi B. (1989). Az akác a mezőgazdaság fafaja. *Erdészeti lapok*, 10, 435–436.
- Kiss E. J. (2012). *Kazinczy Ferenc és a szabadkőművesek*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum. A Magyar Nyelv Múzeuma. <https://pim.hu/hu/magyar-nyelv-muzeuma/kazinczy-ferenc-es-szabadkomuvesek>. (2017. 10. 2.)
- Kiss G. (1999). Gondolatok a szabakőművesség és a szabadkai polgárság kapcsolatáról. *Üzenet*, 9–12. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/16/kiss.html> (2018. 1. 11.)
- Kocsis G. (2013). Összefoglaló az erdővédelem kialakulásának történetéről. *Themis*, 6, 189–201.
- Körmendi L. (2002). *Az együttleges szellem*. Budapest: Széphalom Könyvműhely.
- Miklós Zs. (1972). A debreceni vákáncsosok. *A Debreceni Múzeum Évkönyve*, 237–272.
- Müller J. (1918). *Világosság a páholyban*. Eger: Nyomatott az Érseki Liceumi Könyvnyomdában.
- Nagy L. (1960). A tövis nélküli akác elterjesztése. *Az Erdő*, 1, 7–9.
- Ortutay Gy. (Főszerk.) (1977–1982). *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-113.html>. (2017. 11. 19.)
- Pesti L. and Tarjányi F. (2008). A Városliget. In. *Parkok és kertek Pesten és Budán*. <http://mek.oszk.hu/17900/17973/html/varosliget.htm>. (2018. 12. 22.)
- Pesti L. and Tarjányi F. (2009). Az Orczy-park és a Ludovika tér. In *Parkok és kertek Pesten és Budán*. <http://mek.oszk.hu/17900/17973/html/varosliget.htm>. (2018. 12. 22.)
- Péter L. (2014). Kötőink ákáca. *Kortárs online*. 11. http://epa.oszk.hu/00300/00381/00197/EPA00381_kortars_2014_11_25365.htm (2018. 10. 11.)
- Pethő J. (2000). „Aki az igazi nevükön nevez végre---. Krúdy Gyula írói névadása a Szindbád megtérése című kötetben. *Névtani Értesítő*, 22, 97–103.
- Puresi Barna Gy. (1983). Szép Ernő drámái (1920–1937). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4, 354–367.

- Rácz János. 2010. *Növénynevek enciklopédiája. Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása.* Budapest: Tinta Könyvkiadó
- Rada Antal 1985. A termelőszövetkezeti erdők helyzete. In. Rada Antal, szerk. Erdőgazdálkodás a termelőszövetkezetben. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó. 7–29.
- Rapaics Raymund. 1940. *Magyar Kertek. A kertművészet Magyarországon.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- Tánczos V. (2007). *Szimbolikus formák a folklórban.* Budapest, Kairosz Könyvkiadó Kft.
- Vadas Jenő. 1911. *Az ákácfá monografiája különös tekintettel erdőgazdasági jelentőségére.* Budapest: Pátria.
- Váncsa I. (2014). Béla, az akác. *Élet és Irodalom*, május 23., 21.
- Varga I. (2009). „Mintha több oldalról kapnám a fényt---”. *A prózairó Takáts Gyula. Doktori értekezés tézisei.* Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/lit/vargaistvan/tezis.pdf> (2018. 1. 12.)
- Várkonyi Zs. (2018). *Ironikus-szurreális látlelet a politikai közbeszédről.* Interjú a *Magyar akác* alkotóival. <https://librarius.hu/2018/04/17/ironikus-szurrealis-latlelet-a-politikai-kozbeszedrol-interju-a-magyar-akac-alkotoival/> (2019. 01. 11.)

III
KNJIŽEVNOST KAO KULTURNI FENOMEN

UTICAJ GLOBALIZACIJE NA KNJIŽEVNOST LATINSKE AMERIKE**

The work consists of three parts: in the first part we consider the phenomenon of globalization in the context of culture, literature and humanity. The theoretical framework of the article is based on the views of N. Chomsky, M. Bakhtin, W. Mignolo. In the second part, bearing in mind the geopolitical inequality of Spanish South, Central and North America, we will review the reflexions on this phenomenon, from Borhe's "Aleph" (1949) to Sabato's memoirs *Before the End* (1998), in an effort to answer the question whether the world today can fit into a book, as it used to at the time of the Latin American literary Boom, when the so-called "complete novel" was created. The third part deals with different forms of globalization in the concrete works of contemporary writers (R. Bolaño, E. Paz Soldán, J. Volpi, C. Aira, M. Bellatín), who, except Roberto Bolaño, are present in the Serbian translation literature with only one novel. Finally, we shall point to narcoliterature as a particular socio-political, economic and cultural phenomenon, especially in the works of Mexican and Colombian writers (F. Vallejo, J. Franco, J. Herrera, J. P. Villalobos), and its relation to the problem of globalization.

Key words: Literature and globalization, Latin America, Spanish American Literature, Narcoliterature.

Fenomen (kulturne) globalizacije

Termin „globalizacija“ pojavio se tridesetih godina XX veka u Engleskoj, ali je počeo da zaživljava tek šezdeset godina kasnije, razvojem tehnologije i sveopštom integracijom tržišta. Od tada, njegova aktuelnost ne jenjava; štaviše načini tumačenja, definicije globalizacije i pristupi tom fenomenu su nebrojeni. U knjizi *Globalization: A very short introduction*,

---

* bojanakp@ff.uns.ac.rs

** Ovaj rad nastao je u okviru projekta Republike Srbije ON-178005 „Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti“

Manfred B. Steger ističe da „Globalization has been variously used in both the popular press and academic literature to describe a process, a condition, a system, a force, and an age“¹ (2017: 10) i tvrdi da „globality signifies a social condition characterized by tight global economic, political, cultural and environmental interconnections and flows that make most of the currently existing borders and boundaries irrelevant“² (2017: 11). Globalizacija je, po mišljenju Noama Čomskog, „a specific modality of the international integration“³ (2007: 0:50) odnosno proces u kojem se regionalni i/ili lokalni fenomeni preinačuju u globalne. U knjizi *Snovi i nadanja (Hopes and prospects)*, Čomski ističe da je današnji jaz između Severa i Juga – bogatih razvijenih društava i ostatka sveta – uglavnom nastao globalnim osvajanjem, a da „stručnjaci i nauka počinju da prepoznaču činjenice koje je imperijalna arogantnost skrivala“ (2013: 12).

Proces ekonomskih, tehnoloških i političkih tokova zahvata i društvene strukture i kulturna područja, neujednačeno i na različite načine. Brojni su i oprečni stavovi o globalizaciji kao fenomenu na kojem počiva današnje društvo, ali je izvesno da ona donosi intenzivno i kontinuirano preplitanje kultura, odnosno „pojačani intenzitet razmene širom sveta, pri čemu globalno utiče na lokalno i obrnuto“ (Prokopijević 2015: 72). *Rečnik latinoameričkih kulturoloških studija (Diccionario de estudios culturales latinoamericanos)* u odrednici „globalizacija“ navodi da taj pojam označava procese „a través de los cuales las economías y las culturas en todas partes del planeta llegan a ser cada vez más interdependientes“⁴ (Biron 2009: 119) i ističe da je evropsko otkriće Amerike 1492. omogućilo povezivanje svih kontinenata na svetu. Drugim rečima, globalizacija nije nova pojava, ali je geopolitičkim razvojem društva njenovo značenje dobilo druge konotacije u XXI veku, o čemu govori i Čomski, kako u knjizi *Latin America: From*

¹ Globalizacija je različito upotrebljavana u popularnoj štampi i akademskoj literaturi da bi se opisao proces, stanje, sistem, sila ili doba. (Prev. aut)

² Globalizacija označava socijalno stanje koje karakteriše međusobna tesna globalna ekonomska, politička, kulturna i prostorna povezanost i tokovi koji većinu postojećih granica čine irelevantnim. (Prev. aut)

³ Osobeni modalitet međunarodne integracije. (Prev. aut)

⁴ Posredstvom kojeg ekonomije i kulture u svim delovima planete postaju sve više međusobno zavisne. (Prev. aut)

Colonization to Globalization (1999) tako i u delu *Year 501: The Conquest Continues* (1993).

U knjizi *Meridijani globalizacije: Eseji o vremenu u književnosti* (*Los meridianos de la globalización: Ensayos sobre el tiempo en la literatura*) profesorka Latinoameričkih i karipskih studija na Univerzitetu Braun Erika Durante (Erica Durante) ističe da „promišljamo i doživljavamo globalizaciju kao proces koji je u suštini prostorni i koji podrazumeva nov način predstavljanja amplitude (ili skućenosti) sveta“ (2015: 9). Ona takođe naglašava da mnogi španski i latinoamerički pisci XXI veka smatraju globalizaciju instrumentom predstavljanja složenosti savremenog sveta (*isto*). S druge strane, moglo bi se reći da globalizacija sažima vreme i prostor, „achicando el mundo por acelerar el tiempo necesario para que la gente interactúe, sin importar su ubicación geográfica“⁵ (Biron 2009: 120). Otuda, savremeno poimanje ovog termina odnosi se kako na veliku brzinu promena na lokalnom nivou tako i na porast relacija u svetu na polju ekonomije, politike i kulture (*isto*). Bilo da predstavlja pretnju za identitet i osobenosti na lokalnom nivou ili oslobođenje modernog društva i njegovu progresističku snagu, globalizacija nesumnjivo stvara mrežu internacionalnih i transnacionalnih relacija koje dovode do novih društvenih spojeva i složenijih oblika kulturoloških izraza.

Ruski kritičar Mihail Bahtin (Михаил Михайлович Бахтин), govoreći o neophodnosti proučavanja odnosa između književnosti i drugih elemenata kulture, karakteriše savremenim romanom kao heterodiskurzivni i smatra da je ta prozna vrsta najpodesnija da izrazi „contemporary globalized, postcolonial, postmodern context. With its aptitude to renew, the novel captures the linguistic and socio-cultural conditions of globalization“⁶ (Cavalcanti Nuto 2016: 87). Bahtin razvija ideju o globalnom prisustvu romana kao „belief—or rather hope—that novel and literature can become, in a truly Schlegelian manner, interchangeable entities“⁷ (Tihanov 2000: 57).

⁵ Smanjujući svet ubrzavanjem vremena koje je ljudima potrebno za interakciju, bez obzira na njihovu geografsku lokaciju. (Prev. aut)

⁶ Savremeni globalizovani, postkolonijalni, postmoderni kontekst. Svojom sposobnošću inovacije, roman oslikava jezičke i društveno-kulturne uslove globalizacije. (Prev. aut)

⁷ Verovanje – ili bolje rečeno, nada – da roman i književnost mogu postati, na istinski šlegelovski način, međusobno razmenljivi entiteti.

Kada je o globalizaciji reč, svakako treba spomenuti argentinskog teoretičara i direktora Centra za globalne studije Univerziteta Djuk Valtera Minjola (Walter Mignolo), koji se sa epistemološke tačke gledišta bavi odnosom globalnog i lokalnog, tvrdeći da su oni nužno povezani, da istorija pokazuje da jedno bez drugog ne mogu, budući da su tokovi koji su doveli do globalizacije potekli iz lokalnih perspektiva. Štaviše, „la interrelación de lo local-global no supone un mundo sin fronteras donde desaparecen las particularidades locales, sino una nueva dimensión de los imaginarios culturales donde se disuelve el nexo conceptual entre cultura y territorio particular“⁸ (Juhász-Mininberg 2009: 166). Minjolo zastupa pluralističku viziju savremenog sveta u kojoj su lokalne dimenzije projektovane u dinamičkoj dijalektici kroz mnogobrojne i raznolike kulturne tradicije, saznanja i diskurse.

Naše istraživanje fokusirano je na književno područje Latinske Amerike, te ćemo u nastavku sagledati tamošnje tokove globalizacije. Treba imati u vidu da je ideološki model ekonomskе, političke i kulturne integracije latinoameričkih zemalja, poznat pod nazivom *panamerikanizam* (*panamericanismo*), nastao nakon oslobođenja većine zemalja od kolonijalne vlasti i Panamskog kongresa 1826. čiji je cilj, na inicijativu Simona Bolivara, bilo stvaranje konfederacije američkih država. Gotovo čitav vek kasnije, 1910., stvorena je *Panamerička unija*, koju je 1948. zamenila *Organizacija američkih država* (OEA) u čijem sastavu je 35 zemalja. Premda su ujedinjene španskim jezikom, zemlje Hispaniske Amerike od kraja XV veka do danas karakteriše osoben, plurilingvistički i multikulturalni saživot, obogaćen stotinama domorodačkih jezika⁹, među kojima po broju govornika prednjače kečua (quechua), aimara, nauatl (náhuatl) i jezik Maja (*Atlas sociolingüístico* 2009: 86). Nekoliko stotina autohtonih jezika Latinske Amerike je izumrlo, neki su na ivici opstanka, ali,

⁸ Međusobna povezanost lokalnog i globalnog ne prepostavlja svet bez granica u kojem nestaju lokalne osobnosti, već novu dimenziju imaginarnih kulturnih elemenata u kojima se razlaže konceptualna veza između kulture i određene teritorije. (Prev. aut)

⁹ Godine 2009. UNICEF je objavio *Sociolinguistički atlas domorodačkih naroda u Latinskoj Americi*. Prema tamošnjim podacima, danas je registrovano 522 naroda i 420 živih jezika (VII). Kako bi ih zaštitiće, Ujedinjene Nacije su 2019. godinu proglašile Međunarodnom godinom domorodačkih jezika.

kako ističe i Noam Čomski, jedno od najznačajnijih postignuća proteklih decenija upravo je revitalizacija domorodačkih kultura i jezika u Južnoj Americi i borba za njihove zajednice i politička prava (2013: 12).

Neminovno je spomenuti i razmišljanja jednog od najvećih erudita Latinske Amerike, Karlosa Fuentesa (Carlos Fuentes), o odnosu hispanskog sveta prema globalizaciji: „Mi smo – možemo biti – mikrokosmos zajedničkog života. Iberoamerički prostor poseduje ogroman kulturni pluralitet. Na osnovu njega, mi učestvujemo u ključnom globalitetu donosimo svom svetu raznolikost da bismo sprečili monolitne dogme“ (Fuentes 2017: 366). Insistirajući na opštem mestu Latinske Amerike – mešanju rasa (*mestizaje*) – i ističući „da je multikulturalnost najveće bogatstvo kontinenta na kojem je rođen“ (Kovačević Petrović 2019: 17), Fuentes za svoj(e) narod(e) tvrdi sledeće: „Mi u procesu globalizacije otkrivamo bogatstvo identiteta u svetu putem odbrane različitosti sveta“ (2017: 366), a kulture Latinske Amerike jednako obuhvataju kreativnu prošlost tamošnjih naroda „i njihovu problematičnu sadašnjost, kao i njihov pristup tehnološkoj budućnosti“ (*isto*, 364).

Hispanoamerička književnost i globalizacija

Kada je reč o uticaju globalizacije na književnost Latinske Amerike, treba imati u vidu činjenicu da je ukazom španske krune roman puna tri veka bio zabranjen na tom području (ali ne i nedostupan), te da je tamošnjim državama tek sticanje nezavisnosti od kolonijalne vlasti u XIX veku omogućilo istinski razvoj literarnog stvaralaštva. Prvi roman nastao na tlu Hispanike Amerike, *Šugavi papagajčić* (*El Periquillo Sarniento*) Fernandesa de Lisardijsa (Fernández de Lizardi), objavljen je 1816. godine u tadašnjem Vicekraljevstvu Nove Španije (Virreinato de Nueva España, 1535-1821), koje je po oslobođenju dobilo današnji naziv: Meksiko. Prvom pripovetkom smatra se „Klanica“ (*El matadero*) argentinskog autora Estebana Ečevarije (Esteban Echevería) iz 1839. godine. Tokom XIX veka istorija hispanoameričke književnosti beleži svega nekoliko istinski značajnih dela, među kojima su: *Fakundo: Civilizacija i varvarstvo* (*Facundo: Civilización y Barbarie*, 1845) budućeg argentinskog predsednika Dominga Faustina Sarmijenta (Domingo Faustino Sarmiento), spev o gaučima *Martin Fijero* (*Martín Fierro*, 1872) Hosea Ernanadesa (José Hernández), roman *Sesilija Valdes* (*Cecilia Valdés*, Kuba 1839, 1882) Sirila Viljaverdea (Cirilo Villaverde) i prvi čileanski roman, *Martin Rivas* (1862), čiji je autor Alberto

Blest Gana. Pojava većeg broja hispanoameričkih pisaca desiće se tek u XX veku, kada na književnu scenu stupe Romulo Galjegos (Rómulo Gallegos), Marijano Asuela (Mariano Azuela), Martin Luis Gusman (Martín Luis Guzmán), Migel Anhel Asturijas (Miguel Ángel Asturias), Agustin Janjes (Agustín Yáñez), Huan Rulfo (Juan Rulfo), kao neposredna preteča *buma*, i drugi. Pritom, treba imati u vidu da globalni termin koji koristimo, izučavamo i predajemo, „hispanoamerička književnost“, zapravo obuhvata devetnaest nacionalnih književnosti španskog govornog područja, i da su mnoge od njih podjednako plodno književno tlo.

Prvi i najuticajniji „globalni“ pisac Latinske Amerike, kako zbog tema kojima se bavio tako i zbog recepcije njegovog dela širom sveta, bio je Horhe Luis Borhes (Jorge Luis Borges, 1899–1986). Bilingvalan od detinjstva zahvaljujući svojoj babi Engleskinji, budući književnik je sa deset godina preveo priču „Srećni princ“ Oskara Vajlda, a sa dvadeset nekoliko stranica Džojsovog dela *Uliks*, prvih na španskom jeziku, za koje je deceniju kasnije izjavio da je to nečitljiva knjiga (Stortini 1996: 209). Borhes nikada nije bio čitalac romana, te stoga nije mogao biti ni pisac te prozne vrste (Stortini 1996: 209). Štaviše, govorio je da je suviše lenj da bi napisao roman, jer bi „u jedan roman trebalo uneti toliko nepotrebnog teksta da bi mi pre nego što stignem do sledeće poglavljia bilo toliko dosadno da ga ne bih mogao završiti“ (Stortini 1996: 208). S druge strane, „la opción por la brevedad es un rasgo esencial de la escritura borgesiana“¹⁰ (Tomassini 2017: XCIX) i upravo kratkom formom Borhes je uklonio sve barijere komunikacije između različitih književnosti, „enriqueció nuestro hogar lingüístico castellano con todas las tesorerías imaginables de la literatura de Oriente y Occidente, y nos permitió ir hacia adelante con un sentimiento de poseer más de lo que habíamos leído, de Homero a Milton y a Joyce“¹¹ (Fuentes 2011: 145). Esencija Borhesovog bogatog opusa sažeta je u nekoliko priča nastalih tokom njegovog najplodnijeg perioda, od kojih povodom ove teme izdvajamo dve: „Vavilonska biblioteka“ (*Biblioteca de Babel*, 1941) i „Alef“ (*El Aleph*, 1945). U prvoj se „univerzum (koji drugi

¹⁰ Odluka da se bavi kratkim formama predstavlja suštinsku karakteristiku borhesovske književnosti. (Prev. aut)

¹¹ Obogatio je naš kastiljanski jezički dom svim zamislivim riznicama književnosti Istoka i Zapada, i dozvolio nam da nastavimo književni put sa osećajem da posedujemo više nego što smo pročitali, od Homera do Miltona i Džojsa.

nazivaju Biblioteka) sastoji od neodređenog, a možda i beskonačnog broja šestougaonih galerija¹² (Borges, 2017: 57). Autor tvrdi da je Biblioteka beskrajna, ona postoji *ab aeterno* i sadrži sve knjige, otkrivajući nam da je savremena književnost deo klasične književnosti, „que es como decir que Dios está en todas partes sin estar en ninguna“¹³ (Cortés 2002: 53). „Alef“, s druge strane, projektuje makrokosmos u mikrokosmosu i najavljuje eru internet tehnologije pola veka pre njene najezde: to je „mesto u kome se nalaze, ne preklapajući se, sva mesta na svetu, viđena iz svih uglova“ (Borhes 1995: 67), beskrajni kosmički prostor odražen u tački prečnika dva tri centimetra (*isto*, 68-69) pohranjenoj u mračnom podrumu. Istina ne prodire u um koji se tome protivi, prosvetljuje nas Borhes, jer „ako su sva mesta na zemlji u Alefu, tamo će biti i sve luči, sve svetiljke, svi izvori svetlosti“ (*isto*, 67).

Strategije koje Horhe Luis Borhes koristi „en muchos de sus cuentos materializan la construcción de un nuevo escenario literario y cultural“¹⁴ (Cedeño 2006: 50). U decenijama koje slede, on će postati i ostati najreferentniji latinoamerički pisac, kako kod pisaca „buma“, tako i kod onih koji će se odreći te tradicije i krenuti svojim putem. Među ovim drugima je i pisac „Mekondo“ generacije Edmundo Pas Soldan, koji će zabeležiti sledeće:

En este gran momento de fuerzas globalizadoras en tensión, los bordes del estado-nación se hallan más erosionados que nunca, y si bien algunos intentan recluirse en un defensivo culto de lo local, algunos novelistas latinoamericanos han preferido acordarse de algo que dijo Borges hace más de medio siglo: nuestro patrimonio es el universo¹⁵ (2002: 64).

---

¹² El universo (que otros llaman la Biblioteca) se compone de un número indefinido, i tal vez infinito, de galerías hexagonales. (Prev. aut)

¹³ Što je isto kao da se kaže da je Bog posvuda, a da nije nigde. (Prev. aut)

¹⁴ U svojim njegovim pričama *materijalizuju* izgradnju nove književne i kulturne scene. (Prev. aut)

¹⁵ U ovom velikom trenutku napetih sila globalizacije, granice nacionalne države su podložniji eroziji nego ikada, i dok neki pokušavaju da se izoluju u defanzivni kult lokalnog, neki latinoamerički pisci radije pamte nešto što je rekao Borges pre pola veka: naše nasleđe je univerzum. (Prev. aut)

„Bum“ hispanoameričke književnosti (1962-1975), nakon osvešćenja, revizije i oslobođenja narativnog jezika, stvorice celoviti, sveobuhvatni roman (*novela total*) koji se pre svega ogledao „u višestrukoj prirodi romana koji predstavlja, istovremeno, stvari koje su se smatrале suprotstavljenim: tradicionalno i moderno, lokalno i univerzalno, imaginarno i stvarno“ (Soldatić 2002: 206). Novi hispanoamerički roman postavio je nove temelje jezika i stvarnosti, usprotivivši se okamenjenim produžecima „lažnih feudalnih temelja hispanoameričkog porekla i isto tako lažnog i anahroničnog jezika“ (*isto*, 177), smatrajući da upravo književnost može da ponudi globalni opis sveta. U prve „celovite romane“ spadaju *Zelena kuća* (*La casa verde* 1966) Marija Vargasa Ljose (Mario Vargas Llosa), *Sto godina samoće* (*Cien años de soledad* 1967) Gabrijela Garsije Markesa (Gabriel García Márquez), *Kobra* (*Cobra* 1972), Severa Sarduja (Severo Sarduy) *Terra Nostra* (1975) Karlosa Fuentesa. Kostarikanski publicista i književnik Karlos Cortes (Carlos Cortés) pak tvrdi da je sa *bumom* umrla univerzalna književnost, a rođena je globalna (2002: 47), koja je u lokalnoj ponudi sagrađenoj na globalnoj mreži stvorila bestselere: knjiga je postala potrošački predmet i deo marketinške ponude (*isto*, 52).

Argentinac Ernesto Sabato (Sábato), jedan od malobrojnih autora koji su književnu karijeru započeli u vreme Borhesovih „globalnih“ priča, a okončali je u XXI veku, u svojim memoarima, odnosno sećanjima i razmišljanjima naslovljenim *Pre kraja* (1998), zabeležiće da „dostojanstvo ljudskog života po svoj prilici nije bilo predviđeno planom globalizacije. [...] To je svet koji živi u izopačenosti, gde malobrojni ubiru plodove zahvaljujući amputaciji života ogromne većine. Uverili su nekog jadnog đavolka da pripadaju Prvom svetu samo zato što mu je dostupno bezbroj proizvoda u supermarketu“ (Sabato 2018: 101). Uticaj globalizacije na književnost po svoj prilici je neposredno vezan za ekonomsko-tehnološki razvoj i tržište, o čemu svedoče i dela hispanoameričkih autora nastala u protekle dve decenije.

Globalna latinoamerička proza XXI veka

Od publikovanja prvog romana do danas, književnost Hispanike Amerike svrstavana je u različite istorijske, društvene i kulturne okvire. Krajem XX veka, to područje doživelo je nove promene, „uslovljene nizom društvenih okolnosti, zasnovanih na neoliberalnoj reorganizaciji ekonomije, kulturnoj globalizaciji i tehnološko-komunikacijskom napretku koji su

odredili pravac u savremenoj fikciji tog podneblja“ (Kovačević Petrović 2015: 123). U nastavku ćemo ukazati na globalizaciju latinoameričke književnosti od Roberta Bolanja do danas, sa posebnim osvrtom na narko-književnost, koja je donedavno pripadala lokalnim okvirima, a u XXI veku poprima globalne karakteristike žanra koji izaziva veliko interesovanje van granica matičnog kontinenta.

Romani Roberta Bolanja (1953–2003) predstavljaju prekretnicu u latinoameričkoj književnosti kakvu je svojevremeno doneo Borhes svojim vanvremenskim pričama, odnosno period *buma* sveobuhvatnim romanima. Ogradivši se od magičnog realizma, kao što je to nešto ranije učinila *Mekondo* generacija na čelu sa Albertom Fugetom (Alberto Fuguet) i Serhiom Gomesom (Sergio Gómez), Bolanjo je 1998. godine, pre nego što će postati slavan, objavio prvi globalni roman nove ere, *Divlji detektivi (Los detectives salvajes)*. Uprkos tome što tvrdi da „The world does not quite fit into a book“¹⁶ (2015: pos. 103), Ektor Ojos (Héctor Hoyos) u knjizi *Beyond Bolaño: The Global Latin American Novel* započinje svoju studiju Borhesovim „Alefom“, jer argentinski pisac upravo u toj priči „grounds the experience for globality“¹⁷ (isto, pos. 143). S druge strane, ovaj profesor Univerziteta Stanford tvrdi da „contemporary authors have replicated this gesturing towards the global, but to date only the Chilean Roberto Bolaño has gained a critical mass of transnational readership“¹⁸ (isto, pos. 150); štaviše, „*The Savage Detectives* is an Aleph“ (isto, pos. 400). U svom blogu – još jednom obliku globalne komunikacije hispanoameričkih autora – meksički pisac i profesor na UNAM-u Horhe Volpi (Jorge Volpi), napisao je da se latinoamerička književnost, kada su se pojavili *Divlji detektivi*, „se hallaba plenamente establecida como una marca de fábrica global, un producto de exportación tan atractivo y exótico como los plátanos“¹⁹ (2013).

Posebnu podtemu književne globalizacije čine nove tehnologije, sveprisutne u prozi hispanoameričkih autora. To je jedna od omiljenih tema

¹⁶ Svet ne može da stane u knjigu. (Prev. aut)

¹⁷ Utemeljuje doživljaj globalnog. (Prev. aut)

¹⁸ Savremeni autori umnogome su se okrenuli prema globalnom, ali do sada je samo Čileanac Roberto Bolanjo uspeo da stekne kritičnu masu transnacionalne čitanosti. (Prev. aut)

¹⁹ Bila je u potpunosti uspostavljena kao globalni brend, izvozni proizvod atraktivn i egzotičan poput banana. (Prev. aut)

bolivijskog pisca i njujorškog profesora Edmunda Pas Soldana (Edmundo Paz Soldán), koji u romanu *Digitalni snovi (Sueños digitales, 2000)* akcenat stavlja na uticaj novih tehnologija na čoveka, u fiktivnom (latinoameričkom) gradu gde je društvo zahvaćeno globalizacijom i potrošačkom groznicom, i pritom neprestano izloženo novim, agresivnim sredstvima komunikacije. Pas Soldanov *Turingov delirijum (El delirio de Turing, 2006)* govori o antiglobalističkim hakerima, rukovođenim novim poretkom stvari: globalizacijom koja je zahvatila sve pore društva i izbrisala sve osobnosti pojedinačnih umetnosti, stopivši ih u jednu, komercijalizovanu i međusobno zavisnu. Ovaj autor se i u za sada poslednjem romanu, *Dani kuge (Los días de la peste, 2017)* bavi sličnim problemima, s tim što je ovoga puta makrokosmos u mikrokosmosu smešten u zatvor, gde na globalnom planu vladaju korupcija i trgovina drogom.

Razmišljajući o sadašnjosti i budućnosti književne Latinske Amerike, Horhe Volpi u članku pod nazivom „Kraj latinoameričke književnosti“ beleži da nacionalnost jednog autora više ne podrazumeva da je on „osuđen da piše o svom okruženju“ i pretpostavlja da će nove generacije pisaca objavljivati romane i priče kako bi se oslobodile predrasuda svoje epohe, a geografske odrednice zamenile žanrovskim i tematskim, budući da „la ficción literaria no conoce fronteras: si ello puede ser visto como un triunfo de la globalización y del mercado es porque no comprende en absoluto la naturaleza de la literatura“²⁰ (Volpi 2004: 41)

U kontekstu ove teme treba spomenuti još nekoliko pisaca koji u svom delu „cultivate the tension between the particular and the general, or the local and the global“²¹ (Hoyos 503), a kojima bi svakako u ovdašnjim naučnim istraživanjima trebalo posvetiti više prostora. To su Sesar Aira (César Aira), Fernando Valjeho (Fernando Vallejo), Horhe Franko (Jorge Franco) i Mario Beljatin (Mario Bellatín), tek u naznakama prisutni u srpskoj prevodnoj književnosti. Aira u svojim (uvek kratkim) romanima kritikuje globalnu kulturu, potrošačko društvo i dehumanizovano tržište. On i Beljatin „recur to conceptualism and performance, respectively, to

²⁰ Književna fikcija ne poznaje granice: to može posmatrati kao trijumf globalizacije i tržišta jedino onaj ko ne uopšte razume prirodu književnosti. (Prev. aut)

²¹ Neguju napetost između posebnog i opšteg, ili lokalnog i globalnog. (Prev. aut)

formulate critical visions of globality²² (Hoyos 2015: pos. 2867), s tim što meksički pisac relativizuje fikciju tvrdeći da je sve istovetno: „dream and reality, fiction and reality; and there is no present, past or future, since everything is written“²³ (López Alfonso 2013: loc. 854).

Okolnosti razvoja savremenog meksičkog romana znatno su drugačije od onih u vreme *buma*: osim masovne kulture koja je posledica globalizovane ekonomije, „it also has had a background, and frequently a topic, what could be called the ‘narcotization’ of the country’s economy and society“²⁴ (De Castro 2013: 614). Narko-književnost (*narcoliteratura, literatura del narco, literatura sobre el narcotráfico*) nastala je krajem XX veka u Meksiku i Kolumbiji, kao potreba da se kroz fikciju progovori o aktuelnom problemu: trgovini drogom. Prvih godina bila je tabu-tema, budući da su protagonisti tih romana bili problematični marginalci: dileri droge, kriminalci, prostitutke, žrtve, dok je danas „narcotrafficking is one of the most revisited transnational phenomenon in contemporary Latin American fiction“²⁵ (Hoyos 2015: pos. 2353). Vremenom se razvila u dva pravca: fikciju i istraživačku prozu, sa podžanrom koji se bavio plaćenim ubicama koji rade za narko-bosove (*sicarios*), naslovljenim *novela del sicariato*. Među sada već brojnim romanima svakako treba izvojiti prve „globalne“ narko-romane kolumbijskih autora: *Bogorodica plaćenika* (*La virgen de los sicarios*, 1994) Fernanda Valjeha i *Rosario Makaze* (*Rosario Tijeras*, 1999) Horhea Franka.

U doktorskoj disertaciji pod nazivom *Meksički roman u eri globalizacije* (*La novela mexicana en la era de la globalización*) odbranjenoj 2013. na Univerzitetu Kompluntese u Madridu, Rosio Martínes Velaskes (Rocío Martínez Velázquez) ukazuje na značaj mas medija, izdavaštva i prevodilaštva u globalizaciji kulture, budući da oni neposredno utiču na međusobnu razmenu kulturnih izraza nastalih u različitim krajevima sveta

²² Pribegavaju konceptualizmu i performansu, kako bi formulisali kritičke vizije globalizma. (Prev. aut)

²³ San i stvarnost, fikcija i stvarnost; i nema sadašnjosti, prošlosti ili budućnosti, pošto je sve napisano. (Prev. aut)

²⁴ Ona takođe ima pozadinu, a često i temu, koja bi se moglo nazvati „narkotizacijom“ privrede i društva u zemlji. (Prev. aut)

²⁵ Trgovina drogom je jedan od najprisutnijih transnacionalnih fenomena u savremenoj latinoameričkoj fikciji. (Prev. aut)

(133). Po njenom mišljenju, „la traducción se vuelve tan importante como la obra misma“²⁶ (134), što su, na izvestan način, tvrdili i Borhes i pripadnici *buma*. Deo tog planetarnog sistema pripada i marketingu, odnosno proizvodnji, distribuciji i konzumiranju književnog dela, iza kojih стоји izdavačka delatnost. S druge strane, Diana Palaveršić ističe značaj filma i telenovela za popularizaciju narko-kulture, gde je narko-bos sve češće prikazan kao junak našeg doba i „model socijalne pokretljivosti u zemljama koje karakteriše socijalna nepravda“ (2014: 111), utoliko pre što „dobar deo privlačnosti narko-telenovela počiva u njihovoј sposobnosti da evociraju mit o socijalnom banditu, arhetipskom i univerzalnom liku“ (*isto*, 117).

U Meksiku je droga neposredno vezana za nasilje i svakodnevno prisutna u mas medijima. Dok je novinarska profesija u toj zemlji postala visoko rizična, književnost je otvorila mogućnost sagledavanja trgovine drogom iz različitih perspektiva, a najpogodnije tlo u oba slučaja je pogranično područje Meksika i Sjedinjenih Američkih Država. U tamošnjoj književnosti sve je više pisaca koji se okreću ovom podžanru, čije su temelje postavili Juri Erera (Yuri Herrera) romanom *Poslovi u kraljevstvu* (*Trabajos del reino*, 2004) čiji je protagonist kompozitor narko-korida, marginalac od rođenja, neobrazovan, ali talentovan za muziku, i Huan Pablo Viljalobos (Juan Pablo Villalobos), koji je za narko-roman *Neću ni od koga tražiti da mi veruje* (*No voy a pedirle a nadie que me crea*) 2016. godine dobio jednu od najprestižnijih španskih nagrada, Premio Herralde.

Zaključna razmišljanja

Latinska Amerika imala je jedinstven put ka globalizaciji, uslovljen političkim, ekonomskim i kulturnim okolnostima devetnaest zemalja u kojima je španski jezik *lingua franca*. Borhes kao prvi globalni pisac tog područja, od *buma* do danas ostao je uzor književnicima koji su se, naročito u svojoj fikciji, bavili fenomenom globalizacije, dok je Roberto Bolanjo doneo novi odnos prema stvarnosti, kako literata tako i čitalaca. S druge strane, brojni autori XXI veka suočavaju se s pitanjem šta danas znači biti latinoamerički pisac, s obzirom na činjenicu da je digitalno doba potrlo razdaljine i podstaklo porast međusobnih uticaja i razmene kultura i informacija. Ipak, tamošnje književnosti – globalno i lokalno – danas obiluju

²⁶ Prevod postaje jednako važan kao i samo delo. (Prev. aut)

priznatim, prevodenim i nagrađivanim autorima, koji kvalitetnim delima predstavljaju univerzalnu i pojedinačnu, fiktivnu i dokumentarističku stvarnost svog vremena. Pored sveopštег prisustva tehnologije u delima današnjih hispanoameričkih pisaca, najosobeniji književni fenomen globalnog karaktera, koji se naročito razvio u Medelinu (Kolumbija) i Sinaloi (Meksiko), jeste narko-literatura, u kojoj je granica između „dobrih“ i „loših“ maglovita, a neretko i izbrisana. Upravo stoga želimo da ukažemo na činjenicu da latinoamerička globalizacija obiluje temama koje bi mogle biti predmet budućih istraživanja: pop kultura, literarna decentralizacija, *Spanglish* kao jedinstven jezički fenomen, teme i položaj hispanoameričkih pisaca koji žive u Sjedinjenim Američkim Državama, a koje su u našoj nauci još uvek nedovoljno prisutne ili sasvim zanemarene.

IZVORI

- Atlas sociolingüístico de pueblos indígenas en América Latina.* (2009). Cochabamba: UNICEF y FUNPROEIB.
- Chomsky, N. (2007). Retrieved December 1st, 2018 from:
<https://www.youtube.com/watch?v=RdYwAXZh0ME>
- Volpi, J. (2013). Los demócratas salvajes. Retrieved November 2nd, 2018 from <http://www.elboomeran.com/blog/12/jorge-volpi/100/>

LITERATURA

- Biron, R. E. (2009). Globalización. In Mónica Szurmuk y Robert McKee Irwin (coord.), *Diccionario de estudios culturales latinoamericanos* (pp. 119–123). México: Siglo XXI editores.
- Borges, J. L. (2017). *Borges esencial*. Real Academia Española, Asociación de academias de la lengua española. Barcelona: Penguin Random House.
- Borhes, H. L. (1995). *Izabrana dela*. Beograd: Draganić.
- Cedeño, J. (2006). Un nuevo Borges: Literatura y globalización en América Latina. *Iberoamericana*, VI, 24, 43–61.
- Cauchant Nuto, J. V. (2016). Language and the novel in globalization. *Conexão Letras* Volume 11, no 16, 83–93.
- Cortés, C. (2002). Narrativa y globalización: el fin de la literatura universal y el hilo de Ariadna. In Jorge Volpi et al., *Desafíos de la ficción* (pp. 45–56). Cuadernos de América sin nombre, No. 7, Universidad de Alicante.

- Čomski, N. (2013). *Snovi i nadanja*. Beograd: Vulkan.
- De Castro, J. E. (2013). México. In Will H. Corral, De Castro, J. E. and Birns N. (Ed.). *The Contemporary Spanish-American Novel: Bolaño and After*, e-book (loc. 554–641). New York, London, New Delhi, Sidney: Bloomsbury.
- Durante, E. (Ed.) (2015). *Los meridianos de la globalización*. Presses universitaires de Louvain.
- Fuentes, C. (2011). *La gran novela latinoamericana*. México: Alfaguara.
- Fuentes, K. (2017). *Zakopano ogledalo*. Novi Sad: Akadembska knjiga.
- Hoyos, H. (2015). *Beyond Bolaño: The Global Latin-American Novel*. Columbia University Press.
- Juhász-Mininberg, E. (2009). Local-global. In Mónica Szurmuk y Robert McKee Irwin (coord.), *Diccionario de estudios culturales latinoamericanos* (pp. 163-168). México: Siglo XXI editores.
- Kovačević Petrović, B. (2019). *Karlos Fuentes u potrazi za identitetom*. Novi Sad: Akadembska knjiga.
- Kovačević Petrović, B. (2015). Bum i novi tokovi hispanoameričke proze. *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* br. 149, 118–139.
- López Alfonso, F. J. (2013). Mario Bellatín. In Will H. Corral, De Castro, J. E. and Birns N. (Ed.). *The Contemporary Spanish-American Novel: Bolaño and After*, e-book (loc. 634–896). New York, London, New Delhi, Sidney: Bloomsbury.
- Martínez Velázquez, R. (2013). *La novela mexicana en la era de la globalización*. (Nepublikovana doktorska disertacija). Madrid: Universidad Complutense.
- Palaveršić, D. (2014). Junaci našeg doba. Lik narko-bosa u kolumbijskim telenovelama. *Treći program* broj 163, 111–131.
- Prokopijević, M. (2015). Globalizacija i kultura. *Globalizacija i kultura*, Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za ekonomska istraživanja, 71–77.
- Sabato, E. (2018). *Pre kraja*. Novi Sad: Akadembska knjiga.
- Soldatić, D. (2002). *Prilozi za teoriju novog hispanoameričkog romana*. Beograd: Filološki fakultet i Kragujevac: Nova svetlost.
- Steger, M. B. *Globalization: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Stortini, K. R. (1996). *Borhesov rečnik*. Beograd: Srpska književna zadruga.

- Tihanov, G. (2000). Cultural Emancipation and the Novelistic: Trubetzkoy, Savitsky, Bakhtin. In *Bakhtin and the Nation* (edited by the San Diego Bakhtin Circle). Lweisburg: Bucknell University Press; London and Toronto: Associated University Presses, 47–67.
- Tomassini, G. (2017). Borges: la opción por la brevedad. In Borges, J. L. *Borges esencial*. Real Academia Española, Asociación de academias de la lengua española. Barcelona: Penguin Random House, XVIX–CXX.
- Volpi, J. (2004). El fin de la narrativa latinoamericana. *Revista de crítica literaria latinoamericana*. Año XXX, No. 59, Lima-Hanover, 34–42.

Vladislava Gordić Petković*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 821.111(73)-32.09 Hemingway E.
82.085.2

KNJIŽEVNO PRIPOVEDANJE I ČITALAČKO ISKUSTVO U NOVOM KULTURNOM KONTEKSTU: *U NAŠE VREME I STARAC I MORE ERNESTA HEMINGVEJA* **

In an attempt to explain why certain books survive over time and maintain their place both in the literary canon and new cultural contexts, the paper will focus on narrative strategies and cultural practices Ernest Hemingway's fiction is working with, and examine the structuring capacity of the narrative in his first and his last published book, as well as the film adaptations of his best-known short fiction. Whereas *In Our Time* is generally acknowledged as an innovative collection of short stories partly because of its prevailing sense of shock and underpinning atmosphere of fear and disgust, *The Old Man and the Sea* was either severely criticized or simply bypassed: although its sense of defeat contradicted the writer's hyper-masculine public image, it was loved by the readers who valued the protagonist's stoicism and patience. Hemingway conveyed complex ideas through ordinary images and invented a relatively simple male world, corresponding to ideas and images found in mass culture products, but inviting a shrewd observation that new generations of readers devote to.

Key words: Ernest Hemingway, narrative, experience, cultural contexts.

Hemingvej i kanon

Funkcije i definicije književnog kanona modifikuju se sa pojavom svakog novog kritičkoteorijskog pristupa književnom tekstu: tradicionalisti poput američkog teoretičara Harolda Bluma zadovoljavaju se time da konstatuju kako je koncept kanona nužnost bez koje „prestajemo da

---

* vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* (Projekat br. III 47020) koji se realizuje uz finansijsku podršku Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

mislimo” (Bloom 1994: 41), dok sa druge strane (i iz druge perspektive) dopire argumentacija one struje teoretičara koja insistira na tome da kanon mora da bude inkluzivan i kulturološki reprezentativan, te da je njegov zadatak (a tako i smisao njegovog postojanja) da artikuliše široki spektar identiteta i kulturni diversitet.

Punih sto dvadeset godina od rođenja i gotovo devet i po decenija nakon prvih objavljenih književnih dela (ostvarenje *Tri priče i deset pesama* objavljeno je 1923. godine, da bi već naredne godine izašlo iz štampe prvo izdanje zbirke *U naše vreme*, čija će menjana i dopunjena izdanja uslediti 1925. i 1930. godine) Ernest Hemingvej predstavlja kompleksnu autorsku figuru čije je stvaralaštvo percipirano na više načina, sa prilično mnogo nesporazuma i nerazumevanja ali i sa očevidnim razilaženjima različitih generacija kritičara u stavovima o tome šta bi bili recepcijски prioriteti tumačenja. Isprva se činilo da će ovaj američki nobelovac ostati upamćen kao pisac šturog, telegrafskog iskaza, kao zastupnik minimalističkog proznog izraza oslojenjenog na biografsku obradu životnog iskustva. Bila je neophodna vremenska distanca i nekoliko interpretativnih zaokreta da bi Hemingvej zadobio status disciplinovanog stiliste čiji je umetnički prosede baštinio ne samo efekte kratke priče kao moderne pripovedne forme koju poetički utemeljuje Edgar Alan Po, nego i uticaje imažističke poezije Ezre Paunda i teorijskih uvida T. S. Eliota. Usmerenost na evokaciju iskustva mnogo više nego na deskripciju, opredeljenje za jezgrovitu sintaksu, sažetost izraza i jednostavnost vokabulara koji su prividnim ukidanjem dramatičnosti zapleta intenzivirali čitalački doživljaj, sve to Ernesta Hemingveja svrstava u red kulturoloških fenomena čiji je uticaj dalekosežan. Da bi objasnili razloge zbog kojih neka književna dela opstaju a druga nestaju sa čitalačkih vidokruga, Robert Skoulz i Nensi Komli koriste pojam „konverzacije u kulturi” („cultural conversation” (Comley and Scholes 1994: ix)): „Opstaju stoga što generacije čitalaca koje dolaze prepoznaju u tim tekstovima sopstvene preokupacije i osećaju potrebu da diskutuju o njima sa drugima, bilo u neobaveznom razgovoru ili u nekom formalnijem kontekstu” (Comley and Scholes 1994: ix). Ono što je čitaocima kod Hemingveja važno, blisko i prepoznatljivo može se odrediti na različite načine: to može biti tematika rata, odnos prema smrti, konsenzus etičkog kodeksa i herojskog podviga, ali to svakako jeste i tema muževnosti, viđenje maskuliniteta kao predstave o snazi, odgovornosti i trpljenju; od odličja s negativnim predznakom, savremeni čitalac uočio bi kod Hemingveja čitavu paletu varijacija u

demonstriranju netolerantnosti prema razlikama, koja se ispoljava ne toliko kao otvorena netrpeljivost koliko kao simptomatičan izostanak kulturološki senzitivne percepcije.

Još pre četvrt veka, Komli i Skoulz konstatovali su da Hemingvej kakvog znamo iz školske lektire više ne postoji, da ga novi kritički konteksti menjaju i preobraćaju, da prizori bola i smrti u njegovoj prozi više nisu tumačeni samo kao svedočanstvo o neupitnom herojstvu, svesnom žrtvovanju, stoicizmu i neustrašivosti, već da su i indikativan simptom intenzivnog iskonskog straha, te da, kada ih tumačimo na dubinskom nivou, govore o skrivenim, ali sve širim naprslinama u oklopu heroja koji više nije pribran ni neustrašiv. Prošavši kroz paradigme tumačenja, od one biografske, preko strukturalističke do poststrukturalističke i kulturno-materijalističke, Hemingvejevo delo postaje označitelj izazova individualnog stvaranja i kolektivnog sećanja na smrt. U popularnoj kulturi, stvaranje i smrt su intrigantni koncepti koji se prepliću i koji uvek iznova aktualizuju opuse kakav je Hemingvejev.

Hemingvej je oblikovao svoj stvaralački kredo u kontekstu iznenadjuće raznorodnih poetičkih uticaja, tako što je mnoge postupke i ideje preuzimao iz širokog spektra umetničkog delovanja, od pisaca i slikara, od predstavnika sopstvene generacije ali i iz prozne tradicije, kako od američkih, tako i od francuskih i ruskih spisateljskih uzora poput Stendala, Turgenjeva i Tolstoja. Koliko se god prozno delo Ernesta Hemingveja nama danas činilo kao inovativna spisateljska intervencija, kao utiranje poetičkog usmerenja modernističke proze dvadesetog veka, toliko je ukorenjeno i u tradiciju literarnog transponovanja specifičnog američkog iskustva, poniklo iz umetničkih imperativa Marka Tvena, Stivena Krejna i prozne tradicije naturalizma, ali i iz filozofije transcendentalizma. Hemingvej je anticipirao prozu američkog minimalizma koja je dominirala sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, i radikalizovanje njegove poetike vidljivo je u pripovednim postupcima Rejmonda Karvera, kratkim pričama iz ranog perioda stvaralaštva En Biti, opusima Frederika Bartelmija, Ričarda Forda i Meri Robinson, kao i kod drugih američkih pripovedača koje odrednica minimalizma možda ne opisuje dovoljno pouzdano ali koji jesu bili uzor minimalistima, poput Džonija Čivera, Džeroma Dejvida Selindžera ili Normana Mejlera. Za Hemingveja, pisanje je proces koji zahteva brižljivo utemeljivanje jedne strukture, već i stoga što je bio nesklon kitnjastom stilu, smatrajući da je proza arhitektura a ne unutrašnja dekoracija; odupire se

artificijelnoj verbalizaciji zato što veruje da prava vernošć književnosti može da se iskaže samo ako se brižljivo odabrani prizori predstavljaju koncizno i telegrafske, tako da značenje i smisao sugerisu, a ne da ih eksplikiraju. Hemingvejeva verbalna redukcija temelji se na autorskoj odluci da se događaj, iskustvo i emocija moraju dočarati i evocirati umesto da se prepričavaju i opisuju. Prečutkivanje u tekstu ne ukazuje ni na kakvo osiromašenje, već demonstrira umeće da se dopre do suštine. Opredeljenje realističkog piscu za sažetost i intenzitet često može da bude načelna odluka koja se u stvaralačkoj praksi izneverava, no uglavnom ga inicira egzistencijalna napetost proistekla iz pokušaja da se umakne zarobljavanju u okvirima sopstvene autobiografije ili pozajmljenih uzora.

Surovosti ratnog pohoda i grube sportske igre u Hemingvejevoj prozi samo su do krajnosti dovedena iskušenja čovekove egzistencije: borba na ratištu predstavlja zaoštren vid sazrevanja, prihvatanja životnih neminovnosti i osvedočenja o interakciji prirodnih i društvenih zakona, matrice čijim se prihvatanjem postaje formirana i odgovorna ličnost. Hemingvej se bavi odnosom između junaka i indiferentnog univerzuma u kom su izvesni jedino nasilje, bol, stradanje i smrt, univerzuma u kom nema pravedno raspodeljenih kazni ni zasluga i u kom je junak prinuđen da kao svoje najjače (a neretko i jedino preostalo) oružje upotrebi instinkt. Upravo odnos junaka i univerzuma povezuje dela *Unaše vreme* i *Starac i more*, a taj odnos obuhvata i mukotrpni proces uspostavljanja pravila borbe i trpljenja, otpora i mirenja; to je više nego jasno vidljivo u radikalizaciji tehnike jukstapozicije, kakva je upotrebljena u pričama s početka spisateljske karijere, i u impresivnom kontinuitetu naracije, koji Hemingvej ostvaruje u poznom periodu stvaranja.

Čitalačko iskustvo i spisateljska iskušenja

Ostavimo li po strani sporno, ne samo laičko, predubuđenje da je kratka priča neka vrsta stvaralačkog oduška, da je njen nastanak blagotvorna posledica dužeg i ozbiljnijeg pripremanja za rad na romanu, na Hemingvejevom primeru uviđamo da je pisanje kratke priče i zanatski i umetnički zahtevan zadatak. Predstaviti na suženom prostoru setu, depresiju, uznemirenost i nostalgiju nimalo nije jednostavno, kao što nije jednostavno ni dosledno realizovati formalni eksperiment čiji je cilj da se stvori alternativa kanonizovanim temama i postupcima.

Predmet Hemingvejevog dela su inkongruencije, verbalne, stilske i tematske koliko i one etičke i ideološke: zaokuplja ga ispitivanje nesklada između onog razumskog dela našeg bića što nedvosmisleno osuđuje zlo, i animalnog aspekta čovekove prirode koji je spreman da se povinuje zlu kao vrhovnom principu amoralnog univerzuma. Deo Hemingvejeve stvaralačke misije posvećen je nastojanju da uskladi zakone delovanja realnosti i mašte, te tako i sopstvenu biografiju kreira kao taktički osmišljen nastavak umetničke poetike, uspostavlajući stvaralački princip koji pereklo izmišljenog traži u stvarnosti tako što ukazuje na derivativnu prirodu spisateljske invencije. Hemingvejevu prozu karakteriše egzistencijalna napetost koja nije tek posledica ambicije da se fikcionalizuje autentično iskustvo, nego je, upravo suprotno, proistekla iz autorovog pokušaja da pobedi određenja iz autobiografije, tim više što su ga za proživljena ratna iskustva vezivala intenzivna sećanja na stradanje, bol i strah, prizori mrtvih i ranjenih tela. Tematizovanje straha, usamljenosti i melanholijske u svetu koji je pust i tud, komforna skučenost u minimalističkom izrazu (istovremeno paradoksalna i logična), baratanje bezvoljnošću, rezignacijom i selektivnim slepilom junaka koji su uvek nedorečeni postala su važna određenja Hemingvejevog stila: važnija od verbalizacije je sugestibilnost, a važnija od eksplikacije je evokacija. Eliptičnost rečenice združena je sa direktnošću pogleda, sa potpuno nesofisticiranim nastojanjem da se čitalac suoči sa realitetom, i da iza pustoši predela i turobnih usamljenika prepozna neulepšan prizor čovekove sudbine.

Posve neočekivano, autobiografski motivi mogu da se povežu sa širom tematikom iz socijalnog spektra, što možemo da vidimo u Hemingvejevoj retko analiziranoj kratkoj priči iz zbirke *U naše vreme*. Priča teško prevodivog naslova „Nekakav kraj“ (The End of Something), vremenom je postala svojevrsna okosnica ekokritičkog pristupa književnom tekstu, pa čak i ekofeminističkog. Ekokritika ispituje odraz životne sredine u književnom delu, posmatrajući fenomen zagađenja okoline sa kulturološkog, tehnološkog, egzistencijalnog i etičkog stanovišta. U kontekstu savremenih kritičkih čitanja, ekokritički pristup sučeljenim uticajima prirode i kulture shvata se i kao pokušaj da se ta dihotomija prevaziđe. Ekokritika govori i o neravnopravnosti ekonomskom razvoju čija su posledica siromaštvo i neravnopravnost, ali i o biosferi, s namerom da pokaže kako se sve odnos prema zemlji, vodi i vazduhu tematizuje u književnosti, te tako, čak i kad se ne bavi političkim značenjem fenomena kao što su demografske eksplozije i

genetski inženjering, u prvi plan ističe kontroverzan uticaj čoveka na okruženje. Tako se iz ekokritičke perspektive, pored rane proze Ernesta Hemingveja, mogu čitati ostvarenja velikih anglofonih pisaca devetnaestog i dvadesetog veka: Volta Vitmena, D. H. Lorensa, Dikensa, Melvila, Hotorna, Toni Morison i Vilijama Foknera. Svi su ovi stvaraoci slikali poguban uticaj industrijalizacije na prirodu, socijalne i psihološke promene koje nastupaju sa dolaskom modernizacije i novih tehnologija, fokusirajući se na otuđenje čoveka od prirode u duhovnom i metafizičkom značenju tog pojma.

U priči „Nekakav kraj” prikaz ekonomskog propadanja gradića Hortons Bej (do kog je dovela eksploracija šuma zarad proizvodnje drvne građe) poslužio je kao uvod u temu raskida emotivne veze Nika Adamsa i njegove verne prijateljice i partnerke Mardžori. Grad je osiromašio pa opusteo onda kad su prirodni resursi iscrpljeni, ali se u priči uništavanje prirode predočava kao nužnost i kao očekivana posledica ljudskog delovanja. Tradicionalistima među tumačima poput Šeldona Grebstina, kojima se čini da se i eksploracija prirode i zasićenje emotivnom vezom odvijaju neumitnim prirodnim tokom, suprotstavljaju se ekofeminističke interpretacije koje se oslanjaju na kulturnu geografiju, i koje Hemingvejevu kratku priču smatraju elegijom, tužbalicom koja žali kako za prirodnom lepotom jednog predela, tako i za iščezlom ljubavi.

Hemingvejeva sklonost poetici sažimanja može se objasniti stvaralačkim postavkama dvoje pisaca koji mu, na prvi pogled, nisu bili preterano slični: jedna bi bila Fleneri O’Konor, koja smatra da se u dobroj priči mora naći sve što je „bitno za glavni tok iskustva” (O’Connor 1984: 93), a da pisac mora da efekte ostvaruje pokazivanjem umesto kazivanjem, i to tako što će „pokazivati ono što je konkretno” (O’Connor 1984: 98). Prikazivanje se može ostvariti jedino efikasnom selekcijom detalja i upotrebo sugestivnog jezika, a oboje vodi sažimanju u kom nema gubitka značenja. Henri Džejms je upozorio da su rizici sažimanja ogromni, „jer ništa nije manje razumljivo od lošeg skraćivanja koje, ako ne uspe da prenese sve što je nameravalo da prenese, znači manje nego ništa” (James 1956: 190). Svi se pisci ipak slažu da sažimanje nije delotvorno ako je pred nama jezik koji je apstraktan, odviše formalan ili lišen strasti, pa O’Konor kaže da je „prvo i najčevidnije odličje književne proze to što stvarnost predstavlja pomoću onog što se može videti, čuti, osetiti čulom mirisa ili ukusa, dodirnuti” (O’Connor 1984: 91).

Dok je zbirka kratke proze *U naše vreme* ocenjena kao inventivan stvaralački poduhvat već po objavljuvanju, kritička recepcija poslednjeg Hemingvejevog dela *Starac i more* nije konzistentna u proceni umetničkih, poetičkih i spoznajnih dometa u kratkom romanu koji je do danas popularan i čitan. Najfrekventnija tumačenja romana *Starac i more* teže da obuhvate smisaoni i spoznajni potencijal ovog dela, pa su uglavnom imala za cilj da se kroz reference na konkretnu graničnu situaciju u kojoj se obreo glavni junak obrate apstraktnoj ravni značenja. Otud su tumačenja romana objavljenog 1952. godine u velikoj meri hrišćanski intonirana, njihova istraživanja i zaključci mahom govore o čovekovoj istrajnoj a neravnopravnoj bici protiv sila prirode i sila prinude koje su uvek za korak ispred njega, o metaforičkoj opasnosti, figurativnom izazovu.

Među Hemingvejevim kritičarima vlada mišljenje da starac Santjago nosi „težak teret simbolike Hrista” (Wilson 1977: 369); skorena krv na Santjagovom licu, njegove ruke prepune žuljeva i rana, njegovi izbrazdani dlanovi, kao i masivni jarbol koji nosi na leđima samo su neke od referenci na Hristovo raspinjanje na krst. Hemingvejev protagonista deli Hristovu agoniju koliko i njegov triumf, iako su identifikacija sa Božjim Sinom i tumačenje simbolike u tom svetlu podložne daljem neslaganju tumača. „Umesto heroja s kodeksom”, piše Dž. R. Wilson, „koji je nihilistički univerzum prihvatao manje-više pasivno, i čiji je jedini napor bio pokušaj pomirenja s tom mračnom perspektivom putem ličnog prilagođavanja, ovde srećemo inkarnaciju heroja koji doseže smisao, ne samo lični nego i univerzalni” (Wilson 1977: 373). Kritičari poput Stivena Skota uvereni su u održivost tumačenja koje Santjagovu misiju povezuje sa pisanjem, te da su ajkule koje oglođu Santjagovu lovinu simbol kritičara rešenih da rastrgnu književni tekst. Skot takođe ukazuje na poreklo imena Santjago (Sveti Jakov, jedan od dvanaestorice apostola), inače ime sveca-zaštitnika Španije, kao na dodatni dokaz da je Santjago arhetipski junak, apostol i ribar (Skot 2007: 76). Majkl Kalver i Dženis Birn ukazuju na utemeljenje zapleta u sferi autobiografskog tako što dovode u vezu *Starca i more* sa Hemingvejevim pomorskim iskustvom i plovidbom brodom „Pilar”. Ketlin Morgan identificiše tragove uticaja usmene književnosti i homerskog epa, dok Stiven Skot Hemingvejevo delo povezuje i sa Šeherezadinom petom pričom o Sinbadu iz *Hiljadu i jedne noći*.

Jedna od tajni dugotrajne popularnosti dela *Starac i more* svakako se krije u privlačnosti mora kao sveprisutnog književnog motiva koji je i više

od toga, kao i svaki motiv koji otelovljuje egzistencijalni životni izazov. More utelovljuje pitanje fizičkog opstanka i etičke odluke, iskušenje kakvo se stavlja pred telo i duh istovremeno, ali ništa manje i prisustvo božanskog, odnosno nemerljivih i nespoznatljivih sila koje svojom proizvoljnošću i nepredvidljivošću delovanja umanjuju ulogu pojedinca u svetu. Uznemirujući i izazovni beskraj morske površine predstavlja možda i najvažniji motivski, tematski i značenjski pokretač svih kritičkih čitanja koja će pokušati, s manje ili više uverljivosti, da kontekstualizuju Hemingvejevo poslednje delo u jednakom uzbudljivom i jednakom izazovnom beskraju interpretacija.

„Mačka na kiši“: istorijski i kulturni konteksti

Prisustvo mora kao simbola i okruženja vidljivo je i u ranoj Hemingvejevoj prozi. Priča „Mačka na kiši“, objavljena 1925. u zbirci *U naše vreme*, posvedočiće kako kontekstualizacija čitalačkog iskustva upravo na primeru izolovanih delova Hemingvejevog opusa može da rezultira novim uvidima. Lične procene, tumačenja i značenja ukazaće da recepcija dela, ma koliko bila kanalisana biranim kritičkim ili biografskim izvorima u kojima neretko tragamo za razjasnicama, u velikoj meri počiva na kulturološki oblikovanoj percepciji čitaoca.

U priči „Mačka na kiši“ dosadan, tmuran i depresivan dan na italijanskoj obali suptilno je kontrastiran sa reminiscencijama na Veliki rat, pre svega slikama prostora. Blizu hotela u kom jedan od junaka, Amerikanac Džordž, leži i čita dok njegova supruga ispituje svoj odraz u ogledalu i izgovara čežnjiv monolog o svojim željama nalazi se gradski park u čijem je središtu spomenik poginulima u ratu. Nije nevažno pomenuti da je Hemingvej ovu priču pisao u februaru 1923, kada je sa suprugom Hedli boravio u gradu Rapalu, u hotelu „Rivijera Splendid“. Hemingvejevi biografi utvrđuju da hotel, koji i danas radi pod imenom „Rivijera“, čuva uspomenu na Hemingveja, precizno navodeći čak i broj sobe u kojoj je pisac boravio dok je pisao „Mačku na kiši“ (Neele 2000: 102).

(Auto)biografski kontekst može u čitalačkom iskustvu funkcionišati na različite načine, zavisno od vremenske i geografske distance između čitalaca i dela, vremena u kom teče recepcija dela i vremena u kom delo nastaje. Interpretacija životnih detalja može obuhvatiti elemente ekonomije koliko i kulturoloških razlika ili emotivnih odnosa. Primera radi, u vreme

kad je bračni par Hemingvej doputovao u Rapalo, pisac je bio bez stalnog izvora prihoda a njegova supruga Hedli ostala je u drugom stanju uprkos upozorenjima lekara da je trudnoća rizična po njeno zdravlje. Čitalac može da nagada kako je usled zdravstvenih i finansijskih neizvesnosti neka vrsta letargije i krize nastupila u piščevom braku, pa se odrazila ne samo na oblikovanje likova i način njihove komunikacije, nego je potkrepljuju i izvanknjževni argumenti koji ne moraju imati direktne veze sa tematikom priče. Hemingvej u pismu Gertrudi Stajn more kraj Rapala opisuje kao „slabo i tamno“ (weak and dull; Baker 1981: 79), iz čega se moglo zaključiti kako je priroda sumorna, ambijent jednoličan te da, shodno tome, ni akterima ovakvog zimskog letovanja nije moglo biti naročito ugodno. Slika „slabog“ mora izuzetno je neobična: kao da ukazuje na projekciju piščeve emotivne rezignacije na sile izvan ljudskog dosega i poimanja. Kritička tumačenja priče „Mačka na kiši“ nisu, međutim, davala prostora metafizici ni misticizmu, čak obratno. Slike jednoobraznog, kišom nakvašenog pejzaža, parka, okolnih zgrada, obližnjih kafea sa stolovima sa kojih se cedi voda naveli su većinu kritičara da se usredsrede na traganje za simbolima plodnosti i ženske seksualnosti, no turobno prisustvo ratnog spomenika u parku opominje da je značenje ambijenta mnogo više u doslihu sa prizorima i raspoloženjima koja nalazimo u Eliotovoj *Pustoj zemlji* nego sa bilo kojim drugim referentnim književnim tekstrom. Telegrafska sažetost i reporterska objektivnost nedramatizovanog sveznajućeg pripovedača možda neće u prvi mah čitaocu dovoljno jasno nagovestiti koliko je za razumevanje priče važno da se logički i smisleno povežu detalji predočeni u eksterijeru.

Koliko su elementi prostornog organizovanja priče važni ukazuje i prisustvo spomenika, koji figurira u Hemingvejevoj prići; kako pominju tumači „Mačke na kiši“ (Neele 2000), izradio ga je Đačinto Pašuto u čast italijanskih vojnika palih u Prvom svetskom ratu, a svečano je otkriven 30. jula 1922, pola godine pre piščevog boravka u Rapalu. Ovaj komemorativni objekat trebalo je da predstavlja dramatičan simbol nedovršenih života i neispunjениh očekivanja: sve one neostvarene želje i sanjarenja o skladnom porodičnom gnezdu koje izgovara mlada Amerikanka kontrastirane su sa surovo okončanim životima vojnika u čiju čast je postavljen spomenik. „Mačka na kiši“, međutim, sučeljava, uz pomoć spomenika kao moćnog simbola, i odnose koje gradimo prema životu i umetnosti. U uvodnom delu priče saznajemo da, kad je vreme lepo, slikari sede u parku ispred svojih štafelaja i slikaju panoramu ispred sebe, dok stanovnici okolnih mesta dolaze

da odaju počast palim žrtvama. Kontrast između onih koji reprodukuju lepotu prirode s jedne i čuvara sećanja na ratna stradanja s druge strane uokviruje priču o želji za promenom jedne mlade žene koju nedramatizovani pripovedač predstavlja samo kao Amerikanku, „američku suprugu“ ili pak kao „američku devojku“. Mlada žena ne sagledava istorijsku perspektivu, već samo ličnu i intimnu, sve dok njenu pažnju ne privuče mačka koja se pod jednim od stolova obližnjeg kafea skriva od kiše. U senci spomenika, žena, u samostvorenom kontinuumu večite sadašnjosti, vidi pokislu životinju te reši da, ako ne može da udovolji sebi, bar nju dovede na udobno mesto: spasavanje će biti neuspešno jer će mačka otici neznano kud pre nego što mlada žena uspe da stigne do nje, čime se akcentuje ironični antiklimaks priče, koji ukazuje da ispunjenje želja uvek izmiče, i da pojedinac nije kadar da upravlja ni onim okolnostima u svom okruženju za koje bi se moglo misliti da se daju kontrolisati lako i bez napora. Svestan da nema prave promene u domenu našeg uticaja, ni promene istorije ni promene sopstvenog života, Džordž je jedan od onih junaka koji delaju samim svojim nedelanjem: on samo čita, krijući se iza knjige i od slike istorije i od imperativa ličnog života, od posleratne letargije, od ekonomске neizvesnosti. Iako je Hemingvej američku umetničku dijasporu kritikovao, pretvarajući je i u predmet satire, ne bi je mogao uverljivo predstaviti da nije sopstvenu autobiografiju upotrebio kao figuru čitanja i tumačenja jedne epohe, suočavajući različite percepcije sadašnjosti i budućnosti delom i kao razlike u rodnim identitetima, što tumačenja priče samo još više usložnjava.

U kontekstu čitalačkih predznanja i očekivanja, biografski, istorijski i kulturološki detalji mogu ostvariti epifanijski efekat, koliko i biti svesno zanemareni, ostavljeni po strani. Estetski vakuum u koji čitalac ponekad i potpuno nesvesno pokušava da smesti Hemingvejevo delo posledica je, u velikoj meri, dugog perioda biografskih tumačenja njegove proze. Ipak, prostorno i vremensko pozicioniranje pišćeve inspiracije i motivacije otvara nove puteve čitanja, koji mogu delovati neizvesno i rizično, ali uvek iznova obećavaju sagledavanje dobro poznatih prizora u potpuno drugačijem svetlu.

Medijska kontekstualizacija Hemingvejevog dela

Da je Hemingvejevo delo poslužilo kao pokretač i medijskim čitanjima, posvedočić i dva primera ekranizacije njegove proze koji ne govore samo o tome da autorska persona (makar i nevoljno) pristaje da inicira i one izazove koji nisu striktno čitalački ni hermeneutički. Ovde se

nećemo baviti ekranizacijama Hemingvejevih romana i priповести, zbog toga što duže pripovedne forme imaju mnogo veće adaptativne potencijale nego kratke priče samim tim što nude više materijala za dramatizaciju. Za pričama se poseže ređe, delom i stoga što su kratke priče žanrovski predodređene na strukturnu i tematsku svedenost koje ne daju mogućnosti dalje redukcije u preradi za scenu ili filmsku traku.

Scenaristi i reditelji koji su se poslužili Hemingvejevom kratkom prozom tragali su za zalihamu nerečenog u vizuelnim potencijalima oskudnih, reporterskih opisa predela i kamernih prostora. Favorizovanje dimenzije prostora, bilo enterijera bilo eksterijera, u vizuelnim medijskim čitanjima Hemingveja nadograđuje strukturu priče naoko suvišnim i nemotivisanim detaljima, ali i detaljima koji se pokazuju kao funkcionalni.

Reditelj Pavle Vučović, koji je na Filmskom festivalu u Kanu 2007. godine osvojio treću nagradu takmičarske smotre Sinefondasion za studentski film „Minus“ (2006), prepoznao je dramski kvalitet Hemingvejeve priče „Bregovi kao beli slonovi“. Adaptacija literarnog predloška u ovom slučaju podrazumevala je temeljne intervencije u prostoru, ne samo prilagođavanje kulturnoj paradigmi Srbije, nego i promenu registra i atmosfere. U Vučovićevom scenariju radnja se ne dešava u Španiji, niti po vrelom danu, nego u planini okovanoj snegom (film je sniman na Tari), a junaci svedene, telegrafske replike preuzete iz Hemingvejeve priče izgоварaju dok se voze automobilom kroz snežni predeo. Atmosferu karakteriše tajanstvo, iščekivanje, napetost i pretnja, mnogo više nego u Hemingvejevoj priči, gde pripovedač kao okom kamere posmatra svoje nervozne i mrzovoljne protagoniste dok čekaju voz za Madrid. Vučovićevi junaci voze se automobilom kroz predeo koji je tih i beo, čime se postiže jasnija sugestija na naslov priče „Bregovi kao beli slonovi“, a potom borave u snegom okovanoj planinskoj kućici do koje ne dopire signal mobilne telefonije. Najpre ih zaustavlja životinja koja im pretrči put (kratko zamračenje u kadru), da bi se osećanje pretnje i tajanstva nastavilo kroz neartikulisane zvuke koji dopiru iz šume, na koje intenzivno reaguje devojka, nakon što otkrije u kućici fioku sa dečjim plišanim igračkama. U lutanju kroz šumu, za koje nismo sigurni da li je san ili java, devojka se suočava sa vučicom koja od pogleda ljudi želi da sačuva svoje mlade i na kraju filma, kad se nakon njenog povratka u kućicu uspostavlja prividni red, odluka o ishodu njene trudnoće ostaje neizgovorena.

Reditelj je odlučio da odnos dvoje mladih ljudi postavi kao neverbalizovani sukob rodnih imperativa: vulgarnog materijalizma s muške, i prihvatanja odgovornosti sa ženske strane. Temelj konflikta je abortus, reč koja se u Hemingvejevoj priči prečutkuje, kod Vučkovića se takođe ne pominje, ali se iz dijaloga na početku filma jasno uviđa da predstojeća operacija ne može biti ništa drugo do kiretaža. Vučković je svoj doživljaj Hemingvejeve priče objasnio na sledeći način: „Najdirektnije, minus označava temperaturu, vremenske uslove u kojima se odvija radnja filma u šumi na snegu. Drugo, minus predstavlja i hladne odnose među likovima, njega prema njoj. Treće, ovaj minus je i matematički, označava umanjenje, gubitak deteta.” (Lakić 2007)

Svodeći Hemingvejevu nerečenost u šesnaest minuta filmskog pripovedanja i premeštajući simboliku dublje u pejzaž, u nepristupačan brdoviti i snegom prekriveni predeo i u dimenziju oniričkog, Vučković je mudro izbegao neuspех američke spisateljice Džoan Didion koja je u filmskom scenariju sačinjenom po istom predlošku atmosferi leta i Španije dodala mnoštvo detalja iz piščeve biografije, pretvarajući Džig i Amerikanca u transparentne biografske projekcije Ernesta Hemingveja i njegove prve supruge Hedli Ričardson. Kratki film na osnovu ovog scenarističkog predloška u okviru omnibus projekta „Muškarci i žene: priče o zavođenju” režirao je Toni Ričardson 1990-te, a Hemingvejeve arhetipske junake na peronu stanice u Španiji igrali su Džejms Vuds i Melani Grifit.

U scenariju Džoan Didion (sačinjenom u koautorstvu sa Džonom Gregorijem Danom) insistira se na rekonstrukciji ambijenta i mizanscena, naznačeno je vreme i mesto radnje (Španija 1925.), ali su Hemingvejevi protagonisti lišeni elementarne jednostavnosti i enigmatičnosti koju imaju u priči. Njihova imena su Robert i Hedli, a muškarac se devojci sve vreme obraća nadimkom Heš. U uvodnim kadrovima devojka juri u toalet zbog mučnine a muškarac hita da pošalje telegram izdavaču koji mu duguje novac. Dijalozi preuzeti iz priče dopunjeni su referencama iz piščevog života, a metafora belih slonova i apsinta dopunjene su značenjima koja su publici razumljivija, kao što je pominjanje Pariza i seksa, ali su ubaćeni i snovi o lepoj kući iz priče „Mačka na kiši”, kao što se pominje i grad Rapalo. Junaci su svedene biografske projekcije, jednodimenzionalni i eksplicitni u iskazivanju želja i namera: muškarac se decidirano određuje kao neko ko ne želi dom i porodicu, ali je spreman da poštuje devojčinu želju da rodi dete; predočen je kao bezosećajni umetnik čija umetnost

parazitira na realnom iskustvu, i junakinja mu kaže kako će i upravo proživljeno iskustvo čekanja voza i razgovora o abortusu on pretočiti u priču koju će ona jednom negde, s nekim drugim, čitati.

Vernost Hemingvejevom predlošku očituje se kako u vizuelnim detaljima eksterijera, u slici slici železničke stanice i bregovitom predelu, tako i u fokusiranju na lice junakinje, i u pogledu unezverene i tužne Melani Grifit sagledavamo svu neizrečenu dramatiku konflikta. Nažalost, kamери i fotografiji nisu domašile replike: scenario je sistematski razgradio sve upečatljive odlike Hemingvejevog stila, minimalizam je pretočen u detaljnu eksplikaciju, demistifikovan u niz označitelja koji su zaplet pretvorili u konvencionalni dramski sukob sa viškom dijaloga i odsustvom akcije i vremenske progresije. Lik muškarca koji partnerku nagovara na abortus predstavljen je kao gorka i neveština parodija Hemingvejeve autorske persone, oličenje narcisoidnosti i nesigurnosti u isti mah, ali je u Robertu predstavljen i strah od konačnosti, od velikih odluka i velikih promena.

Obe medijske adaptacije pokazuju kako koje sve zamke vrebaju skrivene u predlošku, tako i gde će se isprečiti opasne granice koje je veoma rizično prekoračiti. U oba slučaja, konverzacija sa Hemingvejevim delom u koju stupaju reditelji i scenaristi ukazuje na preokupacije kulture koja komunicira sa delom iz književne tradicije tako što pokušava da demontira univerzalnost poruke zarad partikularnog interesa jednog medijskog ili kulturnog trenutka. Medijska čitanja, od pozorišnih i radiofonskih verzija do filmskih i digitalnih, ukazuju na to da je korpus kanonskih dela pred mogućnošću da postane galaksija decentralizovanih i nehijerarhizovanih tekstova, gde dramatizaciji nije cilj da istražuje početnu spisateljsku intenciju, nego da otvori prostor za medijske prerade koje će poslužiti jednom kulturološkom trenutku.

Recepcijski prioriteti tumačenja Hemingvejeve proze ukazuju na sve blagodeti i rizike njegovog stila i postupka: fokusiranost na evociranje iskustva mnogo više nego na deskripciju, opredeljenje za jezgrovitost izraza i elementarnu jednostavnost vokabulara, praćeno prividnim manjkom dramatičnosti u zapletu, s jedne strane su intenzivirali čitalački doživljaj, a sa druge medijska čitanja doveli u rizičan disbalans. Sve nevolje i prepreke u interpretacijama ipak samo pojačavaju čitalačku zaokupljenost Hemingvejevim delom, pa možemo sa sigurnošću reći da ovaj pisac i dalje

pripada onom malom broju kulturoloških fenomena čiji je uticaj uistinu dalekosežan.

LITERATURA

- Baker, C. ed. (1981). *Ernest Hemingway: Selected letters, 1917-1961*. New York: Scribner's, 1981.
- Bennett, W. (1988). The poor kitty, and the padrone and the tortoise-shell cat in 'Cat in the rain'. *Hemingway Review*, VIII (1), 26–37.
- Bloom, H. (1994). *The Western canon: The books and school of the ages*. New York: Harcourt Brace.
- Bloom, H. (2008). *Ernest Hemingway's The old man and the sea*. New York: Infobase Publishing.
- Comley, N. & R. Scholes. (1994). *Hemingway's genders: Rereading the Hemingway text*. New Haven and London: Yale University Press.
- James, H. (1956). The story-teller at large: Mr. Henry Harland, In: *The American essays of Henry James*, Leon Edel (Ed.). New York: Vintage, 186–193.
- Lakić, D. (2007). Horor i melodrama. *Politika*, 12. V 2007.
- Neel, Coleman H. (2000). The war monument in 'Cat in the rain': Then and now. *Hemingway Review*, XIX (2), 102.
- O'Connor, F. (1984). *Mystery and manners*, In: Sally and Robert Fitzgerald (Eds.). New York: Farrar Straus.
- Scott, S. (2007). Santiago, Scheherazade and somebody: storytelling from Hemingway to Barth. *Mattoid* LV,: 74–88.
- Wilson, G. R. (1977). Incarnation and redemption in *The old man and the sea*, *Studies in Short Fiction*, XIV/4, 369–373.

Bojana Vujin*

UDC: 821.111-31.09 Gaiman N.:316.75

Ivana Đurić Paunović**

Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

ROADTRIPPING THROUGH TIME AND THOUGHT IN NEIL GAIMAN'S *AMERICAN GODS*: MYTHOLOGY, FOLKLORE, AND POPULAR CULTURE

Cultural expression does not necessarily mean high art, which is particularly important today, when popular culture often reaches the same, if not greater heights, as its esteemed institutional counterpart (McRobbie 1995). All art, it can be argued, stems from the same mythological and folkloric thought, which still shapes mass culture and its products to this day. Contemporary British author Neil Gaiman often tackles these cultural issues in his works, starting with the iconic comic book *The Sandman* (1989–1996). Gaiman's interest is metatheoretical, and he explores it both thematically and formally. In his critically acclaimed novel *American Gods* (2001), he leads his reader through the Baudrillardian Americana, a simulacrum made of mythologies old and new, folklore and media, trying to discover what shapes our reality. The authors of this paper join his endeavours, exploring at the same time the meta ways in which popular and high culture intermingle in this novel and why this unique combination works so impressively.

Key words: *American Gods*, mythology, Neil Gaiman, popular culture, postmodernism.

The universe is made of stories,

not of atoms.

Muriel Rukeyser

---

* bojana.vujin@ff.uns.ac.rs

** ivana.djuric.paunovic@ff.uns.ac.rs

Introduction: We Owe it to Each Other to Tell Stories

The theoretical crisis of storytelling, exemplified by the discussions and disagreements among both authors and theorists about whether or not it is possible – or indeed, necessary – to tell an actual story within a literary narrative has been a recurring phenomenon in the twentieth century thought (Meretoja 2014). Even though the postmodern approach seems to have been in favour of story, as opposed to, as composer John Williams once described atonal music, “a cacophony of excess modernism” (*A Conversation with the Masters*: 2011), cultural snobbery has never completely stopped looking down upon those works whose primary appeal lies in the story they tell, and not their narrative strategies. This division into “popular” and “literary” fiction, whereby the former is more interested in the tale it tells than in the way that tale is told is nothing more than myopic gatekeeping, as, to borrow Oscar Wilde’s words (2007: 3), “books are well written or badly written. That is all.” It is therefore particularly refreshing when an author such as Neil Gaiman, whose work blurs the already murky lines between high and low culture, proudly declares, “I believe we owe it to each other to tell stories. It’s as close to a *credo* as I have or will, I suspect, ever get.” (Gaiman 2018: 16).

Though at the forefront of this idea, at least in the eyes of the general reading public (since he is one of the authors who go out of their way to actually engage with their audience), Gaiman is by no means either a pioneer, or a sole crusader of the storytelling’s big comeback. For the last several decades, the telling of stories has been gaining relevance, not only in narrative arts such as literature, but in humanities and social sciences as well. With the rise of postmodern theory, there appeared a kind of awareness that the teleological proclivities of grand narratives had silenced many of the subjects whose stories simply did not fit the prescribed matrix. The dominant narratives of a culture speak more of that culture’s ideological positions than of the reality as experienced by different groups, especially those considered underprivileged or deemed socially unacceptable. Therefore, instead of relying on established theories and tastes, researchers have engaged in a sort of fieldwork. In gender studies, or age studies, for example, individual stories have become important as a document and a testimony of “the local spheres of meaning,” in Gubrium’s well-known phrase (2001: 21-22). Since the categories that constitute identity are fluid and unstable, theory needs to

be especially careful when describing, and prescribing, normative paradigms. So, what about *mos maiorum*, while learning of our spiritual origins? It can be argued that the rarely tested power of our forefathers' stories came under scrutiny with the twentieth century's passion for epic fantasy. The Bakhtinian "vast dialogue" of various streaks of memories preserved in myths, folklore and customs seems a legitimate source for creative imagination in the mid-century period. The works of Tolkien and C. S. Lewis, for instance, seem to both criticise and extol the mythologies of yore, leading their readers on heroic journeys through fun-house mirror versions of their own world(s). Though their mythopoetic settings belie their own privileged professorial, androcentric, Christian-informed worldviews, they still manage to pull the veil off the archaic grand narratives of mythology and reveal the humbugs of patriarchy behind the curtain, if unwittingly. Later works, such as G. R. R. Martin's *A Song of Ice and Fire* (at the moment, arguably, the most popular series of books in the world; an ambitious mythopoetic/historiographic project started in late 20th century, and hopefully completed within the next decade or so) seem to give even more credence to this notion. Martin's companion pieces, only laterally connected to his main story (*The World of Ice and Fire* or the newest addition to the world, *Fire and Blood*), provide an excellent example of this, as they are paratexts that openly show the reader how both mythology and history are created by the privileged few, and how everything is merely a story waiting to be recognised as such.

Gaiman does not write epic fantasy, but nevertheless goes even further in this unmasking of mythology's sacred and untouchable guise, instead embracing the story at the heart of it. This unashamed joy in making up tales by combining all sorts of influences is what makes Gaiman a quintessentially postmodern writer. His deeply rooted love for storytelling can be followed all the way back to his literary beginnings in the 1980s, when he wrote such bizarre gems as the official biography of the band Duran Duran and the companion book to Douglas Adams' *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy*, before moving on to original fiction that combined different genres and formats. This refers not only to various poetic and prose styles, but also disparate media, such as comic books, films and television series, which taught Gaiman how to advance a narrative in such a way as to make it both compelling in terms of story, and stylistically challenging for the reader/viewer. Some of the better received revamped *Doctor Who* (2005-)

episodes, like “The Doctor’s Wife”, were penned by Gaiman, and he also adapted Studio Ghibli’s modern classic *Princess Mononoke* (1997) into English, effortlessly transposing Hayao Miyazaki’s visionary ecological fantasy into a story that could be enjoyed by a spiritually challenged Western audience. His latest forays into television include adaptations of his works *American Gods* and *Good Omens*, the latter of which he co-wrote with Terry Pratchett. Apart from this, Gaiman is also a talented audio narrator, and has consequently appeared as the literal voice behind many of his works that have been adapted for the radio or produced as audiobooks. As of January 2019, his latest project is teaching an online MasterClass on the Art of Storytelling.

The Sandman in particular showcases this multidiscoursivity, especially in its original run (DC Comics, 1989-1996), when, according to Duncan and Smith (2009: 16), it worked as “a sustained literary effort in a mainstream comic book,” attracting “both praise from the mainstream media and new adult readers for comic books,” and thus, “perhaps even more than *Maus*, [...] enhanced the credibility of the medium because no one could deny that this was indeed a comic book.” Focusing on the titular character, Morpheus, or Dream of the Endless, Gaiman explores an oneiric dreamscape (variably called Dreaming, Dreamworld or Dreamtime) that is at times separate from, at times intertwined with our so called “reality”, enriching his story with numerous allusions to cultural heroes, villains and artefacts, from Cain and Abel to William Shakespeare to Christopher Marlowe to G. K. Chesterton to *Paradise Lost* to Gothic fiction to American superhero tradition and beyond. *The Sandman* accomplishes the dual task of, on the one hand, being an exciting and timeless tale of dream and adventure, and on the other, of illustrating the essential postmodernity of Gaiman’s work, as it shows that there are no precious genres or formats, and that literary allusion and intellectual pursuit are not something limited to The Cultured Few, but a storytelling staple that can be applied to any work, high and low alike. Gaiman continues to challenge this quasi cultural divide, not only by creating thoughtful works masquerading as genre fiction, but also by mixing formats and existing as an actual authorial entity outside the diegetic realm, as he is extremely active on various social media (Twitter, Tumblr, Instagram), where he often converses with his readers, answers their questions and reblogs their content. It is obvious that Gaiman has mastered

the art of being a storyteller in the twenty-first century, which, in the Aristotelian phrase, truly abhors a vacuum.

Bridging another divide is Gaiman's status as a British author living in America, which makes him both native and foreign. This double perspective adds an element of duality and estrangement to some of his works, most notably *The Graveyard Book* (2008), *Coraline* (2002), and *American Gods* (2001). While the duality is more obvious in the first two examples, which, as children's books, almost by definition deal with the questions of identity and self, they also highlight the difficulty of growing up by emphasising the sheer uncanniness of the adult world, in a way reminiscent of Lewis Carroll's classic *Alice* books, with an added dose of horror. *American Gods*, by comparison, achieves estrangement primarily through its protagonist, Shadow Moon, who is not only faced with, as Marvel hero Dr Strange would put it, things hitherto undreamt of, but has also just been released from prison and now sees the world differently, as if for the first time. The road trip he undertakes with his new employer, Mr Wednesday, thus exposes the unrealness of America in a similar way it does for the foreigner Humbert Humbert in Nabokov's *Lolita* or outcasts Sal Paradise and Dean Moriarty in Kerouac's *On the Road*. The idea of America as a conglomerate of real and unreal, high and low, informs much of Shadow's (and the reader's) adventure in *American Gods*, and opens up a possibility of a Baudrillardian interpretation of it, which will be mentioned in more detail later on. For now, however, we shall focus on the story itself.

This is a Bad Land for Gods: The Divinity of *American Gods*

The story of *American Gods* is rather straightforward, at least at first glance: protagonist Shadow, who has been serving time for aggravated assault, is released from prison a few days earlier than he was supposed to have been, as his wife Laura has suddenly died in a terrible car accident, and he is allowed to leave early to go to her funeral. On the way home, he meets a man who introduces himself as Mr Wednesday, and ends up working for him. Except that the story is *not* as straightforward as that, and Shadow soon finds himself in a Nietzschean eternal recurrence of worship and twilight of the gods – Mr Wednesday is, as his name implies, an incarnation of the Norse god Odin, and many of the other characters that appear in the novel turn out to be deities as well, some of them old, some of them new, all of them whimsical and none of them all that well-meaning. As Baeber and Luria

succinctly put it, “at once a classic road trip story and an epic adventure, the novel makes [us] re-examine the American landscape and the landscape of myth and legend. Gaiman provides a new map for once familiar territory.” (Baeler, Luria & Yuen 2012: viii).

The gods that populate Gaiman’s America are not really American, not completely, because, as Mr Wednesday points out early on in the novel, “Nobody’s American. [...] Not originally. That’s my point.” (Gaiman 2002: 105) They come from all over the world: they’re West African (Anansi), Egyptian (Horus and Anubis), Slavic (Czernobog, the three Zoryas), Celtic (Mad Sweeney, the Moririgan), Norse (Odin and Loki), Assyrian (Bilquis)... The novel’s main narrative is interrupted from time to time by the episodes entitled “Coming to America”, which depict the various deities’ arrival to the New World, going back in time all the way to 14,000 B.C, when the ancient Asian tribes crossed the Bering Sea and became the people we today know as Native Americans, bringing with them the spirit god Nunyunnini, represented by a mammoth skull. Paying closer attention to these digressions yields an interesting discovery: the primary myth-bearers are women. Belying the usual androcentric and misogynist idea that the oldest profession is prostitution, Gaiman makes sure to depict the true oldest profession of women, that of storytellers and priestesses. Furthermore, these stories are removed from the central narrative not only in that they are self-contained episodes that explain the origin of the gods whose exploits we witness in other digressive episodes entitled “Somewhere in America”, but in that they are also stylistically different from the main plot. Take, for example, the story of how a lowly Cornish girl named Essie Tregowan came to America in the eighteenth century and brought with her the belief in faeries, piskies, spriggans, and other spirits native to Celtic mythology: the “accomplished shoplifter” (Gaiman 2002: 95) who ends up in Newgate and is then sentenced to transportation to the colonies is a deliberate intertextual nod to Defoe’s *Moll Flanders*. This is Gaiman’s way of telling us that the power of stories, the power of myths, lies in their familiarity, in their endless retelling, and thus it comes as no surprise when this stipulation is later all but spelled out in the diegesis of the novel: without worshippers, without sacrifices, without *storytellers*, these gods will die.

The American gods are not the only versions of themselves in *American Gods*: as Shadow will learn by the end of the novel, just because

the Mr Wednesday he knew is dead, it does not mean that all incarnations of Odin are dead as well, as can be seen here (in Gaiman 2002: 586-587):

The old man said, “I do know you, boy.”

“You do?”

“You and I, we have walked the same path. I also hung on the tree for nine days, a sacrifice of myself to myself. I am the lord of the Aes. I am the god of the gallows.”

“You are Odin,” said Shadow.

The man nodded thoughtfully, as if weighing up the name. “They call me many things, but, yes, I am Odin, Bor’s son,” he said.

“I saw you die,” said Shadow. “I stood vigil for your body. You tried to destroy so much for power. You would have sacrificed so much for yourself. You did that.”

“I did not do that.”

“Wednesday did. He was you.”

“He was me, yes. But I am not him.”

America, thus, is seen as a place where everything is recreated – it has no original myths, nor folklore, nor culture to it. It is a place that mixes old and new, and the only thing that can be said to be truly American is the land itself. Throughout the novel, Shadow glimpses a vision, a man with the head of a buffalo, aflame. When he finally manages to talk to him, he finds out that this is not yet another bloodthirsty god: “Are you a god”, asked Shadow. The buffalo-headed man shook his head. [...] ‘I am the land,’ he said.” (Gaiman 2002: 549). The land is thus the only true original, the last thing that remains, but also the thing that transforms everything and is itself endlessly transformed. America is seen as a place of possibility, but also of limitations. As Bossert (in Bealer et.al. 2012: 47) points out, “this American struggle between liberty and its limits is at the heart of Gaiman’s novel.” This America, as Shadow mentions towards the dénouement (in Gaiman 2002: 538), is:

[...] a bad land for gods. You've probably all learned that, in your own way. The old gods are ignored. The new gods are as quickly taken up as they are abandoned, cast aside for the next big thing. Either you've been forgotten, or you're scared you're going to be rendered obsolete, or maybe you're just getting tired of existing on the whim of people.

Rosenbaum (in Bealer et. al. 2012: 45) mentions that, unlike the gods of the ancient pantheons, Gaiman's gods are loners, who sometimes do live in small nuclear families (e. g. the Slavic and Egyptian gods), but overall do not form vast communities, which serves as proof of their essential Americanness: they are determined to make it on their own, following the American ideal of the right to pursue happiness as individuals. This, more than anything else, gives them their distinct New World identity and makes them unique, disparate from the original Old World(s) incarnations. Shadow himself turns out to be a perfect example of this: at the end of the novel, both he and the reader find out that he too is a (demi)deity, Mr Wednesday's son, a version of Balder, who was known for his beauty, mildness, and prophetic dreams. The most important story about Balder is the story of his death, which puts into motion the chain of events that will bring about Ragnarok, the prophesied destruction of Asgard. As Norse mythology is eternally cyclical, following the pattern of death and resurrection, Balder too is destined to be reborn in a New World. In *American Gods*, Shadow, the quintessentially American version of Balder, dies and is brought back to life, and his resurrection ends the "two-man con" run by Wednesday (Odin) and Low Key (Loki). Later on, on his visit to Iceland, Shadow encounters another version of Odin, which implies that the whole story will inevitably be repeated, following Nietzsche's idea of eternal recurrence, whereby "the events of this life repeat themselves an endless number of times in eternally looping circles of the same" (Baeler et. al. 2012: 147). As the Egyptian cat-goddess Bast tells Shadow earlier on in the novel, "Not only are there no happy endings, [...] there aren't even any endings." (Gaiman 2002: 483) And so, even though Shadow might have put an end to one particular round of destruction, the cycle will inevitably start anew, somewhere, sometime.

In his travel diary, *America*, Baudrillard (1989: 30) states that the people of the New World are "like shadows that have escaped from Plato's cave". The shadow symbolism is highly encompassing, but still one cannot help but wonder if Shadow, the character, drew somehow on this depiction.

After leaving the cave, and finding oneself in the world, there is no knowledge of previous existence that comes easily or already prepared. Only in the moments of rare inspiration, or shock, do we get the glimpse of what “has been of yore”. The lack of knowledge does not abolish our need to search for origin, to explain the reality in terms of previous paradigms. What is more, in the American condition of utter unrootedness, Baudrillard (1989: 8) mentions a Puritan obsession with origins, “an obsession with finding a niche, a contact, precisely at the point where everything unfolds in an astral indifference”. Everybody likes to know how everything started. Duration in time offers a kind of substance, even it is a false one. Therefore, in a situation with no mythologised beginning, every incarnation of old gods and god-like creatures is welcome. Those incarnations make a suitable parallel to Baudrillard’s simulacra: away from the real (the original) to the point of vanishing, they acquire a life and meaning of their own. By the end of the second millennium of western civilization, people are not willing to let go of the imagination that feeds their souls and keeps them at bay with reality, no matter how paradoxical it may seem. Simulation here refers to a continuation of a beginning that has never even existed in the New World. This is why all options are open, and all beliefs in all their incarnations are allowed. As Laura Moon, Shadow’s dead-and-not-dead wife, puts it, “in this sorry world, [...] the symbol is the thing” (Gaiman 2002: 528).

From Valhalla to Marvel: New Gods, Mythology and Popular Culture

Lest it be implied that *American Gods* is a grim tale of religious zealotry and the emptiness behind the American Dream, it should be pointed out that the novel is abundant with humour (though, admittedly, mostly of the black variety). It is also unapologetically aware of the sheer ridiculousness of its premise, of the “closet deities” who are “pretending to be something that they are not, living secretly among the humans of twenty-first century America, as if they are ordinary humans too.” (Baeler et. al. 2012: 24). There is a certain comic book quality to this idea, an undeniable campiness that lies behind the scenario of ancient gods Clark Kenting their way through life in contemporary America. Angela McRobbie (1995: 1-23) mentions this postmodern multitude of experiences, the “instantaneity of communication” that made Baudrillard so afraid of cultural catastrophe and inevitable implosion, pointing instead to the beauty and playfulness of the seemingly banal, and to the rich camp sensibility that informs so much of

our everyday culture. She suggests that “the superficial does not necessarily represent a decline into meaninglessness or valuelessness in culture” (McRobbie 1995: 4).

This attitude is directly proven by Gaiman’s choice and treatment of New Gods in the novel: Media and technology (anthropomorphised as Technical Boy) are not used, as they so often unimaginatively are, as fodder for cheap attacks on the Millennial generation, but are instead recognised as true deities on par with all the Odins and Czernobogs our ancestors once deemed all-important and all-powerful. It is not by random happenstance that Media first speaks to Shadow in the form of Lucy Ricardo from the iconic TV series *I Love Lucy* (1951–57): television is “the principal storyteller in contemporary American society” (Allrath & Gymnich 2005: 1), and the stories that have been woven through its tapestry have profoundly changed not only our understanding of culture, but also the process of storytelling itself. There is no essential difference between the old and the new (shown best by the fact that the leader of the New Gods, Mr World, who is supposed to represent Globalisation, turns out to actually be Loki in disguise); they are both, just like the faeries in *Peter Pan*, kept alive only by the human belief in their existence, their power, and their glory. Once that belief is gone, so are the gods, as can be illustrated by the following quote (in Gaiman 2002: 536–37):

People believe, thought Shadow. It’s what people do. They believe. And then they will not take responsibility for their beliefs; they conjure things, and do not trust the conjurations. People populate the darkness; with ghosts, with gods, with electrons, with tales. People imagine, and people believe: and it is that belief, that rock-solid belief, that makes things happen. [...]

There were old gods in that place [...] He knew them all.

He recognized the new ones, too. [...]

Shadow felt sorry for them all. [...]

They were afraid that unless they kept pace with a changing world, unless they remade and redrew and rebuilt the world in their image, their time would already be over.

Throughout the novel, Gaiman shows again and again that it would be a spectacular missing of the point if we were to bemoan the fact that the glorious deities from Olympus and Valhalla have been replaced not only by the petty criminal versions of themselves, but also by the protean images of celebrated banality. The danger lies not in the embrace of the superficial, but in the abandonment of the idea that there are things worth bestowing belief upon. Divinity can – and does – exist even in the seemingly mundane.

Nowhere is this more easily observed than in the mythology behind *American Gods*. Far from being the sole domain of high culture and academia that it has been reduced to in our times, mythology was originally a pure expression of folk thought, of communal magic transformed into stories. Myths are not only records of our ancestors' attempts to understand the world around them, but also tales, consciously planned as entertainment and thoughtfully shaped into art. *American Gods* reads as a mythic tale, but one that is aware of its status as entertainment. And no wonder, because the concurrent existence of the deities of many different pantheons, who all have multiple incarnations and share a lot of history together resembles a complicated comic book multiverse, similar to those published by Marvel and DC Comics. In the introduction to his *Norse Mythology*, Gaiman mentions that his “first encounter with Asgard and its inhabitants was as a small boy, no more than seven, reading the adventures of the Mighty Thor as depicted by American comic artist Jack Kirby, in stories plotted by Kirby and Stan Lee and dialogued by Stan Lee’s brother, Larry Lieber.” (Gaiman 2017: xiii) Gaiman later moved on to Roger Lancelyn Green’s retellings of the Norse myths, and then to the *Prose* and *Poetic Edda*, which depict the adventures of Thor and Loki in slightly more complicated terms, without the Kirbyesque splash of futuristic colour, but the idea that ancient deities can exist in the contemporary world, can choose to conceal their true identity behind thoroughly mundane pseudonyms like Thor’s famous alias Donald Blake, and can interact not only with regular people, but other superheroes and otherworldly creatures as well, permeates the entirety of *American Gods*. Mr Nancy, Mad Sweeney, Czernobog and Whiskey Jack may not be The Avengers, but the very idea that they all exist in the same world and team up to defeat the New Gods definitely resembles a storyline that might have happened in one of the many timelines of the Marvel Universe.

This might seem superficial, but only according to outdated modes of cultural gatekeeping. If a group of stories manages to convey a particular

idea in an interesting and entertaining way, and if by doing that it connects innumerable audiences across the globe, who is to say that it is not true art? Rosenbaum concludes that “we could look at *American Gods* [...] as pure allegory the way that many myths function, and it does work on that level. But it’s also more complex than that.” (Baeler et. al. 2012: 50) This complexity manifests itself precisely in the way the story is told, and in the *insistence* on the fact that the story *be* told. According to the epigraph of this paper by the poet Muriel Rukeyser, the universe is made of stories, and “in the storyworld of *American Gods*, the universe is *made* from thoughts, information, monads, and as the human mind absorbs experience and manufactures understanding, it gives birth to gods.” (Baeler et. al. 2012: 56) The postmodernity of Gaiman’s style takes mythological references and turns them into a pastiche; however, this is not to be seen as something depthless or negative. This kind of pastiche is a deliberately and lovingly sculpted art form that manages to subvert established norms of cultural expression, abound in critical potential, and work as entertainment as well. This makes *American Gods* a rare bird indeed.

Conclusion: A Land of Dreams and Fire, a Post-Script

The metonymical flame of the buffalo-headed man describes America as “a land of dreams and fire” (Gaiman 2002: 246). The fire does not harm Shadow, though it shapes him – as the literal flames might as well create literal shadows – but the dreams often consume him. It is in those dreams that he realises the truth of the matter, that “it’s a two-man con. [...] It’s not a war at all” (Gaiman 2002: 514). Having understood this, Shadow can now put an end to the conflict between the old and new gods, and to their sacrifice of self and others in service to the self. This, however, does not mean that the cycle will not repeat itself anew, as has already been mentioned. “Under eternal recurrence,” Kempner states, “this life is all there is, but it never goes away” (Baeler et. al. 2012: 147).

If we were to step away from the story, we too would realise an important lesson, probably the only one Gaiman can be said to be actively trying to teach us. In *Norse Mythology*, he says that “the joy of myths”, “the fun” of them, “comes in telling them yourself – something I warmly encourage you to do, you person reading this. Read the stories in this book, then make them your own” (Gaiman 2017: xviii). This is the formula that he employs in *American Gods* as well: by being told and retold countless times,

myths change, evolve, and take on lives of their own. As a place comprised of many different histories, folklores, and mythologies, America is an ideal environment for this kind of universe-shaping storytelling. Gaiman's old gods are not carbon copies of their original versions, but new incarnations informed by myriad of influences, not least of which are countless pop-cultural references and moments. His new gods were developed in America, built on dreams and fires, fated to be destroyed and reborn again. His world, just like Mr World, may be just a mask created by the ultimate trickster and lie-smith, Loki, but it does not mean that it is not a world that can be considered worthwhile in its own right, with the mask eventually even becoming, not the only reality there is, but one of many, equally interesting realities. In Gaiman's view, myth is something intrinsically tied to humanity, not because it explains the universe we belong to, but because it, like that universe itself, is made of stories. In the postmodern world, where we are too often tempted to complain about the lack of meaning, *American Gods* may serve as a reminder that there are always options: whether they come from ancient beliefs, television icons, or the inner otherworldliness, whether they are culturally sophisticated or merely campy and fun, stories are the myths that keep the universe going.

REFERENCES

- A conversation with the masters: The empire strikes back 30 years later.* (2011). Retrieved January 17th 2019 from <https://www.youtube.com/watch?v=fTaDQkVlw1w>
- Allrath, G. & Gymnich, M. (eds.). (2005). *Narrative strategies in television series*. New York: Palgrave MacMillan.
- Baudrillard, Jean. (1989). *America*. London – New York: Verso.
- Bealer, T., Luria, R. & Yuen, W. (eds.). (2012). *Neil Gaiman and philosophy: Gods gone wild!* Chicago – LaSalle: Open Court.
- Duncan, R. & Smith, M. (2009). *The power of comics: History, form and culture*. New York – London: Continuum.
- Gaiman, N. (2002). *American gods*. New York: HarperTorch.
- Gaiman, N. (2017). *Norse mythology*. London – New York: Bloomsbury.
- Gaiman, N. (2018). *Fragile things*. London: Headline.
- Gubrium, F. (2001). Narrative, Experience and Aging. In G. Kenyon, P. Clark & D. B. De Vries (eds.). *Narrative gerontology: Theory, research and practice*. (pp. 237–272). New York: Springer.

- McRobbie, A. (1995). *Postmodernism and popular culture*. London – New York: Routledge.
- Meretoja, H. (2014). *The narrative turn in fiction and theory: The crisis and return of storytelling from Robbe-Grillet to Tournier*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rukeyser, M. (1968). The Speed of Darkness. Retrieved January 17th 2019 from <https://www.poetryfoundation.org/poems/56287/the-speed-of-darkness>
- Wilde, O. (2007). *The picture of Dorian Gray*. New York: Signet Classics.

Hargita Horvat Futo*

Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 371.3::82

82:062.1

INTEGRACIJA LOKALNIH KULTNIH MESTA U NASTAVU KNJIŽEVNOSTI**

The revival of literature teaching means one of its big challenges for the 21st century school, since the social and educational prestige of the subject have been equally affected in the last decades. The literature lesson to function as a hermeneutical situation with appropriate environmental enrichment, it has to be made true to life, and on account of this, the teachers have to infiltrate digital devices and databases into teaching, such as the Internet, creative writing, contemporary literature, popular register, gamification, project method, methodology and toolbar of drama pedagogy, and opportunities of experience based on literary acquisition. Performativity is one way of revival of literature teaching, making literature near to body and communal, experience-like encounter with literature (the contact of sociability and literature; drama pedagogy and literature; writer-reader meetings, theatre-going, visiting places of cult and interactive museums, concert, show, slam poetry and literature teaching). The museums have now become determining institutions of lifelong learning; enable experience-like reception of the curriculum. By integrating the results of cult research and literary museology into education new perspectives open in the field of literature teaching. The study exemplifies through an actual example, that of the example of the Gion Nándor Memorial House, established in 2010 in Srbobran, how can museum attendance and literature teaching be connected, and how does a Hungarian lesson become experience-, activity and problem centric by visiting places of cult.

Key words: experience based literature teaching, performativity, festivalisation, local cult, literature museology.

---

* horvathfuto@ff.uns.ac.rs

** Studija je nastala u okviru projekta *Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi* (br. 178017) Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Nastavnici književnosti i na početku 21. veka tragaju za novim putevima, metodama i strategijama koje će im pomoći da poboljšaju kvalitet svog rada i uslove rada u učionici i van nje. Trude se da kod učenika (digitalnih urođenika koji su rođeni u jeku informacijskog doba, okruženi su digitalnom tehnologijom i žive u "digitalnom svetu") razviju veštine i sposobnosti, da im prenesu znanje, koje će im omogućiti da brzo i efikasno komuniciraju, da se izraze, da čitaju sa razumevanjem, „da se intenzivnije i sa više razumevanja odnose prema istoriji, kulturi i uopšte prema ljudima” (Füzfa 2016: 13). Balaž Fizfa, stručnjak u oblasti obrazovanja u Mađarskoj je, uz pomoć svog stručnog tima, sažeо korake koje obuhvata reforma nastave književnosti i predstavio ih u jedanaest tačaka: postavljanje savremene književnosti i graničnih oblasti književnosti koje doprinose da se ta književnost bolje prouči i tumači u vodeću ulogu (kulturna multimedijalnost), primena najnovijih tehnomedijiskih kulturnih tehnika i interneta, raznolikost organizacionih oblika rada, susret sa književnošću putem kolektivnog doživljaja (festivalizacija), intertekstualnost, hipertekst-navigacija, refleksije i odgovaranje na izazove „sharing culture”, „copy-paste culture” (hipertekstualnost) itd. Autor, pored svega, ističe i performativnost: „Telo, neposrednost i književnost; kolektivnost i književnost; dramska pedagogija i književnost; susreti sa piscima, posete pozorištu, odlazak na kulna mesta, interaktivne posete muzejima, koncerti, veze između show-a, slam poetry-ja i nastave književnosti” (Füzfa 2016: 24).

Studije koje se bave odnosom festivalizacije i nastave književnosti ističu da treba iskoracići iz uloge pasivnog primaoca poruka i iskusiti kolektivne dinamične prostore, prisustvovati (sa učenicima) manifestacijama kao što su masovna recitovanja u flashmob-stilu. Nekada davno to su bili logorska vatra i bardovi, danas rock koncerti, festivali, ali i festivali poezije (Bodrogi 2016: 72). Čas književnosti ponekad treba pretvoriti u festival, kako bi se razbili dnevna rutina i ozbiljnost, što se može postići u učionici, ali i iskorakom iz uobičajenih okvira učionice, posetom kulnih književnih mesta, događaja i učestvovanjem na različitim proslavama.

Rezultati istraživanja kultova u poslednjoj četvrtini veka integrисани су i u nastavu književnosti. Prema tumačenju Jožefa Takača (Takács 2002: 1534) istraživanje kultova je interpretacijska praksa koja smatra da svetu

književnosti ne pripadaju samo tekstovi i njihovo čitanje, nego i ono što Paul de Man naziva spoljnom politikom književnosti: autorski imidži, predmeti, aktivnosti i mnogi drugi oblici korišćenja kulture.

O samooblikovanju Endrea Adija možemo puno toga saznati iz načina na koji su slikane njegove fotografije, i kako je te fotografije koristio; funkcionisanje lokalnog kulta Đule Juhasa može baciti svetlo na neke važne posledice kulturne topografije tadašnje mađarske književnosti; pažljivo proučavanje jedne jedine lokacije na dan posle Adijeve smrti (sobe sa samrtnim krevetom) može mnogo otkriti o sociokulturalnim pokretima sveta u kom je pesnik živeo poslednjih nedelja svog života. Istraživanje ovih nekanonskih oblasti često ili skoro uvek odvodi istoričara književnosti u neku drugu naučnu oblast, a obično i u više njih (Takáts 2002: 1538).

Istraživanje kultova omogućuje interdisciplinarna proučavanja, njegov materijal prevazilazi granice nauke o književnosti i dodiruje srodne nauke kao što su teorije o nacionalizmima, istraživanje sećanja, antropologija političkih poteza, etnička geografija (Takáts 2005: 46), i omogućuje prelaz ka istraživanju kanona i istraživanju identiteta (Lakner 2005: 11). Lajoš Lakner pitanje odnosa kanona i kulta tumači iz više perspektiva: ukoliko smatramo da kanon određuje „koji kulturni proizvodi imaju neospornu vrednost za neku zajednicu koja interpretira/tumači dela” (Szegedy-Maszák 1992: 120), onda su kult i kanon sinonimni pojmovi. Ako, pak, kanon shvatamo kao neizbežni uslov svakog tumačenja, a kult „prekriva dela” (Szegedy-Maszák 1992: 125), onda se ova dva pojma ne poklapaju, tačnije, kult se čini kao razbujali kanon. Lajoš Lakner kao sličnosti kanona i kulta ističe da oba imaju značajnu funkciju u stvaranju i očuvanju identiteta. Omiljeno sredstvo im je pisanje udžbenika. I za kanonski, i za kultni interes se vrednost, značaj i značenje njihovih normi i heroja razumeju sami po sebi, ne treba dokazivati njihovo važenje ni u vremenu, ni u prostoru. Razlika među njima manifestuje se na sledeći način: kanon je pre svega prečutna zaliha znanja koja se uvek nalazi u pozadini, dok kult zahteva aktivnost (Lakner 2000: 148–173). Postojanost kanona uvek zavisi od institucija koje im daju ugled, a s druge strane su institucije kulture (od biblioteka do škola) nezamislive bez važećih, opšteprihvaćenih kanona. Škola, takođe, spada među institucije koje afirmišu kanon: „Institucije utvrđuju kanone i prenose ih u usmenom ili pismenom obliku. Nastavno gradivo, sekundarna literatura i prevodi u značajnoj meri mogu doprineti tome da ukus postane rigidan” (Szegedy-Maszák 1992: 129).

Spomen-kuće kao značajne institucije kulturnog sećanja i kulturnog turizma takođe utiču na formiranje književnog kanona: književne spomen-kuće, koje su se širom Mađarske većinom osnivale pedesetih–šezdesetih–sedamdesetih godina prošlog veka, uzdižu autore u „kanon” kolektivnog sećanja, a o tim autorima se uopšteno može reći da oni, kojima je uređena spomen-kuća, možda ne u istoj meri, ali i dan-danas čuvaju svoje mesto u kanonu istorije književnosti (Gulyás i H. Bagó 2016: 102).

Mesto sećanja: Spomen-kuća „Nandor Gion”

Istoričar Pjer Nora smatra da, pošto sećanje više nema pravo okruženje [*milieux de mémoire*], onda ima njegove objektivizirane, apstraktne forme, odnosno mesta [*lieux de mémoire*]: „Muzeji, arhivi, groblja i zbirke, praznici, jubileji, ugovori, zapisnici, spomenici, hramovi, društva, svi su oni kameni međaši jednog prošlog vremena, iluzije večnosti. *Lieu de mémoire*-e stvara i održava osećaj da više ne postoji spontano sećanje. Pošto se ova dela kojima se čuva sećanje više ne dešavaju prirodno, potrebno je stvarati arhive, održavati jubileje, organizovati praznike, držati oproštajne govore i zabeležiti dešavanja” (Nora 1999: 142). Funkcija „*lieu de mémoire*” je da spreči zaborav, da učini besmrtnim. Istaknuti francuski stručnjak istraživanja sećanja o odnosu prošlosti i sadašnjosti kaže da mi nismo naslednici jedne davne prošlosti, čiju smo kulturnu baštinu dobili gotovo formiranu i sada je koristimo u nepromjenjenom obliku, nego mi kao učesnici sadašnjosti, u procesu permanentne interakcije, osvajamo „prošlost” i oblikujemo je u skladu sa datim političko-kulturno-estetskim konsenzusom (K. Horváth 1999: 136). Mesta sećanja (spomen-kuće, spomen-muzeji, spomen-izložbe, spomen-sobe) važni su elementi autorskih kultova. Ono što, između ostalog, određuje njihovo osnivanje jeste lokalno sećanje: „Njihovo prisustvo, odnosno postojanje je oduvek zavisilo od snage lokalne zajednice. Snaga je uvek značila neku lokalnu snagu. Jednog učitelja, jednog marljivog mesnog istoričara, eventualno volju saradnika županijskog muzeja” (Praznovszky 2012: 21). Spomen-kuću „Nandor Gion” u Srbobranu stvorili su lokalno sećanje i poštovanje zajednice. Posle piščeve smrti, 1. novembra 2002. godine, na njegovoj rodnoj kući postavljena je spomen-ploča, čime je zgrada i zvanično proglašena kulnim mestom. Muzej je svečano otvoren 2010. godine.

U stručnoj literaturi pominju se dva tipa muzeja književnosti: muzej istorije književnosti i spomen-muzej književnosti. Na izložbama muzeja

istorije književnosti, razvoj književnosti se najbolje prikazuje u kontekstu istorijskih prilika, a spomen-muzeji obično predstavljaju kompleksne spomen-mesta, i obuhvataju zgradu, stan, imanje, lične predmete pisaca i književne izložbe (Sargin 1994: 197). Spomen-kuća „Nandor Gion” spada u red jednočlanih spomen-muzeja, tj. onih koji su posvećeni jednom autoru. Deo zbirke čini materijal iz ostavštine (biblioteka porodice Gion, upotrebnii predmeti, fotografije, pisma, dokumenti), a ostalo je rezultat svesnog sakupljanja i istraživačkog rada (knjige, prevodi, neobjavljeni rukopisi, crteži, filmovi, radio-drame snimljene na osnovu njegovih dela, dokumentarni filmovi o životu i stvaralaštvu itd.). U sobi Nandora Giona se na prvobitnom mestu mogu videti njegov krevet i nameštaj, porodične slike, igračke, tu je smešten i njegov radni sto sa stonom lampom i pisaćom mašinom. U nekadašnjoj, tzv. čistoj sobi porodice, izložba pod naslovom *Život i stvaralaštvo Nandora Giona* prikazuje piševec životni put (Horváth F. 2012: 255).

Pomenuta izložba obuhvata porodične relikvije i pišćeve lične predmete, a na osnovu izloženih fotografija i dokumenata može se pratiti i razvoj njegove književne karijere. Materijal je podeljen u tri tematske celine: dečje i školsko doba, književno stvaralaštvo, društvena i stručna priznanja. Među izloženim predmetima nalazi se i izvod iz matične knjige rođenih iz 1956. godine, koji svedoči da je rođenje Nandora Giona u matičnu knjigu ubeleženo 5. februara 1941, dok je pisac u stvari rođen 1. februara. Među dokumentima izloženim u vitrinama nalazi se i lekarsko uverenje dr Andrije Keslera, datirano 20. avgusta 1956. godine, koje je Gionu bilo potrebno za upis u stručnu srednju školu u Subotici. Lik doktora Keslera poznavaoci Gionovog životnog dela znaju iz omladinskih romana kao dobroćudnog lekara koji persira deci i divno svira klavir.

„Redosled prostora izložbe posetioca usmereno vodi u pravcu čitanja priče“ (Lakner 2004: 144), šetnja počinje od ulaznih vrata u smeru kazaljke na satu. Prva tematska celina predstavlja svakodnevni život, njegov način života i okruženje. Na fotografijama se pisac vidi u krugu svoje porodice, prijatelja, školskih drugova. Na porodičnim fotografijama vidimo aktere porodičnog romana *Svirao je i zlotvorima*. Drugi deo foto-materijala predstavlja Giona kao učenika osnovne, zanatske i srednje stručne škole, studenta i vojnika, potom oca i uspešnog pisca. Treća tematska celina bavi se vezama njegovog životnog dela i rodnog grada, Srbobrana. Veze između književnosti i stvarnosti, fikcije i referencijalnosti prikazane su na

fotografijama lokaliteta u Srbobranu na kojima se odvija radnja Gionovih romana i pripovedaka: Kalvarija, slika stacije koja predstavlja Vojnika sa cvetom, brana zvana Srce, Krebsov mlin, stara porodična kuća Gionovih itd. Slede intermedijalni aspekti opusa: dokumenti pozorišnih predstava, filmova, televizijskih filmova, radio-drama nastalih na osnovu njegovih dela (Horváth F. 2012: 250–253). Na zidu sobe smešten je foto-materijal koji posetiocima predočava društvena i stručna priznanja koje je pisac dobio. Tu se nalaze i poslednje fotografije Nandora Giona. Važni elementi izložbe su još pisača mašina, naočari, rukopisi, putni sanduci i citra Ištvana Rojtoša Galaija. Nakon višestrukih selidbi i promena mesta stanovanja, sačuvano je malo predmeta iz vlasništva Nandora Giona. Zbog toga treba istaći izuzetno značajan gest porodice koja je 2009. godine spomen-kući poklonila nekoliko relikvija: pisači sto, dve pisaće maštine, lampu i jedan portret (Horváth F. 2012: 255). Ovi predmeti izloženi su u nekadašnjoj piščevoj sobi, oko njih se nalazi stari nameštaj sobe i mali drveni bicikl pronađen na tavanu, koji je izradio Gionov otac.

Izložba, dvorište i znamenitosti u blizini spomen-kuće funkcionišu i kao prostor za učenje za učenike-posetioce. Muzej, naime, spada u tip institucija javnih zbirki koje sa izložbom, sakupljenim i klasifikovanim materijalom, naučnim istraživačkim radom koji se тамо odvija, prenosi kulturne sadržaje, poučava kroz izlaganje i zabavu, formira zajednicu i pojedinca.

Čas književnosti usmeren na doživljaj u Spomen-kući „Nandor Gion”

Zadatak svake spomen-kuće je da objektivizuje jednu ideju, učini da ona bude taktilna, da je „izloži” i ujedno omogući nekakvu radnju (npr. polaganje venca), kako bi posetioci, „hodočasnici” putem predmeta mogli doći u direktni kontakt sa piscem (Kalla 1994: 84). Jedan od motiva za posetu spomen-kuće mogu biti i doživljaji čitaoca tokom čitanja književnih dela. Pisci koji su, zahvaljujući svojoj kanonskoj poziciji, ušli u školsko gradivo, imaju veoma veliku čitalačku publiku (ili su učenici barem čuli za njihova dela). To je dokazala i akcija organizovana u Mađarskoj 2005. godine pod naslovom *Velika knjiga*: „Kod prvočitne liste sa navedenih sto romana je bilo uočljivo da je među sto najpoznatijih dela koja su dobila najviše glasova bilo srazmerno veoma mnogo dela koja spadaju u obaveznu školsku lektiru. Kako se glasanje nastavljalo i lista sužavalala, srazmer dela pročitanih u osnovnoj i u srednjoj školi je postao još veći, što navodi na

razmišljanje u vezi sa poznavanjem književnosti” (Dóra 2016: 38). Interesantno je pogledati kome jedna nacija osniva spomen-kuću: „U Mađarskoj, od petorice autora koji su dospeli na čelo liste takmičenja *Velika knjiga* 2005. godine, tri pisca imaju spomen-kuću” (Berényi 2016: 84).

Nandor Gion je u školsko gradivo mađarske prosvete u Vojvodini ušao kao mlad savremeni pisac. Počev od 1973. godine pa do danas Gionova dela su kontinuirano prisutna u nastavnim planovima, čitankama i obaveznoj lektiri mađarskog i mađarskog kao stranog jezika (jezika okruženja) u Vojvodini, a nekoliko godina unazad i u Mađarskoj u osnovnim i srednjim školama. Godine 1980. roman *Kormorani se još nisu vratili* je kod nas dospeo na listu domaće lektire! Dakle, sve generacije mađarskih učenika u Vojvodini su ga tokom četiri decenije pročitale i učestvovali na času njegove interpretacije. Roman je objavljen u ediciji lektire Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva, pogovor je napisao Istvan Seli, koji je mesto radnje povezao sa piščevim rodnim gradom – iako se to u tekstu romana eksplicitno ne spominje (a zbog pogovora su i čitaoci povezali delo sa rodnim gradom): „Da bi izrazio mišljenje o svetu i čoveku današnjice, Gion koristi događaje, lokalitete, ljudske odnose proteklih decenija. Njegov uži svet je mesto gde se rodio, Srbočan, gradić na obali velikih vodenih puteva srednje Bačke, među tršćacima, plavnim područjima, barama, sa raznovrsnim i prijatnim vodenim svetom, u kome se mogu naći čak i kormorani” (Szeli 1980: 119). Odlomci ili rečenice iz Gionovih dela citiraju se i u udžbenicima gramatike, da bi se pokazalo kako funkcionišu gramatička pravila i zakonitosti jezika, a pitanja u vezi sa Gionovim delima mogu se naći i na završnom ispitnu na kraju osnovne škole (Horváth F. 2009: 125–138). Sve navedene činjenice značajno utiču na posećenost Gionove spomen-kuće, u koju dolaze turisti iz Vojvodine, Mađarske, kao i Mađari iz drugih zemalja. Uočljivo je da većina posetilaca poznaje ona Gionova dela koja su obrađena i interpretirana u školi, a većina domaćih posetilaca zna za roman *Kormorani se još nisu vratili*.

Osnovu nastave književnosti usmerene na doživljaj čini postizanje ličnog doživljaja, stvaranje ličnog tumačenja, doživljaj formulisanja sopstvene misli, a taj proces, osećaj direktnog doživljavanja podstiču i vannastavne aktivnosti. Naime, učenici izlaze iz okvira škole i uče u neformalnom okruženju, uz pomoć drugih metoda: „Pozorišni doživljaji, filmski fragmenti, atmosfera književnih spomen-mesta, prizor predmeta koji su nekada pripadali velikim ljudima, uzori, fotografije, veseli smeh i tuga.

Uspomene koje kao magijom čine da se duša oseća kao kod kuće” (Fűzfa 1998: 334–335). Prednost mesta na kojima se uči van škole jeste da su oni istovremeno lokaliteti i predmeti učenja, a putem svog kompleksnog i raznovrsnog okruženja pogoduju tome da se izbrišu granice između nastavnih predmeta i tako pomažu u transferu znanja (Fűz 2017: 198). Aktivnosti muzejske pedagogije umesto pasivne recepcije omogućuju aktivnu obradu na licu mesta, učenje zasnovano na sticanju iskustva.

U muzejskoj praksi se, osim tradicionalnih metoda muzejske pedagogije iz prošlog veka (obilazak izložbe sa vodičem; radni list, radna sveska; manuelne aktivnosti, izrada predmeta; metode dramske pedagogije; takmičenja; društvene igre; polemika; projektna metoda; pričanje priče), danas već mogu naći i inovativni pristupi i eksperimenti (na primer, mobilno učenje, digitalno pričanje priče – *storytelling*): „Kao najvažnije inovacije prošlih godina u vezi sa muzejskom pedagogijom i obrazovanjem odraslih možemo navesti integraciju raznih info-komunikacijskih, multimedijalnih sredstava u muzejsko posredovanje, kao i širenje korišćenja interneta od strane muzeja u posredovanju kulture” (Koltai 2012: 87). U Spomen-kući „Nandor Gion” se od aktivnosti muzejske pedagogije koriste muzejski časovi, koji se po sadržaju nadovezuju na školsko gradivo, muzejski radni list koji pomaže da se samostalno obradi izložba, muzejsko zanimanje ili niz zanimanja koje se oslanjaju na kreativnost i aktivnost posetilaca, a tokom kojih se jedna tema obrađuje sa više aspekata, kao i šetnja koja obuhvata mesta značajna za lokalnu istoriju. Na muzejskom času kustos drži predavanje, potom se zajednički obilazi izložba, i kustos u to interaktivno zanimanje uključuje i učenike i njihove nastavnike (pitanja i odgovori). Muzejski radni list (mini katalog, kreativni radni list) pomaže da se materijal izložbe aktivno obradi, uzimajući u obzir specifičnosti ciljne grupe, a osim samostalnog učenja (ako ga učenici reše nakon obilaska izložbe) služi ujedno kao načrt aktivnosti u muzeju, jer sistematizuje i ističe važnije informacije. Radni list, uz pomoć raznolikih zadataka, aktivira posetioce, zavisno od uzrasta sadrži zadatke sa tekstrom, slikama, crtežima, a može se rešavati u frontalnom, individualnom, parnom ili grupnom obliku rada. Niz muzejskih zanimanja sadrži i dramske aktivnosti. Na obilasku lokaliteta lokalne istorije mogu se posetiti mesta radnji Gionovih dela.

Kultno poštovanje vezuje se za ličnost pisca, pesnika, umetnika, „trenutak njegovog života, značajni životni događaj, njegovo rođenje, smrt, za mesto gde je nastalo neko njegovo delo. Postoje, međutim, izuzeci, kada

fikcija i stvarnost deluju tako snažno jedna na drugu, da svest zastaje u nedoumici, tražeći bar objašnjenje za neke činjenice” (Fúzfa 1998: 341). U izložbenim prostorima Gionove spomen-kuće i tokom posete lokalitetima Gionovih dela se mogu proučavati uzajamni uticaji stvarnosti i fikcije (upoređivanje opisa u tekstovima i originalnih lokaliteta), ali je uslov uporedne analize poznavanje dela koja se vezuju za rodno mesto. Među dokumentima i fotografijama lekarsko uverenje doktora Keslera može poslužiti za ukazivanje na likove koji se vraćaju/ponavljaju u njegovim tekstovima, na intertekstualne veze Gionovih dela, a zajedno sa lokalitetima, koji se obilaze za vreme šetnje, omogućuju problematizaciju odnosa fikcije i referencijalnosti, kao i ugrađivanje lokalnog kolorita (*couleur locale*). Analiza mapa naselja i ubeležavanje lokaliteta tokom književne šetnje može usmeriti pažnju na život na rubu, na pitanja centra i periferije u njegovim delima. Izvod iz matične knjige rođenih može biti osnova za istraživački rad, može se postaviti kao zadatak za pronalaženje onog odlomka teksta pod naslovom *Odlomak dnevnika o mojim ranim smrtima [Naplórészlet korai halálaimról]*, u kojem Gion daje odgovor zašto se razlikuju datumi njegovog rođenja u zvaničnim dokumentima i u stvarnosti, šta je prouzrokovalo da se u matičnu knjigu unese pogrešan podatak. Porodično stablo može poslužiti prilikom analize strukture likova porodičnog romana, ili istraživanja procesa stvaranja sopstvene mitologije i mita, a snimci filmova i pozorišnih predstava za uporednu analizu originalnog dela i adaptacija. Crteži koji se mogu videti na dvorišnim zidovima su ilustracije romana *Kormorani se još nisu vratili*, predstavljaju crteže iz klanice, a nastali su na osnovu vizuelnih opisa u romanu. Njihovom analizom možemo ukazati na intermedijalne aspekte, na povezanost više grana umetnosti, na način bitisanja umetničkih dela, a upoređivanjem opisa slike Vojnika sa cvetom (verbalni prikaz vizuelnog umetničkog dela u romanu sa identičnim naslovom) i slike na staciji Kalvarije na promenu medija u umetnosti.

Upoređivanje prevoda i originalnih odlomaka tekstova može učenike uvesti u tematiku prevoda i nemogućnosti prevoda (pitanja prevođenja realija, ličnih imena, rečitih imena koja su česta kod Giona itd.). Rukopisi (i pisača mašina) su posebno interesantni za učenike digitalnog doba, na njima se na osnovu ispravki, precrtanih delova, umetaka u tekst može pratiti stvaralački proces, a na rukopisima, posvetama može studirati autorov rukopis. Na izložbi se mogu upoznati i pojave, manifestacioni događaji Gionovog kulta u regionu.

Zaključna razmatranja

Eva Hoža u studiji *Ciklus novela – snaga kompozicije ciklusa* piše da su Gionovi tekstovi našli svoje čitaoce i stvorili čitalačku publiku, a kritička recepcija takođe upućuje na autorovu popularnost, (njena) istraživanja u krugu studenata mađarskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu potvrđuju da na top-listi ispitanih Nandor Gion čvrsto drži svoje pozicije: „Osnivanje spomen-kuće u Srbobranu, sakupljanje relikvija, organizovanje raznih manifestacija daju nadu da će Gionov kult dugo živeti u Vojvodini” (Hózsa 2009: 83). Da bi se sačuvao od zaborava, kult se sa raznim aktivnostima (proslave, nova izdanja dela, prisećanja) stalno mora negovati. Zbog toga se saradnici Gionove spomen-kuće trude da održe bliske veze i sa savremenom književnošću kroz organizovanje susreta sa piscima, projekcije filmova, pozorišne predstave, performanse. Konkursi označeni autorovim imenom motivišu pisce i prevodioce početnike, ali i one koji već imaju objavljene tekstove, da stvaraju nove, i omogućuju im publikovanje. Važna je i institucionalna saradnja između muzeja i škola u smislu organizovanja praktične nastave u muzejima: „To ne znači da muzej treba da se pretvori u školu, već da često dosadne i nezanimljive školske časove zameni praktičnom primenom naučenog, kroz programe koji bi bili pravljeni u ovu svrhu” (Kraguljac 2010: 38).

Spomen-kuća u Srbobranu kroz najrazličitije oblike pedagoškog rada popularizuje i prezentuje životno delo pisca i kulturnu baštinu Srbobrana, a učenici tokom posete kroz neposredna iskustva dopunjavaju sadržaj nastavnog plana i programa.

LITERATURA

- Berényi, M. (2016). Az irodalmi emlékházak ki- és megalakulása. *Múzeumcafé*, 55–56, 80–99.
- Bodrogi, F. M. (2016). A fesztivalizáció paradigmája: reflektált élményközpontúság. In Bodrogi, F. M. szerk. *Élményközpontú irodalomtanítás*. (pp. 45–81). Szombathely: Savaria University Press.
- Dóra, L. (2016). A Nagy Könyv – tíz év után. *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 10, 37–42.
- Fűz, N. (2017). Iskolán kívüli színterek az általános iskolai oktatásban. *Magyar Pedagógia*, 2, 197–220.

- Füzfa, B. (1998). Az élményközpontú irodalomtanítás néhány lehetősége. In Sipos, L. szerk. *Irodalomtanítás az ezredfordulón* (pp. 334–346). Celldömölk: Pauz–Westermann.
- Füzfa, B. (2016). Élményközpontú irodalomtanítás a harmadik évezredben. In Bodrogi, F. M. & Czimer, Gy. & Füzfa, B. & Szakály, Sz. szerk. *Élményközpontú irodalomtanítás*. (pp. 9–43). Szombathely: Savaria University Press.
- Gadamer, H. G. (1978). *Istina i metoda. Osnovi filozofske hermeneutike*. Sarajevo: Veselin Maleša.
- Gulyás, G.–H. Bagó I. (2016). Lépkedek haza... *Múzeumcafé*, 55–56, 100–137.
- Horváth Futó, H. (2009). *Irodalomtanítási stratégiák, szöveginterpretációk, befogadási lehetőségek. Gion Nándor művei az oktatásban*. In Hózsa, É. & Horváth Futó, H. szerk. *Világmodellálás* (pp. 125–141). Újvidék: Bölcsészettudományi Kar.
- Horváth Futó, H. (2012). *Lokális kontextus, elbeszélői szerepkörök és a szövegek átjárhatósága Gion Nándor opusában*. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar.
- K. Horváth, Zs. (1999). Az eltünt emlékezet nyomában. *Aetas*, 3, 132–141.
- Hózsa, É. (2009). A novellafüzér – a cikluskompozíció hatalma. In *A novella Vajdaságban*. (pp. 77–86). Újvidék: Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium.
- Kalla, Zs. (1994). Irodalmi reliktiák, világi ereklyék. In Kalla, Zs. szerk. *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék* (pp. 67–91). Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Koltai, Zs. (2012). Innováció a múzeumpedagógiai elméletben és gyakorlatban. *Új pedagógiai szemle*, 9–10, 84–91.
- Kraguljac, M. (2010). Muzej u odnosu na druge institucije kulture. In Martinović, D. ur. *Muzejska publika u Srbiji* (pp. 36–43). Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvijenja.
- Lakner, L. (2000). Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció. In Kalla, Zs. szerk. *Az irodalom ünnepei* (pp. 148–173). Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Lakner, L. (2005). Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás. In Kalla, Zs. & Takáts, J. & Tverdota, Gy. szerk. *Kultusz, mű, identitás* (pp. 11–30). Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.

- Lakner, L. (2004). Irodalmi kultusz: A múzeum és a látogató. *Hungarológiai Közlemények*, 1, 138–156.
- Nora, P. (1999). Emlékezet és történelem között. *Aetas*, 3, 142–157.
- Praznovszky, M. (2012). Irodalmi emlékházak térben és időben. *Irodalomismeret*, 1, 19–26.
- Sarginá, L. (1994). Két Puskin-ház. In Kalla, Zs. szerk. *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék* (pp. 197–204). Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Szegedy-Maszák, M. (1992). A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. *Literatura*, 2, 119–133.
- Szeli I. (1980). Emlékeztető. In: Gion Nándor: *A kárókatonák még nem jöttek vissza* (pp. 119–122). Újvidék: Tankönyvkiadó, 1980.
- Takáts, J. (2002). A kultuszkutatás és az új elméletek. *Holmi*, 12, 1534–1544.
- Takáts, J. (2005). A tér és idő nemzetesítése és az irodalmi kultuszok. In Kalla, Zs.–Takáts, J. & Tverdota, Gy. szerk. *Kultusz, mű, identitás* (pp. 46–55). Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.

Marína Šimáková Speváková*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 821.162.4.09

SLOVAČKA NAUKA O KNJIŽEVNOSTI – OD TEORIJE DO NJENE PRIMENE**

In this paper we analyze the reception of Slovak theory of literature in a Serbian context, especially the theory of Peter Zajac in the book *Pulsiranje književnosti* (2015). The original theory of Peter Zajac came from the work of the Cabinet of Literary Communication and Experimental Methodology from Nitra where Zajac was an associate. The Cabinet, also known outside of Slovakia, was founded by literary theoreticians František Miko and Anton Popović whose studies were also translated into Serbian. The aim of the paper is to point out the development of Zajac's original theory of the so-called pulsating aesthetics based on structuralism, through the incentives of semiology and the theory of literary communication, applicable in literary interpretation and translation. Publishing these studies not only provides insights into theoretical processes in Slovak literature but also draws attention to the context of Slovaks in Serbia, from which the translator and editor of this work, Mihal Harpaň, originates.

Key words: Slovak literary theory, Peter Zajac, pulsation aesthetics, Mihal Harpanj.

Cilj rada jeste da pruži pregled razvoja moderne slovačke nauke o književnosti na osnovu tekstova koji su sa slovačkog prevedeni na srpski jezik. Posebnu pažnju posvetićemo koncepciji pulsacione estetike savremenog književnog teoretičara Petera Zajaca, dostupnoj u prevodu na srpski jezik zahvaljujući prof. dr Mihalu Harpanju, redovnom profesoru u penziji novosadskog Filozofskog fakulteta. Pokušaćemo da, na osnovu

---

* marina.simak@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekta *Diskursi manjinskih jezika i književnosti u jugoistočnoj i srednjoj Evropi* (178017), koji finansira Ministarstvo просвете, науке i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

pregleda, sagledamo značaj Zajacove koncepcije u širem kulturnom kontekstu, ali i ulogu slovačke manjinske kulture u Vojvodini iz koje potiče prevodilac.

Počeci moderne slovačke nauke o književnosti

Moderna nauka o književnosti u Slovačkoj počinje da se razvija pod uticajima ruske formalne metode i strukturalizma tridesetih godina 20. veka. Teoretičari su saglasni da je prodor strukturalističke misli povezan sa prožimanjem triju elemenata: susreta ruskih emigranata (R. Jakobson, P. Bogatirjev i dr.), delovanja čeških profesora mlađe generacije u Slovačkoj (J. Mukaržovski, koji je od 1931. do 1937. na Filozofskom fakultetu u Bratislavi predavao estetiku) i novog talasa slovačke inteligencije (I. Hrušovski, M. Bakoš, E. Paulini, itd.) (Čepan 2002; Harpanj 2018). Strukturalizam je, takođe, bio povezan sa utemeljivanjem nadrealističkih avangardnih tendencija u slovačkoj poeziji tridesetih godina, te se u tom kontekstu kao najznačajniji teoretičar izdvojio Mikulaš Bakoš. Nakon Drugog svetskog rata, u periodu između 1945 – 1948 – 1951. godine u slovačkoj nauci o književnosti i dalje je delovao strukturalizam u koegzistenciji sa pozitivizmom i esejičkim pluralizmom. Početkom pedesetih godina 20. veka ove tendencije u nauci zabranjuje politički režim, da bi tek polovinom šezdesetih strukturalizam bio rehabilitovan zajedno sa međuratnom avangardom, u čemu je vodeću ulogu imao takođe Mikulaš Bakoš (Harpanj 2018).

Početkom šezdesetih godina počinju sistematski razvoj književne komparatistike (Dioniz Đurišin, Anton Popović), istraživanje stranih književnosti (Jozef Feliks, Nora Krausova i dr.) i verzologija (Mikulaš Bakoš, Viktor Kohol, Viljam Turčani). Kapitalno delo iz oblasti komparatistike *Šta je svetska književnost?* autora Dioniza Đurišina na srpski jezik preveo je Miroslav Dudok 1997, a knjiga je publikovana u izdanju Izdavačke knjižarnice Zorana Stojanovića. Pored prevoda monografije, na srpskom jeziku objavljeno je i nekoliko Đurišinovih studija i dva razgovora. Treba pomenuti sledeće studije: *Književni prevod kao posrednik među književnostima* (1992) u prevodu Jelice Alaburić, *Ka metodologiji proučavanja slovenskih književnosti danas* (1993), koja je objavljena u prevodu sa ruskog jezika, *O interliterarnom centrizmu balkanskih književnosti* (1994) u prevodu Branislave Rom. Razgovor sa Dionizom Đurišinom o međuknjiževnom procesu objavljen je pod naslovom *Novo*

područje nauke o književnosti (1994), a zvučni snimak razgovora koji je vođen na drugom programu Radio Beograda (1994) dostupan je u Narodnoj biblioteci Srbije. Od Đurišinovih istraživanja posebno se produktivnom i značajnom ukazuje koncepcija međuknjiževnih zajednica, kasnije i koncepcija književnih centrizama, koja se primenjuje u proučavanju književnosti interkulturnih sredina poput vojvođanskih manjinskih književnosti. Devedesetih godina 20. veka pomenuta Đurišinova teorija aktualizovala se kroz Harpanjevu teoriju o višekontekstualnosti slovačke manjinske književnosti. Mihal Harpanj je u više studija razmatrao slovačku manjinsku književnost u interliterarnom procesu. Neke od studija na slovačkom jeziku objedinio je u monografijama *Borba za identitet* (Zápas o identitu 2000), *Tekstovi i konteksti* (Texty a kontexty 2004), *Ars poetica pannonica* (2014). Treba pomenuti i Harpanjeve studije na srpskom jeziku, od kojih možemo izdvojiti rad *Slovačka književnost u Jugoslaviji i kontekst jugoslovenskih književnosti* (1976), a naročito studiju *Manjinske književnosti i interliterarni procesi* (2004). Đurišinovu teoriju o književnim centrizmima nastavili su da razvijaju njegovi saradnici, te je Pavel Koprda sa istraživačkim timom pripremio dva zbornika na temu književnosti u međuliterarnim procesima.¹

Tokom druge polovine šezdesetih godina, tačnije 1967, u Njitrí je formiran Kabinet za književnu komunikaciu i eksperimentalnu metodiku, za čije su osnivanje zaslužna dva istaknutia književna teoretičara František Miko i Anton Popovič. Zahvaljujući radu Mika i Popoviča, njihovom razvijanju strukturalističkih misli, semiologije, književne komunikacije i metakomunikacije, Kabinet u Njitrí postao je poznat i prepoznatljiv ne samo u Čehoslovačkoj već i u širim evropskim okvirima. Kabinet je do danas nekoliko puta promenio naziv, a danas postoji kao Institut za književnu i umetničku komunikaciju. Popovič i Miko počeli su sa radom u Kabinetu u vreme slobodnijih šezdesetih godina, kada su norme socijalističkog realizma i marksizma u nauci o književnosti bile manje restriktivne. Zanimljivo je da je i tokom sedamdesetih godina, u vremenu tzv. normalizacije i ponovnih ideoloških represalija, Kabinet u Njitrí gotovo neometano obavljao svoju delatnost. Nastavljena su teorijska istraživanja što je dovelo do njihovog

---

¹ Reč je o zbornicima *Medziliterárny proces VI. Teórie medziliterárnosti 20. storočia I*, *Medziliterárny proces VII. Teórie medziliterárnosti 20. storočia II*, koji su objavljeni u Njitrí 2009. i 2010. godine.

razvoja i neizbežnog kritičkog promišljanja strukturalizma kao dela ideoološkog konteksta sedamdesetih godina 20. veka.

O dostignućima Kabineta za književnu komunikaciju i eksperimentalnu metodiku svedoče i prevodi studija Františeka Mika i Antona Popoviča na srpski jezik. Jedan od prvihi prevedenih Mikovih tekstova jeste književnoteorijska studija o narodnim poslovicama – *O funkcionalnoj ekspanziji poslovica i o njihovoj poetici u slovačkoj književnosti*, objavljena kao separat u okviru Međunarodnog slavističkog centra 1977. godine. Prvi prevod Mikove studije u časopisu *Književna kritika* objavila je Biserka Rajčić. Bila je to studija *Put ka modelu književne komunikacije* (1981). Sintetički izbor iz književnoteorijskog dela ovog autora, njihov prevod na srpski jezik i pogovor načinio je Mihal Harpanj u knjizi *Delo, komunikacija, kultura* u izdanju Narodne knjige (1998), takođe i u knjizi *Prolegomena za semiotku bića* (2016) u izdanju Službenog glasnika. Obe monografije prikazuju Mikovo teorijsko mišljenje zasnovano na razvoju originalne teorije sistema kategorija izraza kao „funkcionalne aspekte stila kojima odgovaraju određeni jezički i tematski elementi u strukturi teksta“ (Harpanj 2016: 202). Okosnica strukture Mikovih tekstova jeste komplementarnost teorijskog i interpretativnog dela koji se u međusobnoj interakciji dopunjaju i modifikuju. Ovaj model književnoteorijskog rada, teorijsko-interpretativni, osnovno je polazište i inspiracija za istraživanja u slovačkoj teoriji književnosti i danas, na šta ukazuje i izbor iz novije slovačke nauke o književnosti dostupan i na srpskom jeziku pod nazivom *Modeli i diskursi nauke o književnosti* (2018). Kada je reč o delu Antona Popoviča, u srpskom kontekstu poznati su prevodi sa slovačkog, ali i engleskog i ruskog jezika. Godine 1984. objavljeni su tekstovi *Tradicija u književnoj komunikaciji*, u prevodu Svetozara M. Ignjatovića sa engleskog jezika, *Metatekst kao model međutekstovnog nadovezivanja* u prevodu Mihala Harpanja i *Definicija pojma prevod: teze* u prevodu sa ruskog Nede Nikolić-Bobić. Koautorsku studiju Antona Popoviča i Petera Zajaca *Komunikaciona sistematika nauke o književnosti* preveo je Mihal Harpanj godinu dana kasnije (1985). Sintezu Popovičevog teorijskog i translatološkog rada predstavlja monografija *Estetska metakomunikacija* u izdanju Službenog glasnika, objavljena 2018. godine. Autor prevoda i pogovora je takođe profesor Mihal Harpanj. Monografija prikazuje naznačajnije studije iz oblasti Popovičeve teorije umetničkog prevodenja u koju je ovaj autor integrisao širu problematiku književne komparatistike,

sociologije književnosti i istorijske poetike. Izbor i prevod iz Popovičevih studija svakako zavređuju poseban osvrt.

Peter Zajac u slovačkoj nauci o književnosti

Jedan od najznačajnijih saradnika Františeka Mika i Kabineta za književnu komunikaciju i eksperimentalnu metodiku u Njitri postao je Peter Zajac, danas jedan od najuticajnijih književnih teoretičara u Slovačkoj. Reprezentativni izbor iz njegovog teorijskog stvaralaštva u prevodu na srpski jezik predstavlja knjiga *Pulsiranje književnosti* (2015), izdanje Izdavačke knjižarnice Zorana Stojanovića, u prevodu Mihala Harpanja.

Peter Zajac (1946), po osnovnoj profesionalnoj vokaciji slovakista i germanista, studirao je slovakistiku i germanistiku na Univerzitetu Komenskog u Bratislavi (1963–1968) i germanistiku na univerzitetu u Tbingenu (1967–1968). Nakon kraćeg delovanja u okviru izdavaštva Smena u Bratislavi (1967–1968), Zajac je započeo svoju profesorsku karijeru na Pedagoškom fakultetu u Njitri. Od 1981. godine radio je kao naučni saradnik u Njitri, bio je deo istraživačkog tima Kabineta za književnu komunikaciju i eksperimentalnu metodiku. Od samih početaka književnonaučnih istraživanja Zajac je svoju teorijsko-naučnu misao gradio na dostignućima strukturalizma, semiologije i književne komunikacije koju su razvijali Miko i Popović. U početku se Zajac posvetio proučavanju komunikacionog aspekta književnih žanrova (Харпањ 2015) i njegovi su radovi publikovani u kolektivnim izdanjima, zbornicima i monografijama njitranskog Kabineta. Bio je inspirisan Mikovom sistematicnošću, metodološkom doslednošću i prožimanjem teorije i njene primene u analizama konkretnih književnih tekstova. Nakon objavljuvanja radova u kolektivnim publikacijama, značajno je istaći dve originalne Zajacove monografije *Kreativnost književnosti* (*Tvorivost literatúry* 1990) i *Pulsiranje književnosti* (*Pulzovanie literatúry* 1993) koje čine svojevrsnu celinu. Izbor iz prve monografske publikacije preveden je na nemački jezik pod nazivom *Auf den Taubenfüsschen der Literatur* (1996). U ovom periodu, između 1990. i 1998. godine Zajac je bio direktor Instituta za slovačku književnost Slovačke akademije nauka u Bratislavi. Danas je član pomenutog Instituta i rukovodilac nekoliko istraživačkih projekata. Bavi se i političkom publicistikom i esejistikom i u ovom kontekstu objavio je sledeće knjige: *San o zemlji* (*Sen o krajine* 1996), *Zemlja bez sna* (*Krajina bez sna* 2004), *Slovački kargo* (*Slovenské kargo* 2016). (<http://www.litcentrum.sk/slovenski-spisovatelja/> peter-zajac. Poseta sajtu 25. 1. 2019.).

Peter Zajac u svojoj književnoteorijskoj misli nastavlja u najopštijim okvirima tradiciju Mikove škole, što podrazumeva kreiranje teorije koja se ne samo prožima, već i dopunjaje i modifikuje uz pomoć interpretacija konkretnih tekstova svetske i slovačke književnosti. Osnovne teorijske postavke Zajacove misli, međutim, prevazilaze polazišta strukturalizma i semiologije u pravcu prirodnih nauka u simbiozi sa književnom teorijom. Mihal Harpanj u iscrpnom pogовору objašnjava ovo prožimanje:

„Nauka o književnosti, dakle, i to pre svega njena teorijska dimenzija, ponovo treba da se okreće prirodnim naukama, ali sad onim njihovim saznanjima koja su bila podstaknuta hipotezama iz oblasti duhovne spoznaje. Zajac tu pre svega misli na teoriju sistema i na sinergetiku kao naučnu disciplinu koja se bavi ‘kooperacijom između pojedinih delova sistema’” (Харпањ 2015: 338).

Jedan od ključnih pojmoveva Zajacove teorije jeste pulsaciona estetika. Prema Harpanjevom objašnjenju, proizilazeći iz Hakenovog učenja o šest osnovnih principa sinergičkih procesa, Zajac se pre svega fokusira na onaj znak sinergetskega procesa koji podrazumeva „pretvaranje linearnih, ustaljenih pokreta u sistemu u pulsacione (ciklične, talasne, treptajne, oscilacione) u kojima se suprotnosti ujedinjuju” (Харпањ 2015: 339). Pulsaciona estetika dobila je svoje uobličenje u autorovoј drugoj monografiji *Pulsiranje književnosti* (*Pulzovanie literatúry* 1993), u kojoj Zajac iznosi istorijat svog interesovanja za prirodnoučna saznanja i predstavu o pluralistički i netotalitarno nastajućem, otvorenom poretku. Zajac u svoju teoriju uvodi ključni pojam koji ujedinjuje procese kako prirodnih tako i društvenih nauka, a to je pojam kreativnosti. Autor naglašava da kreativnost i sistem/sistematičnost nisu u suprotnosti, jer se princip kreativnosti dovodi u vezu sa pulsacionim, sinergičkim, te se „atributi **sinergički i stvaralački** mogu shvatiti kao **sinonimi**” (Харпањ 2015: 340, naglasila M.Š.S.). Sa time u vezi Zajac iznosi dva funkcionalna principa književnosti: tematizovanje nelinearnih situacija koje su daleko od stanja ravnoteže u književnosti i problematizovanje životnih situacija putem književnosti. Zajac, dakle, vidi višedimenzionalnost književnosti i mnogobrojnost interakcija u njoj kao njenu pulsaciono obeležje. Problem kreativnosti u književnosti ne može se odvojiti od njene dinamičnosti i ova dva procesa su u neraskidivom sadejstvu. Na taj način se književnom teoretičaru otvara put ka otkrivanju smisla književnog dela, što je bio i osnovni cilj Zajacovih teorijskih i interpretativnih istraživanja,

koji nije mogao da ostvari uz pomoć strukturalističke i dekonstruktivističke metodologije.

Približavanje nauke o književnosti prirodnim naukama u Zajacovim istraživanjima treba posmatrati i u širem kulturnom kontekstu. U savremenom društvu prednost dobija razvoj informacija i zabave na uštrb književnosti, dok u odnosu prirodnih i društvenih nauka prednost pripada prvoj grupi nauka. Čak i u okviru društveno-humanističkih nauka, književna nauka kao disciplina ima jedan od „najnenaučnijih”, dakle perifernih položaja. Zajac se u studiji *Savremeni pokret u nauci i nauka o književnosti* zalaže ne za puku primenu prirodnaučnih metoda, odnosno njihovih rezultata u proučavanju književnosti kao dela društvene i kulturne sredine, već za primenu zajedničkih principa i za produbljenu argumentaciju. Primenom opštijih načela, od kojih izdvaja pomenutu kreativnost u društveno-humanističkoj oblasti (dok u oblasti prirodnih nauka ostaje kod pojma kvalitativnih procesa), omogućava se postizanje šireg značaja književnonaučnih istraživanja i traženje odgovora na pitanje o mestu književnosti u kulturi i savremenim civilizacijskim tokovima.

Kao primer prožimanja teorijskog mišljenja i interpretacije književnih tekstova možemo istaći Zajacovu studiju *Pokušaj zasnivanja pulsacione estetike*. Kroz interpretaciju pesme *Grodek* Georga Trakla u studiji se postavlja osnovno pitanje: „Postoji li i kod takvih književnih dela čija je osnovna karakteristika polisemičnost ili ambivalencija smisla nešto kao pulsacija smisla koja i pored sveukupne heterogenosti smisla osigurava njegovu celovitost?” (Зајац 2015: 78). Nakon analize stihova (u srpskom izdanju citiranih u prevodu Branimira Živojinovića), Zajac sagledava osnovni princip Traklove pesme *Grodek* u slivanju ličnog, individualnog sa istorijskim, izdvajajući alternativnost osećanja, shvatanja, odlučivanja, dejstvovanja, razmišljanja. Ova ljudska alternativnost, prema Zajacu umnožava se, pri čemu sam smisao postaje polisemičan. „To je situacija čoveka koji mora da živi (ili umire) sa proživljavanjem i isprobavanjem ove svoje alternativnosti” (Зајац 2015: 83). U studiji *Defiguralizacija teksta* Zajac tumači Eliotovu *Pustu zemlju*. Proizilazeći iz dihotomije haosa i reda, odnosno arhaičnog mita i savremenosti, minucioznom analizom figura erosa, smrti i ponovnog rađanja, putem oralnosti kulture koju zastupa proročanstvo glasa u Eliotovom tekstu, Zajac interpretira dvojnost kao sadejstvo arhaičnog i dosade modernog života. Uzimajući u obzir intertekstualnost kao najočitiji znak Eliotove *Puste zemlje* (u srpskom izdanju citira se prevod stihova Jovana Hristića iz 1988. godine, Niš, Prosveta)), kroz Ženetovo shvatanje intertekstualnosti kao palimpsesta

kulturne memorije, te Iserovo preslojavanje na osnovu asocijativne logike montaže, Zajac kao osnovni trop *Puste zemlje* izdvaja metonimiju. Prema njegovom shvatanju u toku „stvaranja teksta dolazi do neprekidne metonimizacije metafore” (Zajac 2015: 289). U pozadini segmenta tumačenja metonimijskog i metaforičkog u tekstu, ukazuje se Zajacovo poznavanje teorije citatnosti Dubravke Oraić Tolić, na koju se u daljem tekstu i poziva. U studiji *Silogizam kao retorska figura* Zajac usmerava pažnju na poetiku modernog češkog pesnika Vladimira Holana, nazivajući je „poetikom vertikale” (Zajac 2015: 299). Nasuprot avangardnom oslobođanju ljudske rudimentarnosti koja izranja iz podsvesti ili sna, Zajac ističe da je kod Holana prisutan sasvim suprotan proces: od spolja ka unutra (Zajac 2015: 300). Analizira i Holanovu pesmu *Postoji* (u prevodu Zajacove studije citira se prevod Petra Vujičića), a njen smisao sagledava u paradoksalnom ključu nečega što istovremeno postoji i ne postoji, pri čemu retorsku figuru Holanovih paradoksalnih metafora naziva „*silogizam*” (Zajac 2015: 307).

Izbor Mihala Harpanja ilustruje najznačanija teorijska ostvarenja Petera Zajaca u domenu pulsacione estetike i njene široke primene kako u književnonaučnim interpretacijama tako i u promišljanju metodologije nauke o književnosti. Izbor od dvadeset studija iz Zajacovog rada Harpanj završava tekstrom, metaforički naslovljenim *Put ledničkom dolinom*, koja predstavlja autorovo promišljanje sopstvene pulsacione estetike i pojma kreativnosti, u kojoj objašnjava svoje književnonaučno opredeljenje za synergizam kao tip komplementarnog razmatranja. Izbor i prevod Zajacovog dela prati iscrpna studija u pogовору knjige. Koliko je prevodilac upućen u rad Petera Zajaca svedoči *Teorija književnosti* Mihala Harpanja, u čijim se izdanjima počev od devedesetih godina 20. veka citira i objašnjava Zajacov pojam kreativnosti književnosti.

Prisutnost Petera Zajaca u više književnonaučnih disciplina ilustruju studije koje ovom prilikom nisu uvrštene u izbor i prevod na srpski jezik. U originalnom izdanju na slovačkom jeziku u monografiji *Pulsiranje književnosti* (1993), Zajac posvećuje čak tri studije problematici decije književnosti: *Modeli decije književnosti* (*Modely detskej literatúry*), *Formiranje književne svesti deteta* (*Utváranie literárneho vedomia dieťaťa*), *Dečja književnost i masovni mediji* (*Detská literatúra a masové médiá*), od kojih studija *Formiranje književne svesti deteta* predstavlja neizostavnu literaturu u univerzitetским silabusima književnosti za decu. Ne manje značajna je i Zajacova translatološka studija *Kreativnost prevoda* (*Tvorivost'*

prekladu), koja je uvrštena u monografije o translatološkoj misli i citira se u svim značajnim udžbenicima iz translatologije u Slovačkoj. U kontekstu istraživanja savremene slovačke proze, temeljna je autorova studija o intertekstualnosti u prozi Pavela Vilikovskog, jednog od najznačajnijih slovačkih prozaista savremenog doba (prevođen je i na srpski jezik). Proizilazeći iz sadejstva teorijskog poznavanja i interpretacije proze Vilikovskog, Zajac izdvaja kao najznačajniji princip stvaralaštva ovog prozaiste upravo intertekstualnost. Ne gubeći izvida da se kod Vilikovskog često radi o dvostrukoj intertekstualnosti, Zajac se bavio i analizom njenih funkcija. U studiji zaključuje da intertekstualnost Pavela Vilikovskog ima jasno određenu i u pojedinim stvaralačkim razdobljima različitu funkciju, koju posebno obrazlaže za svako književno ostvarenje od šezdesetih godina 20. veka sve do prve decenije 21. veka (Zajac 2005).

Zaključak

U izboru iz stvaralaštva Petera Zajaca i njegovom prevodu na srpski jezik nalaze se autorovi ključni teorijski tekstovi, koji su primenljivi i inspirativni u interpretacijama šireg nadnacionalnog književnog konteksta. Zajac je nesumnjivo autor višedisciplinarnе teorijske misli, o čemu svedoči i tematsko izdanje jednog od najznačajnijih književnonaučnih časopisa u Slovačkoj – *Slovenská literatúra*². Izbor iz njegovih tekstova na srpskom jeziku otkriva kriterijume i kompetencije prevodioca i sastavljača. O kompetencijama Mihala Harpanja govore pomenuti stručni prevodi slovačke teorije književnosti od Františeka Mika, Antona Popovića, i još dvadeset sedam autora u izboru iz novije slovačke nauke o književnosti pod nazivom *Modeli i diskursi nauke o književnosti* (2018). Ako uzmemu u obzir književnonaučni i prevodilački rad Mihala Harpanja, možemo zaključiti da je on biliterarni autor. Radi se o Đurišinovom tumačenju biliterarnosti: „o uzajamnoj dijalektičkoj i funkcionalnoj razmeni vrednosti, prilikom koje su se primenjivale kako integracione tako i diferencijalne, ali pre svega pomenute komplementarne tendencije, koje su proizilazile iz varijabilnosti socijalnih i ekonomskih uslova, iz državnotvornih faktora, iz geografskih, konfesionalnih i drugih momenata. Ovaj pojam dakle izražava prožimanje, preklapanje dva ili

² *Slovenská literatúra*, vol. 36, No. 5 (2016) (https://www.sav.sk/index.php?lang=sk&doc=journal-list&part=list_articles&journal_issue_no=11113914). Poseta sajtu 25. 1. 2019.

nekoliko književnih sistema, tradicija i konvencija” (Đurišin 1975: 313–314, prevod na srpski M.Š.S.), što se u ovom slučaju odnosi na međuknjiževne procese slovačkog i srpskog konteksta. Za ostvarivanje biliterarnosti potrebno je ravnopravno profesionalno i životno angažovanje u dva konteksta, što je profesoru Harpanju omogućilo delovanje na univerzitetu na maternjem slovačkom jeziku u okviru većinskog srpskog konteksta. To, međutim, ne znači da puko dejstvovanje u oba konteksta pomenutu biliterarnost i garantuje. U mnoštvu radova o međuknjiževnim i interkulturnim vezama izdvajaju se oni, koji produbljenim pristupom, poznavanjem metodologije, tokova u nauci, književnosti i njihovih funkcija u kulturi, sistematicno i argumentovano sagledavaju ovaj kompleksni i značajni fenomen.

LITERATURA

- Čepan, O. (2002). *Literárne dejiny a literárna veda*. Bratislava: VEDA.
- Đurišin, D. (1975). *Teória literárnej komparatistiky*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Harpáň, M. (2004). *Teória literatúry*. Bratislava: Tigra.
- Харпањ, М. (2015). Петер Зајац и покушај заснивања пулсационе естетике. У П. Зајац, *Пулсирање књижевности* (с. 336–356). Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Harpanj, M. (2016). František Miko: Put ka semiotici bića. In F. Miko, *Prolegomena za semiotiku bića* (s. 201–207). Beograd: Službeni glasnik.
- Harpanj, M. (2018). *Modeli i diskursi nauke o književnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Зајац, П. (2015). *Пулсирање књижевности*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Zajac, P. (1993). *Pulzovanie literatúry*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Zajac, P. (2005). Od totálnej citovosti k autobiografickej pamäti. In P. Vilikovský, *Prózy* (s. 814–873). Bratislava: Kalligram Ústav slovenskej literatúry.
- Literárno informačné centrum. *Peter Zajac*. Poseta sajtu 25. 1. 2019. izvor <http://www.litcentrum.sk/slovenski-spisovatelia/peter-zajac>

Janko Ramač*

UDK: 821.161.2(497.11):821.162.4"19"

Daniela Marčok**

Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

RUSINSKO – SLOVAČKE KNJIŽEVNE VEZE U DRUGOJ POLOVINI XX Veka***

In the political and social life in Yugoslavia after World War II, special attention is given to socialist development of the country. Brotherhood and unity were cherished as a cohesive force for strengthening ties between nations and nationalities in the country. In the multinational Vojvodina, especially cherished was the cultural and literary cooperation between individual national communities. First contacts between Ruthenians and Slovaks in Vojvodina in the cultural sector were made in the period between the two world wars. In the second half of the XX century, the two national communities are establishing intensive literary collaboration, partly in the spirit of the asserted cultural politics, but we consider, also because of their linguistic and ethnic closeness. The goal of this paper is to examine deeper the Ruthenian-slovak literary connections, which reflect in reciprocal translations and publishing of literary works, literary criticism and anthologies; and to analyse which type of literary works is translated the most, which authors are translated most often to both languages and who are the most frequent translators.

Key words: Ruthenians, Slovaks, Vojvodina, literature, translation of literary works.

Doseljavanje Slovaka i Rusina na prostore Južne Ugarske

Doseljavanje Slovaka i Rusina na prostore Južne Ugarske počelo je približno u isto vreme – sredinom XVIII veka. Ipak, doseljavali su se iz različitih krajeva: Slovaci pretežno iz srednje i severne Ugarske, iz županija

---

* janko.ramac@ff.uns.ac.rs

** danielamarcokova@ff.uns.ac.rs

*** Rad je nastao u okviru projekta *Istorijski pregled i savremeno stanje rusinskog i slovačkog jezika, kulture i književnosti u multikulturalnom evropskom kontekstu (142-451-2668/2018-01)* koji finansira Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost Autonomne pokrajine Vojvodine.

Bekeš, Nograd, Hont, Pešt, Tolna (Čelovský 2013: 47-50), a Rusini iz severoistočnih županija: Ung, Ugoča, Bereg, Zemplin, Maramoroš, Spiš, Šariš, Boršod, Abauj-Torna, Gemer, Sabolč, Satmar (Рамач 2007: 66–68).

Slovaci su se u Bačkoj naseljavali uglavnom na privatna vlastelinstva (Futoško vlastelinstvo, vlastelinstvo Stratimirovića, Bajsko vlastelinstvo), manjim delom na crkvena ili komorska imanja. Najpre se naseljavaju u Petrovac (1745. g.), a zatim i u druga naselja u Bačkoj: Kisač, Gložan, Kulpin, Selenču, Pivnice, Lalić, Silbaš itd. (Sirácky 1980: 68–69). Rusini su se od sredine XVIII veka doseljavali u Bačku na komorska naselja Krstur i Kucuru, a od početka XIX veka u nekoliko talasa u Srem (Šid, Bačinci, Berkasovo, Petrovci, Mikluševci, Sremska Mitrovica) (Рамач 2007: 66–68, 208–231, 325–333).

Slovaci i Rusini su od sredine XVIII veka živeli na istom geografskom prostoru (Slovaci u Bačkoj, Banatu i Sremu; Rusini u Bačkoj i Sremu), ali nisu živeli u istim naseljima, izuzev u gradovima Novom Sadu i Šidu, i verovatno je to jedan od razloga da do početka XX veka nisu uspostavili značajnije međusobne kulturne kontakte i veze. Drugi, ne manje značajan razlog jeste različita verska pripadnost. Slovaci u Južnoj Ugarskoj – na „Donjoj zemlji“ (Dolná zem), kako su je oni nazivali, bili su najvećim delom protestanti augzburške veroispovesti odnosno luterani, u manjem broju katolici, a Rusini su bili grkokatolici. Zbog toga njihova inteligencija, u to vreme pretežno duhovna, nije uspostavljala međusobne kontakte još u toku školovanja u srednjim školama, na studijama i kasnije, jer su pripadnici oba naroda i njihovih konfesija prirodno težili različitim obrazovnim centrima: Slovaci protestantskim (Bratislava, Mezeberenj, Novi Vrbas, Sarvaš, Čaba, Velika Revuca, Turčanski Sveti Martin) (Hodoličová 1979: 153), a Rusini katoličkim (Veliki Varadin/Oradea, Segedin, Kaloča, Zagreb Beč, Ostrogon, Rim) (Рамач 2007: 184–186). Iako je bilo pojedinačnih kontakata pripadnika ova dva naroda, na primer, prilikom služenja vojnog roka, susreta na pijacama i vašarima itd, sve to ipak nije bilo dovoljno da se razvije njihova organizovana kulturna saradnja.

Počeci organizovanog kulturnog života Slovaka i Rusina u Bačkoj i njihove kulturne i književne saradnje

Istorija književnosti vojvođanskih Slovaka počinje krajem XVIII veka prvim pesničkim pokušajima, a organizovani književni život započeo je

na početku XIX veka: 1802. g. slovački pesnik, sakupljač narodnih pesama i evangelistički sveštenik Juraj Rohonj (Juraj Rohoň, 1773–1831) napisao je zbirku pesama *Kratochvilne zpěvy pro mládež rolnickou*, koja je publikovana 1829. g. U tom periodu je i Mihal Godra (Michal Godra, 1801–1874) objavio jedanaest pesama za decu i omladinu u časopisu *Konfesionálna škola* (Hodoličová 2011: 451). Prvi prozni radovi javljaju se tek u drugoj polovini XIX veka, a autori su: Jan Kutlik st. (Ján Kutlík st., 1806–1890), Karol Miloslav Lehotski (Karol Miloslav Lehotský, 1843–1915), Feliks Kutlik (Félix Kutlík, 1846–1890) (Harpanj 1982: 5, 23).

U Petrovcu je 1845. g. osnovana „Narodna čitaonica“ kao ogrank „Nedeljne škole“ u kojoj su učitelji okupljali odrasle ljude i držali predavanja o stvarima iz praktičnog života, ali su se tu čitala i razna književna dela (Mučaji 1995: 626).

Za vreme revolucije 1848/1849. g. predstavnici Slovaka i Rusina su na opšteslovenskom kongresu u Pragu uspostavili međusobnu saradnju s ciljem da lakše ostvare svoje nacionalne zahteve (Haraksim 1961; Мольнар 1965: 60–1). Kasnije Jan Kollar u svom elaboratu o školskom sistemu pod nazivom *Dobrozdanie o školstve* predlaže mesta gde bi se mogле osnivati škole za Slovake, a tu spominje i oblasti u kojima žive izmešani ili jedni pored drugih Slovaci i Rusini u županijama Bereg, Maramoroš i Satmar (Filip 1970: 149).

Rusini u Južnoj Ugarskoj u XIX veku još nisu počeli da pišu i objavljaju književna dela na svom maternjem jeziku. Istina, kao srednjoškolci ili studenti teologije neki su od 40-ih godina XIX veka bili članovi „Ilirskog društva“ u Grkokatoličkoj seminariji u Zagrebu, gde su se sastajali, vodili diskusije o književnim i nacionalnim pitanjima i čitali svoja književna dela na hrvatskom jeziku (Smičiklas 1971). Jedan od aktivnih članova tog društva, Andrija Laboš st., pisao je pesme na hrvatskom jeziku, od kojih su mu neke objavljene u knjizi *Malo Ilirsko gnijezdo* (Smičiklas 1971), a pesmu *Slavija* objavio je u srpskom almanahu ilirske orientacije *Бачка вила* 1844. g. (Лабош 1979: 255). Umetnička književnost Rusina u Južnoj Ugarskoj/Jugoslaviji počinje 1904. g, kada je gimnazijalac Havrijil Kosteljnik objavio svoj idilski venac *З мојога вагала* (Iz mog sela) na rusinskom jeziku (Тамаш 1997: 75).

Grkokatolički sveštenici i učitelji kao najmnogobrojnija inteligencija kod Rusina od polovine XIX do polovine XX veka odigrali su značajnu

ulogu u podizanju nivoa prosvetnog i kulturnog života ove zajednice i doprineli su organizovanom razvoju rusinske književnosti (Тамаш 1997: 33).

Počeci kulturne i književne saradnje Rusina i Slovaka između dva svetska rata

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. g. za slovenske narode koji su do raspada Austro-Ugarske živeli na teritoriji Ugarske stvoreni su mnogo povoljniji uslovi za njihov kulturno-prosvetni i nacionalni život. Slovaci i Rusini u novoj državi ostvaruju značajne rezultate u oblasti prosvetnog, kulturnog i nacionalnog života. Rusini su 1919. g. osnovali Rusinsko narodno prosvetno društvo (dalje: RNPD). Slovaci u Petrovcu 1919. g. osnivaju gimnaziju (Slovenské reálne gymnázium), a 1932. g. Maticu slovačku (Matica slovenská) kao svoju centralnu kulturno-političku organizaciju. Sva ta dostignuća su znatno doprinela otpočinjanju institucionalnih kontakata i međusobne saradnje ove dve nacionalne zajednice. Počelo se sa organizovanim posetama predstavnika RNPD Slovacima u Petrovcu, odnosno Matici slovačkoj i slovačkoj gimnaziji. Predstavnici Matice slovačke su posetili RNPD i njegovu Čitaonicu u Ruskom Krsturu. Posle toga su usledila međusobna gostovanja sa predstavama i drugim kulturnim programima. Amateri Čitaonice iz Ruskog Krstura gostovali su sa svojom predstavom i kod Slovaka u Pivnicama (Рамаč 2002). Slovačku Gimnaziju u Petrovcu pohađali su i neki učenici rusinske nacionalnosti (Nikola Korpaš, Leona Venčelovska) (Mučaji 1969: 251, 256).

Pod okriljem Matice slovačke u Jugoslaviji izlazi časopis *Náš život*. Od maja 1933. g. do 1941. g. izašlo je 8 godišta (sa dva broja i jednim dvobrojem godišnje), a nakon rata, od 1946. do 1947. g. još dva godišta. Iako je prvenstveno bio namenjen publikovanju radova i priloga vojvodanskih Slovaka, u njemu su štampani i tekstovi Slovaka iz Slovačke, ali i prilozi iz češke, ruske, sovjetske, poljske i jugoslovenskih književnosti. U časopisu je 1935. g. objavljen članak češkog lingviste Františeka Tihog *Književni jezik jugoslovenskih Rusina*, u kojem je kao moto naveden stih *Prim, valalu, slova toty i pesma Bačko, moja Bačko!* rusinskog pesnika i pisca Gabra Kostelnika (Čelovský 1984: 6–7).

Mihajlo Kovač, istaknuti rusinski pisac i kulturni delatnik, navodi da se tridesetih godina XX veka dopisivao sa slovačkim piscem Vladimirom Hurbanom Vladimirovim i da mu je ovaj poslao nekoliko svojih drama. Dve drame, *Zem i Záveje*, Kovač je tada i preveo. Prvu je režirao i bila je izvođena na sceni u Ruskom Krsturu na početku 1941. g. (Рамач 2002: 87–88).

U periodu između dva svetska rata bilo je i više želje i nastojanja sa obe strane da se uspešno započeta saradnja između RNPD i Matice slovačke, odnosno između Rusina i Slovaka u Bačkoj nastavi, ali su nepovoljne društvene, naročito ekonomске prilike, u značajnoj meri onemogućavale češća međusobna gostovanja sa sličnim kulturnim programima (Рамач 2002: 88–89).

Književna i kulturna saradnja u Socijalističkoj Jugoslaviji

Nakon oslobođenja 1945. g. u Socijalističkoj Jugoslaviji bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti pridavana je posebna uloga u svim sferama društvenog života. Kultura je imala zadatak i mogućnost da ispolji svoje kvalitativno dejstvo u zблиžavanju naroda i narodnosti Vojvodine. Pojavio se impozantan broj pisaca na jezicima naroda i narodnosti koji su impresionirali i brojem i kvalitetom dela, ali za bolje međusobno upoznavanje, poznavanje i književne recepcije bilo je neophodno razvijati međusobno prevodilaštvo književnih dela u više smerova. Jer, ma kako bila razvijena u okviru svog jezika, kultura jedne narodnosti nije dobila ravnopravnost ako je bila dostupna samo pripadnicima svoga jezika (Kovaček 1973: 5).

U socijalističkoj Jugoslaviji pedesetih godina, saglasno duhu bratstva i jedinstva, ali i zbog jezičke bliskosti, uspostavljala se tešnja književna i kulturna saradnja između Rusina i Slovaka u Vojvodini.

I posle Drugog svetskog rata Gimnaziju u Petrovcu su pohađali neki Rusini: Miron Budinski, Natalija Čižmar, Pavlo Riznič, Ljubinka Takač (Mučaji 1969: 266, 269, 271, 286) i drugi.

Slovački časopis *Nás život* je bio obnovljen posle oslobođenja (1946–1947), a posle dvogodišnje pauze od aprila 1949. g. pod nazivom *Nový život* kao dvomesečnik u kontinuitetu izlazi sve do danas. U ovom periodu se intenzivnije orijentiše na uspostavljanje književnih i kulturnih kontakata, pa se sve više prevode dela srpskih, rumunskih, čeških, makedonskih, mađarskih, slovenačkih, albanskih, bugarskih, ali i rusinskih

autora. U četvrtom broju časopisa 1952. g. objavljeno je nekoliko dela rusinskih autora: pripovetka Eugena Kočića (Kočić 1952) u prevodu Andreja Feketea, kao i pesme Vasilja Mudrog *Noc na staveništi* (Mudri 1952a) i Nikole Skubana *U priateљa* (Skuban 1952). Vasilj Mudri u istom broju objavljuje kratku belešku *O rusínskych literárnych snaženiacach*, u kojoj navodi da je književni život Rusina u Jugoslaviji započeo u periodu između dva svetska rata, ali da tek posle oslobođenja dolazi do njegovog intenzivnijeg razvoja zahvaljujući aktivnom stvaralaštvu većeg broja mlađih književnika (Mudri, 1952b).

Kada je 1952. g. počeo da izlazi časopis *Швемлоку* na rusinskom jeziku, kratka beleška o tome objavljena je u slovačkom časopisu *Nový život*, u sažetom prikazu sadržaj prva dva broja časopisa. Posle toga, u prvom broju časopisa *Швемлоку* za 1953. g. objavljen je blok priloga iz slovačke književnosti: odlomak pripovetke Danijela Pijsjadesa *Цеснаково*, dve pesme Pavela Mučajia: *Одлука i Вояци діїла* i pesma Andreja Ferka *У строю*. Sva četiri dela su objavljena u prevodu rusinskog pisca Mirona Budinskog, koji je školske 1950/51. g. u Petrovcu završio Gimnaziju na slovačkom jeziku (Mučaji 1969: 266). U istom broju navedenog časopisa objavljen je kraći prikaz Jana Kmeća *Кнїжовносць войводянских Словакох*, koji rusinskoj čitalačkoj publici pruža sažet pregled o književnosti Slovaka u Vojvodini.

Časopis *Швемлоку* je posle četvrtog broja 1954. g. prestao da izlazi, što se negativno odrazilo na organizovani književni život Rusina u Jugoslaviji. Tek posle dvanaestogodišnjeg prekida *Швемлоку* je ponovo počela da izlazi krajem 1966. g. U časopisu su postojale posebne rubrike „Зоз сучасней українскей литератури” (Iz savremene ukrajinske književnosti) i „Зоз сучасней югославянскей литератури” (Iz savremene jugoslovenske književnosti), ili su rubrike bile posvećene jednoj od jugoslovenskih književnosti ili književnosti narodnosti Jugoslavije/Vojvodine. Na taj način su čitaoci časopisa mogli da upoznaju dela navedenih književnosti u prevodu na svoj maternji jezik.

U vreme prekida izlaženja časopisa *Швемлоку* i praktičnog zamiranja organizovanog književnog života Rusina u Jugoslaviji ni u časopisu *Nový život* sve do 1969. g. nema prevoda dela iz rusinske književnosti. Tek tada u jednom broju izlazi poveći blok – izbor iz savremene rusinske poezije nekoliko rusinskih autora pod zajedničkim

naslovom *Vietor sa ihrá s vlasmi* – zo súčasnej rusínskej poézie u prevodu Juraja Tušjaka. Izbor je uradio Ďura Papharhaji, uredník časopisa *Швемлюс*, a zastupleni su sledeći autori: Vlado Beserminji, *Oči v mori*; Jakim Čapko, *Kroky do kruhu*; Irina Hardi, *Naše pole*; Janko Hrubenja, *Vietor sa ihrá s vlasmi*; Julian Kolesar, *Moje ruky bez sestry*; Miron Kološnjaji, *Vŕbové prútie*; Hanča Papandriš, *Chmáry*; Natalija Paparhaji, *Neverte*; Anhela Prokop, *Púšť*; Stríber Miroslav, *Jesenná balada*. Autor izbora Ďura Papharhaji napisao je prikaz pod naslovom *Na strunách tepla a afirmácie. Mladí v súčasnej poézii juhoslovanských Rusínov*. Slovački pesnik Juraj Tušjak je sve pesme prepevao i preveo pomenuti prikaz. U časopisu *Nový život* 1973. g. izlazi pripovetka Mikole Kočiša *Sestra Eufémia* u prevodu Juraja Tušjaka.

U broju 4 časopisa *Nový život* iz 1974. g. izašao je veći blok rusinske poezije pod naslovom *Slnečná cesta – Výber zo súčasnej rusínskej poézie*. Zastupleni su sledeći autori: Ďura Papharhaji sa tri pesme: *Slnečná cesta*; *Slnečnica, čo sa ohliada na seba* i *Žlté prijímanie*; Anhela Prokop takođe sa tri pesme: *Návrat*; *Nový život* i *Pole*; Miroslav Stríber sa dve pesme: *Rozlúčka* i *Voda* i Julijan Tamaš sa jednom pesmom: *Úryvky z Balady pre Irmu*.

Ljubomir Sopka u časopisu *Nový život* 1976. g. objavljuje pripovetku *Sled času* u prevodu Juraja Tušjaka.

Na početku ponovnog izlaženja časopisa *Швемлюс* u prvom broju za 1967. g. objavljena je pesma Mihala Babinke *Стретнуце на гробе*, u prevodu Ďure Varge, ali posle toga u njemu nekoliko godina nije bilo književnih dela iz književnosti Slovaka u Jugoslaviji. Tek od sredine 70-tih godina u ovom časopisu se povremeno pojavljuju slovački književnici sa svojim delima u prevodu na rusinski jezik. Proznim delima 1974. g. zastupljeni su: Jan Labat sa odlomkom iz pripovetke *Заварти круг* u prevodu Mikole Skubana; Miroslav Demak sa deset pesama: *Вино*, *Швиманс*, *To, Ви там у мнे скрити курилахи*, *Варварски налєти*, *Септембер* (*Ромео и Дюлиста*), *Децембер* (*Лип*), *Юний* (*Генрик IV*), *Марец* (*Ричард III*) u prevodu Mihala Ramača. Sledeće godine u časopisu je objavljen članak Marte Bovdišove *Словаци у Югославији*, u kom autorka daje sažet pregled istorije Slovaka od doseljavanja na ove prostore, pružajući najosnovnije podatke o njihovoj rasprostranjenosti, broju, privređivanju, materijalnoj i duhovnoj kulturi.

Nakon toga, 1978. g. u časopisu *Швемлосу* u dva broja u rubrici "Зоз поезије војводянских Словакох" objavljene su pesme slovačkih autora: devet pesama Palja Bohuša: *Под туртуню*, *Шмих*, *Вистатосу*, *Смутни дзень*, *Ноц*, *Ноцни немир*, *Час I*, *Час II*, Здогадоване, u prevodu Đure Laćaka, i četiri pesme ciklusa *Єщенські варіації на Гайдново теми* Vjere Benkove-Popitove, naslovljene nazivima muzičkih tempa: *Allegro*, *Andante*, *Menuet*, *Allegro ma non tropo*, u prevodu Mirona Kanjuha. Iste, 1978. g. izlazi antologija rusinske pripovetke u prevodu na slovački jezik *Sled času. Antológia rusínskej poviedky*. Izbor i prikaz književnosti jugoslovenskih Rusina je napravio Julian Tamaš, a preveo Juraj Tušjak. Iz ove antologije 1979. godine u časopisu *Nový život* objavljena je pripovetka *Zauchá* autora Đure Papharhajia.

I sledećih godina u časopisu *Швемлосу* su objavljivana književna dela vojvođanskih Slovaka. Pesma Mihala Babinke *Пред меном једним* u prevodu Mirona Kanjuha objavljena je 1980. g. kao i pripovetka Juraja Tušjaka *Карчма* (1-6) u šest nastavaka, a prevodilac nije naveden. Iste godine u časopisu su objavljena tri kratka eseja Vićazoslava Hronjeca: *Три есеј: Поет, як граніца; Писма значеня уметніцкого твору; Швем поетичного твору*, prevodilac nije naveden. Posle toga, objavljena je pripovetka Miroslava Demaka *Емилио*, prvonagrađena na književnom konkursu novinsko-izdavačke kuće "Obzor" 1981. g., u prevodu Mirona Kanjuha. Iste godine u časopisu *Nový život* izlazi pesma Mirona Kanjuha *Tito – to sme my*.

U časopisu *Швемлосу* su 1983. g. objavljene pesme slovačkog pisca Mihala Đuge *Одгаднуц велькосу кроку* u prevodu Mihala Ramača. Iste godine je u časopisu *Nový život* objavljena pripovetka *Cvetko* Đure Papharhajia u prevodu Juraja Tušjaka.

Zatim, 1985. g. izlazi zbirka pripovedaka *Vina* višestruko nagradivanog rusinskog autora Đure Papharhajia u prevodu Juraja Tušjaka.

Poema Mihala Ramača *Сказка о гушиярови и гушилі* izašla je 1987. g. prvo na rusinskom jeziku, a kasnije je prepevana i objavljena i na srpskom, mađarskom i rumunskom jeziku. Na slovački jezik poemu je prepevao Miroslav Demak i objavljena je pod naslovom *Cigán a husle*. Julian Ramač Čamo je tekst poeme uglazbio i tako je ona kao muzička radio drama u režiji slovačkog vojvođanskog režisera Ljuboslava Majere izvođena na rusinskom i na slovačkom jeziku.

Dramu Vladimira Hurbana Vladimirova *Zem* prvi put je preveo na rusinski jezik i režirao Mihajlo Kovač uoči Drugog svetskog rata, kako smo već spomenuli, a posle oslobođenja na scenu je postavljaju rusinska amaterska pozorišta u Kucuri 1956. g. u Đurđevu 1954. g. i u Petrovcima 1963. g. (Латяк 2011: 154; 168; 2014; 328). Dramu *Шнїгово наноси* (Гурбан 1984) istog pisca preveo je Đura Laćak, ali izgleda da nije bila postavljena na sceni (Латяк 2018).

U časopisu *Швєтлосць* 1985. g. objavljen je ciklus pesama (ukupno sedam) Juraja Tušjaka *Седем бешедованя. Симфониста о наших очах* u prevodu Mihala Ramača.

Boško Ivkov je napisao pesmu posvećenu Juraju Tušjaku, koja je 1987. godine bila objavljena u prevodu na rusinski jezik pod nazivom *Юрай Т. у часопису Швєтлосць*.

U časopisu *Швєтлосць* su 1986. g. objavljene pesme Martina Prebuđile: *Одход, Навіе з вами, Пречи ше слунково зарі повторюю, Єщень, Же бізме остали исти, Цо кед ше, Ноцна цеснота, Длуготирваце бависко, Живот з огњом збудованы* i izboru i prepevu Vladimira Garjanskog. Nakon toga, u istom časopisu 1988. g. objavljen je roman Vičazoslava Hronjeca *Скленяни витор* u šest nastavaka u prevodu Mikole Skubana.

Zbirku pripovedaka *Vina* Đure Papharhajia preveo je na slovački jezik Juraj Tušjak 1985. godine. Knjiga Đure Papharhajia *Natálka, dievča, ktoré ľúbilo kone* je poslednji prevod knjige sa rusinskog na slovački jezik, koju je 1990. godine prevela Ana Papugova, a prepevao Miroslav Demak.

Zaključak

U periodu između dva svetska rata, kada i Slovaci i Rusini u Jugoslaviji osnivaju svoje kulturne i prosvetne organizacije i institucije, stvoreni su uslovi za njihovu intenzivniju književnu i kulturnu saradnju. Cilj našeg istraživanja i ovog rada je bio da se celovitije prikaže njihova književna i kulturna saradnja u periodu od 1945. do 1991. g., koja se ogledala uglavnom u međusobnom prevodenju i objavljivanju književnih dela, a u manjoj meri postavljanjem na scenu dramskih dela i izvođenjem radio drama.

Zbog ograničenog prostora ovde su prikazani rezultati dobijeni analizom slovačkog književnog časopisa *Náš život/Nový život*, rusinskog časopisa *Швемлоку*, kao i analizom posebnih izdanja. Poezija je najčešće međusobno prevođena književna vrsta. Zastupljeni su najistaknutiji autori, od Rusina: V. Beserminji, M. Budinski, J. Čapko, I. Hardi, J. Hrubenja, E. Kočiš, M. Kočiš, J. Koljesar, M. Kološnjaji, M. Kovač, V. Mudri, H. Papandiš, Đ. Papharhaji, N. Paparhaji, A. Prokop, M. Ramač, M. Striber, a od Slovaka: M. Babinka, P. Bohuš, V. Benkova-Popitova, M. Demak, M. Đuga, A. Ferkó, V. Hurban, V. Hronjec, J. Labat, P. Mučaji, D. Piškijades, M. Prebuđila, J. Tušjak. Kao prevodioci sa slovačkog jezika pojavljuju se: M. Kovač, M. Budinski, Đ. Varga, M. Skuban, M. Ramač, Đ. Laćák, M. Kanjuh, V. Garjanski, a prevodioci sa rusinskog na slovački su: A. Fekete, J. Tušjak, M. Demak, A. Papugova. U istraživanju rusinsko-slovačkih književnih veza nedostaje dublja analiza književnih kritičara i mišljenje o tome da li je međusobno prevođenje književnih dela imalo uticaja na književnu recepciju, u kom smeru, u kojim književnim vrstama i kod kojih autora je to čitljivo.

IZVORI

- Čelovský, S. (1984). *Bibliografia časopisu Náš život (1933-1940, 1946-1947)*, Nový Sad: Obzor.
- Čurčić, M. (1975). *Bibliografija međusobnih prevoda književnih dela naroda Jugoslavije i narodnosti Vojvodine: 1945-1980*. Novi Sad: Biblioteka Matice srpske.
- Hronec, V. (1974). *Bibliografia Nového života (1949-1973)*. Nový Sad: Obzor.
- Naš život* (1933–1941; 1946–1947).
- Nový život* (1949 – do danas).
- Швемлоку* (1952–1954, 1966–1990).
- Tušiak, J. (1973). Mikola M. Kočiš. *NŽ*, 25, 191.

LITERATURA

- Besermini, V. (1969). Oči v mori. *NŽ*, 21, 313.
- Čapko, J. (1969). Kroky do kruhu. *NŽ*, 21, 317.
- Čelovský, S. (2013). Podiel osadníkov zo slovenských obcí v Maďarsku pri osídľovaní Kysáča v Báčke od roku 1773. In: V. Valentík (Ed.), *Kysáč 1773–2013. Zborník prác*. Báčky Petrovec: SVC, 41–51.

- F., A. (1952). Rusíni začali vydávať časopis pre literatúru a kultúru. *Nový život*, 2, 117–118.
- Filip, M. (1970). Návrh Jána Kollára na založenie slovenského nižšieho gymnázia v Petrovci. In: J. Kmet' (Ed.), *Petrovské gymnázium vo vývine slovenskej kultúry vo Vojvodine*. Nový Sad: Obzor, 149–153.
- Haraksim, Ľ. (1961). *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*. Bratislava.
- Hardi, I. (1969). Naše pole. *NŽ*, 21, 316.
- Harpáň, M. (1982). Začiatky slovenskej dolnozemskej prózy. In: D. Dudok (Ed.), *Zborník spolku vojvodinských slovakistov 4*. Nový Sad: Spolok vojvodinských slovakistov, 5–25.
- Hodoličová, J. (1979). Pedagogické a školské otázky v časopise Dolnozemský Slovák. In: J. Kmet' (Ed.), *Výročie vzniku časopisu Dolnozemský Slovák*. Nový Sad: Obzor, 151–157.
- Hodoličová, J. (2011). *Medovník. Chrestomatia slovenskej vojvodinskej literatúry pre deti*. Báčsky Petrovec: SVC.
- Hrubenja, J. (1969). Vietor sa ihrá s vlasmi. *NŽ*, 21, 314.
- Kočiš E. (1952). Predvolebný "dohovor". *NŽ*, 4, 153–158.
- Kočiš, M. M. (1973). Sestra Eufémia. *NŽ*, 25, 131–133.
- Kolesar, J. (1969). Moje ruky bez sestry. *NŽ*, 21, 311.
- Kološnjaji, M. (1969). Vŕbové prútie. *NŽ*, 21, 312.
- Kovaček, B. (1973). Uvodna reč. In: *Književnost narodnosti Vojvodine 1945–1972*. Novi Sad–Beograd: Kulturno-prosvetna zajednica Vojvodine – Biblioteka Matice srpske, 5–6.
- Mučají, P. (1969). Menoslov maturantov Slovenského gymnázia v Petrovci. In: J. Spevák (Ed.), *Pamätnica - Päťdesiat rokov slovenského gymnázia v Petrovci*. Báčsky Petrovec: Slovenské gymnázium v Petrovci, 243–293.
- Mučají, P. (1995). Inštitúcia nedeľnej školy petrovskej. In: S. Boldocký (Ed.), *Petrovec 1745–1995*. Báčky Petrovec: Zhromaždenie obce, 623–645.
- Mudri, V. (1952). Noc na staveništi. *NŽ*, 4, 150.
- Mudri, V. (1952a). Noc na staveništi. *NŽ*, 4, 150.
- Mudri, V. (1952b). O rusínskych literárnych snaženiach. *NŽ*, 4, 175.
- Papandriš, H. (1969). Chmáry. *NŽ*, 21, 315.
- Papharhaji, Ď. (1969). Na strunách tepla a afirmácie. Mladí v súčasnej poézii juhoslovanských Rusínov. *NŽ*, 21, 318–319.
- Papharhaji, Ď. (1985) *Vina*. (Preložil Juraj Tušiak). Obzor: Nový Sad.

- Papharhaji, Ď. (1990). *Natálka, dievča ktoré ľubilo kone*. (Ilustroval Ľubomír Sopka, preložila Anna Papugová. Verše prebásnil Miroslav Demák). Nový Sad: Obzor.
- Paparhaji, N. (1969). Neverte. *NŽ*, 21, 315.
- Prokop, A. (1969). Púšť. *NŽ*, 21, 312.
- Ramač, M. (1987). *Cigán a husle*. (Ilustroval Ľubomír Sopka, preložil Miroslav Demák]. Nový Sad: Obzor.
- Sirácky J. i kol. (1980). *Slováci vo svete 1*. Martin: Matica slovenská.
- Skuban N. (1952). U priateľa. *NŽ*, 4, 159.
- Smičiklas, I. (1971). *Malo Ilirsko gnijezdo*. Zagreb.
- Striber, M. (1969). Jesenná balada. *NŽ*, 21, 313–314
- Tamaš, J. (1976). Próza Havrijila Kostelnika a iné knihy. *NŽ*, 2. Novi Sad: Obzor, 170–176.
- Tamaš, J. (1978). *Sled času. Antológia rusínskej poviedky*. Novi Sad: Obzor.
- Tamaš, J. (1985). Poviedky Ďuru Papharhajho. In: Vina. *Z rusínčiny preložil Juraj Tušiak*. Novi Sad: Obzor, 135–139.
- Tamaš, J. (1974). Rozvojová cesta súčasnej rusinskej poézie. *NŽ*, 4/1974. Novi Sad: Obzor, 319–323.
- Tihi, F. (1935). Spisovný jazyk juhoslovanských Rusínov. *NŽ*, 3/1935. Petrovec: Kníhtlačiareň úč. spol., 133–137.
- Бабинка, М. (1967). Стретнуце на гробе. *III*, 1. Нови Сад: Руске слово, 44–47.
- Бабинка, М (1980). Пред меном єдним. *III*, 3, 320.
- Бенкова-Попитова, В. (1978). Allegro, Andante, Menuet, Allegro ma non tropo. *III*, 6. Нови Сад: Руске слово, 857–859.
- Бовдішова, М. (1975). *Словаци у Югославії*. *III*, 3. Нови /Сад: Руске слово, 370–376.
- Богуш, П. (1978). Под тургуню, Шмих, Вистатосц, Смутни дзень, Ноц, Ноцни немир, Час I, Час II, Здогадоване. *III*, 3 Нови Сад: Руске слово, 411–417.
- Гронец, В. (1988). *Скленяни витор* (1–6). *III*, 1-6. Нови Сад: Руске слово, 24–31, 164–176, 289–297, 394–402, 517–526, 650–663.
- Гронец, В. (1980). Три есеї: Поет, як граніца; Писма значеня уметніцького твору; Швет поетичного твору. *III*, 4, 440–443.
- Гурбан Владимиров, В. (1984). Шнігово наноси. *III*, 5, 625–655.

- Демак, М. (1974). Вино, Швітане, То, Ви там у мнє скрити куриплахи, Варварски налети, Септембер (Ромео и Дюлиста), Децимбер (Лир), Юний (ГенрикIV), Марец (Ричард III). *Ш*, 2, 208–213
- Демак, М. (1981). Емилио. *Шветлосць*, 5, 535–539.
- Дюга, М. (1983). *Одгаднунг велькосці кроку*. *Ш*, 3, 277–281.
- Івков, Б. (1987). *Юрай Т.* *Ш*, 2, 205–207.
- Кметь, Я. (1953). Кніжковносць войводянских Словаць. *Ш*, 1, 69–71.
- Костельник, Г. (1904). З моего валала. *Идилски венецы*. Жовква: Печатня ОО. Василіян.
- Лабат, Я. (1974). Заварти круг. *Ш*, 1, 26–38.
- Лабош, Ф. (1979). *Істория Русинох Бачкеї, Сриму и Славониї 1745–1911*. Вуковар: Союз Русинох и Горватской.,
- Латяк, Д. (2011). *Театральни живот Руснацох II*. Нови Сад: Руске слово.
- Латяк, Д. (2018). *50 роки Драмского мемориала Петра Ризича Дядї*. Руски Керестур: Руске слово, Дом култури Руски Керестур, Завод за културу войводянских Руснацох, 2018.
- Молнар, М. (1965). *Словаки і українці*. Пряшів, 1965.
- Мучай, П. (1953). Вояци діла; Одлука. *Ш*, 1, 39–40.
- Пиксядес, Д. (1953). Цеснаково. *Ш*, 1, 31–38.
- Пребудла, М. (1986). Одход, Навше з вами, Преци ще слунково зарі повторюю, Єшень, Же бизме остали исти, Цо кед ше, Ноцна цеснота, Длуготирваце бависко, Живот з огњом збудовані. *Ш*, 1, 19–23.
- Рамач, М. (1987). *Сказка о гуцлярови и гуцлі*. Нови Сад: Руске слово.
- Рамач, Я. (2002). Прилог виучованю културних контактів Руснацох и Словаць у Югославії медzi двома шветовими войнами. *Ш* 1–2, 281–295.
- Рамач, Я. (2007). *Руснаци у Южнай Угорскай (1745–1918)*. Нови Сад: Войводянска академія наукох и уметносцох.
- Тамаш, Ю. (1997). *Істория рускей литератури*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Тушяк, Ю. (1980). Карчма (1-6). *Ш*, 4, 5, 6, 417-423; 564-576; 701-719.
- Тушяк, Ю. (1981). Карчма. *Ш*, 1, 2, 3, 18-50; 179-198; 303-314.
- Тушяк, Ю. (1985). *Седем бешедования. Симфониета о наших очах*. *Ш*, 6, 807–811.
- Ферко, А. (1953). У строю. *Ш*, 1, 41.

IV
KULTURA, POJEDINAC, DRUŠTVO

MODA I ZEITGEIST: OGLED IZ FILOZOVIJE KULTURE

The author investigates fashion as an authentic manifestation of Zeitgeist, and therefore as one of important concepts of philosophy of culture. Fashion is regarded as a concept with twofold meaning: first meaning is concerned with clothing as an anthropological – cultural expression of man, while second is concerned with it in a sense of one's life attitude and notion of novel, questioning fashion's relationship with Zeitgeist and historical context. Philosophy of culture is not obliged to deal with all individual forms through which culture expresses and manifests itself, but it has a task of articulating the meaning of those figures that are permanent and constantly present. In this article, the author intents to illuminate key philosophical notions regarding fashion and, on that basis, to determine whether fashion represents consistent concept of philosophy of culture.

Key words: culture, fashion, philosophy of culture, philosophy of fashion, Zeitgeist.

1. Uvod

Cilj teksta je ispitivanje mode kao autentičnog izraza duha vremena, a time i kao jednog od važnih pojmove filozofije kulture. Moda se tematizuje kroz svoja dva osnovna značenja: prvo se tiče odevanja kao antropološko-kulturološkog izraza čoveka, dok se drugo bavi modom u smislu životnog stava i pojma novog, ispitujući njen odnos prema duhu vremena i istorijskom kontekstu.

Filozofija kulture nema obavezu da se bavi svim pojedinačnim oblicima kroz koje se kultura izražava i pojavljuje, ali ima zadatku da utvrdi smisao onih formi koje su u tom pojavljivanju trajne i konstantno prisutne. Namera autora je da u tekstu rasvetli ključne filozofske stavove o modi i da na tim osnovama utvrdi da li se o modi može govoriti kao o konzistentnom pojmu filozofije kulture.

---

* marica.rajkovic@ff.uns.ac.rs

Prednost koju filozofija kulture ima nad ostalim filozofskim, duhovnim i društvenim disciplinama je u tome što za svoj predmet i svoju tematizaciju može da postavi praktično *sve* ili *bilo šta*. Odgovornost koju filozofija kulture zbog toga nosi leži u tome da to „*sve*“ ili „*bilo šta*“ moraju biti filozofski promišljeni i tek tada opravdani kao relevantni za istraživanje. To znači da se vrlo lako može pokazati da sloboda kojom filozofija kulture bira bilo koju temu ne garantuje da će se ta tema pokazati održivom, niti filozofski relevantnom. Zbog toga je i moda kao potencijalni filozofski problem već na samom početku suočena sa pitanjem o polaganju računa o vlastitoj relevantnosti za filozofsko promišljanje, i to pitanje će biti jedno od najznačajnijih za ogled iz filozofije kulture koji je planiran u ovom tekstu.

2. Moda kao kulturološki problem: odevanje

Prva i početna tematizacija mode tiče se odevanja kao antropološko-kulturološkog izraza čoveka i eventualnih trajnih karakteristika i funkcija tog izraza, koji bi opravdali pokušaj da se o njoj govori kao o jednom trajnom i prepoznatljivom fenomenu. Poseban istorijski kontekst za ovo ispitivanje predstavlja savremena epoha, koja nosi dve karakteristike koje su od izuzetnog značaja za rasvetljavanje pojma mode: sa prve strane se nalazi „prodor potrošačkog društva koje veliča rasipanje i stalno menjanje proizvoda“ (Dorfles 1986: 7), a sa druge – *pobuna* protiv istog tog potrošačkog principa. Zbog toga nije samo neophodno da se rasvetli odnos između mode i duha vremena uopšte, nego pre svega odnos između mode i duha savremene epohe.

Moda predstavlja fenomen koji nalazi način da se održava u različitim istorijskim razdobljima i da se stalno menja, razvija i opada, zbog čega je „važno nastojanje da se istraže njeni tajni pokretači, temelji i duboki uzroci njenih 'mahinacija'“ (Dorfles 1986: 9). Upravo se u pokretačima i temeljima mode mogu uočiti i uzroci uticaja i funkcija koje ona vrši u svakoj istorijskoj epohi. Taj uticaj prevazilazi puki zbir kulturoloških manifestacija, zbog toga što se u okvirima njenih ispoljavanja mogu uočiti trajnosti i pravilnosti zbog kojih ona opstaje uprkos najrazličitijim kontekstima u kojima se pojavljuje.

Da bi se ispitao temelj mode kao kulturološkog fenomena, neophodno je ispitati terminološki temelj tog pojma. Reč moda izvedena je iz latinske reči *modus*, koja, između ostalog, znači ono „kako“ - 'cilj, merilo,

način, oblik, sastav', i, prema Adamu Smitu, prvenstveno se „ističe u svim onim oblastima u kojima *ukus* zauzima centralno mesto“ (Svensen 2005: 14). Uz to, treba naglasiti i francusku igru rečima: „*la mode* = moda a *le mode* = način, oblik“ (Todorović 1980: 14). Ono što se tu mora imati u vidu jeste izvorna veza između načina odevanja i istorijskog trenutka, posebno ako se ima u vidu Hegelov stav da je duh vremena koji je na delu u jednoj epohi uvek isti, tj. da su društveno-kulturološko-ekonomsko-političke forme te epohе samo načini njegovog manifestovanja i ostvarenja njegovog unutrašnjeg principa. Kada govori o običajnosti, Hegel ističe da duh „u svojoj jednostavnoj istinitosti jeste svest i on rastavlja svoje momente jedne od drugih“ (Hegel 1986: 260). U tom smislu treba razumeti da su svi pojedinačni oblici ljudske stvarnosti zapravo manifestacije duha koji se ostvaruje u tom istorijskom trenutku. To je važno upravo za prvu tematizaciju mode, koja se tiče njenog užeg smisla i spoljašnjeg oblika, jer pokazuje da način odevanja ljudi u jednoj epohi predstavlja jedan u nizu načina ostvarenja duha te epohе, koji nosi i prednost i ograničenje estetskog pojavlјivanja: manifestuje se kao nešto spoljašnje, čulno i vidljivo. Prednost takvog pojavlјivanja leži u neposrednosti: dovoljan je jedan pogled na odeću ljudi na slikama ili fotografijama i istorijski kontekst njihovog prikazivanja je jasan i najčešće precizan. Nedostatak takvog pojavlјivanja je, međutim, takođe u neposrednosti: taj jedan pogled i vidljivi prikaz se iscrpljuju upravo kroz tu čulnu i direktnu manifestaciju, čime je njihov značaj za potpuno poimanje te epohе samo delimičan, i osuđen je na to da *ostane* delimičan.

Upravo se na primeru odevanja ilustruje nedostatak i manjkavost celokupne estetske sfere za Hegela, koji se ogleda u činjenici da ona poseduje direktni i neposredan uvid u pojavu, ali je takvim uvidom ujedno i ograničena, jer ne može da izbegne vlasititu spoljašnju, površinsku i opipljivu manifestaciju. Istina koju duh na taj način može da saopšti nije sporna, ali je ograničena i samostalno nije sposobna da se uzdigne čak ni do predstavnog mišljenja, dok joj pojmovno mišljenje u potpunosti izmiče.

Sa Hegelovim učenjem u vidu potrebno je, dakle, razumeti da odevanje ljudi u određenoj epohi i na određenom prostoru može dosta toga da nam pokaže o toj epohi i tom prostoru, ali da je taj uvid partikularan. Za potpuniju sliku i druge „delove mozaika“ koji prikazuje jednu epohu neophodno je uključiti i ostale manifestacije kulturnog i društvenog života, koji su autentični, ali takođe ograničeni. Tek kada imamo u vidu sve relevantne oblike pojavlјivanja duha u jednom istorijskom trenutku, možemo

smatrati da imamo obuhvatan pogled na iskustvene prikaze tog trenutka, što u konačnom poimanju opet predstavlja tek deo celokupne slike. Ono što je istinito po svojoj prirodi, smatra Hegel, moralo bi biti „takvo da mora uspeti kada bude došlo njegovo vreme, i da se ono pojavljuje samo kada je to vreme došlo, te se zbog toga ne nikada ne pojavljuje suviše rano, niti nailazi na publiku koja za nj nije sazrela“ (Hegel 1986a: 41-42). Dakle, kao što lepo i umetnost jesu relevantni za filozofiju jer njihovi principi nisu *samo spoljašnji*, tako i moda jeste relevantna za istraživanje *Zeitgeist-a*, jer predstavlja najneposredniji pokazatelj određene istorijske situacije. U tom duhu i treba razumeti Hegelovu tezu da je *smešno* direktno se suprotstavljati modi (Hegel 1986b: 557).

Kada je u pitanju Hegelovo razumevanje duha vremena i funkcije koju u njemu zauzimaju „spoljašnje“ manifestacije, potrebno je ukratko objasniti jedan važan momenat u njegovom estetičkom učenju. Naime, za razliku od svojih filozofskih prethodnika (pre svega Imanuela Kanta), Hegel u svom estetičkom učenju umetnički lepom daje prednost nad prirodno lepim, smatrajući da je bilo kakav proizvod ljudskog duha, pa čak i loš vic, zapravo estetički vredniji od najlepšeg prirodnog prizora. Razlog za to je što prirodne tvorevine nisu ljudsko delo, niti nastaju ljudskim stvaralaštвom, te u sebi ne nose nikakvu poruku niti predstavljaju izraz bilo kakve unutrašnje ideje. Upravo u tom kontekstu Hegel će napraviti i poređenje sa modom, navodeći da je *zavisnost od mode bolja od zavisnosti od prirode* (Hegel 1986b: 557). Zavisnost od prirode znači da *od prirode nismo odmakli*, dok zavisnost od mode znači da smo napravili korak više u odnosu na puku prirodnu datost, te da smo u centar vlastitog postupanja postavili delo ljudskog duha. U tom smislu treba razumeti razloge zbog kojih Hegel čak i površne i veštačke ljudske tvorevine smatra vrednijim od najsavršenijih prirodnih tvorevina: suština filozofije duha govori da svaka ljudska tvorevina prevazilazi prirodnu tvorevinu, kakvu god formu one imaju.

Svensen ističe uobičajenu tvrdnju kako je moda oblačenja nastala u poznom srednjem veku, odnosno u ranoj renesansi, a nastala je u uskoj vezi sa rastom merkantilističkog kapitalizma. Zbog toga „ne možemo govoriti o modi u grčkoj ili rimskoj antici u istom smislu kao u našem vremenu, jer tada nije postojala individualna, estetska autonomija u izboru oblačenja“ (Svensen 2005: 22). U tom smislu treba razumeti i tezu da se od rimskog doba do XIV veka evropska odeća zapravo malo promenila – razlikovali su se materijali i detalji, ali „*forma* odeće je ostajala nepromenjena“ (Svensen

2005: 23). Ovo određenje je važno zbog određenja samog pojma mode, jer ukazuje na to da nije svaka potreba za ukrašavanjem ono što možemo odrediti kao modu. Ranije naveden uslov za pojavljivanje mode u punom smislu – merkantilistički kapitalizam – oblikovao je nužnu karakteristiku za njen pravi nastanak, koji podrazumeva *promenu i ono novo* koji nisu slučajni ili retki, već su sami sebi svrha. Fink u poglavlju „Moda - zavodnica“ ističe još jedan važan činilac mode: da je ona vrsta „veštačkog cveta“, koji odevanje čini *značajnim svedočanstvom ljudske kulture* (Fink 1972: 525). On ističe značajan pojam *kulturne industrije*, kako bi jednim imenom obuhvatio *hiljadostruktur* *veštačkih proizvoda*: kuće, nameštaj, vozila, knjige, školski kursevi, pozorišni, filmski i televizijski programi, turistički prospekti i modne kolekcije (Fink 1972: 533). Upravo kroz te „veštačke tvorevine“ čovek zapravo odmiče i doseže one nivoe i ciljeve koji mu ranije nisu bili dostupni.

Pored navedenih kulturoloških funkcija, potrebno je ukazati i na značaj koji odevanje ima za izražavanje praktičke sfere i za ranije pomenutu običajnost – pa je tako način odevanja jedna vrsta izraza ne samo za društvene prilike i političko-vojne funkcije (u obliku uniformi) nego i za unutrašnja stanja: radost ili žalost (Vasić 1974: 8, 220). To, ipak, treba razumeti u kontekstu odevanja u širem smislu, zbog toga što nije svako odevanje moda, niti se moda, sa druge strane, ograničava samo na odevanje. Odevanje u ovom kontekstu, dakle, ne tiče se bilo kakve odeće, nego onoga što odeća *predstavlja*, a kao takvo je u uskoj vezi sa modom. U tom smislu se može ukazati na jedan citat Tomasa Karlajla, u kojem se, u pomalo preteranom tonu, tvrdi da se u temi odeće sadrži *sve što su ljudi mislili, sanjali, radili i bili*. Ceo spoljni univerzum, i ono što sadrži, nije ništa drugo do odeće a *suština sve nauke je u filozofiji odeće* (Carlyle 1987 : 41). Ovu tezu bi trebalo shvatiti uslovno: tvrdnja da je suština sve nauke u filozofiji odeće jeste preterana, ali ono na šta se smera u tom preterivanju ima svoj razlog i misaonu osnovu: otkriti razmere značenja odevanja i naučiti ih protumačiti i pročitati. Ukoliko bi se, naime, utvrdila širina značenja i izraza koje odevanje nosi, filozofija kulture i teorija društva dobine bi neprocenjiv materijal za razumevanje ljudske komunikacije u najširem smislu. Za takvo razumevanje svakako je neophodno utvrditi i odnos koji odevanje ima prema drugim oblicima ljudske kulture: prema jeziku, umetnosti i sl. Jezik kao izraz, koji ne obuhvata samo govor, već i sve druge oblike izražavanja, predstavlja važan pojam za filozofiju kulture, koja je u tom smislu *dužna* da

istraži sve njegove pomenute oblike. Simbol, kao autentičan način sinteze između spoljašnjih manifestacija i unutrašnjeg smisla, koji se „konkretno prikazuje“ (Kasirer 1985: 177) jeste suštinski i ključan pojam za filozofiju kulture, a upravo jedno od takvih konkretnih prikazivanja smisla u čulnom obliku leži u osnovi i teme koja se ovde istražuje.

U delu *Antropologija u pragmatičkom pogledu* Imanuel Kant jedno poglavlje naziva „O modnom ukusu“, istražujući ljudsku potrebu za podražavanjem i pripadanjem određenim društveno-političkim grupama. Kant modu definiše kao zakon podražavanja koje za cilj ima da ne izgledamo niži ili manje vredni od drugih, označavajući je istovremeno i kao taštinu i kao budalaštinu, jer za cilj ne postavlja nikakvu unutrašnju, niti autentičnu vrednost. U takvom postupanju Kant uviđa jednu vrstu ropskog povinovanja prema primerima koje nam društvo daje. U tom kontekstu on razlikuje čoveka *koji prati modu* kao nekoga ko prati aktuelni ukus, *staromodnog čoveka* kao nekoga ko se drži mode iz prošlosti i *ekscentrika* kao nekoga ko pokušava da ostane van mode. U tom kontekstu će utvrditi da je „bolje biti budala koja prati modu nego budala koja je van mode“¹ (Kant 2006: 142-143), ali će još jednom naglasiti da pratiti modu ima manje veze sa ukusom, a više sa taštinom i povodljivošću za spoljašnjim izrazima pripadnosti. Pored *Antropologije*, Kant pominje potrebu za ukrašavanjem ljudskog tela i u *Kritici moći suđenja*, kada npr. govori kako bi se neki lik mogao „ulepšati naraznovrsnijim uvojitim ukrasima i lakim ali pravilnim crtama, kao što to čine Novozelandani sa svojim tetoviranjem“ (Kant 2004: 92), ukazujući i na istorijsku i na geografsku rasprostranjenost ljudske potrebe za ukrašavanjem.

Rolan Bart u svom delu *Jezik mode* navodi da je ljudsko odevanje veoma plodna tema za misaonu refleksiju, pre svega zbog toga što je reč o jednom kompletном fenomenu koje upućuje i na istorijsko, ekonomsko, etnološko, tehnološko, pa čak i na - kako će se pokazati - *lingvističko*. Razlog za to leži u činjenici da odevanje uvek predstavlja *objekat pojavljivanja* (Barthes 2006: 20). Pojavljivanje kao jedan od ključnih momenata u modi kao odevanju jeste pojam koji u mnogo širem kontekstu i

---

¹ U originalu ta Kantova rečenica glasi: „Besser ist es aber doch immer, ein Narr in der Mode als ein Nar außer der Mode zu sein“; „But it is always better, nevertheless, to be a fool in fashion than a fool out of fashion“.

u dugoj filozofskoj tradiciji pokušava da odgonetne odnos između idejnog i čulnog, odnosno unutrašnjeg i spoljašnjeg. Odevanje najdirektnije pokazuje upravo tu vrstu odnosa, zbog čega je nužno za razumevanje pojavljivanja nečeg unutrašnjeg i smislenog u spoljašnjem i površinskom.

3. Filozofska problematizacija mode kao novog

U prethodno poglavlju poglavlju predmet istraživanja bila je moda u užem smislu, koja se najčešće razume u kontekstu odevanja i potrebe da se odećom izrazi određena društvena ili lična poruka. To je, međutim, otvorilo pitanje da li je smisao mode zapravo odevanje, ili je njena nužna i nezaobilazna karakteristika nešto drugo: potraga za novim? Brojni su autori koji upravo to vide kao suštinu mode, dok se odevanje tumači samo kao površinski i spoljašnji izraz te potrage.

Valter Benjamin je jedan od autora koji modu razume kao *večni povratak novog* (Benjamin 1991: 677-678), ukazujući na naizgled paradoksalnu karakteristiku koja je zajednički sadržalac svake mode: da predstavlja konstantan i permanentan zahtev za novim. Kao što je ranije napomenuto, moda i odevanje nisu sinonimi, jer moda nije samo odevanje, niti je svako odevanje moda. U tom kontekstu treba biti oprezan sa utvrđivanjem istorijske epohe kada se odevanje i moda preklapaju i kada odevanje postaje modom. Napomenuto je da potreba za ukrašavanjem i lepim oblačenjem još uvek nije moda, te da moda nastaje onog trenutka kada lepu odeću i ukrase menjamo zbog *promene sâme*. U trenutku kada zavlada princip traženja novog moda odmah prevaziđa granice u kojima je nastala i prestaje da se odnosi isključivo na odeću. Moda postaje pojam koji označava svaku želju i potrebu za novim radi novog, a takva želja i potreba vidljiva je u svim oblicima života: od kulturnog, ekonomskog, estetskog pa sve do naučnog. U tom kontekstu se može ukazati i na modu u politici, modu u filozofiji, modu u tehniči, pa čak i na modu u medicini. Fajerabend će, na primer, utvrditi da se čak i naučne teorije povode za aktuelnim trendovima, pa je tako u savremenom dobu navika da se odbacuju svi zaključci do kojih su ljudi došli putevima koji se razlikuju od metodološki strogo utvrđene i normirane nauke, dodajući da je takav trend pogrešan i da „nema ni jedne

ideje, ma kako drevne i absurdne, koja nije kadra poboljšati naše znanje“² (Fajerabend 1987: 39).

Immanuel Kant utvrđuje važnu karakteristiku mode koja je značajna za njeno razumevanje u širem smislu: *sve mode su, to je sadržano u sâmom pojmu, promenjivi načini na koje živimo* (Kant 2006: 142-143). Promenljivost i potraga za novim su dakle, naizgled paradoksalno, ono što je stalno i trajno kada je moda u pitanju. Zbog te karakteristike moda treba da se razume kao širi kulturološko-društveni fenomen, jer nije ograničena ni na jednu kulturu, epohu niti društvo, iako za njen nastanak postoje određeni političko-ekonomski uslovi koji se pokazuju kao neophodni da bi se ona mogla razviti. Jedan od takvih uslova je merkantistički kapitalizam, koji Svensen navodi kao nužan uslov da bi se poriv za novim (u oblačenju, kulturi, umetnosti itd) mogao zahtevati i zadovoljiti. Pred-kapitalistička društva ne poznaju tu vrstu konzumerističke potrebe, zbog čega potreba za novim, čak i ako je postojala, nije imala povoljnu ekonomsko-političku klimu da se pretvori u društveni *princip*. Georg Zimel upravo u tom *principu* nalazi ono što čini razliku između mode i odevanja, razumejući modu kao širok socijalni fenomen koji se iskazuje u svim socijalnim arenama, od kojih je odeća samo jedan element (Simmel 1989: 13-14). Zimel je ujedno i prvi autor koji jedno svoje delo naziva *Filozofijom mode*, ispitujući upravo njen širi smisao i dalekosežnije posledice. Značaj koji Zimel daje modi u filozofskom smislu izvodi se iz zaključka da je ona usko vezana za jedan drugi filozofski problem – pojam identiteta. Upravo je identitet ono što – bilo kao zahtev, bilo kao ostvarenje – čini modu toliko relevantnom za razumevanje jedne epohe. Takav stav je važan i zbog konsekvensi koje ima u istraživačkom smislu: naime, tek uviđanjem veze između mode i identiteta ona prestaje da bude samo sociološko-kulturološko pitanje i postaje pitanje vezano za pojedinca i čoveka u celini.

U poznatom delu *Carstvo mode* Žil Lipovetski dao je, naime, definiciju mode koja se tiče pomenutog sociološko-kulturološkog značaja:

---

² Fajerabend će čak utvrditi i da trajanje studija medicine ima više veze sa aktuelnom navikom i popularnim praksama nego sa stvarnim potrebama i opravdanim razlozima: „tijekom rata, kad je američka vojska trebala liječnika u vrlo kratkom roku, iznenada je postalo moguće reducirati medicinsku pouku na pola godine“ (Fajerabend 1987: 299).

moda je određena forma društvene promene koja je nezavisna od nekog određenog objekta; ona je pre svega *društveni mehanizam*, čija je karakteristika specifično kratko trajanje i – manje ili više – neobične promene koje omogućavaju da ona utiče na prilično razdvojene sfere društvenog života (Lipovetsky 16-17). Ono što taj stav implicira je, međutim, novi problem: treba li svaku potrebu za promenom razumeti kao modu? Odgovor na to pitanje je negativan, iz dva razloga: prvi se tiče već pomenutih ekonomsko-političkih preduslova neophodnih za opstanak samo određenih potreba za novim, a drugi se tiče činjenice da moda predstavlja određeni *sistem značenja*. Svensen ističe da se upravo u tom sistemu značenja može utvrditi osobenost koja odvaja modu od drugih oblika potrage za novim, kao i od odevanja kao fenomena za sebe, naglašavajući to sledećim rečima: „Sve se menja. Ali nije sve moda“ (Svensen 2005: 15). U tom kontekstu potrebno je preneti i stav ranije pomenutog Rolana Barta, koji tvrdi da je odeća *materijalna osnova mode*, dok sama moda predstavlja jedan kulturni *sistem značenja* (Barthes *The Fashion System*, citirano prema: Svensen 2005: 15). Sistem značenja koji moda izražava uslovjen je, dakle, ostvarenom potrebom za novim i potragom za promenom. To, međutim, otvara novo pitanje, koje se tiče sâmog *novog* kao suštine mode. Koliko je autentično to *novo* ako se potreba za njim konstantno ostvaruje, ali nikada ne doseže svoju apsolutnu ostvarenost i nikada se ne ukida? Autentičnost koja ovde mora da bude ispitana tiče konačnog cilja mode: da li je on zaista u onom novom ili samo u potrebi da se novo iznova i iznova postavlja kao sveži cilj kojem treba stremiti. Ukoliko moda nije istinski usmerena na ovo prvo, to znači da je Benjamin u pravu kada u njenoj suštini zapravo vidi večni povratak jednog te istog.

Gadamer smatra da je moda u uskoj vezi sa ukusom i to u smislu da „momenat društvenog uopštavanja, koji sadrži pojam ukusa, postaje određujuća zbilja“ (Gadamer 1978: 64). Ipak, upravo je u *odudaranju od mode* jasno da uopštavanje svojstveno ukusu počiva na sasvim drugim osnovama, ističući da je to za Kanta ono što je bitno. Već se jezički u terminu *modus* uočava da je reč o jednom *promenljivom „kako“*: za razliku od ukusa, koji je *duhovna moć razlikovanja*, „Moda po svojoj volji propisuje samo takve stvari koje bi mogle biti i drugačije. Za nju je odista konstitutivna empirička opštost, ugledanje na druge, poređenje“ (Gadamer 1978: 64) i postavljanje sebe u jedno opšte gledište. Gadamer se slaže sa Kantom u tezi da je „bolje biti budala u modi nego budala protiv mode –

mada ostaje budalaština shvatati stvari mode previše ozbiljno“ (Gadamer 1978: 64-65), dodaje on. Zbog toga modu treba sagledati u pravom svetu: kao sferu u kojoj ne vlada nužnost, već površnost i slučajnost. Svensen, ipak, postavlja pitanje koliko je ostvariva Gadamerova ambicija da se uzdignemo iznad zahteva mode, ističući da je jedna od osnovnih poenti upravo Gadamerove hermeneutike ta da da je svaki pokušaj da nešto razumemo nužno vezan za istorijski uslovljenu hermeneutičku situaciju: „Zar onaj ko prati modu, nije u skladu sa svojim vremenom, i zar to ne predstavlja neku vrednost? Moguće je da Hegel cilja baš na to, kada tvrdi da je smešno direktno se suprotstavljati modi“ (Svensen 2005: 18). Osim toga, upravo je Gadamer taj koji ukazuje na činjenicu da moda nije ograničena samo na to da vlada „nebitnim“ stvarima kao što je odeća, već zatvara i u umetnosti i u nauku. Pokušaj da se uzdignemo iznad zahteva mode u pomenutim oblastima moguće je sprovesti samo ako uvidimo koliko je ozbiljan princip koji je modu uspeo da unese u te oblasti i kada razumemo njegov smisao i razlog opstanka.

Zbog svega navedenog moguće je utvrditi da moda zaslužuje svoje mesto u istraživanjima koje vrši filozofija kulture, te da uprkos njenoj naizgled površnoj i neozbiljnoj formi možemo zaključiti da je princip koji je pokreće znatno ozbiljniji i antropološki ukorenjen ne samo u sporadične uvide o čoveku, već i u suštinu razumevanja njegove pozicije u društvu i u vlastitom određenju.

Zaključak

Filozofija je kroz vlastitu istoriju potrošila mnogo vremena i argumenata da bi opravdala bavljenje određenom temom, odnosno da bi dokazala da je neka tema dovoljno ozbiljna i značajna da se može naći u korpusu filozofskih istraživanja. Područje koje je u savremenom dobu establimirano kao estetika dobilo je pravo da se nazove filozofskom disciplinom tek 1735. godine. Brojna ključna *estetička* dela koja izučavamo u sklopu discipline koja je u vreme njihovog nastanka bila nezamisliva, upravo zbog toga što se područje lepog, umetnosti i čulnosti smatralo nedostojnjim i nedovoljno ozbiljnim za rang filozofske discipline, nastaju tek kao sporadični uvidi u područje koje nije bilo priznato za filozofski relevantno. Jedno od takvih dela je Aristotelova *Poetika*, možda i najznačajnije *estetičko delo iz pred-estetičkog doba*. Sličnu sudbinu doživljavaju i drugi pioniri u filozofskim naukama, koji se neretko nalaze u

situaciji da više od polovine vlastitih istraživanja i naučnih radova koriste samo za *opravdavanje* relevantnosti oblasti kojom se bave.

Moda kao izraz duha vremena pokazuje karakteristiku koja joj može osigurati da bude predmetom filozofskog interesovanja: ona predstavlja najneposrednjeg svedoka i autentičan simbol duha jedne epohe, koji ne može biti zanemaren ukoliko tu epohu želimo da sagledamo u celini. Sa druge strane, filozofskim istraživanjem moguće je ne samo objasniti, nego i demistifikovati sâmu modu, u kojoj – kako se pokazuje – uprkos mnoštvu potrage za novim i traganja za promenom: zapravo *nema ništa novo!*

LITERATURA

- Barthes, R. (2006). *The Language of Fashion*. Sydney: Bloomsbury.
- Benjamin, W. (1991). *Zentralpark, GS*, Band I. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Carlyle, T. (1987). *Sartor Resartus*. New York: Oxford University Press.
- Dorfles, D. (1986). *Moda*. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
- Fajerabend, P. (1987). *Protiv metode*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Fink, E. (1972). *Nova filozofija umjetnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Gadamer, H.-G. (1978). *Istina i metoda. Osnovi filozofske hermeneutike*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hegel, G. V. F. (1986a). *Fenomenologija duha*. Beograd: BIGZ.
- Hegel, G. W. F. (1986b). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. I. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Kant, I. (2006). *Anthropology from a Pragmatic Point of View*. Cambridge: University Press.
- Kant, I. (2004). *Kritika moći suđenja*. Beograd: Dereta.
- Kasirer, E. (1985). *Filozofija simboličkih oblika*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Lipovetsky, G. (1994). *The empire of fashion. Dressing Modern Democracy*. Princeton New Jersey: Princeton University Press.
- Simmel, G. (1989). *Philosophie der Mode, GA*, Band X. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Svensen, L.F.H. (2005). *Filozofija mode*. Beograd: Geopoetika.
- Todorović, A. (1980). *Sociologija mode*. Niš: Gradina.
- Vasić, P. (1974). *Odelo i oružje*. Beograd: Univerzitet umetnosti.

Ivica Leovac
Centar za strane jezike
Sveučilište u Zadru*

Goran Lovrić
Odjel za germanistiku
Sveučilište u Zadru**

UDC: 930.85(497.113):929 Weidenheim J.
821.112.2.09 Weidenheim J.

JOHANNES WEIDENHEIM IZMEĐU KULTURA ***

The multiculturalism of Vojvodina and the II World War has left a deep trace in the life and literary work of the most known local Danube Swabian, Johannes Weidenheim. As a former German soldier he experienced catharsis after the war and became a mediator between cultures and a literary chronicler of Backa, where he lived until 1944. Besides less known periods and events from his interesting biography, some of Weidenheim's novels and novellas which carry clear autobiographical traits will be analysed. This paper regards how Weidenheim is using formative and critical presentation of individuals and groups, coexistence and conflict between Danube nations in attempt to initiate an intercultural dialogue that would lead to reconciliation and a better interethnic understanding. In the time of the Cold War he was ahead of his time and therefore misunderstood and underestimated in both his homelands.

Key words: Danube Swabians, Johannes Weidenheim, biography, novels, novellas, intercultural dialogue.

Nakon pobjeda nad Turcima Habsburgovci su u 18. i 19. stoljeću na opustošeno i dijelom močvarno područje srednjega Podunavlja naseljavali i njemačko stanovništvo koje su privlačili besplatnim imanjima i poreznim

---

* ileovac@unizd.hr

** glovric@unizd.hr

*** Ovaj rad je rađen u okviru poslijediplomskog doktorskog studija u području humanističkih znanosti na Sveučilištu u Zadru, pod mentorstvom prof. dr. sc. Gorana Lovrića.

olakšicama (Senz 1987: 47 i Poljaković 2009: 9)¹. Najviše ih je dolazilo iz jugozapadnoga Porajnja, Hessena, Švapske, ali i iz današnjih francuskih pokrajina Elzasa i Lorene. Iz ovih i drugih krajeva pristizali su kopnenim putovima do dunavskih luka Ulma ili Grünburga u regiji Švapskoj. Odatle su brodovima na vesla, takozvanim ulmskim kutijama, organizirano plovili Dunavom, a neki su išli čak i pješice do srednjega Podunavlja (Röder 1998: 30). Tamo ih je dočekala srova klima, zaraze i bolesti od čijih posljedica su na početku mnogi umirali. Uz to je na ovom području još uvijek postojala opasnost od Turaka, pa su morali biti spremni poći i u rat ako ih se pozove. Neki su se zbog svega toga vraćali natrag, a oni koji su ostajali živjeti u Podunavlju uz pomoć habsburških vlasti planski su gradili naselja, putove, krčili šume, kopali kanale, regulirali tokove rijeka, isušivali močvare i pretvarali ih u plodne oranice (Senz 1987: 49; Poljaković 2009: 10). Podunavski Švabe su tako prema svojoj izreci: „Prvi smrt, drugi patnju, treći kruh.“² počeli tek u trećoj generaciji voditi normalni život u panonskoj nizini.

Iako većina njih nije potjecala iz njemačke regije Švapske i iako su nosili različite nošnje i govorili različitim njemačkim dijalektima (Tafferner 1974: 30 i Röder 1998: 156) doseljenici iz njemačkoga govornoga područja u Podunavlju nazivali su se Švabama. Taj termin se vremenom također ustalio među njihovim slavenskim i mađarskim susjedima, pa je u ovim jezicima etnik Švabo postao neslužbeni naziv za sve Nijemce.

Činjenica da su se, unatoč regionalnoj i dijalektalnoj heterogenosti, nazivali jedinstvenim imenom, govor u prilog tome da su se Podunavski Švabe smatrali istom narodnosnom skupinom. Jedan dio njih kasnije je podlegao mađarizaciji (Senz 1987: 149), ali kroz desetljeća zajedničkoga života kod većine se razvio kolektivni identitet, čiji je glavni pokretač i razlikovno obilježje naspram drugih naroda Podunavlja bio njemački jezik u upravi, školstvu i crkvi. Na njemu su izgradili svoj socijalni i kulturni život kao konstitutivni narod Austro-Ugarske.

U godinama nakon raspada Monarhije 1918. godine srednje je Podunavlje podijeljeno između Kraljevine SHS, Rumunjske i Mađarske, a

¹ Svi prijevodi citata s njemačkog jezika i parafraza dijelova teksta djelo su autora članka.

² „Die Ersten den Tod, die Zweiten die Not, die Dritten das Brot.“ (Senz 1987: 87)

doseljeni Nijemci u njima su postali nacionalna manjina. Od tada ih se u znanosti naziva skupnim imenom Podunavski Švabe da bi ih se razlikovalo od Švaba u Njemačkoj. Danas se ovim etnonimom većinom nazivaju Nijemci iz bivše Jugoslavije, dok se za ostale češće koriste nazivi Banatski, Satumarski ili Mađarski Nijemci (Röder 1998: 29).

Kolektivni identitet i sudbina Podunavskih Švaba utjecali su na individualni identitet i književno stvaralaštvo Johanna Weidenheima, najproduktivnijeg i najkontroverznijeg pisca među njima. Rođen je 1918. godine u višenacionalnoj Bačkoj, govorio je tri nesrodna jezika, a kratke rečenice na srpskom i mađarskom koristio je i u svojim djelima pisanim isključivo na njemačkom jeziku. Kao mladić je bio podlegao velikonjemačkoj ideji, da bi nakon rata i dolaska u kapitalističku Njemačku doživio katarzu, prerastao u kritičara društva s pozicije socijalističkih svjetonazora te se tako kroz većinu njegovih romana, novela, pripovijedaka i drugih djela provlači lajtmotiv suživota. Prevodio je Ivu Andrića, Eriha Koša, Jara Ribnikara, Ivana Slaminga i druge južnoslavenske pisce na njemački jezik, čime je želio doprinijeti da suvremena književnost njegove stare domovine pronađe publiku i u Njemačkoj (NL1963).³ Kao nadareni i politički angažirani pisac s izvrsnim promatračkim umijećem opisivanja ljudi i događaja polarizirao je svojim djelima i političkim istupima te je zbog toga nakon 1960ih bio marginaliziran u njemačkoj književnoj javnosti, a u široj jugoslavenskoj je kao pisac bio nepoznat. Kasnije je radio i u uredništvu mjesečnoga časopisa *Blätter für deutsche und internationale Politik* što je naštetilo njegovu ugledu u građanskim krugovima i „sa sigurnošću ga koštalo i ponekog romana“ (Sienert 1992: 289).

Unatoč socijalističkom svjetonazoru uvijek se smatrao Podunavskim Švabom i naglašavao da etnička pripadnost ne uvjetuje političko uvjerenje (NL 1972a: 5). Također je isticao da je on kao ljevičar zadržao više izvornih podunavsko-šapskih osobina od vođa Podunavskih Švaba koji su desničari i ne shvaćaju povijesne činjenice, koje su dovele do nesreće njihovih sunarodnjaka. U jednom eseju 1940ih godina čak je koristio pojma

³ Intervju koje je Weidenheim davao tijedniku Podunavskih Švaba *Neuland* su bez autora ili se njegovo ime ne vidi, a pretpostavljamo da im je autor Adalbert Karl Gauß. Stoga će se u radu koristiti kratica NL za *Neuland*.

„panonskoga identiteta“ koji je prema njemu jači od nacionalnoga profiliranja vezanog za materinski jezik (NL 1974).

Od rođenja je, zbog izmjene granica, promijenio nekoliko državljanstava, da bi uslijed odluka vlasti u FNRJ 1948. godine, kao i svi izbjegli i protjerani Podunavski Nijemci (Geiger 2008: 815), ostao bez jugoslavenskog državljanstva. Njegov alter ego Simon Lazar, kojega nakon rata smatraju „napola Jugoslavenom“ (Weidenheim 1968: 225), pojašnjava njemačkim službenicima svoj status, no oni mu izdaju isprave na kojima stoji da je iz Maresija u Jugoslaviji i da mu je državljanstvo nepoznato (isto: 158). Johannes Weidenheim je preminuo 2002. godine u Bonnu kao njemački državljanin, ali s prezimenom i književnim opusom kojima je do zadnjega dana ostao vezan uz Vrbas i Bačku.

U biografiji ovoga „konstruktivnoga izazivača nemira“ (NL 1972a) postojala su razdoblja i događaji koji do sada nisu u potpunosti rasvijetljeni. Četiri godine prije smrti počeo je pisati memoare, ali su oni ostali nedovršeni. Uz njih i još neke neobjavljene tekstove iz ostavštine najviše informacija o njegovom ratnom putu i životu daje djelo Carla Schüddekopfa (1997). Riječ je o antologiji u kojoj 14 bivših njemačkih vojnika govori o svojoj ratnoj prošlosti. Među njima je i Anatol Kovács, što je uz Ernest Waldteufel i Helga Schneeberger bio posljednji pseudonim koji je Weidenheim koristio. Kovács je prijevod njegova izvornoga prezimena Schmidt na mađarski, ali fonetski i na južnoslavenske jezike. Zahvaljujući tom tekstu i njegovim autobiografskim djelima te dokumentima iz ostavštine za ovaj smo članak rekonstruirali dijelove Weidenheimove biografije koji su utjecali na njegov svjetonazor i književno stvaralaštvo.

Rođen je u Bačkoj Topoli 25. travnja 1918. godine pod imenom Ladislaus Jakob Johannes Schmidt, kao stariji od dva sina Christiana i Katharine Schmidt, rođ. Klein. Ubrzo nakon njegova rođenja cijela obitelj seli se u Vrbas, u koji su u 18. stoljeću bili doselili njihovi preci Schmidtovi iz okolice Bad Kreuznacha u Falačkoj (Leovac 2018: 210). U višenacionalnom Vrbasu Ladislaus Schmidt 1924. godine polazi u školu i od tada se na očev zahtjev u njihovoј kući govori samo njemački jezik (Schüddekopf 1997: 164). U Vrbasu 1938. godine završava privatnu učiteljsku školu na njemačkom jeziku. Osim što je većina njegovih djela smještena u Vrbasu, tj. Maresiju, on kao pisac nakon 1945. godine uzima

pseudonim Weidenheim te mu ovaj sinonim za Vrbas kasnije postaje i građansko prezime.

Njegov otac Christian Schmidt, kao službenik austro-ugarske željeznice, 1919. godine u Kraljevini SHS odbija premještaj dalje u Srbiju, pa počinje raditi kao rukovoditelj u višenacionalnoj vrbaskoj šećerani. Za razliku od svoje supruge on je vjerovao u suživot (Schüddekopf 1997: 164) te je kući donosio „duh urbanosti“ (NL 1974). Kao i sin Ladislaus uz njemački je u pismu i govoru vladao srpskim i mađarskim jezikom. Bio je 1920ih suosnivač „Šapsko-njemačkoga kulturnoga saveza“, čiji moto je bio odanost njemačkom narodu i Kraljevini SHS, sve dok savez u 1930ima nisu preuzeli tzv. obnovaši. Christian Schmidt umire iznenada na Novu Godinu 1937. što je za njegova sina Ladislausa predstavljalo veliki gubitak. Nakon očeve smrti mladi Weidenheim priklanja se majčinom njemačkom svjetonazoru (Schüddekopf 1997: 164).

Ladislaus Johannes Schmidt počeo je pisati još kao školarac, a sa šesnaest godina izdaje svoju prvu novelu *Die Ehre des Schwachen* koja nije sačuvana, a tiskana je i u časopisu *Schwäbischer Volkserzieher* (Poljaković 2009: 168). Proturječno je što je Weidenheim izjavljivao da je taj list osnovao 1938. godine s Adalbertom Karlom Gaußom kao reakciju na utjecaj njemačkih nationalsocijalista na Podunavske Švabe (Sienenthal 1992: 291 i Motzan 1997: 324), a nešto kasnije piše novelu *Williams deutsche Prüfung* u kojoj se vidi da je i sam potpao pod utjecaj velikonjemačke ideje. Ova novela, za koju je Weidenheim za života vjerovao da je izgubljena, nalazi se u Matici srpskoj u Novom Sadu. U njoj mladi konzervativni njemački student Amadeus stanuje i često vodi rasprave s promiskuitetnim i tradicijom neopterećenim Williamom, mladim Amerikancem „njemačke krvi“, te pokušava dokučiti koliko je ovaj ostao Nijemac „u srcu i na jeziku“. Amadeus na primjeru svoga uređenoga života i predanosti njemačkoj kulturi i umjetnosti nastoji promijeniti Williama. Međutim, ovaj na kraju ne uspijeva „položiti njemački ispit“, osjeća se izgubljeno i bespomoćno između dva svijeta te odlazi u nepoznato (Weidenheim 1940: 3-48).

Ladislaus J. Schmidt je od 1938. do 1940. godine radio kao učitelj u njemačkoj školi u Beogradu. Zapažanja o tom razdoblju sažima kao Johannes Weidenheim u svome prvom romanu *Kale-Megdan* (1948). Osim što Beograd i regiju prikazuje kao granicu između Istoka i Zapada, Weidenheim doticaj različitih kultura oslikava i kroz likove turske pjevačice

Munevere, Srpskinje Branke Ljubomirović i Podunavskog Švabe Stefana Mornaua koji žudeći za slobodom dolazi iz provincije živjeti u Beograd. Branka u Nijemcima vidi napredni drugi svijet koji gleda na Srbe s visoka, a upravo bi oni htjeli da ih Nijemci, koji inače ne misle ništa loše, bolje razumiju (Weidenheim 1948: 271). Weidenheim analizama, razmišljanjima, dnevničkim bilješkama i esejima povezuje prošlost i sadašnjost te uspoređuje svijet srpskog pisca Karla Price i onaj Podunavskog Švabe Stefana, koji se zbog razlika među kulturama ne može prilagoditi životu u Beogradu.

Zbog odlaska u vojsku Kraljevine Jugoslavije Ladislaus J. Schmidt prekida rad u beogradskoj školi i od 1940. godine služi vojni rok s pripadnicima drugih jugoslavenskih naroda u višestručkom Sarajevu i Mostaru. To iskustvo spominje i u romanima *Heimkehr nach Maresi* (1994) (Leovac 2018: 212) i *Mensch, was für eine Zeit* (Weidenheim 1968: 65-66). Između ostalog u vojski se sprijateljio i s beogradskim Židovom po imenu Gabaj, čija tragična sudbina će kasnije utjecati na Weidenheimovu promjenu svjetonazora.

Njemačku okupaciju Jugoslavije na Veliki petak u travnju 1941. mladi Schmidt radosno dočekuje u Mostaru kao „uskrso iščekivanje oslobođenja“ (Schüddekopf 1997: 168). Priznaje, međutim, da Švabe nisu prije toliko patili pod Jugoslavenima kao u ratu Srbi pod Nijemcima i oduvijek antisrpski nastrojenim i naglim antisemitima Mađarima (isto: 168), čiji su vojnici sebe nazivali „posljednji[m] prijatelji[ma] Njemačke“ (Weidenheim 1968: 84). Zapažanja o narodima Podunavlja Weidenheim ugrađuje u većinu svojih djela, a vlastite ratne i poratne doživljaje najbolje je literarno obradio u romanu *Mensch, was für eine Zeit oder Eine Laus im deutschen Pelz* (1968). U njemu po prvi put uvodi svoj alter ego Simona Lazara Messera koji će ostati protagonist i njegovih kasnijih romana. Ovaj bivši vojnik Kraljevine Jugoslavije, a poslije i poražene njemačke vojske, dezertira u zadnjim tjednima rata u Austriji i sklanja se u Bavarsku. U godinama koje slijede Messer se nastoji integrirati u sjevernoj Njemačkoj i započeti život od nule, ženi se i zapošljava u školi, ali se ne uklapa u društvo. Brak mu se raspada, ne nalazi razumijevanje kao učitelj, niti potporu među ženama koje upoznaje, pa se osjeća „kao uš u njemačkom krvnju“, nemoćan da nešto pokrene. Osim vlastite ratne isповijesti Weidenheim ovim društveno-kritičkim romanom prikazuje i probleme integracije Podunavskih Švaba u poslijeratnoj Njemačkoj.

U stvarnom životu vojnik Ladislaus J. Schmidt nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine kreće iz Mostara za Bačku, ali ga iz Slavonskog Broda Nijemci s ostalim zarobljenim jugoslavenskim vojnicima šalju teretnim vlakom u Poljsku. Kada su se u njemačkom logoru u Stargradu uvjerili da on govori njemački i da je ipak „nekako Nijemac“, odnosno „slučajni Nijemac“, kako mu je rekao jedan časnik, poslali su ga, ovaj put s okreplom i putničkim vlakom natrag u zavičaj (Schüddekopf 1997: 166 - 167). Ali ne vraća se na posao u beogradsku njemačku školu, nego ga ratna uprava Folksdojčera šalje da vodi i uređuje emisiju *Volksdeutsche Stunde* na njemačkom vojnem radiju u Beogradu. Za ovu emisiju sam piše tekstove, a u njima govori čak i o Rilkeu kojega su nacisti bili zabranili (isto: 168). Dio tih tekstova tiskan je 1943. godine u Beogradu (Motzan 1997: 325), pa su Weidenheima Podunavski Švabe kasnije optuživali za dvoličnost. U tim je emisijama, naime, zagovarao rasnu podjelu i vjerovao u pobjedu germanske rase kojoj pripadaju Podunavski Švabe, a poslije rata je tim istim ljudima predbacivao da su sami krivi za svoju sudbinu (H. H. 1956: 10-11).

Tako se i Weidenheimov alter ego Simon Lazar Messer našao 1941. godine „u Beogradu koji je iznenada postao njemački“ (Weidenheim 1968: 36). Messer je podvojena ličnost koja preko radija širi NS propagandu i sve do sloma nacizma vjeruje u konačnu pobjedu. Međutim, u posljednjim tjednima rata priznaje da je svoje sunarodnjake „nahuškao u nered“ (isto: 122), a kasnije i kako je imao potrebu „da se sam od sebe rehabilitira“ (isto: 226).

U ratno vrijeme Ladislaus J. Schmidt kao Podunavski Švabo uživa sve privilegije u Beogradu naspram Srba, a posebice Židova i Roma. Ženi se 1942. godine po prvi put i useljava u židovski stan. To mu je, kako je kasnije kazao, bio jedan od prvih malih uboda (Schüddekopf 1997: 169). Drugi mu se dogodio kada je kao kulturni dužnosnik Podunavskih Švaba odabirao zimsku odjeću za donaciju njemačkoga dobrotvornoga društva. Tada među odjećom nalazi Gabajev šešir i zaključuje da mu je prijatelj ugušen plinom. Kasnije izjavljuje da je on od tog trenutka samo izvana bio poslušni vojnik koji je branio Njemačku (isto: 169).

Weidenheimov alter ego Messer pita se krajem rata zašto nije imao hrabrosti odustati četrdesetprve, druge ili četrdesettreće: „Zašto nisi odustao, Simone Lazare, kada je po prvi put zadah smrti ušao u tvoj idealistički nos?“

(Weidenheim 1968: 36). Ovaj „njemački Ne-Nijemac“ (isto: 67) znao je da su nacisti ukrcavali beogradске Židove i Rome na kamione sa zatvorenim tovarnim prostorom, u koji su u vožnji upuštali ispušne plinove i tako ih ubijali. Njihove stvari i odjeću onda su dijelili kao donacije Podunavskim Švabama (isto 1968: 36). Messer je gledao te „pokretne plinske komore“ i druge zločine koji su se događali u Beogradu, pa si je poslije prebacivao da nije reagirao, jer je „morao na posao i nije smio zakasniti na tramvaj“ (isto 1968: 44).

Paradoksalno je da se u stvarnom životu Ladislaus Schmidt, unatoč svemu što je vidio i znao o njemačkim zločinima u Beogradu, još uvijek „smatrao pozvanim da s puškom u ruci brani Njemačku“ (Schüddekopf 1997: 170) te se 1943. godine dobrovoljno prijavljuje u rat tako što prekriži svoje ime na listi onih koji su bili neophodni za rad na radiju u Beogradu (isto: 170). Njegov alter ego Simon Lazar kao razlog odlaska na tretjednu obuku u Cavtatu i kasnije u rat u Bosnu navodi kaznu zbog preljuba (Weidenheim 1968: 72-73).

Osim vojne obuke mladi Schmidt prolazi i svjetonazorsku indoktrinaciju o premoći germanske rase i nacističkoj ideologiji, a onda ga i osobno šalju po SS propagandne materijale u Bavarsku. Zbog tih putovanja propušta termin za tetovažu krvne grupe koju su imali vojnici SS postrojbi. U ljetu 1944. godine Ladislaus Schmidt odlazi u Bosnu boriti se protiv partizana, tj. komunista „koji su za SS-ovce kao i Židovi bili gamad“ (Schüddekopf 1997: 171). Weidenheimov alter ego Messer smješta ovu epizodu u 1943. godinu te govori da se htio boriti za Njemačku, ali ne više u svojoj vlastitoj zemlji (Weidenheim 1968: 170). Iako je zbog bolesti mogao ostati u sarajevskom lazaretu, Messer ipak odlazi u borbu kod Drvara kako bi svom zapovjedniku dokazao da nije kukavica (isto: 169-170). Oba djela opisuju partizanski napad u Bosni, u kojem se Weidenheimu pred nišanom našla partizanka Darinka koju nije htio ubiti (isto 1968: 173-175 i Schüddekopf 1997: 171). U to vrijeme je i njegov kasniji prijatelj, pisac i prevoditelj Erih Koš također bio u partizanima u Bosni, pa je Weidenheim izjavio kako je sretan što se nisu sreli i morali pucati jedan na drugoga te da su njih dvojica odavno već bili pronašli svoje sastajalište „s one strane krivnje“ (Sienert 1992: 295-296).

Na prvoj crti fronte Ladislaus Schmidt ostaje kratko, jer je morao na operaciju stopala. Nakon toga u jesen 1944. godine ga s beogradskoga

vojnoga radija šalju u Berlin da vodi radijske emisije za Nijemce u jugoistočnoj Europi, koja je sada većim dijelom bila pod sovjetskom vojskom. Prije puta u Berlin svraća u Vrbas i moli majku da ne ostaje doma ako Rusi navale. Međutim, majka mu nije uspjela otići iz Vrbasa i završila je u jugoslavenskom radnom logoru, gdje je i umrla te ju nikada više nije video (Schüddekopf 1997: 171). Svoj prvi roman *Kale-Megdan* (1948) Weidenheim je posvetio upravo njoj.

Novela *Nichts als ein bißchen Musik* (1947) u kojoj opisuje život vrbaskih Roma prvo je njegovo djelo objavljeno u Njemačkoj, a 1959. godine ga je doradio u roman *Nur ein bißchen Musik*. Svoje poslijeratno književno stvaralaštvo Weidenheim tako ne započinje s Podunavskim Švabama, nego s njihovim marginaliziranim susjedima, siromašnim Romima. Oni za život zarađuju svirajući u kavani gradića, kojeg u kasnijim djelima i dorađenom romanu naziva Maresi. Iza toponima *Maresi*, izvedenom od imena carice Marije Terezije, krije se Vrbas, a prvi put ga u svoj opus Weidenheim uvodi s pripovijetkom *Ein Sommerfest in Maresi* (1956). Maresi je Weidenheimu „malo svjetsko kazalište“ (Sienerth 1992: 289), pozornica na kojoj prikazuje višekulturalni panonski svijet s različitim društvenim slojevima, suživotom, ali i napetostima i sukobima. U mnogim djelima Weidenheim opisuje marginalizirane ljude, jer se i sam po dolasku u Njemačku osjećao kao autsajder. Govorio je da piše o siromašnima i odbačenima, jer o bogatima ionako svi pišu (NL 1972a: 3). Weidenheim se 1947. godine zapošljava u jednoj seoskoj školi u okrugu Celle, a događaje iz toga vremena opisuje i u romanu *Schultage* (1961) kojega objavljuje pod pseudonimom Ernest Waldteufel. Ovaj roman tematikom nije smješten u Maresi, pa nije izazvao niti veliku pozornost književne javnosti i Podunavskih Švaba. Život na sjeveru nije mu odgovarao te se 1951. godine seli u Stuttgart.

U svom drugom romanu *Das türkische Vaterunser* (1955) Weidenheim se ponovno posvećuje životu vrbaskih Roma, jednostavnih ljudi, siromašnih svirača, oštrača noževa, sitnih krijumčara, koji žive na rubu društva i višeetničkog Maresija. Za ovaj roman dobio je 1954. godine treću nagradu izdavačke kuće Carl-Bertelsmann i „za to vrijeme vrtoglavih 5000 DEM“. S tim novcem kupuje pisači stroj i započinje karijeru kao slobodni pisac, ali radi i kao prevoditelj te sudski tumač (Schüddekopf 1997: 176). Pisanjem o malim ljudima Weidenheim kao angažirani pisac živo dočarava kulturne razlike, ali i život jednih naroda pored drugih (Leovac 2018: 213,

215) te opasnost od izbjijanja konflikata ukoliko ne postoji interakcija među kulturama. To je opisao u romanu *Treffpunkt jenseits der Schuld* (1956) koji je izazvao velike polemike i negativne kritike kod Podunavskih Švaba. Okvirna radnja romana smještena je u gostonicu *Konak* u Stuttgарту, gdje se sastaju ljudi s Balkana. Među njima se slučajno nađu i dva znanca koji potom u dugim večerima iznose različita iskustva i viđenja događanja u Jugoslaviji od sredine 1930ih do kraja Drugoga svjetskoga rata. Narator Hans Daffee već deset godina živi u Njemačkoj i za njega je „svijet podijeljen na dva dijela iz kojih nema prelazaka“, pa želi nakon desetljeća „nijeme gorčine“ razgovarati s nekim s druge strane (Weidenheim 1956: 15). Osim epizoda mirnoga suživota on iznosi i sjećanja svoga istoimenoga strica o bijegu, progonu te zatočeništvu i ubojstvima onih Podunavskih Švaba koji su nakon 1944. godine ostali u Jugoslaviji. Daffeeov sugovornik je njegov poznanik iz gimnazijskih dana, Srbin Marko Jastrogonac koji poslovno boravi u Njemačkoj. On priča o šapskom tlačenju Srba i ponižavanju svega što nije njemačko, o gramzivosti i oholosti Podunavskih Švaba, otjelovljenih u veleposjedniku Köppelu, o starom Srbinu Schuwakowu, Köppelovom slugi, koji se objesi od žalosti, što mu je sin zbog neostvarenog braka s Köppelovom kćeri uništio gospodarevo žito. Zatim govori o Banwaxu iz Reicha i njegovo velikonjemačkoj propagandi među Švabama „obnovašima“. Obojica pri povjedača se vide kao žrtve i prebacuju jedan drugome krivnju za zla koja su se događala u zajedničkoj im domovini. Kasnije im se pridružuje stari Samuel Horowitz „koji uvijek vidi obje strane“ (Weidenheim 1956: 462) i koji je preživio Auschwitz, a „nije doživio ni od Nijemaca ni od Slavena dobrog“ (Weidenheim 1956: 316). On ne govori o svojoj patnji nego o ljubavi između Srbina Josipa Topalice, nadzornika u jugoslavenskom logoru, i internirane Podunavske Švabice, udovice, Sofie Molter. Tako Weidenheim svoj roman pun tragičnih događanja završava s pogledom u budućnost, koja može biti bolja samo onda ako se jednom podvuče crta ispod svega prošlog i tragičnog te potraži sastajalište s onu stranu krivnje. Na sastajalište se pak može doći „tek kada se znaju najmanje dvije istine“ (Weidenheim 1956: 463).

Weidenheim je svjesno tematizirao tabue te time provocirao i poticao na razmišljanja i dijalog. Na optužbe da za glavne predstavnike Švaba uzima seljake veleposjednike i malograđane i prikazuje ih kao ohole i bezosjećajne, jer gaji skrivenu mržnju prema veleposjednicima i bogatašima, Weidenheim je uzvratio da su takvi veleposjednici bili u manjini, ali i da su

se Podunavski Švabe bili kulturno udaljili od svojih susjeda (NL 1963). S ovim je romanom pokušao prikazati različita viđenja prošlosti i doprinijeti pomirbi narodâ koji su tada, u vrijeme hladnoga rata, živjeli u odvojenim ideološkim svjetovima. Weidenheim polazi od razloga koji su doveli do prekida dobrih odnosa između Podunavskih Švaba i njihovih susjeda te kasnije eskalirali sukobima i stradanjima na objema stranama. Teško je uspoređivati krivnju i odgovornost Nijemaca za patnje Srba, Židova i Roma tijekom rata s odgovornošću Srba, komunističkih vlasti i partizana za patnje Podunavskih Švaba poslije njega i odrediti čija krivnja je veća. Weidenheim stoga u ovom romanu suprotstavlja obje strane kako bi se otvorio dijalog između različitih stavova o uzrocima patnji jednih i drugih. U likovima dvojice školskih drugova koji razgovaraju u gostionici za istim stolom on predstavlja narode koji su nekada živjeli zajedno i otvara tabu teme jednih i drugih te tako potiče žutru raspravu o krivnji koja bi trebala rezultirati uviđanjem vlastitih pogrešaka te dovesti do međusobnoga pomirenja.

Weidenheim je ovu knjigu poklonio i svome rođaku, vrbaskom evangeličkom svećeniku Csepcsányiu, tijekom njegova posjeta Njemačkoj. Ovaj ju je kasnije davao na čitanje nekim Podunavskim Švabama u Vrbasu, pa mu je na novosadskom suđenju zbog jednoga drugoga prekršaja to bila otežavajuća okolnost te je osuđen na osam godina zatvora. Naime, stanoviti novosadski književni kritičar Antonijević ovaj je roman ocijenio kao „antijugoslavenski“ i „antisocijalistički“, pa se i Weidenheim kasnije pitao koliki udio u tih osam godina zatvora je otpao na njegov roman, koji je u isto vrijeme u Njemačkoj slovio za „antnjemački“, „projugoslavenski“ i „prosocijalistički“ (NL 1963 i Sienert 1992: 292).

Zahvaljujući već spomenutom vrbaskom profesoru Adalbertu Karlu Gaušu, koji je od 1954. bio glavni urednik *Neulanda*, Weidenheim uređuje i jedan forum u ovom tjedniku Podunavskih Švaba te u njemu iznosi svoja politička stajališta. Zbog tih ljevičarskih istupa on od 1970ih teško pronalazi izdavače za svoja djela. Nije se, međutim, dao pokolebiti zbog kritika, jer je smatrao da kao pisac i javna osoba mora zauzeti stav te svojim djelima i istupima provocirati (NL 1972b). Drugim izjavama poput: „Mi znamo točno da smo bili Hitlerova peta kolona, ali želimo biti rehabilitirani, u svakom smislu, pred cijelim svijetom;“ (NL 1972a: 5) ili „nije kralj Petar umarširao u Berlin, nego Hitler u Beograd“ (NL 1963), postao je žrtvom svojega političkoga pisanja i izjašnjavanja.

Johannes Weidenheim je odrastao među različitim kulturama, a kao gimnazijalac bio je dvije godine član Sokola. U to vrijeme se zanimalo i za srpsko narodno pjesništvo. Nakon gimnazije pohađao je privatnu njemačku učiteljsku školu, gdje ga je „preplavio germanski val“ i gdje mu je umjesto srpskih epova i narodnih balada bila usaćena Pjesma o Nibelunzima (Weidenheim 1969). Stoga je tek nakon rata počeo proučavati kulturnu baštinu svoga zavičaja te književnim, političkim i prevoditeljskim radom nastojao stvarati mostove između njemačkoga i južnoslavenskih narodâ (NL 1963). Tako u svojim kasnijim djelima detaljno i kritički opisuje suživot stanovnika Maresija koji su govorili njemački, srpski, mađarski i druge jezike, a njihova djeca zajedno su šetala korzom, uživala u običajima te školskim praznicima vlastite, ali i drugih religija (Leovac 2018: 215). Weidenheim kao pisac i sudionik većine događaja analizira i opisuje interakciju tih kultura te pokušava pronaći razloge za ljudske patnje. Svesno piše o svojoj osobnoj i kolektivnoj zanesenosti Podunavskih Švaba velikonjemačkom idejom, što je u konačnici i dovelo do loših odnosa sa susjedima te poratne komunističke odmazde nad njegovim sunarodnjacima.

Iz članaka u tjedniku *Neuland* i iz njegovih književnih djela vidljivo je da je ipak proživio svojevrsnu katarzu. To iskustvo je htio podijeliti sa svojim sunarodnjacima i tako utjecati na njihov način ovladavanja prošlošću. U tome nije sasvim uspio, jer su se njegova uvjerenja očito kosila s onima većine Podunavskih Švaba. Ostao je ustrajan u svojim političkim stavovima, pa je ponovni književni povratak doživio tek s padom komunizma u kojem je zapad do kraja 1980ih video opasnost. Tako je, osim prevoditeljske nagrade srpskog PEN centra u Beogradu 1974. godine, većinu značajnijih književnih nagrada dobio u 1990ima. Između ostalih nagradu Schillerove zaklade u Weimaru 1991. godine, nagradu Andreas-Gryphius 1996., a 1997. godine nagradu za književnost Podunavskih Švaba pokrajine Baden-Würtemberg. Umro je u Bonnu 8. lipnja 2002. godine.

Johannes Weidenheim je bio posrednik među kulturama i pomiritelj ispred svoga vremena. Svojim djelima i sjećanjima na dobre ali i loše događaje iz prošlosti nastojao je potaknuti promjene u društvu, kako se tragični dio povijesti i patnje ljudi ne bi ponavljali i kako bi se stvarao bolji svijet bez predrasuda i nacionalizma koji neminovno vode u konflikte i dominaciju jednih naroda ili skupina nad drugima.

LITERATURA

- Geiger, Vladimir (2008). Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca. *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (3), 789-818. Preuzeto sa: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=62380
- H. H. (Hartl, Hans) (1956). „Schuld mit falschem Maß gewogen. Kritische Betrachtungen zu J. Weidenheims Batschka-Roman: ‚Treffpunkt jenseits der Schuld‘“. *Kulturpolitische Korrespondenz*. Starnberg, 9. 4.1956.
- Leovac, Ivica (2018). Johannes Weidenheim und die Inszenierung des Zusammenlebens in seinen Werken: *Heimkehr nach Maresi* (1994) und *Maresi. Eine Kindheit in einem donauschwäbischen Dorf* (1999). In: G. Lovrić / S. Kabić / M. Jeleč (Eds.), *Die Darstellung Südosteuropas in der Gegenwartsliteratur*. (S.207-229). Berlin: Peter Lang.
- NL (1972a). „Ein Gespräch mit Weidenheim - dem konstruktiven Unruhestifter“. *Neuland*, 16, 3 i 5.
- NL (1972b). “Der Intellektuelle will erziehen, der Literat will provozieren”. *Neuland*, 17, 3.
- NL (1963). Johannes Weidenheim: Für mich ist meine Heimat Jugoslawien noch nicht untergegangen. Tragische Entfremdung, *Neuland*, 43, 3.
- NL (1974). Johannes Weidenheim: Ich will nicht rehabilitiert werden!, *Neuland*, 15, 3.
- Motzan, Peter (1997). „„Maresi - mein kleines Welttheater“. Der donauschwäbische Erzähler Johannes Weidenheim wird wiederentdeckt“. In: Wernfried Hofmeister und Bernd Steinbauer (Hrsg.), *Durch aubenteuer muess man wagen vil. Festschrift für Anton Schwob zum 60. Geburtstag*. (S. 323-336). Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Germanistische Reihe 57.
- Poljaković, Ivan (2009). *Schatten der Vergangenheit. Flucht und Vertreibung in der donauschwäbischen Literatur der Nachkriegszeit*. Zagreb: Novum. / *Sjene prošlosti. Bijeg i progon u poratnoj književnosti podunavskih Švaba*. Zagreb: Novum.
- Röder, Annemarie (1998). *Deutsche, Schwaben, Donauschwaben. Ethnisierungsprozesse einer deutschen Minderheit in Südosteuropa*. Marburg: Schriftenreihe der Kommission für Deutsche und

- Osteuropäische Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e.V.
- Schüddekopf, Carl (1997). *Krieg. Erzählungen aus dem Schweigen. Deutsche Soldaten über den Zweiten Weltkrieg*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- Senz, Josef Volkmar (1987). *Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München: Donauschwäbische Kulturstiftung. 4. verbesserte Auflage.
- Sienerth, Stefan (1992). „Meine Betroffenheit ist kaum zu beschreiben ...Ein Gespräch mit Johannes Weidenheim“. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*. 41: 287-297.
- Tafferner, Anton (1974). *Die Donauschwaben*. Wien: Österreichische Landsmannschaft.
- Weidenheim, Johannes (1940). *Williams deutsche Prüfung*. [novela]. [pod imenom Ladislaus J. Schmidt]. Novi Vrbas: Schwäbischer Volkserzieher.
- Weidenheim, Johannes (1948). *Kale-Megdan. Roman*. Hamburg: Hansischer Gildenverlag / Joachim Heitmann.
- Weidenheim, Johannes (1956). *Treffpunkt jenseits der Schuld. Roman*. Gütersloh: Bertelsmann.
- Weidenheim, Johannes (1968). *Mensch, was für eine Zeit oder Eine Laus im deutschen Pelz*. München: List Verlag.
- Weidenheim, Johannes (1969) Ein paar Worte zu meiner Verteidigung. *Neuland*, 5, 3.

Andrea Ratković*

Fakultet savremenih umetnosti,
Beograd

UDK: 316.722

**MULTI- I INTERKULTURALNOST:
(I)RELEVANTNOST KULTURNOG PLURALITETA ZA
KONSTITUISANJE DRUŠTVENIH SUBJEKATA**

Critical reflections on culture and cultural plurality for their purpose have the marking of points in which multiculturalism and interculturalism not only overlap, but also diverge, and for the purpose of pointing out the relevance of intercultural communication and practices. Bearing in mind that the leading political, economic, religious and other groups often use culture in order to carry out their limited interests, this paper seeks to draw attention to the negative influences on culture, the social context and social subjects by the above-mentioned practices. Various interest interventions aimed at the reconstruction and reduction of culture not only that make it impossible for the potentials of culture and cultural plurality to be expressed in the proper way, but as such contribute to the constitution of social subjects with questionable identities. Also, the critical reflection of the current predicaments that have affected culture is taken as the starting point for finding possible solutions for dealing with the current degradation of culture.

Key words: cultural plurality, interculturalism, individuality, diversity of identity.

U tekstu koji sledi interkulturalnost se određuje kao produktivna komunikacija i interakcija između predstavnika različitih kultura, a što rezultira time da se u navedene procese uključene kulture na pojedinim mestima dodiruju pa čak i prepliću bez da dovode u pitanje svoje suštastvenosti. S tim u vezi, važno je naglasiti i da je osnova interkulturalnosti upravo multikulturalnost, odnosno da je sama interkulturalnost svojevrsna nadogradnja multikulturalnosti shvaćene kao kulturni pluralitet. Prema multikulturalizmu, svaka kultura „poseduje svoj sistem vrednosti, koji se razlikuje od svih drugih“ i „da nije tako, pojma

---

* andrearatkovic@fsu.edu.rs

‘drugih’ bi ostao bez smisla” jer „‘drugi’ postoji samo onda ako postoji i razlika”, odnosno „onaj drugi može se definisati samo ako on postoji na drugi način” (Vegel 2014: 17). No, iako i jednu i drugu karakteriše mnoštvenost kultura, multikulturalnost stavlja akcenat na razlike, dok interkulturalnost u prvi plan pozicionira sistem veza među postojećim razlikama; suprotno multikulturalnosti koja čak može da proizvede kulturnu hegemoniju, interkulturalnost poseduje kapacitete da tu istu zatvorenost preinači u otvorenost.

Interkulturalnost podrazumeva da su sve uključene kulture ravnopravne, kao i da nijedna nema pravo na primat u odnosu na drugu/e i to po bilo kojoj osnovi. Multikulturalnost, sama po sebi, ne implicira nužno kvalitet, a može čak da predstavlja i potencijalnu opasnost. Naime, u multikulturalnim sredinama čija su bitna svojstva etnički, religijski, jezički i dr. pluralitet društveni subjekti neretko ostaju na nivou egzistiranja jedni pored drugih, a ne jedni sa drugima usled restriktivnih kulturnih, političkih, ekonomskih i dr. strategija. Drugim rečima, multikulturalnost može da bude zloupotrebljena za potrebe „sužavanja vidika” među predstavnicima različitih kultura koje su obuhvaćene širim socio-kulturnim kontekstom (region, država, unija i sl.), te stoga treba biti naročito obazriv kada je reč o načinima upotrebe njegovih potencijala.

Imajući u vidu da se vodeće interesne grupacije¹ neretko koriste kulturom radi sprovođenja svojih krajnje limitiranih ciljeva, ovim tekstrom se nastoji skrenuti pažnja na negativne implikacije navedenih praksi po samu kulturu, zatim društveni kontekst kojim je ona obuhvaćena, kao i društvene subjekte koji u okviru istog egzistiraju. Pri tome, naročita pažnja usmerena je na kritička promišljanja restriktivnih predstava o Drugom kao drugačijem, a koje proizilaze iz napora da se promovišu i nametnu oni oblici mišljenja i postupanja kojima se uspostavlja politička i socio-kulturna klima koja isključivo ide u prilog interesnim grupacijama koje stoje iza svega navedenog. Budući da se markirane tendencije negativno odražavaju po multi- i interkulturalnost, ovim tekstrom se ujedno nastoje ponuditi i neka od

¹ Pod „vodećim interesnim grupacijama” misli se, pre svega, na političke, religijske, te socio-kulturne skupine koje koriste svoju visoku društvenu pozicioniranost zarad ostvarivanja sebi svojstvenih interesa i ciljeva, a iz čega neretko proizilazi niz negativnih implikacija po društvo u celini i njime obuhvaćene društvene subjekte.

potencijalnih rešenja za stajanje na put istima, a usled uverenja da upravo kulturna raznolikost predstavlja bitan faktor u konstituisanju samostalnih, slobodnih i (samo)kritičkih društvenih subjekata otvorenih vidika. Naime, prepoznavanje sebe u drugom i drugoga u sebi, te uspostavljanje interkulturalne komunikacije i njome podstaknute produktivne interakcije, predstavlja jedan od bitnih koraka za kvalitetno (samo)izgrađivanje društvenih subjekata, a time i celokupnoga društva.

***

Budući da je radi ispravnog sagledavanja fenomena interkulturalnosti (a time i uočavanja širokog spektra potencijala koji su mu svojstveni) neophodno da se, pre svega, kritički promisli fenomen Drugog koji s njime stoji u neraskidivoj vezi, u nastavku sledi osvrt na neke od relevantnih teorijskih postavki o potonjem. No, pre nego što se kritička misao fokusira na fenomen Drugog kao drugačijeg, važno je skrenuti pažnju na vrednost i značaj promišljanja onog nedovoljno mišljenog ili pak onoga što uopšte nije promišljeno. Mišljenje koje za jedan od svojih mogućih ciljeva ima dostizanje celovite, koherentne i stabilne misli² o predmetu promišljanja, te koje uvek uključuje i onoga ko aktivno promišlja, prouzrokuje jedan specifičan *vertigo* u kojem se onaj koji misli i ono o čemu se misli prepliću (Blagojević 2014).

Prema Hajdegeru [Martin Heidegger] jedna od vodećih karakteristika XX veka jeste upravo kriza mišljenja koja se ogleda u tome da čovek još uvek ne misli, odnosno da se oslanja na mišljenje koje ne pita za bitak bića. Drugim recima, Hajdeger skreće pažnju na to da čovek ne misli o onomo što treba da bude predmet njegove misli, a usled toga što sledi tradicionalni model mišljenja tj. misao koja je usredsređena isključivo na biće, te ne može da doneše nikakvu promenu. Slično Hajdegeru, Delez [Gilles Deleuze] ovu nesposobnost da se misli pripisuje reaktivnoj koncepciji prirode samog mišljenja, a koja kao takva limitira aktivnost mišljenja.

Prema Delezu, činjenica da postoji neki prepostavljeni fundamentalni okvir za mišljenje, odnosno nekakva *suma* mislivih sadržaja

² Pod celovitom, koherentnom i stabilnom mišlju se podrazumeva ona misao koja je izvedena na način da se njena osnovanost i održivost ne mogu dovesti u pitanje.

koju svi znaju, oduvek je predstavljala ono što mišljenje zauvek osuđuje na to da ne ispunjava svoju transformativnu funkciju usled čega „ovu sliku misli možemo nazvati dogmatskom, ortodoksnom ili moralnom slikom” (2009: 218). Dogmatska slika misli određuje gotovo sve aspekte čovekovog mišljenja i delovanja, a jedno od njenih primarnih svojstava je da je čovek kao takvu ne prepozna; u njenoj osnovi je model prepoznavanja i priznavanja usled čega može isključivo da misli ono što je već ustanovljeno kao istina. Delezova kritika dogmatske slike mišljenja ne zasniva se na tome da li je nešto istinito ili ne; reč je o tome da mišljenje upućuje i mora upućivati na nešto veće. „Mislti znači stvarati – nema drugog stvaranja, ali stvoriti, to najpre znači roditi ‘mišljenje’ u mišljenju.” (Delez 2009: 244)

Na ovom mestu važno je podsetiti se i Derida [Jacques Derrida] koji polazi od stava da je za istinito znanje neophodno ne-znanje. Derida ističe da kada nešto u potpunosti znamo tada ukidamo mogućnost promene, te je, dakle, potrebno da ne znamo, kao i da odluka o odgovornosti prema Drugom prethodi vlastitom Ja kako bi se promena uopšte i mogla dogoditi. Odnos prema Drugom je paradoksalan budući da u sebi mora istovremeno da sadrži i isključivanje i uključivanje, i transcendenciju i pripadnost, i apsolutnu spoljašnjost onog nepoznatog i stranog, kao i intimnost onog poznatog i bliskog. Promišljajući Drugog koji u sebi istovremeno sadrži i „ja” i „drugi”, te pokušavajući da utvrdi šta je to što on predstavlja, Derida kaže sledeće:

„Nema oblik. Nema pol. Nema ime. On nije muškarac, nije žena, nije jastvo, ni ‘ja’, ni subjekt, niti neka osoba. On je neko drugo *Dasein* koje svako *Dasein* nosi, kroz glas, glas koji čuje, pri sebi (*bei sich trägt*), ne u sebi, u uhu, u ‘unutrašnjem uhu’, unutar neke subjektivne unutrašnjosti, niti iz daljine, isuviše daleko od uha (jer se takođe ne može čuti iz daleka, u nekom spoljašnjem prostoru, odnosno u nekoj transcendentiji), već u svojoj okolini, na razdaljini koja nije ni apsolutna – apsolutno beskrajna niti ništavna u apsolutnoj blizini nekog vlasništva, te, dakle, ni odrediva prema nekoj jedinici objektivne mere u svetu. Taj domet glasa, to biti-u-domašaju-glasa, čini da je neko druge vrste.” (2002: 465)

Ukoliko se prihvati tvrdnja da je „vlastito koje struktuiru ‘odgovaranje-za-sebe’, u sebi samom za drugog”, onda bi, prema Deridi, kartezijanska maksima mogla da se interpretira na sledeći način: „Mislim, dakle, mislim drugo: mislim, dakle potrebno mi je drugo da bih mislio.” (2002: 340) Upravo na ovaj način shvaćena mogućnost mišljenja uvodi

Drugog i drugost kao ono što predstavlja konstitutivni momenat samog mišljenja. U središtu mišljenja nalazi se Drugi jer upravo mišljenje zahteva Drugog. Prema Deridi, pre svakog organizovanog društva, pre svake konkretnе vladavine, pre svakog zakona, postoji Drugi kome odgovaramo i pred kojim smo odgovorni.

Smeštajući u fokus svojih promišljanja odgovornost prema Drugom, Derida dolazi do zaključka da je moguće razlikovati tri načina da se bude odgovoran: 1. odgovoran za nekoga ili nešto, 2. odgovarati kome ili čemu i 3. odgovarati pred nekim ili nečim. Međutim, on naglašava da uočeni načini da se bude odgovoran nisu lišeni komplikacija jer iako se čini da je originalan način da se bude odgovoran upravo taj da odgovaramo za sebe, za ono što jesmo i što činimo, mi ipak najpre odgovaramo drugome, te je tako dimenzija odgovaranja nekome ili nečemu izvornija je od svih ostalih. „[V]lastito koje strukturira ‘odgovaranja-za-sebe’, u sebi samom je za drugoga.” (Derida 2002: 379-380). „Odgovarati pred” podrazumeva drugog i odgovornost prema drugom s obzirom na to da ono zapravo znači sledeće: „[O]dgovara se pred drugim zato što se najpre odgovara drugom. Izraz ‘pred’ označava institucionalnu instancu drugosti.” (Ibidem)

Drugi su najčešće oni koji su drugačijih verskih, nacionalnih, kulturnih i/ili političkih uverenja; drugi su i oni u nezavidnim socijalnim položajima, hendikepirani i/ili oni koji su drugačije seksualne orientacije. Većina te Druge svodi na drugost fiksirajući njihove identitete, te osnažujući na taj način binarni model mišljenja koji drugost svodi na razliku i to razliku u kojoj se reflektuju od strane društva nametnuti normativni identitetski obrasci. No, šta je sa mogućnošću da Drugi bude neko drugi, odnosno da mu bude svojstven identitet koji nije norma, već prekoračenje i promena? Iz rečenog proizilazi da pitanje identiteta treba da se tiče čovekove neponovljivosti, te Fuko [Michel Foucault] naglašava da „odnosi koje treba da imamo sami sa sobom ne treba da budu identitetski, već odnosi razlikovanja, stvaranja inovacija” (1997: 385). Ono što se, takođe, ne sme ignorisati tiče se mogućnosti da Drugi misli i postupa kao „Prvi”, odnosno da kao deo sistema postane isključiv, moćan i nasilan. Pitanje koje se tada neminovno nameće tiče se mogućnosti da Drugi nisu isključivo marginalizovani i ugroženi.

(Pod)razumevati ko su „Prvi”, a ko „Drugi” znači zapravo markirati, potvrđivati i jačati društvenu stratifikaciju koja i sama proizvodi svoje

drugosti. Pokušaji identifikacije i kategorizacije „Prvog“ i „Drugog“ u velikoj meri vode ka, prema mišljenju Nansijsa [Jean-Luc Nancy], simplicističkoj pohvali čistoće, a time i ka nasilju i zločinima. Iz tog razloga, Nansi naglašava da je neophodno iznova stvoriti kulturu, a što između ostalog znači da treba promisliti i načine mišljenja kojima se vraćamo na besramne misli o čistom.

Prihvatići identitete – ne ustupajući ništa njihovom deliriju, njihovoj taštini postojanja, prihvatići stvarne identitete (u tom smislu ‘subjekte’): eto cijelog zadatka. (...) [T]reba ponovo stvoriti kulturu, ništa manje od toga, obnoviti misao koja neće biti sirova i besramna kao što su sve misli o čistom. Ponovo pomješati rodove, tragove, kože, ali isto tako i oslikati njihove različite putanje, njihove jasne zapletene mreže: ni u jednom slučaju ne promišljati ‘čovjeka’ kao jednostavnog, homogenog, prisutnog. (...) Doći do spoznaje (ali od koje spoznaje krenuti?) da je odsad jedini subjekt spoznaje neko, bilo ko, a kao svaki takav neko, u stvari, izmješana krv. (Nansi 2001: 8)

Zadatak koji se neminovno nameće jeste osmišljavanje nove koncepcije kulture u okviru koje bi se kao prioritet postavilo pitanje o tome kako mislimo, ali i pitanje definisanja politike i političkog. S tim u vezi, svaka odgovorna kultura i politika mora poći od markiranja i odbacivanja (nasilne) negacije Drugog kao integrativnog dela socio-kulturnih identiteta i/ili političke pripadnosti. Kultura pojmljena kao politika koja u svom fokusu ima odgovornost prema Drugom treba da otvori onaj misaoni i delatni prostor u okviru kojeg bi *cogito* i *praxis* bili lišeni normativne dimenzije proizvodjenja subjekta; na ovakav način shvaćena kultura bila bi lišena preporuka i/ili zabrana, te bi podsticala čovekove potencijale, slobode i alternative. U konačnom, upravo ovakva kultura povezana sa na isti način ostvarenim drugim kulturama mogla bi da doprinese pozitivnoj nadogradnji multikulturalnosti, odnosno uspostavljanju istinske interkulturalnosti.

Ipak, kada su u pitanju trenutne prilike u nama svojstvenom socio-kulturnom kontekstu³, iste svedoče o nečem posve drugačijem. Naime, na delu nije niti kultura niti politika kojom se nastoji afirmisati Drugi kao drugačiji, a što za svoju konsekvencu ima odsustvo istinske komunikacije i konstruktivne interakcije između predstavnika/ca različitih kultura; sve ovo

³ Misli se na socio-kulturni kontekst Srbije na izmaku druge dekade XXI veka.

negativno se odražava po konkretnе kultуре, затим по просторно-vremenski okvir kojim su obuhvaćene, као и по у njemu prisutne društvene subjekte. У takvим okolnostima potencijali multi- i interkulturalnosti ostaju nerealizovani, dok se određene kulture sve otvoreniјe zloupotrebljavaju; при tome, najočiglednije su zloupotrebe sprovedene od strane većinske kulture, а kao direktna posledica aktuelne politike.

У najkraćem, političke „strategije“ које се trenutno sprovode u okviru нашег društva у свом фокусу и даље имају затворену и (упркос свим нaporima да се самопрезентује другачије) националтички оријентисану културу, те с тим у вези и на националтичким темељима изградене представе о стварности. Поменути национализам стоји, између осталих, у чврстој вези са крајње redukovanim поимањем патријархалних, православних и традиционалних вредности, а што за своју консеквенту има afirmaciju onih društvenih identiteta u коjima su te iste vrednosti duboko усађене и међусобно испреплетене. Из рећеног произилази да за aktuelne politike kulturni pluralitet не само да је irelevantan, већ је заправо и nepoželjan, а што се neminovno odražava и на konstituisanje društvenih subjekata. Националтичка политика је увек protiv multi- i interkulturalnosti jer absolutizira систем vrednosti sopstvene kulture, te je tako нами svojstvena aktuelna kultura заправо kopija kрајње upitne politike; рећ је о politici која упркос свим улоženim naporima у својој суštini остaje и даље kрајње националтички оријентисана, а usled тога и затворена за све ono što smatra da se ne уklapa u njoj svojstven idejni i vrednosni sistem.

Упркос neospornoj činjenici da ulaganja u kulturu shvaćenu u најширем smislu i njoj svojstven sistem vrednosti donosi značajne rezultate, utisak који се neminovno nameće jestе да у okviru нашег društva ne постоје jasno iskristalisane političke inicijative које bi u свом фокусу imale kulturu као investiciju која ће dugoročno donositi benefite. На ovom mestu je značajno istaći и да је jednako zabrinjavajuće и то да су sami kulturni delatnici usmereni на kulturu као budžetski trošак који treba што bolje preraspodeliti или uvećati, а bez да имају u виду da kvalitetna ulaganja u kulturu mogu višestruko da se isplate (и то не само u onom materijalnom smislu). У ovakvim okolnostima које neminovno воде ka redukciji (a neretko i degradaciji same kulture) izostanak konstruktivnih kulturnih strategija je zagarantovan. S tim u вези, нека од ključnih pitanja која остaju отворена glase: Kako na pravi начин odgovoriti на zahteve specifičног prostorno-vremenskog konteksta u okviru којег je određena kultura на delu?

Kako uspostaviti adekvatne i u praksi primenljive (pod)zakonske akte, a u svrhu jačanja kulturnih kapaciteta i/ili uvođenja kulturnih novina? Koji su mogući načini za maksimalno iskorišćavanje potencijala kulturnog pluraliteta, a prvenstveno radi uspostavljanja interkulturalnosti? Konačno, koji su to mehanizmi za uspešno stajanje na put različitim zloupotrebljama kulture?

Budući da iznalaženje konstruktivnih odgovora na navedena pitanja, između ostalog, zahteva kompetentnost, profesionalnost, inovativnost, viziju, otvorenost, (samo)kritičnost, razumevanje, poštovanje i prihvatanje kulturnih razlika, ono što je evidentno jeste da su trenutne prilike na domaćoj političkoj i socio-kulturnoj sceni više nego upitne. O njihovoј problematičnosti svedoče i vladavajući vidovi ophodenja prema Drugom, odnosno prema pojedincima/kama koji se ne mogu ili pak ne žele uklopiti u favorizovane socio-kulturne identitete.

Za izabranu tematiku teksta kao naročito korisna se nameće i Konstantinovićeva otvorena kritika palanačkog duha kao duha zatvaranja. Duh palanke je duh plemena, odnosno izrazito plemenski duh (Konstantinović 2010); reč je o duhu plemenskog sela koji je lišen kako svesti o pojedinačnom tako i svesti o vremenu. Pri tome, za Konstantinovića palanka ne predstavlja tradicionalno plemensko selo budući da se od njega razlikuje povesnim zaboravom koji izrasta iz želje za povratkom ka jedinstvenoj plemenskoj jednoobraznosti. Istovremeno, Konstantinović uočava da je za palanku taj isti povratak nemoguć.

Pomenuto kritičko (pre)ispitivanje palanačkog duha predstavlja nužnu polaznu tačku i „temeljni infrastrukturni uslov mogućnosti svake druge kritike” s obzirom na to ne postoji ni jedna bolja polazna tačka za „kritičko dešifrovanje krize u kojoj živimo”, a to je „kriza u kojoj različiti oblici integralizma – od palanačkog do nacionalističkog, populističkog i sutra možda opet totalitarnog – jedan drugog nadomeštaju” (Belančić 2016: 45). Govoreći o zatvorenosti, apsolutizaciji kolektiva, nacionalizmu, aistoričnosti, kulturi žrtvovanja i smrti Konstantinović zapravo govori o dramatičnoj egzistenciji pojedinca, te opominje da je bez otvorenosti i kritike, odnosno bez promene u načinu mišljenja irealno očekivati prevazilaženje navedenih problemskih pojava (Konstantinović 2010).

***

Imajući u vidu konstataciju da „upravo kultura doprinosi povećanju znanja i predstavlja faktor ljudskog razvoja”, kao i da „utičući na razvoj sistema vrednosti, kultura predstavlja čovekov kapital i nudi mu mogućnost razvoja i punopravnog uključenja u društvene procese” (Sklabinski 2013: 76), ono što se sasvim osnovano može zaključiti jeste da u okolnostima kada kulture ne otvaraju, već sužavaju čoveku svojstvene horizonte i unutar istih izgrađene predstave o Drugom, onda čovek ne istupa kao aktivni činilac u društvenim prilikama, već isključivo kao instrument u službi različitih interesnih grupacija čije prakse restriktivno deluju po, između ostalog, pojedincu/ki svojstvenu subjektivnost, samostalnost, otvorenost, slobodu u (samo)izgrađivanju i kritički odnos prema svojoj stvarnosti.

S tim u vezi, uspostavljanje interkulturnalnosti, a time i interkulturalne senzibilnosti na vrednosti otvorenosti i konstruktivnih interakcija različitosti, pokazuje se kao naročito važno u naporima da se obezbede adekvatni preduslovi za dekonstruisanje vladajućih restriktivnih predstava o konkretnim kulturama i njihovim reprezentima/kinjama, a potom i za njihovu supsticiju tj. uspostavljanje kvalitetnih međukulturnih veza, pozitivnog i kritičnog vrednovanja, kao i za podsticanje mišljenja i delovanja koji će voditi ka ukidanju diskriminacije, marginalizacije i/ili negacije različitosti. Vegel ističe da „ne možemo poštovati raznolikost, a da istovremeno drugom vrednosnom sistemu namećemo svoje kanone”, te tome dodaje da se kulture „ne mogu političkim sredstvima naterati da se uzajamno prihvate niti da se izoluju jedna od druge” (Vegel 2014: 18).

Suprotno potonjem, u okviru ovog teksta se zastupa stav da vodeće političke, religijske, ekonomске i/ili druge interesne grupacije doprinose kulturnim izolacijama tj. homogenizacijama, a u cilju što uspešnijeg manipulisanja društvenim subjektima, odnosno u svahu njihovog stavljanja u službu uspostavljanja i održavanja klime koji će isključivo ići njima u prilog. Važno je još jednom istaći i da pomenute interesne grupacije sve otvoreniye nameću model „multikulturalnog nacionalizma” prema kojem svi treba da „živimo u svojim malim etno-rezervatima, etno-parkovima, kao nekoj vrsti paralelnih kosmosa koji se međusobno ne dodiruju a kamoli prožimaju” (Gruhonjić 2014: 39). Na osnovu rečenog se sasvim osnovano može zaključiti da je interkulturalnost stavljena u potpuno drugi plan usled

činjenice da je, pre svega, nacionalizam još uvek živa i dominatna, *mainstream* ideologija.

No, zatečeno stanje stvari nije nerešivo i stoga se kao jedan od potencijalnih modusa za njegovo uspešno prevazilaženje nameće interkulturna edukacija na svim nivoima, odnosno u svim sferama čovekovog delovanja, a s obzirom na to da upravo ona može da doprinese prevazilaženju problemskih pojava koje onemogućavaju uspostavljanje kulturne otvorenosti kao bitnog preduslova za upoznavanje, razumevanje i prihvatanje Drugog kao drugačijeg, odnosno za uspostavljanje istinske komunikacije i produktivne interakcije između predstavnika/ca različitih kultura. Pomenuta edukacija, dakle, treba da bude integrativni deo ne samo obrazovnih, već i konstruktivnih političkih, kulturnih, medijskih i drugih strategija, a kako bi se promovisali stavovi, postupci i društvene promene koje vode ka afirmaciji kulturne raznolikosti, te time i stajanju na put marginalizaciji, diskriminaciji i/ili pak negaciji Drugog kao drugačijeg. Međutim, za pomenutu edukaciju ključna je inicijativa sa samog vrha, a upravo ona trenutno nedostaje; samim tim, kao neminovan zaključak se nameće da trenutne političke i socio-kulturne strategije zanemaruju relevantnost kulturne raznolikosti za konstituisanje društvenih subjekata.

U iščekivanju pomenute inicijative, kao dragocen primer još jednom može da posluži Konstantinović koji je od najranije mladosti „prihvatio usud čoveka koji je osuđen na misaoni napor u nikad-lakom razumevaju sveta u kojem živi“ (Belančić 2016: 37). Ovu konstataciju Belančić eksplisira na sledeći način:

Kakva će mu sudbina biti to zavisi, ponajpre, od nega samog i od njegovog angažovanja, jer ono što mu je dato ne znači da mu je i zauvek zadato. Ako nešto jeste, to ne znači da ono i ‘treba da’ bude takvo kakvo jeste. Eto zašto je Konstantinović uvek bio spreman da preispita to što mu se nudi kao prošlost ili kao budućnost. (Ibidem)

Imajući u vidu ove reči na pojedincima/kama je da se otrgnu od restriktivnih predstava kultura i praksi koje doprinose njihovom zatvaranju, te da ličnim angažovanjem doprinesu uspostavljanju, učvršćivanju i negovanju interkulturnih praksi, a sve u cilju obezbeđivanja neophodnih preduslova za bolje sutra kako na pojedinačnom tako i na opštem društvenom planu. No, iako navedni put prati niz prepreka od kojih najveću

predstavlja upravo nedostatak sistemske podrške, pojedinci/ke polazeći od sebe samih i davajući pozitivan primer drugima na ovaj način mogu da doprinesu uspostavljanju kvalitetne osnove koja na duže staze može čak da pruži i značajnije rezultate.

LITERATURA

- Belančić, M. (2016). O duhu otvorenosti. U: Đurić Bosnić, A. (ur.) *O duhu otvorenosti: dimenzije misaonog nasleđa Radomira Konstantinovića* (str. 35-45). Sarajevo: UniversityPress; Subotica: Gradska biblioteka.
- Blagojević, J. (2014). *Politike nemislivog*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Delez, Ž. (2009). *Razlika i ponavljanje*. Beograd: Fedon.
- Derida, Ž. (2002). *Politike prijateljstva*. Beograd: Beogradski krug.
- Fuko, M. (1997). Sex, Power and the Politics of Identity. In: Rabinow, P. (ed.). *The Essential Work of Foucault: Vol. 1: Ethics, Subjectivity and Truth*. New York: New Press.
- Gruhonjić, D. (2014). Mediji: interkulturalnost ili multikulturalni nacionализам? U: Đurić Bosnić, A. (ur.) *Zatvoreno-otvoreno: društveni i kulturni kontekst u Vojvodini 2000-2013* (str. 35-44). Petrovaradin: Centar za interkulturnu komunikaciju.
- Konstantinović, R. (2010). *Filosofija palanke*. Beograd: Otkrovenje.
- Nancy, J. L. (2001). *Biti zajedno bez suštine*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir.
- Sklabinski, M. (2013). Korak napred za slovačku kulturu. *Most*, 1, 73-76.
- Vegel, L. (2014). Sinteza i razlike. U: Đurić Bosnić, A. (ur.) *Zatvoreno-otvoreno: društveni i kulturni kontekst u Vojvodini 2000-2013* (str. 9-19). Petrovaradin: Centar za interkulturnu komunikaciju.

**V
ISTORIJA I KULTURA**

Zoltán Györe*

Attila Pfeiffer**

Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 94(497.113 Bač)"15"

**DOŠLI SU TURCI, ALI ODMAH I ODLAZE?
PRILOZI PITANJU PADA BAČKOGL UTVRĐENJA POD VLAST
OSMANLIJA (1526-1543)*****

After the defeat of the Hungarian army at the Battle of Mohács, Hungary experienced a difficult epoch in its history. The country had to fight against the invaders, and, at the same time, the succession crisis occurred. Hungary was divided into two camps regarding the election of the new king. The northern and western parts of the country elected Ferdinand I of Habsburg (1527-1564), while the middle and eastern parts opted for John Zápolya (1526-1540). However, the Ottoman army did not capture all the fortifications in the southern parts of Bačka in the autumn of 1526. The purpose of this research is to show how the Bač Fortress and its wider environment came under the Ottoman rule, i.e. who were the owners of the fortress between 1526 and 1543. Recent research with the interpretation of new unpublished sources have shown that the fortress was under the Ottoman rule on several occasions, but also under the rule of Hungarian kings. Serbs in Bačka also played important role in these events.

Key words: Hungary, Bač Fortress, Ottomans, John Zápolya, Ferdinand I of Habsburg.

U godinama posle Mohačke bitke pa do podele Ugarske na tri dela 1541. godine državna vlast u Mađarskoj bila je značajno destabilizovana, što je rezultiralo nesigurnošću i pometnjom u bezbednosnom, političkom pa i u

---

* zoltan.gyore1@gmail.com

** attilapfeiffer@ff.uns.ac.rs

*** Studija je nastala u okviru rada na projektu pod naslovom *Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije* finansiranom od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (projekat broj 177002).

egzistencijalnom smislu. U Mohačkoj bici uz kralja izginule su brojne ličnosti državne, crkvene i vojne hijerarhije na svim nivoima, te je bilo neophodno određeno vreme za njihovu zamenu i za stabilizaciju situacije. Međutim, činilo se da vreme izmiče: savremenici su uglavnom smatrali da novi veliki osmanski napad sledi za godinu-dve, što se i pokazalo tačnim. Naročito ugrožene bile su južne oblasti zemlje koje su od ranije bile izložene osmanskim napadima, a u ratnim godinama 1521-1526. takođe su najviše stradale. Štoviše, delovi južne Ugarske bili su zaposednuti, te su posle više od vek i po mađarsko-turskih sukobljavanja ratne operacije od tada vođene na teritoriji Ugarske. Šira oblast međurečja Dunava i Tise – u kojima je 1526. g. operisala glavnina osmanske vojske – bila je poharana, brojna sela su opustela, mnogi ljudi odvedeni su u ropstvo, a drugi su pobijeni ili izbegli.

Zbivanja na pomenutim prostorima u narednim godinama u najvećoj meri odredila je osmanska opasnost i politička kriza u Kraljevini Mađarskoj. Blizina osmanskih položaja, osmanski prođori različitog intenziteta, kao i dugotrajna i teška borba između dva ugarska kralja Janaša Zapolje i Ferdinanda Habzburškog determinisali su svakodnevni život u južnougarskim teritorijama. Čarke sa Osmanlijama, sukobljavanja pristalica dva kralja kao i permanentna nestašica državnih finansija činili su privredni život i konsolidaciju političkih i bezbednosnih prilika gotovo nemogućim. Poseban, važan činilac ionako složene situacije bila je težnja južnougarskih Srba da u potpuno izmenjenim političkim uslovima redefinišu uslove svoje egzistencije, na prostorima koji su posle Mohačke bitke nenadano postali krajnje nesigurni za njih. Srbe su usled njihove vojne snage oba kralja smatrali poželjnim saveznikom, te su ih pokušali pridobiti na svoju stranu. U takvim okolnostima nije bila neobična višestruka lojalnost ili prelasci sa jedne na drugu stranu, što jasno potvrđuju i novi izvori. Kao poseban činilac od značaja čini nam se da bismo takođe mogli notirati zemljoposedničko plemstvo čiji su interesi bili vezani za opstanak njihovih poseda i osiguranje prihoda sa istih.

U mađarskoj i srpskoj istoriografiji obično se uzima 1526. ili 1529. godina kao datum pada Bača pod vlast Osmanlija: osmanska vojska je vraćajući se na Balkan posle uspešnog pohoda na Mađarsku, tokom jeseni 1526. g. poharala gotovo celu Bačku. Prema ranijem mišljenju obe pomenute istoriografije Bač je upravo tada došao pod osmansku vlast (Iványi 1900: 57, Reiszig 1909: 92, Sekulić 1978: 34, Šmit 1393: 398, Шмит 2008: 308,

Ћекић 2014: 856, Vojna enciklopedija I 1958: 458). Noviji istorijski izvori svedoče o tome da je u tvrđavi posle 1526. obnovljena vlast hrišćana, ali i da je ponovo izgubljena – možda 1529. godine, ali se to ne vidi jasno iz izvora. Ono što pouzdano znamo, jeste da je sultan Sulejman Veličanstveni, vraćajući se iz neuspelog pohoda na Beč, logorovao ispred Bača novembra 1529. godine (Szentkláray 1885: 119, Érdújhelyi 1903: 97, Reiszig 1909: 299, Csorba 1972: 188, Sekulić 1978: 34, Шмит 2008: 308, Zirojević 2008: 147, Ђекић 2014: 856, Thúry 1893: 345). Međutim, postoje indicije – koje mađarska istoriografija razmatra sve ozbiljnije – da se Bačka posle 1529. u nekom momentu ponovo našla pod hrišćanskom vlašću i da je konačno pala pod sultanovu vlast tek 1541. (Vass 1979: 9) ili čak krajem 1542. odnosno početkom 1543. godine (Szakály 1995: 46, Hegyi 2007: 929-930). Srpska istoriografija u glavnom i dalje smatra da su tvrđava i njena okolina pale pod vlast osvajača sa istoka najkasnije 1529. godine¹ (Sekulić 1978: 34, Шмит 2008: 308, Zirojević 2008: 147, Ђекић 2014: 856).

Cilj našeg rada jeste da ukažemo na složenost datiranja konačnog pada Bača i bačke tvrđave pod vlast Osmanlija u gore pomenutim istorijskim okolnostima i da u svetu novih dokumenata pokušamo nijansirati vreme i okolnosti u kojima se to desilo. Dinamičnost i dramatičnost zbivanja odnosno manjak istorijskih izvora ne olakšavaju rad istraživača, ali je čine izazovnim i zanimljivim.

Posle Mohačke bitke sultan Sulejman Veličanstveni (1520 – 1566) dao je par dana odmora vojscu, pa je krenuo na Budim (Katona 1976: 167). U prestonicu srednjovekovne Ugarske ušao je bez otpora 9. septembra 1526. godine (Szakály 1990: 114). Dvor je, sa kraljicom Marijom Habzburškom, pobegao u Požun (B.Szabó 2006: 93). Sulejman je 25. septembra spalio Peštu, a posle toga je podelio vojsku na dva krila: sultanova vojska napredovala je uz Dunav, a veliki vezir Ibrahim, sa jakom konjicom, kretao se ka Segedinu. Planirano je ponovno ujedinjenje dve vojske kod Petrovaradina. Vojska velikog vezira Ibrahima opljačkala je i spalila Kečkemet 27. septembra i produžila put ka Segedinu. Ibrahim je želeo da se sukobi sa vojskom vojvode Janoša Zapolje kod Segedina, međutim, naišao je na prazan grad i na opustošenu okolinu (Рокан, Ђеpe, Пал, Касаш 2002:

¹ Poslednjih godina, arheolog Slavica Vujović slaže se sa mišljenjem Klare Heđi da je tvrđava došla tek 1543. godine pod vlast Osmanlija (Vujović 2016: 85).

163). Ibrahim je opljačkao Segedin i nastavio put prema jugu (Barta 1983: 16). Jedna četa vojske velikog vezira opsela je Suboticu, međutim, plemstvo, građani i stanovništvo okolnih mesta, koji su tražili azil u gradu, hrabro su se borili i odbranili grad (Reiszig 1909: 91). Vojska velikog vezira nije smela da pruži pomoć zbog vremenskih prilika i zbog bojazni od Zapoljine vojske koja je, po izveštajima osmanskih špijuna, bila u blizini. Subotica je bila spasena, međutim, Ibrahimova vojska je zauzela Sentu, Perlek, Pačir i Kanjižu (Barta 1983: 16-17).

Poznavajući način vojevanja Osmanlija, brojni stanovnici oblasti današnje Bačke planirali su beg pred Osmanlijama, međutim, dobrim delom našli su se opkoljeni osmanskom vojskom – na južnougarskim tvrđavama već su lepršale osmanske zastave, a sa severa i sa istoka su se primakle snažne vojske sultana i velikog vezira (Dudás 1896: 108-110). Nastala situacija prisilila je stanovništvo da pokuša beznadežni otpor, prvo u Baču, a kasnije i južnije u jednom anonimnom šancu (Reiszig 1909: 92). Sulejmanova vojska, nakon što je zauzela Baju, gde je od njegove vojske stradao i franjevački manastir, nastavila put ka današnjem Bačkom Monoštoru (naselje se nalazi desetak kilometara severozapadno od Sombora, nedaleko od Dunava), koji je ubrzo spaljen. Iz Monoštora je produžila put prema Baču.² Posle osvajanja Bačkog Monoštora, Sulejmanova vojska je nastavila prema Baču, gde je stigla 5. oktobra.³ Dostupni istorijski izvori nam saopštavaju prilično kontradiktorne informacije u vezi sa ovim, prvim padom Bača. Prema Dželalzadi Mustafi, stanovništvo Bača pružio je snažan otpor, što ipak nije sprečio pad tvrđave 5 - 6. oktobra 1526. godine: „U blizini obale Dunava bio je jedan grad nazvan Bačom [...] imao je jednu veliku crkvu za obožavanje đavola [...] Skoro celo stanovništvo zatvorilo se u toj crkvi, koja je bila velika kao neka tvrđava [...] vojnici vere su razorili ovu crkvu i zadobili su mnogo zarobljenika i bezgraničnog plena.“ (Thúry

² Pomenimo, da se stanovništvo grada ubrzo po padu Petrovaradina, ali pre Mohačke bitke sukobio sa jednom osmanskom pljačkaškom četom koja je želela da u Baču „hvataju jezik“. „Hvatati jezik“ za vreme turskog osvajanja značilo je hvatati ratnog zarobljenika. „Jezik“ je mogao biti vojnik ili stanovnik okupirane teritorije. Zarobljenici su prisiljavani, da „govore jezik“, odnosno da daju korisne informacije u vezi sa neprijateljom. Ako nisu hteli da govore, podvrgavani su mučenju.

³ Kada je veliki vezir Ibrahim od svoje izvidnice obavešten da se sultan već nalazi pred Bačom, on je sa svojom vojskom produžio iz Segedina prema Titelu.

1896: 170-171). Takođe, po Sulejmanovom dnevniku, sultanova vojska je sa silom zauzela Bač: „Došla je vest, da je padišah na svom putu stigao do mesta zvanog Bač, koju je razorio i opljačkao. Jedna četa nevernika povukla se u samostan unutar zidina grada, gde se branila od jutra do mraka, ali je na kraju bila pobedena, a u njegove ruke su pali mnogi zarobljenici i veliki plen, i svaki deo grada je bio spaljen.“ (Katona 1976: 169)

Međutim, prema trećem izvoru Kemalpašazadi, bački kastelan i hrišćanska posada nije pružila nikakav otpor, nego je predala tvrđavu videvši da je osmanska vojska daleko mnogobrojnija: „Usput, na njegovom putu [...] stigao je do jedne snažne tvrđave [...] koju je narod poznavao pod imenom Bač [...] Kad je nepobediva vojska opkolila visoke zidine, kapetan tvrđave, valija ove pokrajine i stanovništvo grada tražili su milost sultana da ne bi sultanov gnev oduzeo njihov život, njihove kuće, njihova imanja i njihove porodice [...] Nakon što su tvrđavu [...] sa oružjem i ostalim ratnim sredstvima predali slugama velikog sultana, oni sami [...] napustili su tvrđavu, a sva imanja ostavili su osvajačima“ (Thúry 1893: 272-273). Ipak, danas mađarska i srpska istoriografija smatra da je bačka tvrđava bila zauzeta silom na jesen 1526. godine, jer osim Kemalpašazadea, ostali izvori izveštavaju o takvom ishodu. (R. Várkonyi 1987: 153, Pálffy 2009: 14, Рокан, Ђере, Пал, Касаш 2002: 187, Sekulić 1978: 34, Šmit 1939: 392) Do 8. oktobra sultan Sulejman je sa svojom vojskom stigao u Petrovaradin. Dana 11. oktobra nastavio je put ka Beogradu, da bi do sredine oktobra osmanska armija napustila Ugarsku (Barta 1983: 19).

Hтели бисмо нагласити да су, posle velikog pohoda i osvajanja prestonice Ugarske, Osmanlije ostavile vojne posade samo u Petrovaradinu i Ilok u (Thúry 1893: 322, Barta 1983: 19), a ispraznile su tvrđave poput Slankamena, Zemuna, Bača, Osijeka, Vukovara i Erduta. Takođe je od značaja da ugarska vojska nije iskoristila pomenutu povoljnu priliku i da se vratila samo u Bač (znamo da je tvrđava imala hrišćansku posadu na proleće 1527. godine), a ostale tvrđave su ostale prazne čak do proleća 1527. godine (Pettkó 1883: 293, Barta 1983: 19). Dakle, 1526. godine Bačka tvrđava nije trajno došla u ruke Osmanlija (Barta 1983: 19).

U međuvremenu, 11. novembra 1526. godine, na Mađarskom državnom saboru održanom u Sekešfehervaru Janoša Zapolju izabrali su za kralja (1526-1540), a uskoro su ga i krunisali (R. Várkonyi 1987: 159). Velikaši su se jedan za drugim klanjali pred njim, tako i vođa Srba u Bačkoj

vođa šajkaša Radić Božić, odnosno Jovan Nenad. Zahvaljujući Zapolji, na jesen 1526. godine Jovan Nenad je uzeo u posed Bačku županiju, koja je bila poluprazna i opustošena posle povlačenje osmanske vojske 1526. (R. Várkonyi 1987: 172). O tome nas od savremenika izveštava Đorđe Sremac: „[...] i Crni čovek unutra položi zakletvu na ruke gospodina vojvode [...] Posle toga [...] obdario ga [...] i zapovedi mu da odjaše [...] u napuštenu zemlju bačke županije“ (Sremac 1987: 75). Pretpostavljamo da je i tvrđava u Baču bila već tada u rukama Jovana Nenada, mada to izvorima ne možemo potkrepliti.

Ubrzo po izboru Janoša Zapolje, deo mađarskog plemstva sa zapada zemlje izabralo je Ferdinanda Habzburškog (1526-1564) za kralja Ugarske (Рокан, Ђеpe, Пал, Касаш 2002: 190). Uprkos pokušajima sporazuma od strane kralja Janoša Zapolje, Ferdinand I Habzburški odlučio se na rat i započeo je ofanzivu protiv kralja Zapolje tokom 1527. godine. Jedan od najznačajnijih bitaka se odigrao kod Tokaja (zove se i bitkom kod Tarcal-a) 27. septembra 1527. godine (R. Várkonyi 1987: 179, Рокан, Ђеpe, Пал, Касаш 2002: 191, Pálffy 2009: 38). Ferdinand I strahovito je porazio Zapoljine trupe, te se on povukao u Erdelj, a kasnije u Poljsku, a Ferdinand I se krunisao za kralja Ugarske 3. novembra 1527. godine (R. Várkonyi 1987: 180). Srpski prvaci su tada prešli na stranu kralja Ferdinanda I (Pavle Bakić, Radić Božić, Jovan Nenad i njegovi saradnici). Tako je postupio i kastelan bačke tvrđave, pristalica Jovana Nenada, Jovan Dolić (Ивић 1914: 57-58, Поповић 2008, 204, Лемајић 2006: 82, Стојковски 2007: 157-158, Ђирковић 1982: 309). O tome nas izveštava pismo Johana Habardaneca od 26. maja 1527. godine: „[...] i bački kastelan Jovan [...] kastelan Jovan će se zaista držati uz naše kraljevstvo“ (Szentkláray 1885: 511, Стојковски 2007: 157).

Da je Jovan Dolić bio na strani Ferdinanda Habzburškog, možemo utvrditi takođe iz povelje kralja Ferdinanda I, u kojem on daruje posede Doliću: „Ferdinand, sadržajem ove povelje objavljujem sledeće: budući da imam u vidu i cenim vernosti i naklonost mog sjajnog podanika Jovana Dolića, kastelana bačkog utvrđenja...pomenutom Jovanu dodelujem i garantujem posedovanje pet zemljišnih poseda Šari (Saary), Bodan (Bogyan), Vajska (Wayska), Hulatag (Hwlatagh) et Zilas (Zylas), koji se nalaze u sremskoj županiji.“ (Ивић 1914: 58) U pismo ljubljanskog biskupa 9. jula 1527. godine, Dolić moli kralja Ferdinanda za unapređenje njegovih sinova, ovo pismo takođe potvrđuje da je Dolić bio bački kastelan: „Jovan

Dolić, kastelan Bača, podanik crnog čoveka, kako i kraljevskog veličanstva, moli, da njegovim sinovima, po imenima Luka i Dimitrije, bude omogućen napredak[...]“ (Ивић 1914, 57).

Na osnovu ovih izvora možemo konstatovati da je tvrđava na letu 1527. godine bila u hrišćanskim rukama. Za kralja Ferdinanda bačka tvrđava bila je od posebnog značaja, jer je branila put od Petrovaradina ka Pešti. Da je Bač i njegova okolina bila u rukama Ferdinanda i njegovih pristalica do januara 1529. godine možemo dokazati pismima iz 1528-1529. godine.

Prvo je pismo od 31. marta 1528. godine u kojoj se rizničar Mikloš Gerendi i ostali savetnici Ugarske komore žale kralju Ferdinandu I zbog nedovoljnih prihoda, zbog lošeg snabdevanja pograničnih tvrđava, zbog zaostataka u isplati šajkaša kao i usled pljačkaških pohoda Osmanlija, koji prodiru sve do Segedina. Ujedno, oni požuruju imenovanje bačkog kapetana: „Nakon izražavanja moje odanosti i rešenosti večnog služenja [...] Vaše veličanstvo vidi koliko toga treba isplatiti i o koliko novca se radi [...] a na temu novčane pomoći, koja je do sada izdejstvovana nema gotovo ničega [...] između ostalih treba isplatiti i šajkaše a ja nisam u prilici i nemam odakle da ih sve isplatim, premda im je dat neki novac, deo im se može isplatiti u brašnu [...] onaj deo koji im je neophodan za održavanje utvrđenja [...] Presvetli kralju donji deo kraljevstva [...] napadnut je upadima neprijatelja. Izviđači kažu da je čitava regija sve do Segedina i deo preko toga, da je čitava ta regija u užasnom strahu [...] S toga preklinjem Vaše veličanstvo da se raspita i odluči za nekog pouzdanog i dovoljnog dobrog čoveka da bude na mestu bačkog kapetana, bio to Emerih Nađ ili neko drugi [...]” (ÖStA, HHStA, UA, AA, Fasc. 8. Konv. A. 93-94).

Drugo pismo je od 29. aprila 1528. g. u kojem Tamaš Nadašdi obaveštava kralja Ferdinanda da je finansijska situacija zabrinjavajuća; da nema sredstva za plaćanja šajkaša i da bi trebalo postaviti bačkog kapetana: „Vaša kraljevsko veličanstvo [...] Sve drugo što se tiče riznice Vaše Veličanstvo sazna ćete iz pisama rizničara. Ja mogu samo da Vam kažem da nema nikakve nade da se dokopamo nekog novca, da imamo obaveznu da isplatimo najamnike [...] Šajkaši kako Mađari tako i Srbi svakodnevno traže isplatu, despot Vas požuruje, valjalo bi postaviti kapetana Bača [...]” (ÖStA, HHStA, UA, AA, Fasc. 8. Konv. A. 131-32.)

Treće pismo je od 6. jula 1528. godine u kojem despot Stevan Berislavić obaveštava palatina Ištvana Bathorija i žali se da se u Sremu

okuplja sultanova vojska i da im se samo trupe Lasla Morea i palatina Batorija mogu suprotstaviti, a to ni izdaleka nije dovoljno za uspešnu odbranu. Srpski despot takođe pominje tvrđave Bač, Feleđhazu i Zatu da su ova utvrđenja u njegovim rukama i da su u velikoj opasnosti. (ÖStA, HHStA, UA, AA, Fasc. 8. Konv. B. 15.)

U četvrtom pismu, od 17. jula 1528. godine palatin Batori navodi, da je poslao 1.000 konjanika i 500 šajkaša, na Tisu koji će biti spremni da se bore protiv Osmanlija. Iz pisma takođe saznajemo da srpski despot, Stevan Berislavić, moli kralja Ferdinanda da preuzme tvrđave Bač, Feleđhazu i Zatu, jer nema sredstava za izdržavanje ovih utvrđenja. Despot je od kralja tražio i da obezbedi platu onima koji žive na južnim granicama, jer bi u suprotnom slučaju morao da napusti spomenute tvrđave: „Presvetli kralju i plemeniti gospodaru [...] Sa Stefanom će biti i onih 1.000 vitezova koje sam najvećim delom isplatio sopstvenim sredstvima. Pored njih uputio sam tamo i 500 šajkaša ne samo da bi pomogli Vašem Veličanstvo u pogledu pobunjenika, već i da bi po potrebi služili Vašem Veličanstvu na granici protiv Turaka [...] Između ostalog ovde kod mene je došao gospodin srpski despot, koji je zbog ogromne nemaštine i oskudice gotovo zapao u očaj. Ništa mu naime već dugo nije isplaćeno čime bi mogao da hrani svoje ljude i čuva granična područja. On moli i preklinje da mu se pomogne, jer će u suprotnom morati da prepusti utvrđenje Bač, Feleđhaza, Zata. On naime više nema ni sredstva ni mogućnosti da o njima vodi računa. Ja sam ga uputio rizničarima Vašeg Veličanstva [...]” (ÖStA, HHStA, UA, AA, Fasc. 8. Konv. B. 49-51.)

Bitna razlika u odnosu na predmohački period jeste da bačka tvrđava više nije bila u rukama kaločko-bačkog nadbiskupa kao pre 1526. godine (Engel 1996: 270, Csánki 1894: 135, Hermann 2017: 396). Kao što smo videli, ona je kraće vreme bila u rukama Osmanlija, pa u posedu kralja Janaša Zapolje, odnosno u rukama Jovana Nenada i Jovana Dolića, koji su prešli na stranu kralja Ferdinanda Habsburškog, ko je tvrđavu poverio despotu Stefanu Berislaviću. Kaločko-bački nadbiskupi nikad više nisu stekli jurisdikciju nad tvrđavom. Međutim, zadržali su crkvenu jurisdikciju nad samim Bačom posle 1699. godine.

Sledeći preokret u sudbini tvrđave desio se 1529. godine, moguće u vezi sa pripremama pograničnih osmanskih trupa pred veliki pohod sultana Sulejmana na Beč 1529. godine. O sudbini bačke tvrđave svedoče pisma sa

početka 1529. g. Iz pisma jegarskog biskupa Tamaša Salahazija kralju Ferdinandu od 23. januara 1529. godine saznajemo, da je srpski despot predao utvrđenja Bač i Feleđhazu Osmanlijama. Biskup tvrdi da je ovu informaciju dobio od Pavla Bakića: „[...] potom Vas obaveštavam da će pismo koje je sad doneo Pavle Bakić biti predato vašem veličanstvu kao odgovor. Iz pisma će postati jasno da su utvrđenja Bač i Feleđhaza, koje su jedine bile preostale u ovoj regiji, pale u ruke Turcima i to tako što su ih predali vojnici koji služe gospodinu despotu.“ (Gévay 1840: 58) Poznat nam je i Ferdinandov odgovor od 1. februara 1529. kad obaveštava palatina Batorija da su Bač i Feleđhaza izgubljene: „Ferdinand itd. poštovani i dragi podaniče primio sam pismo tvoje odanosti od 23. iz kojeg sam ne bez bola i tegoba razumeo da su utvrđenje Bač i Feleđhaza pale u ruke Turcima tako što su ga njih predali podanici našeg despota Raške.“ (Gévay 1840: 62)

Na isti dan, kralj Ferdinand poslao je pismo Ugarskoj komori u kojoj potvrđuje činjenicu da su Bač i Feleđhaza izgubljene. Zatim moli komoru i svoje podanike da organizuju odbranu na što efikasniji način, jer se spremi rat sa Turcima: „Ferdinand itd [...] Shvatio sam sa bolom u srcu da je Bačka tvrđava zajedno sa utvrđenjem Feleđhaza pala u ruke Turcima tako što su je predali podanici našeg despota Raške [...] i da nam se spremi otvoreni rat [...] ja smatram da je sada više nego ikada trenutak da se prione i da se preduzmu sve aktivnosti da bi se obezbedila snažna i što čvršća, što bolja odbrana [...] da se što tačnije informišete o aktivnostima i postupcima Turaka, da to činite neprekidno posredstvom naših izviđača i da se neumorno sa svih strana obaveštavate o tome šta Turci rade.“ (Gévay 1840: 62-63)

Nismo slučajno spomenuli izviđače odnosno špijune u prethodnom izvoru. Naišli smo na jedan njihov izveštaj od 30. aprila 1529. godine u kojem se navode imena tvrđava koje su se u tom trenutku nalazile u rukama Osmanlija, zajedno sa brojem vojnika po utvrđenju. Međutim, u ovom izveštaju se ne spominje Bač, što je zanimljivo, jer se između ostalih, primera radi, spominju Ilok, Petrovaradin i Titel, kao turske tvrđave (Laszowski 1914: 151-153). Znajući da je Bač najkasnije do januara 1529. godine došao u posed Osmanlija, mogli bismo se zapitati da li se radi o nedovoljnoj informisanosti izveštaja ili ipak o nečem drugom. Mogli bismo eventualno pretpostaviti da to ima veze sa ugovorom iz Makoa, potpisanim 12. oktobra 1528. godine, u kojem su se kralj Janoš Zapolja i sultan Sulejman sporazumeli, da tvrđave koje osvoje Osmanlije predaju kralju

Janošu Zapolji, kao Sulejmanovom vazalu (Vass 1979: 9). Čini nam se da postoji izvesna mogućnost da se na terenu tako postupalo i ranije, pre potpisivanja pomenutog sporazuma, te da je tvrđava u periodu od zaposedanja pa do proleća, možda do aprila 1529. godine prešla u ruke istočnog mađarskog kralja, tako da je tvrđava opet bila u hrišćanskim rukama i zato izviđači ne spominju Bač kao osmansko utvrđenje.

Ono što znamo sa sigurnošću, jeste da se 4. novembra 1529. godine sultan Sulejman Veličanstveni vraćajući se za Istanbula posle neuspešne opsade Beča, obreo ispred Bača. Ovaj podatak nalazimo u dnevniku sultana (Szentkláray 1885: 119, Érdújhelyi 1903: 97, Reiszig 1909: 299, Csorba 1972: 188, Sekulić 1978: 34, Шмит 2008: 308, Zirojević 2008: 147, Thekić 2014: 856, Thúry 1893: 345). Dnevnik ne spominje da je došlo do opsade Bača, ili da je sultan naredio da se organizuje osmanski garnizon u tvrđavi. Međutim, mnogi istoričari su delili mišljenje, da je tvrđava konačno pala u ruke Osmanlija upravo tokom Sulejmanovog pohoda 1529. godine (Szentkláray 1885: 119, Érdújhelyi 1903: 97, Reiszig 1909: 299, Csorba 1972: 188, Sekulić 1978: 34, Шмит 2008: 308, Zirojević 2008: 147). Ipak nam se čini, da se u duhu sporazuma iz Makoa, Bač mogao nalaziti u rukama kralja Janoša Zapolje.

Da je Bač bio 30-ih godina u rukama hrišćana, mogli bismo prepostaviti takođe na osnovu teksta putopisa ostrogonskog nadbiskupa i velikog humaniste Olaha Mikloša iz 1536. godine koji piše sledeće: „Posle dolazi Bač, koji je drugi centar kaločkog nadbiskupa, bogat u svemu, a naročito u ribama. Čuo sam od iskrenih ljudi da se u okolini Bača može dobiti na hiljadu štuka i šarana koji su veličine refa, za jedno zlato [...] Bačka okolina je ravnica i tu ima puno gradova, žita, variva itd. koji su predivni. Konji se ističu u brzini i izdržljivost. Stanovnici piju sremsko vino“ (Szamota 1891: 536), što bi trebalo da sugerise da je oblast pod hrišćanskim vlašću. Ovi podaci međutim u najmanju ruku izazivaju nedoumicu: pominju puno gradova, žita, da se pije sremsko vino (zar je bilo trgovine vinom sa Sremom koje je već pod osmanskom vlašću), kao da autor opisuje Bačku iz druge polovine 15-og veka. Nasuprot nadbiskupu Olahu, pisci sa obe strane Bačku posle Mohačke bitke obično opisuju kao opustošenu, osiromašenu, kao teritoriju kroz koju prolaze razne vojske. Čini nam se da je Mikloš Olah preuzeo opis Bača i njegove okoline iz nekog rada (putopisa, izveštaja) iz ranijeg vremena. Sličnog su gledišta i Ištvan Fodor, autor monografije o nadbiskupu Olahu (Fodor 1990: 56-96) kao i Ferenc Sakalj, koji konstatiše

da Olah često preuzima informacije iz doba jagelonske Ugarske, dakle iz perioda pre 1526. godine (Szakály 1995: 458).

Da li je Bač tridesetih godina bio u rukama hrišćana, na osnovu pomenuta dva izvora ne možemo utvrditi. Međutim ima čvrćih indicija u prilog ove pretpostavke, koja nas usmeravaju u pravcu daljih istraživanja – pre svega osmanske istorijske građe, a u cilju njene direktnе potvrde. Raspoloživi izvori nas indirektno upućuju na zaključak da se tvrđava u Baču u godinama pred raspad Ugarske na tri dela 1541. godine, nalazila u hrišćanskim rukama – i to pod vlašću kralja Ferdinanda I.

U okviru navedene teze novija madarska istoriografija pominje dva moguća termina: 1541. i 1542/1543. godinu. Poznati osmanolog, Eled Vaš smatra da je do konačnog osmanskog zaposedenja Bača došlo u vezi sa velikim Sulejmanovim pohodom 1541. godine. Po njegovoј interpretaciji Sulejman je avgusta 1541. godine stavio pod svoju kontrolu značajne vojne puteve između Osijeka i Budima, odnosno između Petrovaradina i Pešte. Po Vašu Bač, Sombor, Baja i Kaloča upravo tada su dobili osmanske garnizone. (Vass 1979: 9)

S druge strane, Ferenc Sakalj je na osnovu jednog važnog dokumenta označio 1542. kao verovatnu godinu konačnog pada Bača pod osmansku vlast. Istoriski izvor na koji Sakalj skreće pažnju istoričara datiran je 6. oktobra 1542. i po svoj prilici svedoči o vremenu pada Segedina i Bača. Izvod iz izvora glasi ovako: „Ferdinand po Božjoj milosti večiti kralj [...] Želim da znate da su moji podanici sjajni Baltazar Bornemisa i Urban Baćanji primljeni u moju službu i da su postavljeni za kapetana Segediske oblasti, i to na sledeći način [...] I jednim i drugim će biti dato po 200 konjanika [...] da dvojica kapetana imaju 400 konjanika [...] Osim toga obojica će imati 300 pešaka [...] Njihov zadatak će biti da čuvaju sa ovim brojem konjanika i pešaka kako grad Segedin i Bačko utvrđenje, tako i čitavu okolnu regiju. Stoga dakle i jednog i drugog uz sve navedene okolnosti i uslove upišite u regeste [...] izdato u Beču 6. oktobra leta Gospodnjeg 1542.” (MOL, MKr, B. r. orig. W 15721, Szakály 1995: 467)

Ovaj izvor je zanimljiv ne samo zbog stoga što nagoveštava da je bačka tvrđava na jesen 1542. godine još uvek bila u hrišćanskim rukama, nego i zbog toga što su Segedin i Bač bili pod kontrolom kralja Ferdinanda I, a to prepostavlja da je tvrđava u nekom momentu od 1529/1530. do 1542.

godine prešla iz ruku Zapoljinih pristalica u posed Ferdinanda I i njegovih podanika.

Dalji izvori, sad već osmanski, nas takođe upućuju na zaključak da Baltazar Bornemisa i Urban Baćanji nisu uspeli izvršiti zadatak, barem ne sa trajnim značajem i da je Bač negde u vreme posle nastanka Ferdinandovog pisma konačno došao pod čvrstu vlast sultana Sulejmana – s obzirom, da iz naredne godine raspolažemo sa prvim popisom osmanske vojske u Baču. Poznati osmanolog i ekspert za istraživanja osmanske vojne organizacije u Mađarskoj, Klara Heđi smatra da ovaj popis registruje osmansku posadu i izmene u broju vojnika u tvrđavi Bač sa stanjem između 30. septembra i 27. decembra 1543. godine. Po Heđiju na listi ima 102 vojnika zajedno sa imamom, od kojih se na mustri pojавilo 72 vojnika koji su i primili svoju vojničku platu. Podaci liste svedoče takođe o tome da je bački garnizon organizovan nedavno (Hegyi 2007: 929-930, Velics 1886: 22, ШМИТ 1393: 393-394. Вујовић 2016: 85, ÖNB Mxt 550, 68-70).

Kao zaključak mogli bismo konstatovati da sa porastom broja novih izvora slika o padu Bača postaje složenija i tačnija, odnosno da je opravdano razmišljati o tezi da je Bač konačno došao u ruke Osmanlija tek 1542/43. godine, dakle ne 1526. ili 1529. godine. Takođe je izvesno, da je bačka tvrđava nekoliko puta menjala vlasnika (kralj Janoš I, Jovan Dolić, Stevan Berislavić, kralj Ferdinand I, Osmanlije) i da je barem tri puta dolazila pod osmansku vlast. Ostaje za sad nejasno šta se dešavalo sa tvrđavom između 1530-1541. godine, ali je razumno pretpostaviti da je praktično bila u rukama kralja Janoša (ili njegovih pristalica), a da je vrhovnu vlast imao sultan – do smrti Janoša Zapolje sredinom 1540. godine. Čini se da je u nemirnim mesecima posle smrti kralja Janoša I, Ferdinand I uspeo da stekne kontrolu nad tvrđavom i da je zadrži sve do jeseni 1542. g. Uz gore pomenute izvore tome u prilog ide činjenica da se sultan Sulejman obično zadovoljavao da teritorije drži njegov štićenik Janoš I, te na Zapoljinim oblastima nije postavljaosmanske garnizone. Naravno, da bi se istina mogla tačno utvrditi neophodna su još obimna istraživanja, pri čemu bi bilo poželjno da se posebna pažnja posveti privrednim i posedovnim odnosima kao i prepiscima savremenika.

IZVORI

- B. Szabó, J. (Ed.) (2006). *Mohács* Budapest: Osiris.
- Gévay, A. von. (Ed.) (1840). *Urkunden und Aktenstücke Geschichte Der Verhältnisse Österreich, Ungern, Und der Porte Im XVI. and XVII. Jahrhunderte I.* Wien: Strauss.
- Ивић, А. (1914). *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459-1690)*, Загреб: Привредникова књижара и штампарија.
- Katona, T. (Ed.) (1976). *Mohács emlékezete* Budapest: Magyar Helikon.
- Laszovsky, E. (Ed.) (1914). *Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae I.* Zagrabiae: Societas Typographicae.
- Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara regisztratúrája, Benignae resolutiones orig. (MOL, MKr, Bro.)
- Österreichische Nationalbibliothek, Türkische Handschriften Mxt (ÖNB Mxt)
- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (ÖStA, HHStA, UA, AA)
- Pettkó, B. (1883). *Adalékok János király uralkodásának történetéhez*. In K. Knott (Ed.). Magyar Történelmi Tár 3/8 (pp. 288-305). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szakály, F. (1995). *Szeged török uralom alá kerülésének történetéhez*. In L. Koszta (Ed.) Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére (pp. 451-469). Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Szamota, I. (Ed.) (1891). *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717*. Budapest: Franklin Társulat.
- Szentkláray, J. (1885). *Levelek Csernoevics Nenád Iván czár a „fekete ember” történetéhez I.* In K. Knott (Ed.). Magyar Történelmi Tár 3/8 (pp. 504-518). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Sremac, Đ. (1987). *Poslanica o propasti Ugarskog kraljevstva*. Beograd: Srpska Književna Zadruga.
- Thúry, J. (Ed.) (1893). *Török történtírók I.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Thúry, J. (Ed.) (1896). *Török történetírók II.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Velics, A. Kammerer, E. (Ed.) (1886). *Magyarországi török kincstári defterek I.* Budapest: Atheneum.

LITERATURA

- Barta, G. (1983). *A Sztambulba vezető út (1526-1528)*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Csánki, D. (1894). *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Csorba, Cs. (1974). *Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről*. In I. Dankó (Ed.), *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (pp. 177-234). Debrecen: Déri Múzeum.
- Ћекић, Ђ. (2014). *Средњовековне тврђаве у Бачкој*. У М. Матицки и В. Јовић (Ур.), *Бачка кроз векове* (стр. 847-876). Београд: Вукова задужбина.
- Ћирковић, С. (1982). *Остаци државног живота у доба турске превласти. Последњи деспоти*. У Ј. Калић (Ур.), *Историја српског народа II*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Dudás, Gy. (1896). *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája I.* Zombor: Bitterman Nándor Könyv- és Könyomdája.
- Engel, P. (1996). *Magyarország világi archontológiája 1301-1457 I.* Budapest: História
- Érdűjhelyi, M. (1903). *A kalocsa-bácsmegyei klérus honvédelmi tevékenysége a mohácsi vész előtt*. In K. Trencsén (Ed.), *A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve XIX.2* (pp. 91-99). Zombor: Bittermann Nándor és Fia Könyv- és Könyomdája.
- Fodor, I. (1990). *Olah Miklós Hungariája* (Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hegyi, K. (2007). *A török hódoltság várai és várkatonasága I-III*. Budapest: História Könyvtár
- Hermann, R. (2017). *Magyarország hadtörténete I*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Iványi, I. (1900). *Bács. Krónika II.* In L. Roediger (Ed.), *A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve XVI.2* (pp. 51-61). Zombor: Bittermann Nándor és Fia Könyv- és Könyomdája.
- Лемајић, Н. (2008). *Српска елита на прелому векова*. Сремска Митровица-Источни Сарајево: Историјски Архив „Срем“.
- Pálffy, G. (2009). *A három részre szakadt ország 1526-1606*. In I. Romsics (Ed.), *Magyarország története 9*. Budapest: Kossuth kiadó.
- Поповић, Д. Ј. (2008). *Војводина у Турско доба*. У З. Колунција (Ур.), *Војводина I*. Нови Сад: Прометеј

- R. Várkonyi (1987). *Magyarország története 1526-1686*. In Zs. Pach (Ed.), *Magyarország története tíz kötetben*, Budapest: Akadémiai kiadó.
- Reiszig, E. (1909). Bács-Bodrog vármegye története. In S. Borovszky (Ed.), *Magyarország vármegyei és városai. Bács-Bodrog vármegye II*. Budapest: Légrády testvérek könyvnyomdája.
- Рокай, П. Ђере, З. Пал, Т. Касаш, А. (2002). *Историја Мађара*. Београд: Clio.
- Шмит, Р. (1939). Из прошлости Бача, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, 37-38, 382-413.
- Szakály, F. (1990). *Virágkor és hanyatlás 1440-1711*. Budapest: Háttér, Lap- és Könyvkiadó.
- Sekulić, A. (1978). *Drevni Bač*. Split: Zbornik Kačić.
- Szentkláray, J. (1885). *A dunai hajóhadak története*. Budapest: MTA.
- Стојковски, Б. (2007). *Сарадници Јована Ненада*. У Ђ. Сладоје (Ур.), Траг III. VII (стр. 149-163). Врбас: Народна библиотека „Данило Киш“.
- Vass, E. (1979). *A szegedi és a csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása*. In J. Farkas (Ed.), *Tanulmányok Csongrád megye történetéből III* (pp. 5-80). Szeged: Csográd Megyei Levéltár.
- Бујовић, С. (2016). *Како очувати и користити културно наслеђе. Допринос векова Бача*. Петроварадин: Покрајински завод за заштиту споменика и културе.
- Šiljegović, B. (1958). *Bač*. U Vojna enciklopedija I. Beograd, Grafički Zavod Zagreb.
- Zirojević, O. (2008). *Turci u Podunavlju I*. Pančevo: Istorijski arhiv.

Boris Stojkovski*

UDC: 94(497.11)"04/14"

Nebojša Kartalija**

Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

SERBIA THROUGH THE EYES OF CONTEMPORARY WESTERN TRAVELERS IN THE AGE OF NEMANJIĆ DYNASTY (1166–1371)

In the area of Rascia (Raška), an eastern part of what is now Serbia, at the beginning of the second half of the 12th century new Serbian dynasty came to power. This dynasty had been established by a Grand Prince Stefan Nemanja (1166-1196), and named the Nemanjić (Nemanjid) dynasty, after him. Under this dynasty, Serbia was able to free itself from the direct political influence of Byzantium and to gain independence. Although Serbia politically gravitated towards the West, in the cultural and religious matters, it was permanently left in the Byzantine sphere of influence. In this paper, we will try to present how Serbia was perceived by the western travelers and historians.

Key words: Medieval Serbia, Nemanjić Dynasty, Western Travelers.

Stefan Nemanja began his rule during the reign of Manuel I Komnenos (1143-1180), and was under his influence until the death of Komnenos. The instability that has engulfed Byzantium after the death of Manuel I Komnenos created a suitable space for the Serbian struggle for independence. During this period, another great historical event took place, the Third Crusade, which has a Balkan chapter. In fact, on his way to the Holy Land, the German Emperor Frederick Barbarossa met with the Serbian Grand Prince (Johnson 1969: 87-122; Runciman 1987: 12-13; Stephenson 2000: 294-300).

We have been informed about this meeting by two chronicles: Ansbert, *Historia de expeditione Friderici Imperatoris* and Arnold of

---

* boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

** nebojsa86kartalija@gmail.com

Lübeck, *Chronic Slavorum*. Ansbert was a direct eyewitness of the Third Crusade. First contact the Crusaders made with the Serbs after they left Braničevo. According to Ansbert, they were attacked with poisoned arrows by "the Greeklings [Greculi], Bulgars, Serbians, and the semi-barbarous Vlachs". This attack was ordered by the Byzantine commander of Braničevo. He received his order from Emperor Isaac II (Ansbert 2010: 60; Uzelac 2011: 99-102).

Ansbert gives a differed account of Serbs when he talks about the meeting of the Serbian and German rulers. He makes a distinction between the Serbs which are under Byzantine rule and the Serbs under the reign of Stefan Nemanja.

The Holy Roman Emperor and Serbian Grand Prince met in the city of Niš. Ansbert recorded Serbian Prince Neman (Nemanja) and his brother Casimir (Stracimir). The Serbian Princes welcomed the Western Emperor in Niš on July 23. According to Ansbert, Niš was a fortified city but partially destroyed by Hungarian king Bela III (Ansbert 2010: 61). This destruction occurred in 1183, during the reign of the Byzantine Emperor Andronikos I Komnenos (1183-1185), who is called the *tyrant of Greece* by Ansbert (2010: 61). This conflict started in 1182 after Andronikos Komnenos usurpation. This was a very useful pretext for the Hungarian king Bela III. The Hungarians devastated Byzantine territory with the assistance of the Serbian Grand Prince (*Continuatio Zwetensis II* 1851: 542; Novaković 1867: 282-283; Stefan Prvovenčani 2012: 48; Ostrogorski 1998: 374).

As a sign of their devotion, they gave to the Emperor great amounts of wine, barley, flour, sheep and oxen; among other gifts, there were six of what they called 'sea cows' or seals, a tame boar and three live deer, also tamed (Johnson 2004; Ansbert 2010: 62; Šuica & Radić 2016: 1087-1110). Similar presents were given to the princes close to Emperor Barbarossa. These gifts, especially seals, testify about the great wealth of medieval Serbia.

Nemanja and his brothers offered armed assistance to the Emperor against the Byzantines. The personal goal of the Serbian princes was to expand the territory at the expense of Byzantium. The Serbian ruler offered Barbarossa 20.000 people in the fight against the Byzantine Empire. Barbarossa used this offer as a form of pressure on the Byzantine court. According to Ansbert's testimony, Barbarossa threatened the Byzantine

Emperor Isaac II with a force consisted of 60.000 Vlachs and Serbs (40.000 of them are Bulgarians and Vlachs), which he could use against the Byzantines. These numbers are certainly exaggerated. Nevertheless, Serbia and Bulgaria, under Asen (Asenid) dynasty, could have been very useful allies.

According to Ansbert, Nemanja and his brothers offered to become vassals of the emperor and give him homage (Ansbert 2010: 62). Arnold of Lübeck, who was not the eyewitness of the meeting between Barbarossa and Nemanja, claims that Nemanja gave a homage to the Emperor (*Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica* 1869: 172). Barbarossa was much more interested in finishing the Crusade than making war with the Byzantium Empire, so he declined Nemanja's offer of military assistance and homage. Barbarossa's visit to Serbia marked the beginning of closer contacts between Serbia and the West. The German Emperor and the Serbian Grand Prince made an agreement for the marriage between the daughter of Berthold IV, Margrave of Istria and Carniola and the Serbian prince Toljen (Tomislav), the son of Nemanja's brother Miroslav (Jireček 1892: 3-15; Kalić 1989: 5-13). This marriage was never realized. It is very interesting to note that the meeting between these two rulers was not documented by the contemporary Serbian sources.

A pro-Western orientation is visible mostly within the marriages of the Nemanjić dynasty. Two sources mention the marriage of Stefan II Nemanjić with a cousin of Latin Emperor Robert Courtenay (Philippe Mouskes 1838: 404; *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* 1880: 675; Van Tricht 2011: 406-407; Van Tricht 2013: 1023). This information is false because Robert Courtenay left his homeland in late 1220, and at this time, Stefan was already married. Stefan II, also known as First-Crowned, married Venetian noblewoman Anna Dandolo, probably in 1217 (Komatina 2014: 7-22). Same year, Stefan II was crowned by Pope Innocent III (*Thomae Archidiaconi Spalatensis* 2006: 162). Ana Dandolo was the granddaughter of the Venetian Duke, Enrico Dandolo (Madden 2003). His son Uroš I married an alleged cousin of Charles of Anjou, Helena (Serb. Jelena) (McDaniel 1982-1983: 43-50; Stojkovski 2016: 41-48). However, this never prevented the Nemanjić rulers from making matrimonial alliances with the ruling houses of Despotate of Epirus, Bulgarian Empire, and the newly restored Byzantine Empire.

Testimonies of Western clergymen show that Serbia became a very interesting area for the Western Church. Source named *Descriptiones terrarium* clearly shows this tendency (Korać & Radić 1998: 247-257). This document was created by an anonymous author between 1255 and 1260, somewhere in the circle of the famous missionary Giovanni da Pian del Carpino. Here, Serbia is mentioned very briefly, in chapters 21 and 22 (Čekin 1993: 215-216). Although this description of Serbia is very short, it is very significant when compared with the rest of the work. It is said that the beginning that the Eastern Church starts from Serbia and that this country got its name from its subordination to Greece (Byzantine Empire). It is also said that this land is populated by Slavic people. The city of Antivar (Bar) is the only city that is mentioned in the entire work and this is particularly indicative. This city was the center of the Western church in Nemanjić Serbia (Stanojević 1912; Komatin 2016: 192-228). The statement that Serbia was ruled by the Byzantine Empire and that the Easter Church begins from this area shows clear missionary tendencies expressed by the Western Church during the 13th century.

The description of Serbia and its relations with the West at the beginning of the 14th century was provided by an anonymous traveler in a source known as *Anonymi Descriptio Europe orientalis*. The first critical edition of this well-known historical source was made by the Polish historian Olgerd Górká in 1916. Because this source is very important for the history of Serbia at the beginning of the 13th century, the Historical Institute from Belgrade prepared an annotated edition in the Serbian language in 2013. This work was created in the circle of Pope Clement V in 1310 or 1311 (*Anonymi Descriptio* 2013: 50; 64). Although it was created in the papal surroundings, a substantial portion of this work was based on the testimonies of eyewitnesses. This is especially true for the part that describes Serbia.

During the rule of the sons of King Stefan Uroš I, Stefan Dragutin (1276-1282) and Stefan Uroš II Milutin (1282-1321), Serbia had especially intensive contacts with the West. Milutin's pro-Western policy has gained new momentum at the beginning of the 14th century (Antonović 2005: 122-126). He signed an agreement with Prince Philip I of Taranto in 1306. King Milutin probably personally met with Philip I of Taranto. The content of the agreement is unknown (Purković 1934: 7-8). Milutin made an agreement with Charles of Anjou in 1308. According to the agreement, two rulers should make joint military action against Byzantium and other enemies.

Serbian king was supposed to keep the conquered territories in Macedonia. It was agreed that the marriage between Charles The Younger, Charles's son and daughter of King Milutin, Carica (Zorica) should take place. If this marriage had been realized, the Serbian Princess would have converted to Catholicism. Milutin ratified this agreement at the end of July 1308 (Ubičini 1870: 309-327; Kalić 1990: 13-18). Milutin also negotiated with the Papal Curia, and promised to convert to Catholicism (Stanković 2012: 123-124). However, Milutin's conversion to Catholicism did not occur, apparently because of opposition from his mother and brother (*Vitae Paparum Avenionensium I* 1916: 65). His mother Helena was Roman Catholic, originating from Hungary, with Latin, Hungarian and Byzantine ancestors. Because of her origin, the explanation that she was opposed to this conversion is not a plausible one (Although she never converted to Orthodoxy, she was venerated as a saint in the Serbian Orthodox Church) (Subotić 1958: 131-148; Popović 2010).

Anonymi descriptio Europe orientalis on Serbia states very interesting and quite detailed informations (Ćorović 1924: 67-74). Anonym states that Rascia, or Serbian kingdom holds a significant part of the province of Macedonia, which belonged to the Greek emperor. Serbian ruler received a dowry of this area, by marrying daughter of Emperor Andronicos II Palaiologos (1282-1328), Simonis (Simonida). This marriage was celebrated in 1299 (Nicephorus Gregoras 1829: 202-204; Georges Pachymeres 1999: 303; Laskaris 1926: 53-82; Ostrogorski 1998: 457). This was Milutin's fourth marriage. Serbian ruler had a very pragmatic marriage policy. Before Simonis, he married the daughter of the sebastocrator of Thessaly, John. Her name was Jelena. The second marriage was with Bulgarian princess, daughter of Emperor George I Terter. Third marriage was made in 1282/3 with Hungarian princess Elizabeth, daughter of Stephen V. This marriage lasted until 1284 (Stanković 2012: 48-49; Mošin 1977: 91-198; Ćirković 1981: 462-463). The author considers Orthodox Christians as schismatics, who received that teaching from Constantinople. He believes that Constantinople Patriarch, who was a leading figure of Eastern Christianity, has no such influence as papa, due to the weakness of their emperor. The author states that Charles de Valois could conquer the land of the schismatics in only one year.

After section dedicated to Albania, Anonym writer exposes information about Serbian state. He calls it Rascia. According to him, Rascia

has two parts: Rascia and Serbia. As for the political system, Anonym says that this kingdom is now divided between the two rulers. One part of the Serbian state is called Rascia, and its ruler is Uroš (king Milutin). Another part of Serbian state Anonym calls Serbia. This part of the state is ruled by Stefan (ex-king Dragutin). According to him, etymology comes from the name of river Raška. This etymology is incorrect and probably Anonym's invention (Dinić 1978: 37-41). Rascia is consisted of three provinces: Kelmiam (province of Hum), Dioclea and Maritime province. The capital of the Maritime region is the city of Antibari (Bar) (*Anonymi Descriptio* 1916:29-30; *Anonymi description* 2013: 120). Data that follows shows the large interest of the author for this province because its population is Catholic. Anonym makes distinction between two groups of Catholics: foreigners and the local population, for which he says that is *almost like Latins* (because of their Slavic origin) (*Anonymi Descriptio* 1916: 30; *Anonymi description* 2013: 121). The rest of the population of the kingdom Anonym consider being treacherous schismatics, as their king. They are persecuting Catholics, destroying and looting their churches. Catholic priests are attacked and imprisoned. Because of all those reasons, the Catholic Church is poor in this region (*Anonymi Descriptio* 1916: 30-31; *Anonymi description* 2013: 121). Inhabitants of this province also harbor heretics. Here, he is referring to Bogumils, dualistic heretics from Bosnia (Živković & Kunčer 2008: 191-209).

According to Anonym, there are only six cities in Rascia, located in Maritime region. In the rest of Serbia province, there are no more cities, only big villages, consisting of 300 - 400 houses. This province is very rich with silver, lead and iron. King of Rascia has seven mines at his disposal. They are located close to Maritime province (*Anonymi Descriptio* 1916: 31-32; *Anonymi description* 2013:122; Dinić 1955; Ćirković, Kovačević-Kojić & Ćuk 2002; Božanić 2002: 77-140). The kingdom of Rascia is also rich with grain, cattle and dairy products. Inhabitants of this province don't drink wine, but only milk and beer (*Anonymi Descriptio* 1916: 32; *Anonymi description* 2013: 122-123; Novaković 1911: 151-166). The population of this kingdom is tall and well-built, but not adept to fight with arms (*Anonymi Descriptio* 1916: 32; *Anonymi description* 2013: 123).

The second part of this kingdom is called Serbia. Adam believes that the name of *Servia* comes from Latin *servilis* (slaves). Older authors also believed in this etymology (Constantine Porphyrogenitus 1967: 152-153;

Willelmi Tyrensis 1844: 946-947). It is consisted of three provinces: Mačva (Marcia), Bosna and Markia (probably Braničevo and Kučevo) (*Anonymi Descriptio* 1916: 31; *Anonymi description* 2013: 122). Anonym described Stefan (Dragutin) as a good and fair ruler, revered as a saint by the Orthodox population. He loves and protects the Catholics, and he is married to a Hungarian princess with whom he has children of both sexes (*Anonymi Descriptio* 1916: 34-35; *Anonymi description* 2013: 125). Dragutin was married to Hungarian Princess Catherine (Katalin), daughter of the Hungarian king, Stephen V. Serbian sources mention his wife under the name Katalina, even thought she never converted to Orthodoxy, neither changed her name (Katalina is obviously from Catherine).

Unlike him, Milutin was a fickle and deceitful man, who had many wives. His last wife was the daughter of the Emperor of Constantinople, and he received the land around Thessaloniki as a dowry. As far as other marriages are concerned, Anonym stated that Milutin had an illegitimate son and a daughter with a Hungarian princess. His son and a daughter were married twice (*Anonymi Descriptio* 1916: 36; *Anonymi description* 2013: 125-126). Milutin's Church policy was described as anti-Catholic; his close relations with the Roman Church were considered to be caused by the fear of Charles of Valois.

Anonym presented two versions of the transfer of power between Dragutin and Milutin. Dragutin fell from the horse in 1282 and he broke his leg. According to the first version, he gave power to his younger brother Milutin and this transfer was permanent. The second version stated that Dragutin did not give up his power permanently. Anonym believes in the second claim (*Anonymi Descriptio* 1916: 33-34; *Anonymi description* 2013: 124).

The main purpose of this work was creating a joint action of the titular Latin Emperor Charles of Valois and the Hungarian King Charles Robert I against the Orthodox Christian of Southeast Europe. Anonym stated that the Coastal region inhabited by the Catholic population was under the pressure and repression of the schismatic ruler. Rascia was not the only a schismatic country, but also one harboring heretics.

A very similar description is given by Guillaume Adam (Kohler 1911: 104-111). He was the famous Dominican missionary who became archbishop of Bar in 1324. His work *Directorium ad passagium faciendum*

per Philippum regem Franciae in terram santam anno 1332 described the political situation in Serbian lands. Adam wrote with great bias against all who were not members of the Catholic Church (Schmieder 2012: 151-156). This bias was especially evident when he wrote about Serbian rulers.

He also knew about conflict between Milutin and Dragutin over the power. Adam stated that younger brother Milutin started an uprising against Dragutin. He was defeated, but Dragutin forgave him and divided the kingdom amongst them (Brocardus 1906: 436; Dinić 1955: 56-61; 70). It can be seen here that Adam was greatly misinformed. The transfer of power amongsts the brothers happened in 1282, while the conflict began almost a decade later, c. 1301 and the civil war between them lasted until 1311 or 1312.

Adam also informed us that Dragutin concluded a marriage with a Hungarian Princess Catherine. This marriage was made after 1268, following the war between Serbia and Hungary, in which his father Uroš was defeated (*Chronicon Posoniense* 1938: 46). From this marriage, prince Vladislav was born. After the death of Dragutin, Vladislav came to power. According to Adam, Milutin was his vassal, but he rebelled against him. Additionally, Milutin divorced Hungarian Princess Elizabeth to marry the daughter of a Greek king (Byzantine Emperor) (Brocardus 1906: 437). This princess was princess Simonis. Adam claimed Milutin had no offspring with his wife, but with his concubine. According to this testimony, Milutin had two illegitimate sons: Constantine and Stefan (Dinić 1961: 1-11; Božić 1974: 433-441; Malović-Đukić 1985: 69-75; Marjanović-Dušanić 2007). He also mentioned his daughter with the Hungarian Princess Elizabeth named Zariza (Brocardus 1906: 437). This claim had very significant political implications. According to this claim, Serbian king Stefan was an illegitimate ruler. This statement implied that his son Dušan was also illegitimate and that military action against him was justified (Brocardus 1906: 445-446). Adam also knew about Milutin's conflict with his son Stefan (Stefan III Dečanski 1321-1331) and his blinding and imprisonment in Constantinople (Brocardus 1906: 437; Danilo Drugi 1988: 126). According to him, Stefan returned to the throne after his father's death, and freed his cousin Vladislav. However, it is more likely that he escaped from prison during the unrest. Allegedly, Stefan waged war against his brother Constantine. His brother was defeated and executed in a horrible manner, death by sawing (Brocardus 1906: 438; Petrović 2007: 93-100).

Adam gave advice for future conquest of Greece and Serbia to the French prince Charles Valois. He said that Serbia was without fortified places, except for Latin cities in the coastal area. Even royal palaces were made of wood. The Serbian population lived in houses made of wood and straw. Villages were without walls and moats. This land was rich with grains, oil, meat, vine, and other natural resources. Adam was especially interested in the mineral wealth of this country. He also knew about five gold mines with silver ore (Brocardus 1906: 478-481).

According to Adam, the Catholic population in Serbia was persecuted. Those persecutions were especially harsh in the coastal region and in part of Albania which was ruled by Serbs. He stated that Latins and Albanians were ready to rebel under the leadership of the French prince (Brocardus 1906: 482-485; Antonović 2007: 18-30). This accusation was unfounded because Catholics were a tolerated population in Nemanjić's Serbia. Adam stated that Latins lived in six towns, while Albanian populations lived in rural settlements in the proximity to these towns. As far as Church organization was concerned, it was constituted from Archdiocese of Bar and five dioceses: Catharensem (Kotor), Dulcedinensem (Ulcinj), Suacinensem (Svač), Scutarensem (Shkodër/Skadar) and Drivascensem (Drisht castle/Drivast) (Brocardus 1906: 483). Adam considered Albanians to be useful allies against the Serbian king. They lived in four towns: Polati Majoris (Upper Pilot), Polati Minoris (Lower Pilot), Sabatensis (Sapa) and Albanensis (Albanopolis). Albanians could give 5.000 horseman and they were good soldiers. (Brocardus 1906: 484). Although Pilot and Debar were populated with Albanians, they were part of Milutin's state (Škrivanić 1957: 323-332; Božić 1983: 31-36; Malović-Đukić 1991: 207-220). In particular, the rule of king Dušan was depicted in a very negative way. Adam stated, that Dušan caught, imprisoned and deprived of power his own father, Stefan Dečanski, then killed him in an utterly horrible manner. This was the first source accusing Dušan of patricide (Brocardus 1906: 437).

Data from *Anonymi Descriptio Europe orientalis* and Guillaume Adam's *Directorium ad passagium* are very similar. Both sources mention a very bad status of the Catholic population in Serbia. Rulers of this country were not just reluctant to deal with the Catholic Church, they openly persecuted its members. Economically, Serbia was a very interesting area in the Latin politics of *Renovatio Imperii* on the East. The description of the religious situation is very biased and does not correspond to the truth. The

Catholics were tolerated and enjoyed autonomy. Serbian rulers led a very reasonable and pragmatic policy towards their Catholic subjects. They held significant positions in the state administration, including diplomatic roles. The Catholic population of Saxons was the driving force of mining exploitation in Serbia.

Once again, during the reign of Stefan IV Dušan (1331-1355), the Catholic Church attempted to make missionary action on the territory of Serbia. This mission was led by the famous Dominican priest, Peter Thomas, future Latin patriarch and Catholic saint. The papal delegation visited Serbian court in May of 1355 (Purković 1934: 63-65). This diplomatic mission was described by Philipe de Mésières in his *Vita S. Petri Thomasii* (Jorga 1896; Fejić 1990: 19-24).

He described Dušan as the tallest man of his time, with a horrible face (Philipe de Mésières 1863: 614). Allegedly, Serbian ruler demanded prostration from papal emissary under the threat of death. Dušan severely suppressed missionary policy of the Catholic Church in Serbia. In his legal Code, known as Dušanov zakonik, Catholicism was called the *Latin heresy*. Articles 6 to 9 regulate relations towards the Catholic Church. Conversion to the Catholicism was forbidden. Those who converted from Orthodoxy to Catholicism had to return to Orthodoxy. The Catholic priest who converts the Orthodox population had to be punished by Canonical punishment. According to this, Patriarchy had to send priests to towns, market places and mining settlements, to suppress spreading Catholicism. Those who did not want to return to Orthodoxy had to be punished according to Canon Law (*Dušanov zakonik* 2010: 76; 150-151; Solovjev 1928: 68-91; Radojčić 1951a:10-18; Radojčić 1951b: 45-77).

During Peter Thomas's mission, Dušan forbade members of his court to attend a Mass which was held by papal envoy (Philipe de Mésières 1863: 614). Nevertheless, members of the Imperial Guard attended Mass led by a famous knight Palman (Dinić 1953: 398-401; Šarkić 2011: 53-67). When the Emperor threatened with mutilation for attendance at Mass, Palman responded that they were Catholics and that they were more afraid of God than the Emperor. He said that they were, as Catholics, willing not just to lose their eyes, but their lives for their faith (Philipe de Mésières 1863: 614). This episode from the life of Peter Thomas showed that Dušan had a more rigid attitude towards the Catholic Church than his predecessors. This

attitude was a result of Dušan's conflict with Hungarian king Louis I in 1354 (Mihaljić 1981: 555). However, in foreign policy, Dušan was trying to gain papal support for the fight against the Turks. His anti-Catholic tendencies and premature death of Serbian rulers disturbed further attempts of negotiations between Serbia and the Curia.

After analyzing the works of Western travelers, we can reach several conclusions. Since its entrance in the political scene of medieval Europe, Serbia tried to gain independence. In Barbarossa, Serbia sought a potential ally for the struggle against the Byzantine Empire. This tendency of searching for an ally in the West was present much of the rule of the Nemanjić dynasty. During this period, Serbia led mainly anti-Byzantine policy. Initially, this policy was aimed at independence, but later, its goal was territorial expansion. Serbia tried to obtain international support. This was the reason for Serbian policy towards Rome. The aim of this Serbian policy was to obtain an alliance with Papacy in order to protect itself from possible conflict with Byzantium or with Western countries. Western travelers were usually members of the Catholic Church, so their description of Serbia was negative. The circumstance that disrupted relations with the West was a religious question. Western writers, especially those who belonged to the clergy, did not have much confidence in Serbian rulers who were Orthodox. They portrayed Serbia as a schismatic country (the insulting term for the Orthodox population), where Catholics were a persecuted minority. Serbian rulers were often reluctant when dealing with the Roman Catholic Church. Any approach by Serbian rulers to the papacy and negotiations about the eventual conversion to Catholicism was only for political purposes, without a real desire to do so. Regardless of the frequent conflicts, Serbia belonged to the Byzantine civilization circle, with the dominant role of the Orthodox Church. Western writers considered Serbia a country with a very important geographical position, with considerable economic and population potential. On the other hand, the military potential of Serbia was often underestimated, which did not correspond to the real picture. In conflict with Byzantium Serbia has shown that is capable of large-scale offensive. Also, the image of religious persecution of the Catholic minority had no connections to the actual situation. The Catholics enjoyed wide rights and freedoms in Serbia during the reign of the Nemanjić dynasty. The Papacy regarded Serbia as a potential area of missionary activity. The death of Emperor Dušan and Ottoman expansion led to the shift

of the focus of the Papacy from Southeast Europe. Western travelers, especially clerics, often write with much bias, but their informations are very important for the reconstruction of the political, economic and social climate in Serbia in the 13th and 14th centuries.

SOURCES

- Anonymi Descriptio Europae Orientalis: Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia“ anno MCCCVIII exarate* (2016). O. Gorka (Ed.). Cracoviae: Sumptibus Academiade Litterarum
- Anonymi Descriptio Europae Orientalis: Anonimov opis Istočne Evrope* (2013). T. Živković (Ur.). Beograd: Istorijski institut
- Ansbet (2010). The History of the Expedition of the Emperor Frederick. In G. A. Loud, (Trans.), *The Crusade of Frederick Barbarossa: The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts* (pp. 33-134). Farnham: Ashgate
- Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica* (1869). In I. Lappenberg (Ed.), *Monumenta Germaniae Historica SS, XXI* (pp. 100-250), Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani
- Brocardus (1906). Directorium ad passagium faciendum. In Ch. Kohler, (Ed.), *Recueil des Historiens des Croisade: Historiens Armeniens II* (pp. 365-571). Paris: Impr. Impériale
- Chronicon Posoniense* (1938). In E. Szentpétery (Ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum II* (pp. 7-51). Budapest: Academia Litter
- Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* (1880). In J. K. De Lettenhove (Ed.), *Istore et chroniques de Flandres d'après les textes de ivers manuscrits, 2: Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*. Brussels:
- Constantine Porphyrogenitus (1967). *De Administrando Imperio I*. Gy Moravcsik, R. Jenkins (Eds.), *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 1. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies
- Continuatio Zwetlensis II* (1851). In G. H. Pertz, (Ed.), *Monumenta Germaniae Historica SS, IX* (pp. 541-544). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani
- Danilo Drugi (1988). *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih; Službe*, G. Mak Daniel, D. Petrović, (Ur.). Beograd: Prosveta-Srpska književna zadruga
- Dušanov zakonik* (2010). Đ. Bubalo (Ed.). Beograd: Zavod za udžbenike:

Službeni glasnik

- Georges Pachymeres (1999). *Relations historiques III.* A. Failler (Trans.), *Corpus Fontium Historiae Byzantinae 24/3.* Paris: Peeters Pub
- Nicephorus Gregoras (1829). *Byzantine Historia I.* In L. Schopen (Ed.), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 25,* Bonn: Impersis Ed. Weberi
- Novaković, S. (1867). Žitije Jovana Rilskog. *Glasnik srpskog učenog društva 22,* 265-302.
- Philipe de Mézières (1863). Vita S. Petri Thomasii. In J. Bollandus, (Ed.), *Acta Sanctorum III* (pp. 605-611). Paris: Victorem Palme
- Philippe Mouskes (1838). *Chronique rimée 2.* F. D. Reiffenberg (Trans.), Brussels: De la commission Royale D'Historie
- Stefan Prvovenčani (2012). Žitije Svetog Simeona. In L. Juhas Georgijevska (Ed.), *Stefan Prvovencani, Domentijan, Teodosije, Deset vekova srpske književnosti II* (pp. 41-67), Novi Sad: Izdavački centar Matice srpske
- Thomae Archidiaconi Spalatensis (2006). *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum.* O. Perić, D. Karbić, M. S. Matijević, J. R. Sweeney (Eds.). Budapest-New York: Central European University Press
- Ubičini, A. (1870). Ugovori o savezu i prijateljstvu među Karlom od Valoa i poslanicima kralja Uroša od 27. marta 1308. *Glasnik srpskog učenog društva, 27,* 310-341.
- Vitae Paparum Avenionensium I* (1916). G. I. Mollat, (Ed.), Paris 1916: Librairie Letouzey et Ane
- Willelmi Tyrensis (1844). *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum.* Ch. Kohler (Ed.), Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux I. Paris: Impensis Ed. Weberi

LITERATURE

- Antonović, M. (2005). Srbija i Lionska unija: neuspeo pokušaj približavanja. U R. Popović (Ur.), *Međunarodni naučni simposion: 950 godina od Velikog raskola i 800 godina od pada Carigrada u ruke krstaša* (pp. 122-126). Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet
- Antonović, M. (2007). Crkvena politika kralja Milutina u severnoj Albaniji u svetu zapadnoevropskih izvora. U D. Bojović (Ur.), *Manastir Banjska i doba kralja Milutina* (pp. 18-30). Niš-Kosovska

- Mitrovica-Manastir Banska: Centar za crkvene studije-Filozofski fakultet
- Božanić, S. (2002). Rudarstvo u srednjovekovnoj Srbiji. *Spomenica Istorijskog arhiva Srem, 1*, 77-140.
- Božić, I. (1974). Dominus rex Constantinus. *Zbornik filozofskog fakulteta, 12-1*, 433-441.
- Božić, I. (1983). Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku. *Glas SANU, 338*, 31-36.
- Čekin, L. S. (1993). Opisanie zemely anonimniy geograficheskiy traktat vtoroy poloviny XIII v. *Srednie vek, 56*, 206-225.
- Ćirković, S. (1981). Unutrašnja politika kralja Milutina. U S. Ćirković (Ur.), *Istorijski srpskog naroda I* (pp. 462-463). Beograd: Srpska književna zadruga
- Ćirković, S., Kovačević-Kojić, S. & Ćuk, R. (2002). *Staro srpsko rudarstvo*. Beograd-Novi Sad: Vukova zadužbina-Prometej
- Ćorović, V. (1924). Jedan novi izvor za srpsku istoriju XIV veka. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklore, 4*, 67-74.
- Dinić, M. (1953). O vitezu Palmanu. *Zgodovinski časopis, 6-7*, 398-401.
- Dinić, M. (1955). Odnos između kralja Milutina i Dragutina. *Zbornik radova Vizantološkog instituta, 3*, 41-82.
- Dinić, M. (1955). *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I*. Beograd: Naučna knjiga
- Dinić, M. (1961). Comes Constantinus. *Zbornik radova Vizantološkog instituta, 7*, 1-11.
- Dinić, M. (1978). O nazivima srednjovekovne sprske države-Sklavonija, Srbija i Raška. U M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku* (pp. 33-43). Beograd: Srpska književna zadruga
- Fejić N. (1990). Philippe de Mezieres et Les Serbes. U S. Terzić, (Ur.), *Jugoslovensko-francuski odnosi: Povodom 150 godina otvaranja francuskog konzulata u Srbiji* (pp. 19-24). Beograd: Istorijiski institut
- Jireček, K. (1892). Toljen sin kneza Miroslava. *Glas Srpske kraljevske akademije, 35*, 3-15.
- Johnson, E. N. (1969). The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI. In K. M. Setton (Ed.), *A History of Crusade: Later Crusade 1189-1311* (pp. 87-122). Wiskonsin: University of Wisconsin Press
- Johnson, W. M. (2004). *Monk Seals in Post-Classical History*. Leiden:

- Nederlandshe Commissie voor Internationale Natuurbescherming
- Jorga, N. (1896). *Philippe de Mézières, 1327-1405, et la croisade au XIVe siècle*. Paris: Librairie Emile Bouillon
- Kalić, J. (1989). Nemačko-srpski sporazum iz 1189. godine. U *1189-1989: 800. godina srpsko-nemačkih odnosa: 800 Jahre deutsch-serbische Beziehungen* (pp. 5-13). Beograd: Kulturni i informativni centar Savezne Republike Nemačke
- Kalić, J. (1990). Rapports Franco-Serbes au moyen age. U S. Terzić (Ur.), *Jugoslovensko-francuski odnosi: Povodom 150 godina otvaranja francuskog konzulata u Srbiji* (pp. 13-18). Beograd: Istorijski institute
- Kohler, Ch. (1911). Quel est l'auteur du "Directorium ad Passagium faciendum"? *Revue de l'Orient Latin*, 12, 104-111.
- Komatina, I. (2014). Ana Dandolo-Prva srpska kraljica?. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 89, 7-22.
- Komatina, I. (2016). *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*. Beograd: Istorijski institute
- Korać, D. i Radić, R. (1998). Iz Karakoruma u Bar: Srbija u delu anonimnog evropskog geografa iz XIII veka. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 37, 247-257.
- Laskaris, M. (1926). *Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Knjižarnica Franje Baha
- Madden, T. F. (2003). *Enrico Dandolo and Rise of Venice*. Baltimor-London: Johns Hopkins University Press
- Malović-Đukić, M. (1985). Konstantin, sin kralja Milutina. *Istorijski zapisi*, 3-4, 69-75.
- Malović-Đukić, M. (1991). Pilot u srednjem veku. U J. R. Bojović (Ur.), *Stanovništvo slovenskog porekla u Albaniji* (pp. 207-220). Titograd: Istorijski institute SR Crne Gore
- Marjanović-Dušanić, S. (2007). *Sveti kralj: kult Stefana Dečanskog*. Beograd: Balkanološki institute SANU
- McDaniel, G. (1982-1983). On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena. *Ungarn-Jahrbuch*, 12, 43-50.
- Mihaljčić, R. (1981). Osvajanja i odoljevanja: Dušanova politika 1346-1355. U S. Ćirković (Ur.), *Istorijski srpskog naroda I* (pp. 541-556). Beograd: Srpska književna zadruga

- Mošin, V. (1977). Balkanskatadiplomatija i dinastičkite brakovi na kralot Milutin. U V. Mošin (Ur.), *Spomenica za srednjovekovna i ponovata istorija na Makedonija II* (pp. 91-198). Skopje: Arhiv na Makedonija
- Novaković, S. (1911). Pivo u Srbiji XIII i XIV veka, *Glas Srpske kraljevske Akademije*, 86, 151-166.
- Ostrogorski G. (1998). *Istorija Vizantije*. Beograd: Narodna knjiga Alfa
- Petrović, V. (2007). O trpenie svetago kralja. *Istorijski časopis*, 54, 93-100.
- Popović, M. (Ur.) (2010). *Srpska kraljica Jelena: između rimokatoličanstva i pravoslavlja*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta, Institut za teološka istraživanja
- Purković, M. (1934). *Avinjonske pape i srpske zemlje*. Požarevac: Lio
- Radojičić, N. (1951)a. Vizantiskopravo u Dušanovom zakoniku. *Istorijski časopis*, 2, 10-18.
- Radojičić, N. (1951)b. Dušanov zakonik i vizantiskopravo. N. Radojičić, (Ur.). *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana I* (pp. 45-77), Beograd: Srpska akademija nauka
- Runciman, S. (1987). *A History of the Crusade III: The Kingdom of Acre and Later Crusades*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schmieder, F. (2012). Faith, Blood, and the Reliability of Conversion: The *Directoriu ad passagium* (1332). In A. Eisenbeiss, L. E. Saurma-Ieitsch, (Eds.), *Images Of Otherness In Medieval And Early Modern Times: Exclusion, Inclusion and Assimilation* (pp. 151-156). Berlin: Independent Publishing Group
- Solovjev, A. (1928). *Zakonodavstvo Stefana Dušana cara Srba i Grka*. Skoplje: Skopsko naučno društvo
- Stanković, V. (2012). *Kralj Milutin (1282-1321)*. Beograd: Freska
- Stanojević, S. (1912). *Borba za samostalnost Katoličke crkve u Nemanjićkoj Srbiji*. Beograd: Srpska kraljevska akademija
- Stephenson, P. (2000). *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*. Cambridge: Cambridge University Press
- Stojkovski, B. (2015). Kraljica Jelena i Ugarska. U K. Mitrović (Ur.), *Jelena kraljica-monahinja-svetiteljka* (pp. 41-48). Beograd: Manastir Gradac
- Subotić, G. (1958). Kraljica Jelena Anžujska-ktitor crkvenih spomenika u Primorju. *Istorijski glasnik*, 1-2, 131-148.
- Šarkić, S. (2011). Pravni položaj stranaca u srednjovekovnoj Srbiji. *Zbornik*

- radova Pravnog fakulteta, 45-3, 53-67.*
- Škrivanić, G. (1957). Oblast srednjovekovnog pilota u XIV veku. *Istorijski časopis*, 7, 323-332.
- Šuica, M.& Radić, R. (2016). Animals as gifts (From the treasury of medieval diplomacy). *Issues in Ethnology and Anthropology*, n. s., Vol. 11 Is. 4, 1087-1110.
- Uzelac, A. (2011). "Čuvaj Se Belijalovih Sinova i otrovnih strela"!-Pomoravlje u drugoj polovini XII veka. U D. Bojović (Ur.), *Stefan Nemanja i Toplica: tematski zbornik* (pp. 99-102). Niš: Centar za crkvene studije
- Van Tricht, F. (2011). *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*. Leiden: Brill
- Van Tricht, F. (2013). Robert of Courtenay (1221-1227): an idiot on the throne of Constantinople?. *Speculum*, 88-4, 996-1034.
- Živković, T. & Kunčer, D. (2008). Roger: The Forgotten Archbishop of Bar. *Istorijski časopis*, 56, 191-209.

VI
REČ I KULTURA

Tamara Stanić*

UDK: 811.131.1(075)

Aleksandra Blatešić**

Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

**KNJIŽEVNI I CIVILIZACIJSKI ELEMENTI U UDŽBENICIMA
ITALIJANSKOG JEZIKA
*NUOVO ESPRESSO***

The subject of this research is the analysis of textbooks for the Italian language *Nuovo Espresso* from A1 to C1 level, with a focus on the present literary and civilization elements. The corpus comprises the literary texts excerpts of Italian writers and sociocultural elements that are of great importance for getting to know the culture, tradition and contemporary life of this nation. The aim of learning a foreign language is not only training for the linguistic system use, but also acquiring the special knowledge necessary in communication with speakers of another culture. Therefore, teaching foreign languages has a specific role in developing intercultural competence. In this paper, we will deal with the criteria for the literary and cultural elements selection and their transmissible roles. We will analyze to what extent these elements are in line with the needs and motivation of students, how they influence the quality of the teaching process and what their contribution to the adoption of foreign culture and the development of communicative competence in a culturally different context is.

Key words: foreign language acquisition, Italian language, literature, culture, interculturalism.

Uvod

U glotodidaktici su kultura i civilizacija bili krajnji cilj učenja stranog jezika¹, zahvaljujući kojem je bilo omogućeno upoznavanje sa književnim blagom tog naroda, te njihovom autentičnom filozofijom, umetnošću i

---

* tamara.stanic@ff.uns.ac.rs

** aleksandra.blatesic@ff.uns.ac.rs

¹ Ovaj cilj učenja stranih jezika je i dalje aktuelan, ali u okviru usvajanja klasičnih jezika, sa novim perspektivama, v. U. Cardinale (2008).

muzikom, ukratko sa elementima „kulture sa velikim ‘K’“ (Balboni 2013: 61). Tako je u tradicionalnim gramatičkim i prevodno-gramatičkim metodama književni tekst imao privilegovan položaj, jer su učenici usvajali jezik imitacijom klasika (Diadori, Vignozzi 2011:38). Krajem XIX i početkom XX veka koriste se nove metode kao što je Berlicov direktni metod i audio-oralni metod koji podstiču govorne veštine uz praktičnu upotrebu jezika zaobilazeći književni tekst, koji je smatran idealizovanim modelom jezika, vrlo dalekim od praktične upotrebe (Bernardini 2017: 1). Od 60-ih godina prošlog veka, u sklopu procesa globalizacije, jezici se uče zbog komunikacije a manje zbog kulture (sa velikim ‘K’), te glotodidaktika postaje *podučavanje jezika i kulture sa malim ‘k’*, usmerena na svakodnevnu kulturu u antropološkom smislu, neku vrstu mentalnog softvera (Hofstede 1991). Ova tendencija se najviše ogleda u komunikativnom metodu, koji se raširio 80-ih godina XX veka u Evropi dajući prednost tekstovima u kojima se ogledaju stvarne interaktivne situacije u baru, restoranu, školi, na stanici, itd. uz izbegavanje književnih tekstova viđenih kao veoma udaljenih od izraza korištenih u svakodnevnom govoru. U drugoj polovini 90-ih godina XX veka predlaže se hermeneutički pristup kao odgovor na potrebe nove društvene realnosti i glotodidaktičke ere, tzv. post-komunikativne (Magnani 2009: 113), u kojoj je kontakt sa lingvističkom i kulturnom različitošću neminovan. Hermeneutičko podučavanje stranih jezika razlikuje se od komunikativnog pristupa po tome što ne polazi od prepostavke da je za poznavanje jezika i strane kulture dovoljno razumevanje izvornih govornika (Hunfeld 2005: 43). Po Manjaniju (Magnani 2006:42) tekst postaje mesto susreta sa „stranim“, tj. prostor koji omogućava interakciju čitaoca (učenika) sa strancem, formulisanje hipoteza, neprestano gradenje i obnavljanje znanja. Književni elementi podstiču na razmišljanje, različito tumačenje istog teksta i saopštavanje misli putem jezika, a to su sve radnje koje pripadaju realnom jezičkom iskustvu.

Proces učenja stranog jezika nije samo osposobljavanje za korišćenje jezičkog sistema, već obuhvata i znanja vezana za drugu kulturu i svest o kulturi drugog, razumevanje vizije sveta izvornih govornika, poznavanje njihovih običaja, tradicije, ponašanja u određenoj komunikativnoj situaciji (Maričić, Moreno Fernández 2015:151). Stoga nastava stranih jezika danas ima specifičnu ulogu u razvijanju interkulturne kompetencije, koja naročito dolazi do izražaja u direktnim i indirektnim kontaktima sa predstvincima strane kulture, a koja su sve češća zbog globalnih promena, sve brojnijih migracija i multinacionalne saradnje u mnogim sferama.

Predmet ovog istraživanja čini analiza izbora književnih i civilizacijskih elemenata i njihovih transmisivnih uloga u udžbenicima italijanskog za strance *Nuovo Espresso* koji se koriste u nastavi italijanskog jezika na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Zbog kontinuiranog interesovanja studenata za ovaj nastavni predmet, italijanski jezik se na Filozofskom fakultetu podučava već 40 godina, tj. od osnivanja Lektorata za italijanski jezik 1979. godine. Nastava italijanskog jezika se organizuje za dve grupe studenata: 1. za studente svih studijskih grupa (filoloških i nefiloloških) za koje je italijanski izborni predmet tokom dve godine studiranja, 2. za studente francuskog jezika kojima je italijanski izborni strani jezik tokom sve četiri godine studiranja. Ovim radom želimo da ispitamo koja vrsta tekstova se obrađuje u navedenim udžbenicima, u kojoj meri zadovoljavaju potrebe istovremenog usvajanja jezika, kulture i civilizacije i koliko predstavljeni sadržaji utiču na ishode učenja. Izdvojene književne i civilizacijske celine ćemo razvrstavati na sadržaje koji su u njima upotrebljeni, posmatraćemo koliko su iskorišćeni materijali autentični, savremeni i didaktički iskoristivi. Cilj ovog rada je da ukaže na neophodnost istovremenog usvajanja stranog jezika i kulture, bez zanemarivanja osnovnih civilizacijskih aspekata strane kulture čiji se jezik usvaja.

Značaj teksta za usvajanje kulture i civilizacije u nastavi stranog jezika

Zbog sve lakših i brojnijih okolnosti u kojima ostvarujemo kontakt sa pripadnicima drugog govornog područja povećane su potrebe za usvajanjem stranog jezika uz što efikasnije savladavanje govorne sposobnosti. Time je nekadašnje težište sa čitanja i prevođenja pomereno na govor, dijaloške tekstove i obradivanje nizova svakodnevnih govornih situacija, čime se kompletna nastava stranog jezika postavila na utilitarni nivo u kojem čitanje biva zanemareno, a nastava jezika lišena kulture čiji jezik se uči (Dimitrijević 2003: 28). Komunikacija sa izvornim govornikom se ne sastoji samo od reči, te stoga nije dovoljna prosta jezička kompetencija, u smislu razumevanja i korišćenja istog jezičkog koda, već su neophodna šira znanja o civilizaciji naroda – nosioca datog jezika (Radić-Bojanić 2008: 258, Damljanović 2008: 265).

Upotreba teksta u nastavi stranih jezika podrazumeva obavezu didaktičara da pronađe inventivne načine njegove obrade i prezentacije, koji će biti prilagođeni senzibilitetu korisnika novih generacija i njihovim realnim potrebama. Tekst u nastavi stranih jezika istovremeno predstavlja i sredstvo i

objekat nastave: sredstvo - utoliko što se njime uvode novi i nepoznati elementi (uglavnom gramatički i leksički), a objekat, utoliko što predstavlja samostalan, celovit proizvod, čijim „konzumiranjem“ (slušanjem ili čitanjem) pojedinac zadovoljava svoje kognitivne, estetske i druge potrebe (Durbaba 2006: 17). Forma, struktura i sadržaj teksta imaju odlučujuću ulogu u percepciji strane kulture čije elemente učenici usvajaju posredno i postepeno, stvarajući svoj imaginarni svet. U italijanskoj glotodidaktici se sve više koristi termin „relativismo culturale“ (kulturalni relativizam) (Balboni 2013), kojim se ukazuje na potrebu za poštovanjem svih kultura, bez obzira ne njihovu međusobnu različitost i stepen razvoja. Kultura i jezik nisu gotov proizvod, mi ih pratimo u kontinuiranom menjanju, rastu i razvoju, što otežava situacije u kojima treba da ih prikažemo u jasnom konceptualnom modelu.

Pored toga, pojmovi *kultura* i *civilizacija* se često koriste kao sinonimi, jer se ukrštaju po svojim sličnostima i delimično podudaraju u definicijama, ali su iz antropološkog ugla dve različite pojave. Kultura u antropologiji opisuje način na koji zadovoljavamo svoje prirodne potrebe: način jela, odevanja, formiranja društvenih grupa, porodica, itd, ali je u didaktici stranih jezika više prikazana kao način življenja (Balboni 2013: 61-63). Civilizacija, sa druge strane, obuhvata skup kulturnih aspekata, političke i društvene organizacije jednog naroda, umetničko i naučno nasleđe u određenoj epohi. Ipak, civilizacija obuhvata univerzalnije i opštije poimanje čovečanstva u kontinuiranoj evoluciji ka naprednjijim društvenim i tehnološkim stepenima razvoja. Zastupamo stav da je civilizacija subordinirana u odnosu na pojam kultura, tj. da je sveobuhvatnija i da predstavlja viši oblik kulture (Branković 2009: 20-21).

U ovom radu posmatramo književne i civilizacijske elemente, prisutne u tekstualnim delovima linije udžbenika *Nuovo Espresso 1/2/3/4/5*. Pod književnim elementima smatramo sve odlomke iz književnih dela italijanskih pisaca bez obzira na period nastanka samog dela, jer mnoga među njima imaju bezvremensku vrednost. Pod civilizacijskim elementima smatramo sve ono što ima veze sa italijanskim načinom življenja, običajima, tradicijom, verovanjima i vrednostima (kultura svakodnevice, kultura sa malim 'k'), ali i umetničkim, arheološkim blagom i istorijom (prošireno shvatanje kulture sa velikim 'K'), političkom i društvenom organizacijom, naučno-tehnološkim napretkom (aktuuelni oblici kulture koji vremenom „umiru“ i čine sastavni deo civilizacije).

Opis i analiza korpusa

Nuovo Espresso je linija udžbenika italijanskog jezika za strance u izdanju *Alma Edizioni* iz Firence, koja je podeljena na 5 nivoa (A1, A2, B1, B2 i C1)² u skladu sa smernicama Zajedničkog evropskog okvira za jezike. Ova izdavačka kuća je lider u proizvodnji didaktičkog materijala i kurseva italijanskog kao stranog jezika, a pošto je linija *Espresso* postigla izuzetan uspeh u celom svetu sa preko milion prodatih primeraka³, izabrana je kao glavni udžbenik u nastavi italijanskog na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Naš korpus čine udžbenici ažurirane verzije za prva tri nivoa, koji su prisutni na tržištu od 2001. godine (*Nuovo Espresso 1, 2, 3*) dok su naknadno (2017. godine) nastali udžbenici za srednji i viši nivo znanja (*Nuovo Espresso 4 i 5*), kao rezultat uspeha postignutog sa prethodnim udžbenicima i potražnje za nastavljanjem učenja po istom metodu.

U prva tri broja udžbenika unete su sledeće promene u odnosu na prvobitno izdanje: novi tekstovi, novi audio dijalozi, nove vežbe i aktivnosti, obogaćen je deo tzv. „kulturnoškog kafea“, prošireni su delovi sa gramatičkim i leksičkim vežbama. Uz svaki udžbenik priložen je DVD, multimedijalni didaktički materijal sa video kursom, tj. dijalozima, vežbama slušanja, te kratkim filmovima u epizodama koji tematski prate nastavne jedinice udžbenika i video gramatikom, odn. klipovima sa gramatičkim objašnjenjima u kojima se produbljuju jezičke strukture, komunikativne funkcije, izrazi i idiomi iz video kursa. Pored navedenog, udžbenici sadrže vežbe sa rešenjima za samostalan rad, deskriptivni gramatički deo, a izdavač nudi i dodatni didaktički materijal na svojoj Internet stranici u vidu testova, vežbi, kvizova, ukrštenica, edukativnih igrica i vodiča za nastavnika. Dobijanje ovako sadržajne i raznovrsne ponude u samo jednoj knjizi uz *onlajn* podršku je u velikoj meri uticalo na popularnost ove metode.

² Tokom nastanka ovog rada izdavačka kuća *Alma edizioni* je najavila objavljinje i poslednjeg nivoa C2 u obliku udžbenika *Nuovo Espresso 6*, čime bi ova metoda pokrila sve postojeće nivoe poznavanja italijanskog kao stranog jezika. U ovom članku smo bili u mogućnosti da analiziramo samo objavljene udžbenike, tj. one od A1 do C1 nivoa.

³ Ove podatke je izdavačka kuća *Alma Edizioni* iznela na svom zvaničnom sajtu, v. <https://www.almaedizioni.it/it/informazioni/chi-siamo/> (pristupljeno 20.1.2019).

Karakteristika ovih udžbenika za početni i srednji nivo je obilje dijaloga i audio aktivnosti nauštrb narativnog teksta koji je izuzetno slabo zastupljen, što je karakteristika dominantnog komunikativnog metoda. Tek u *Nuovo Espresso 3* se pojavljuju prilagođeni i obrađeni tekstovi iz dnevnih novina i sa web izvora, iako su već brojna pozitivna iskustva u nastavi sa prilagođenim književnim tekstom (Piazzotta 2003, Ferrari 2003, Bernardini 2017, Borghi 2018). *Nuovo Espresso 4* i *Nuovo Espresso 5* su takođe zasnovani na istim metodičkim principima, struktura udžbenika je ista kao u *Nuovo Espresso 1, 2, 3* ali bez multimedijalnog DVD. Video aktivnosti su smanjene i prebačene na *on line* prostor izdavačke kuće (ALMA tv). U *Nuovo Espresso 5* je znatno smanjen broj blogova i foruma koji su kao tekstualni format dominirali u prethodnom broju udžbenika, te su iskorišteni odlomci iz književnih dela, novinski članci, tekst opere i muzičkih pesama.

Analiza prisustva književnih i civilizacijskih elemenata

U ovom poglavlju ćemo analizirati u kojoj meri i na kom nivou znanja su istaknuti sadržaji prisutni u navedenim udžbenicima, te kako utiču na kvalitet nastavnog procesa, usvajanje strane kulture i razvoj komunikativne kompetencije u kulturološki različitom kontekstu.

Tabela 1. Književni i civilizacijski sadržaji u udžbenicima *Nuovo Espresso 1/2/3/4/5*

SADRŽAJI	
SVAKODNEVICA	NE1: 71 (način plaćanja, bakšiš), NE1: 84 (radno vreme), NE1: 88 (vrste i nazivi ulica u adresi), NE1: 121 (svakodnevne navike Italijana); NE2: 12 (kupovina), NE2: 22 (kućni ljubimci), NE2: 43 (turističke mete Italijana), NE2: 54-55 (posećivanje kulturnih događaja), NE2: 66 (izlasci, kulturni događaji), NE2: 76 (saobraćajne veze), NE2: 105 (sport), NE2: 102 (fudbal), NE2: 148 (stanovanje), NE2: 155 (opisi stambenog prostora Italijana); NE4: 43 (poslovi budućnosti), NE4: 47 (poslovne obaveze), NE4: 51 (tržiste rada u Italiji); NE5: 7 (svakodnevne navike, način življena), NE5: 8 (putovanja) NE5: 30 (sportske aktivnosti) NE5: 31 (fudbal) NE5: 81 (oblačenje)
OBIČAJI I VEROVANJA	NE1: 16 (ritual pozdravljanja), NE1: 128 (šta poklanjam Italijani), NE1: 141 (uobičajeni gestovi); NE2: 20 (značenje boja); NE3: 30 (narodna filozofija poslovica),

	NE3: 60 (gestovi), NE3: 94 (poklanjanje); NE5: 11 (uobičajeno ponašanje Italijana, navike), NE5: 86 (gestovi), NE5: 106 (poslovice, narodna filozofija)
PRAZNICI I SVETKOVINE	NE1: 123 (praznici); NE2: 79 (Ferragosto), NE2: 96 (tradicionalne proslave u Italiji); NE3: 90-91 (praznici i slavlja); NE4: 102 (tradicionalne proslave i običaji pojedinih gradova)
ZNAMENITOSTI	NE3: 31 (najznamenitiji gradovi Italije), NE3: 118-119 (spomenici i značaj italijanskih gradova), NE4: 79 (spomenici, umetnost, arheologija, istorija)
GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ITALIJE (REGIJA I GRADOVA)	NE1: 29 (mapa Italije), NE1: 58 (gradovi Italije), NE1: 90 (gradovi i letovališta), NE1: 101 (letovališta, jezera, mora); NE2: 71 (seoski turizam); NE3: 27 (opis grada), NE3: 32 (istraživanje mape Italije), NE3: 115 (opis regije), NE3: 117 (opis regije), NE3: 122 (omiljene geografske lokacije)
GASTRONOMIJA	NE1: 36, NE1: 111, 116; NE2: 84-85; NE3: 99 ; NE4: 21, NE4: 23, 25, NE5: 54-55, NE5: 58-59
PORODICA I DRUŠTVO	NE1: 130 (prosečna italijanska porodica); NE2: 52 (poznate ličnosti iz umetnosti), NE2: 60 (ponašanje na javnim mestima), NE2: 121 (vrste zaposlenja, porodica i posao, razlike između polova), NE2: 128 (akademске i društvene titule), NE2: 138 (društveno prihvaćeni maniri), NE2: 142 (pravila ponašanja na prvom sastanku); NE3: 26 (zabrane u Italiji, ponašanje na javnim mestima), NE3: (42) stereotipi o Italijanima, NE3: 62 (stranci u Italiji), NE3: 79 (porodica u Italiji), NE3: 81 (porodica u Italiji), NE3: 83 (porodica u Italiji), NE3: 128 (etnogeografska različitost); NE4: 12-13 (škola), NE4: 15 (školski sistem u Italiji), NE4: 83 (stav društva prema muzejima, dekretima, zakonima), NE4: 91 (ekološka svest društva); NE5: 84-85 (predstavnici mladih), NE5: 100-101 (položaj žena u Italiji), NE5: 104-105 (afirmisane Italijanke u društvu), NE5: 114-115 (afirmisani stranci)
TEHNIČKE INOVACIJE	NE3: 52 (era digitalne difuzije), NE3: 68 (globalna biblioteka), NE4: 31 (način informisanja Italijana), NE4: 35-36 (era digitalizacije), NE4: 73 (digitalizovanje bioskopa), NE4: 96 (organizacije preko društvenih mreža)
NACIONALNOST	NE3: 40 (italijanstvo), NE4: 116 (italijanstvo), NE4: 117 (tipične karakteristike Italijana), NE5: 13 (italijanstvo),

ITALIJANSKI BREDOVI	NE3: 35 (Made in Italy), NE3: 48 (moda); NE5: 57 (autohtoni proizvodi), NE5: 78 (modni brendovi), NE5: 82 (modne tendencije)
KINEMATOGRAFIJA	NE4: 67 (opis italijanskog filma), NE4: 68 (film <i>La pazza gioia</i>)
JEZIK	NE2: 118 (formalni registar); NE3: 10 (jezičke i kulturološke razlike), NE3: 13 (anglicizmi), NE3: 18 (prisustvo italijanskog u svetu), NE3: 51 (idiomi), NE3: 135-136 (vulgarizmi u književnosti); NE4: 105 (jezički kurioziteti); NE5: 15 (latinizmi), NE5: 26 (vulgarizmi), NE5: 39 (regionalizmi, dijalekti), NE5: 111 (jezički centri, regionalizmi), NE5: 112-113 (idiomi)
KNJIŽEVNOST	NE2: 28 (D. Maraini, biografija), NE3: 64-66 (opisna italijanska književnost) NE3: 71 (S. Benni, <i>Il bar sotto il mare</i> , 1987), NE3: 75 (I. Svevo, I. Calvino, A. Moravia, U. Eco, E. Morante); NE4: 10-11 (M. Lodoli, italijanski pisac i novinar, odlomak iz <i>La Repubblica</i>); NE4: 61 – 62 (A. Bajani, <i>La vita non è in ordine alfabetico</i> , 2014); NE5: 18 (kratki odlomci iz najpoznatijih dela ital. književnosti), NE5: 20, 21 (M. Mari, <i>Rondini sul filo</i> , 1999) (C. Durastanti, <i>A Chloe, per le ragioni sbagliate</i> , 2013), NE5: 23 (E. Ferrante, <i>L'amica geniale</i> , 2011), NE5: 26 (F. Volo, <i>La strada verso casa</i> , 2013), NE5: 118 (U. Eco, <i>La Bustina di Minerva</i> , 2000)
MUZIKA	NE2: 47 (Paganini), NE5: 66 (stihovi pesama) NE5: 68-69 (tekst kancone), NE5: 71 (tekst pesme), NE5: 72 (savremena pop i rok muzika u Italiji), NE5: 74-75 (savremeni rep), NE5: 90-91 (opera), NE5: 94 (operska muzika), NE5: 96 (opera)
LIKOVNA UMETNOST	NE4: 80 (likovna umetnost), NE4: 85 (likovna umetnost); NE5: 43 (istorija umetnosti); NE5: 48 (Mona Liza), NE5: 51 (Rodjenje Venere)
ISTORIJA	NE3: 102-105 (istorijske ličnosti), NE3: 107-108 (Italijani u davnjoj prošlosti), NE3: 111-112 (Italijani koji su obeležili istoriju u raznim periodima); NE4: 113 (istorija Italije) NE5: 34 (istorija fudbala)
LEKTIRA (PREPORUKA AUTORA)	NE3: <i>La coscienza di Zeno</i> (I. Svevo), <i>Il nome della rosa</i> (U. Eco), <i>Gli indifferenti</i> (A. Moravia); NE 4: <i>Passami il sale</i> (C. Sereni, 2002), <i>Il ladro di merendine</i> (A. Camilleri, 1996), <i>L'assaggiatrice</i> (G. Torregrossa, 2010) <i>L'uomo nero e la bicicletta blu</i> (E. Baldini, 2011), <i>Il bar sotto il mare</i> (S. Benni, 1989), <i>Sofia si veste sempre di nero</i> (P. Cognetti, 2012), <i>Il colore del sole</i> (A. Camilleri, 2007), <i>Artemisia</i> (A.

Banti, 1947), *Vita* (M. Mazzucco, 2003), *Il gattopardo* (G. Tomasi di Lampedusa, 1958-)

NE5: *Mammiferi italiani. Storie di vizi, virtù e luoghi comuni* (R. De Santis, 2016), *Come diventare italiani in 24 ore* (L. Wadia, 2010), *EX- Storie di uomini dopo il calcio* (M. Cruccu, Baldini&Castoldi, 2016), *L'identità italiana in cucina* (M. Montanari, 2013), *Complice la musica* (F. Pivano, 2008), *Storia della canzone italiana* (F. Liperi, 2011), *Italian glamour. L'essenza della moda italiana dal dopoguerra al XXI secolo* (E. Quinto, P. Tinarelli, 2015), *Un teatro tutto cantato* (G. Staffieri, 2012), *Italiane* (a cura del Telefono Rosa, 2010), *Lezioni d'italiano* (F. Sabatini, 2016)

NE1 - Ziglio, L., Rizzo, G. (2014). *Nuovo Espresso 1.* Firenze: Alma Edizioni

NE2 - Balì, M., Rizzo, G. (2014). *Nuovo Espresso 2.* Firenze: Alma Edizioni

NE3 - Balì, M., Ziglio, L. (2015). *Nuovo Espresso 3.* Firenze: Alma Edizioni

NE4 - Balì, M., Dei, I. (2017). *Nuovo Espresso 4.* Firenze: Alma Edizioni

NE5 - Massei, G., Bellagamba, R. (2017). *Nuovo Espresso 5.* Firenze: Alma Edizioni

---

legenda skraćenica

Tekstualni delovi posmatranih udžbenika razvrstani su prema sadržajima koje obrađuju, a kao najzastupljenije teme ističu se svakodnevica, te aktuelne promene u porodici i društvu. Najmanje je zastupljena tema o italijanskoj kinematografiji uprkos postojanju svetski značajnih dostignuća iz te oblasti, dok su moda, likovna umetnost, pa čak i znamenitosti u Italiji prisutni u manjem obimu od očekivanog. U udžbenicima je predstavljeno i italijanstvo, kao pokušaj odgovora na široko rasprostranjene predrasude i stereotipe o Italijanima, kojih je ova nacija veoma svesna. Potreba za produbljenom slikom nacionalnog identiteta vidi se i u izboru sadržaja koji obrađuju temu italijanskog jezika u raznovrsnim kontekstima, registrima, regijama, kao i u čestoj upotrebi mape Italije kojom se ukazuje na geografsku raznovrsnost teritorije, ali i različite osobine njenih stanovnika uslovljene regionalnom pripadnošću. U sasvim dovoljnoj meri su zastupljene teme o italijanskoj gastronomiji, verovanjima i običajima naroda i tradicionalnim praznicima, kojima se proširuje predstava koju imaju stranci o Italiji i Italijanima. Sadržaji vezani za istoriju nisu brojni, jer su predviđeni tek za kasniji nivo (od B1), iako se istorijski događaji mogu opisati i

upotrebor istorijskog prezenta, a ne samo prošlih vremena. Na osnovu našeg istraživanja muzika postaje tema tek na visokom nivou (C1), dok je na nižim zastupljena vrlo malo (A2 nivo - jedan tekst) ili nimalo (A1). Među civilizacijskim elementima u ovim udžbenicima ističe se i veoma aktuelna tema tehničkih inovacija, koja svojim sadržajem predstavlja Italijane kao civilizaciju koja ide u korak sa brojnim svetskim novitetima.

Kada je reč o književnim sadržajima uočili smo da su zastupljeniji na srednjem i visokom nivou znanja (B1, B2 C1), dok na početnom (A1) uopšte nisu prisutni iako ima italijanskih pisaca koji koriste jednostavan stil pisanja, veoma pogodan za strance (npr. Natalia Ginzburg). Sam književni tekst je prisutan u nedovoljnoj meri, a autori slabo koriste mogućnosti prilagođavanja i pojednostavljivanja teksta u didaktičke svrhe. Stoga je izbor književnih tekstova zasnovan mahom na delima savremenih italijanskih autora, kojima uža delatnost nije samo književnost. Odabrani tekstovi obrađuju aktuelne teme, koje prate sadržaj nastavnih jedinica. U ažuriranoj verziji *Nuovo Espresso* autori na kraju pojedinih nastavnih celina daju predloge za lektiru i samostalno čitanje, što je dobro za podsticanje samostalnog rada i istraživanja, kao podrška razvoju stvaralačkog i kritičkog mišljenja. Ipak, ponuđena literatura nije uvek odabrana u skladu sa nivoom znanja učenika, kao na primer *Il nome della rosa* (Ime ruže), leksički i morfosintaksički veoma zahtevno delo U. Eka, koje autori predlažu na B1 nivou za samostalan rad, a odlomke tog dela nude na C1 nivou. Slično je sa ostalim predlozima na nivou B1, dok je na C1 nivou preporučeno popularno štivo, priručnici i sl, a manje pravih književnih dela. Ovo je ujedno i najveća mana ove metode, jer za uspešnu i usaglašenu strategiju kursa jezika nije dovoljno upućivanje na literaturu koja nije u skladu sa nivoom znanja učenika. Neophodno je stvoriti ulančan, spretno koordinisan sistem dodatne literature koja će pomoći u savladavanju veoma obuhvatne materije kao što je jezik (Vučo 2013: 161).

Zaključak

Analizirajući tekstualni sadržaj udžbenika *Nuovo Espresso 1/2/3/4/5* možemo reći da je reč o inovativnoj metodi koja nudi obilje kulturoloških i civilizacijskih elemenata, aktuelnosti i sociolingvističke novitete u Italiji. Cilj autora je očigledno bio da približe učenicima što realniju sliku o ovoj stranoj zemlji, njenom stanovništvu i jeziku koji se koristi u direktnoj i najčešće neformalnoj komunikaciji. Autori su se takođe trudili da promene

stereotipnu sliku o Italijanima, ukazujući na lingvističke i kulturološke različitosti koje postoje na regionalnom nivou. Dominantan jezički oblik čine dijalozi, kao i svi kratki tekstualni oblici karakteristični za digitalnu eru (mejl, blog, forum).

Književni tekst, o kojem se dosta diskutovalo tokom istorije glotodidaktike, je ovde u potpunosti izostavljen na nivou A1, ali je zato najviše prisutan na nivou C1. Ovakva strategija ima za posledicu razvoj govorne (tj. razgovorne) sposobnosti u formi dijaloga u kojem postoji spoljni stimulans u vidu sagovornika. Sa druge strane, nedovoljna zastupljenost književnog teksta, kao i dužih deskriptivnih tekstualnih delova ima za posledicu nepripremljenost učenika na samostalna usmena izlaganja (monologa) koja se traže na internacionalno priznatim testovima za proveru znanja CELI i CILS. Ovaj problem se može prevazići brojnim modifikacijama i prilagođavanjem književnih tekstova u didaktičke svrhe o čemu je već bilo pozitivnih iskustava u praksi.

IZVORI

- Bali, M, Rizzo, G. (2014). *Nuovo Espresso 2*. Firenze: Alma Edizioni.
Bali, M, Ziglio, L. (2015). *Nuovo Espresso 3*. Firenze: Alma Edizioni.
Bali, M, Dei, I. (2017). *Nuovo Espresso 4*. Firenze: Alma Edizioni.
Massei, G, Bellagamba, R. (2017). *Nuovo Espresso 5*. Firenze: Alma Edizioni.
Ziglio, L, Rizzo, G. (2014). *Nuovo Espresso 1*. Firenze: Alma Edizioni.

LITERATURA

- Balboni, P. (2013). Cultura e civiltà: processi e prodotti. In (Baldi, B, Borello E, Luise, M.C, eds), *Aspetti comunicativi e interculturali nell'insegnamento delle lingue. Cittadini europei dal nido all'università. Atti del Convegno* (pp. 61-70). Venezia: Università Ca' Foscari.
Bernardini, V. (2017). Il testo letterario per l'apprendimento dell'italiano come lingua straniera o seconda. *Bollettino Itals, Supplemento riv. ELLE*, Anno 15, 67, 1-25.
Borghi, M. (2018). Il testo semplificato semplifica la vita? Breve indagine sull'efficacia dei testi ad alta leggibilità nella comprensione testuale degli studenti stranieri. *Italiano LinguaDue*, Vol. X, N. 1, 373-394.
Branković, S. (2009). *Istorija kulture i civilizacije*. Beograd: Megatrend.

- Cardinale U. (a cura di) (2008). *Nuove chiavi per insegnare il classico*. Torino: Utet Università.
- Damljanović, D. (2008). Kulturocentrizam obrazovnih paradigm i aktualizacija nastave stranog jezika struke. U D. Točanac (ur.), *Primenjena lingvistika 9* (pp. 265-272), Beograd, Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filološki fakultet u Beogradu, Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Diadori P., Vignozzi L. (2001). Approcci e metodi per l'insegnamento della L2. In Diadori P. (a cura di), *Insegnare italiano a stranieri* (pp. 35-67). Milano: Le Monnier.
- Dimitrijević, N. (2003). Kritički pregled nekoliko glavnih vidova udžbenika stranih jezika. U J. Vučo (ur.), *Zbornik radova „Udžbenik u nastavi stranog jezika“* (pp. 21- 36). Nikšić: Univerzitet Crne Gore.
- Durbaba, O. (2006). Reformacija autentčnog teksta kao novog (starog?) bazičnog elementa u nastavi stranih jezika. U I. Radovanović (ur.), *Inovacije u nastavi stranih jezika* (pp. 16-25). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Učiteljski fakultet.
- Ferrari S. (2003). Comprensione e lettura in L2: uno studio sperimentale sugli effetti della modificazione testuale. In Grassi R., Valentini A., Bozzone Costa R. (a cura di), *L'italiano per lo studio nella scuola plurilingue: tra semplificazione e facilitazione*. Atti del convegno-seminario “Alunni stranieri nella scuola: l’italiano per lo studio” (pp. 85-109). Guerra Edizioni: Perugia.
- Hofstede G. (1991). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. Londra: McGraw-Hill.
- Hunfeld H. (2005). “Der hermeneutische Ansatz im Fremdsprachenunterricht: Rückblick und Ausblick: Ein Interview mit Hans Hunfeld”, *Babylonia* 1, 43-47.
<http://babylonia.ch/de/archiv/anni-precedenti/2005/nummer-1-05/der-hermeneutische-ansatz-im-fremdsprachenunterricht-rueckblick-und-ausblick/pristupljeno 20.1. 2019.>
- Magnani M., (2006). Teoria e applicazione dell'approccio ermeneutico nell'insegnamento delle lingue, *Orizzonti*, 1, 1-166. Bolzano: Sovrintendenza Bolzano.
- Magnani M. (2009). Il testo letterario e l'insegnamento delle lingue straniere, *Studi di Glottodidattica*, 1, 107-113.

- Maričić S., Moreno Fernández M. (2015). Elementi španske kulture u udžbenicima španskog kao stranog jezika. U B. Radić Bojanić (ur.), *Strani jezici na filozofskom fakultetu: primenjenolingvistička istraživanja* (pp. 151-168). Filozofski fakultet: Novi Sad.
- Piazzotta A. (2003). Il testo semplificato: sua utilità e utilizzabilità. In Grassi R., Valentini A., Bozzone Costa R. (a cura di), *L'italiano per lo studio nella scuola plurilingue: tra semplificazione e facilitazione. Atti del convegno-seminario “Alunni stranieri nella scuola: l’italiano per lo studio”* (pp. 59-84), Perugia: Guerra Edizioni.
- Radić-Bojanić B. (2008). Elementi anglofone kulture u udžbenicima za srednje škole. U D Točanac (ur.), *Primenjena lingvistika 9* (pp. 258-264), Beograd, Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, Filološki fakultet u Beogradu, Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Vučo, J. (Ur.) (2003). *Udžbenik u nastavi stranih jezika*. Nikšić: Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet.
- (ZEO) Savet Evrope (2003). *Zajednički evropski okvir za žive jezike*. Podgorica.

Gorana Zečević Krneta*

Filološko-umetnički fakultet,
Univerzitet u Kragujevcu

UDC: 811.163.41'243(075)

Ana Jovanović**

Filološki fakultet,
Univerzitet u Beogradu

Maja Andrijević***

Filološko-umetnički fakultet,
Univerzitet u Kragujevcu

ANALIZA ELEMENATA INTERKULTURNE KOMUNIKATIVNE KOMPETENCIJE U SAVREMENIM UDŽBENICIMA SRPSKOG JEZIKA ZA STRANCE****

Contemporary L2 language pedagogy defends that language learning exceeds the development of linguistic system in L2, as well as the mastery of communicative functions, and that it implies a development of intercultural communicative competence (ICC). It is generally accepted that it includes cognitive, affective, and behavioral component: a development of sociocultural competence, a reconsideration of one's personal cultural models together with a reconsideration of attitudes toward the Other, and an inclination toward ethnographic and critical approach in observing and analyzing cultural phenomena. The way these aspects are approached in L2 education is strongly influenced by the previous knowledge, experience and educational cultural model of the learner. At the same time, these elements of ICC are addressed differently by the creators of teaching materials, which has direct repercussions for the learning/teaching process. Here, we explore the elements of ICC in six contemporary manuals for Serbian as L2. By relying on the criterion of informative/formative approach in the treatment of cultural contents, we engage in a analysis of the content and activities proposed by the selected manuals, which shows that the proper formative approach is present in only one

---

* goranazkrneta@gmail.com

** anajovano@gmail.com

*** maja.andrijevic@filum.kg.ac.rs

**** Rad je urađen u okviru projekta 178014 *Dinamika struktura savremenog srpskog jezika*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

manual where an evident effort has been made toward the introduction of activities that develop holistic ICC. Other manuals of the corpus, however, adopt different levels in the treatment of cultural contents ranging from the almost complete absence of cultural references to informative approach that includes cultural component without its further exploitation. For a systematic development of all aspects of ICC, it is crucial to guide the student through the investigation of one own and other's cultural models as proposed by the formative approach.

Key words: intercultural communicative competence, foreign language teaching, Serbian as L2, textbooks, informative and formative approach.

Uvod

Razvoj interkulturne komunikativne kompetencije (IKK), kao jedan od ciljeva savremene nastave stranih jezika, uz razvoj enciklopedijskih i sociokulturnih znanja prepostavlja i preispitivanje stavova prema novim kulturnim obrascima, sposobnost kritičkog promišljanja svoje i tuge kulture, otvaranje ka različitosti, te podsticanje etnografskog i kritičkog pristupa u posmatranju novih kulturnih fenomena. Način na koji se pomenuti aspekti IKK ostvaruju u nastavi stranog jezika zavisi od prethodnih znanja, iskustava i obrazovnog kulturnog modela učesnika nastave. U skladu sa tim, nastavni materijali oslikavaju uverenja i stavove svojih autora o ulozi kulturnih sadržaja u nastavi stranih jezika i mogu biti prisutni na različite načine.

U ovom radu analiziramo elemente IKK i način njihove implementacije u udžbenicima srpskog jezika namenjenim strancima. Razmatramo šest savremenih udžbenika srpskog jezika za strance koji su proizvod rada različitih centara za podučavanje srpskog jezika i upoređujemo ih preispitujući zastupljenost i vrste aktivnosti za razvoj IKK. Osnovno polazište rada je da nastava stranih jezika treba da se istovremeno fokusira na dva aspekta, lingvistički i kulturološki, te da je jedan od najvećih didaktičkih izazova u tome da se oba integrišu u proces usvajanja J2, kako bi učenici imali predstavu o njihovoj međuzavisnosti.

Teorijske postavke

U skladu sa jačanjem svesti o neodvojivosti jezika i kulture, IKK poslednjih nekoliko decenija predstavlja značajnu temu savremenih glotodidaktičkih istraživanja. Uprkos značajnom broju radova, autori koji se bave ovom temom se slažu da ova kompetencija podrazumeva sposobnost bivanja i komuniciranja sa Drugim i Drugaćijim (Byram 1997; 2000; 2006;

Beacco et al. 2010; 2016; Kramsch 2013). Jasno je da ovo podrazumeva transformaciju u kognitivnom i afektivnom domenu pojedinca, budući da se radi o sposobnosti da se „asimiluju suprotnosti“ (Harris 1973, in Bhabha 1994: 59), spremnosti da se prevaziđe pojам kulturne različitosti i egzoticizma i da se razume i prihvati „hibridnost kultura“ (Bhabha 1994: 59). Interkulturni korisnici jezika, dakle, kroz pedagogiju emotivnog osvešćivanja, uče da prihvataju kompleksnost kultura sa kojima se suočavaju i sopstvena ograničenja u pogledu apsolutnog razumevanja kulturnih fenomena (Jovanović 2018).

Bajramove (1997; 2000; 2006) ideje o važnosti IKK u nastavi J2 predstavljaju osnov za rekonceptualizaciju obrazovnih ciljeva u skladu sa interkulturnim pristupom. Polazeći od pretpostavke da nije moguće razumeti drugu kulturu ako pojedinac nije svestan svoje kulture i relativnosti obe, ovaj autor se zalaže za razvoj kulturne senzibilizacije i kritičke kulturne svesti. Bajram smatra da IKK podrazumeva pet domena i to: enciklopedijsko znanje, veštine interpretacije i povezivanja, kritičko kulturno osvešćivanje, stavove radoznalosti i otvorenosti, kao i veštine otkrivanja i interakcije. Dok se enciklopedijska znanja primarno odnose na kognitivni domen pojedinca, u razvoju ostalih elemenata IKK podjednako važnu ulogu imaju kognitivni, afektivni i bihevioralni domeni. U skladu sa tim, cilj nastave stranih jezika nije postizanje kompetencije izvornog govornika ciljnog jezika, već izgrađivanje pojedinca kao interkulturnog govornika (Byram 2006: 12).

Isto tako, važna strateška dokumenta Jezičkog odeljenja Saveta Evrope prepoznaju značaj IKK. Uprkos činjenici da se u prvoj verziji *Zajedničkog evropskog referentnog okvira za žive jezike* (Savet Evrope 2001) relativno malo prostora posvećuje ovoj temi (v. Durbaba 2016: 299), dopunjeno izdanje iz 2018. godine nastoji da ponudi jasnije smernice za razvoj IKK, te u okviru aktivnosti medijacije navodi deskriptore za facilitaciju plurikulturalnog prostora (Savet Evrope 2018: 216-217). Uz ovaj dokument, *Vodič za razvoj i implementaciju kurikuluma za plurilingvalno i interkulturno obrazovanje* (Beacco et al. 2016) takođe prepoznaje medijaciju kao ključnu aktivnost za interkulturnu komunikaciju. Ovim se naglašava interpretativni karakter IKK i ističe da je cilj interkulturne nastave sticanje kompetencija koje omogućavaju razumevanje sopstvene i strane kulture, ali i sposobnost posredovanja između govornika različitih jezika i pripadnika različitih kultura. Dakle, pojам interkulturne kompetencije se ne odnosi isključivo na poznavanje druge kulture, već i na preispitivanje sopstvene

kulture, kritičnost u odnosu na predrasude i stereotipe koje posedujemo o drugima, a čiji je uzrok površna i pojednostavljena vizija drugih i strah od nepoznatog.

U cilju razvoja ovako složene kompetencije, nastava stranih jezika mora da pruži učeniku ne samo enciklopedijska i sociokulturna znanja, već i mogućnost razvoja specifičnih kompetencija koje će mu pomoći da bude otvoren i vrednuje drugost. Drugim rečima, uslov za razvoj IKK jeste pristup koji omogućava holistički razvoj pojedinca i njegovo angažovanje u kognitivnom, afektivnom i bihevioralnom domenu. Jedan od modaliteta na tom putu jeste priprema i eksploracija nastavnih materijala koji, u skladu sa preporukama UNESKA (2009: aneks II-str. 3), navode i spremaju učenike za dijalog i uče ih da kritički misle. Slično tome, Areisaga i saradnici (2005: 36-37) smatraju da treba podsticati *interkulturnu refleksiju* u nastavnim materijalima kako bi učenici razvili sposobnost da komuniciraju sa drugim kulturama i da posmatraju drugost kao izvor ličnog bogaćenja, a ne kao pretnju po sopstveni identitet.

Interkulturni pristup nastavi svakako nameće visok stepen kritičnosti i u primeni postojećih nastavnih materijala. Kako tvrdi Kramš (cit. in Areizaga et al. 2005: 38), „udžbenik za nastavu stranih jezika je kulturno-jezički kodifikovan skup i ne predstavlja kulturu i jezik onakvim kakvi su u stvarnom životu, već način na koji izdavač i autor posmatraju jezik, kulturu i usvajanje”. Stoga je neophodno preispitati didaktizaciju sadržaja, a posebno onih koji se odnose na kulturno-jezičke aspekte ciljnog jezika. Gonsales Kasado (2002: 66) ukazuje da su tri najčešća pristupa u obradi kulturnih sadržaja u udžbenicima - od njihovog gotovo potpunog odsustva, preko uvođenja kulturnih sadržaja u vidu dodatka uz lingvističke sadržaje, do snažnog prožimanja lingvističkih i kulturnih sadržaja. Ovaj poslednji pristup je izraz ideologije autora po kojoj je jezik neodvojiv od kulture, odnosno kulturni sadržaji su integrисани u jezički okvir, obično kroz upotrebu autentičnih materijala (Kramsch 1998: 3).

Areisaga (2001; 2002; 2007) razlikuje dva pristupa u didaktizaciji kulturnih sadržaja - informativni i formativni. Informativni pristup predstavlja esencijalističku viziju kulture; kroz predstavljanje specifičnih informacija o kulturnim pojavama strane i/ili maternje kulture, stvarnost je prikazana kao objektivna datost. Cilj ovog pristupa je razvoj bihevioralnih veština kojima se izbegavaju kulturni nesporazumi u interakciji sa

pojedincima koji pripadaju stranoj kulturi. Ovim se, ipak, ne podstiče nužno razvoj interkulturne svesti već, naprotiv, postoji opasnost od osnaživanja postojećih stereotipa i tradicionalne podele „mi” i „oni”. S druge strane, formativni pristup insistira na razvoju kulturne senzibilizacije za promišljanje strane ali i vlastite kulture, te se se upravo radi na eliminisanju prethodno navedenog dualiteta. Kako podvlači Andrijević (2016), formativni pristup se zasniva na konstruktivističkoj paradigmi po kome učenje stranog jezika predstavlja proces tercijarne socijalizacije putem izgrađivanja interkulturnog identiteta, iskustvenog učenja, interakcije i kognitivnog konflikta sa prethodno usvojenim obrascima. U skladu sa tim, osim što omogućavaju razvoj enciklopedijskih znanja, didaktički materijali treba da podstiču i razvoj ostalih domena IKK, tj. veštine interpretacije i povezivanja, kritičko kulturno osvešćivanje, stav radoznalosti i otvorenosti i veštine otkrivanja i interakcije. U samom nastavnom procesu enciklopedijska znanja, veštine interpretacije i povezivanja, te veštine otkrivanja i interakcije operacionalizuju se kroz različite didaktičke aktivnosti (poput istraživanja autostereotipa i heterostereotipa i njihovog porekla, analize različitih kulturnih nesporazuma koji dovode do kulturnog šoka, poređenja, relativizacije, itd.) i čine osnov za kritičko kulturno osvešćivanje i razvoj stava otvorenosti i radoznalosti, čime se preispituje monolitna vizija o kulturama.

Metodologija

U ovom radu za analizu je odabранo šest udžbenika srpskog kao stranog jezika izdatih od 2001. godine. Dva starija udžbenika (*Srpski za strance* Bože Ćorića, kao i *Serbian for foreigners* Slavne Babić) nisu uzeta u obzir jer njihova prva izdanja datiraju još iz vremena bivše državne zajednice Jugoslavije, te nismo želele da ulazimo u analizu kulturnih sadržaja koji bi mogli da budu širi i drugaćiji od sadržaja koji se tiču samo okvira Srbije. Od šest analiziranih udžbenika, tri su namenjena početnicima (*Naučimo srpski I* Isidore Bjelaković i Jelene Vojnović, *Step by step Serbian* Mirjane Danilović, i *Step into Serbian* Jelene Kiš); jedan je namenjen studentima slavistike, te se prepostavlja da isti poseduju određena predznanja srpskog jezika (*Govorimo srpski* Jelice Jokanović-Mihajlov i Vesne Lompar), dok za preostala dva udžbenika autori navode da je reč o srednjem tečaju u učenju srpskog jezika (*Učimo srpski 2* Nataše Milićević-

Dobromirov, Ljiljane Ćuk i Nataše Radulović, i *Više od reči* Smilje Zdravković, Ljubice Živanović i Branimira Putnika).

U radu prvo dajemo kratak prikaz udžbenika s osvrtom na ciljnu grupu, stavove autora i strukturu samog udžbenika i nastavnih jedinica, pa ih onda razvrstavamo prema pristupu koji je zastupljen u njima (informativni ili formativni), dajući informaciju o kulturnim sadržajima, načinu njihove obrade, kao i o aktivnostima kojima se unapređuje IKK. Kod udžbenika koji slede formativni pristup, pored tema i specifičnih sadržaja, ispitujemo prisustvo aktivnosti kojima se razvijaju veštine interpretacije i povezivanja, kao i veštine otkrivanja i interakcije, te izdvajamo primere uspešno osmišljenih aktivnosti za podsticaj razvoja IKK.

Prikaz udžbenika

U nastavku, prema hronološkom redosledu izdanja dajemo kratak prikaz analiziranih udžbenika.

Udžbenik *Govorimo srpski*, u izdanju Međunarodnog slavističkog centra, namenjen je prvenstveno studentima slavistike, kako se navodi u predgovoru prvog izdanja iz 2001. godine, a za potrebe rada konsultovano je poslednje, sedmo preštampano izdanje iz 2018. godine. Udžbenik se sastoји iz predgovora prvom izdanju, sadržaja i deset nastavnih jedica. Lekcije slede istu strukturu: neautentičan tekst praćen vežbama za proveru razumevanja teksta, pitanjima za konverzaciju i vežbama za utvrđivanje jezičkih struktura. Pomenuti prilagođeni tekstovi, mahom u dijaloškoj formi, predstavljaju situacije u kojima bi se mogli naći strani studenti slavistike tokom boravka u Beogradu.

Naučimo srpski 1, čije je prvo izdanje izašlo iz štampe 2004. godine, namenjen je pre svega polaznicima Letnje škole Centra za srpski jezik kao strani Univerziteta u Novom Sadu. Sastoјi se od 10 lekcija kojima prethodi uvid u pisma srpskog jezika koja se kasnije alterniraju kroz udžbenik, ali ne i Predgovor u kome bi bio predstavljen pristup sadržajima i njegovi osnovni ciljevi. Na osnovu analize lekcija, u kojima se smenjuju neautentični tekstovi i prikaz gramatičkih sadržaja praćen uglavnom vežbama zatvorenog tipa, možemo zaključiti da i ovaj udžbenik, poput prethodno navedenog, teži da pripremi učenike za vannastavne situacije u kojima bi se mogli naći.

Udžbenik *Step by step Serbian* iz 2011. godine, rezultat je petnaestogodišnjeg nastavnog iskustva, kao i iskustva u učenju stranih

jezika. U predgovoru se naglašava da je udžbenik namenjen apsolutnim početnicima, a osnovni cilj je ospozobiti učenike da se sporazumevaju u uobičajenim komunikativnim situacijama (kupovina, naručivanja u restoranu i sl.). Sastoji se iz sledećih elemenata: predgovor, sadržaj, 27 nastavnih jedinica, azbuka, tekstovi pisani cirilicom, rečnik i rešenja zadataka. Nastavne jedinice prate istu, unapred utvrđenu strukturu: lekcija počinje uvođenjem novih leksičkih jedinica relevantnih za temu kroz neautentične tekstove u dijaloškoj formi, slede pitanja za razgovor, spisak rečenica na engleskom koje treba prevesti na srpski jezik, objašnjenje gramatičke jedinice i nov vokabular s prevodom na engleski.

Udžbenik *Step into Serbian* iz 2016. godine, ne sadrži predgovor, ali se na osnovu lekcija, vokabulara i gramatike zaključuje da je reč o početnom nivou. Pored naslova, primetna je i koncepcionalna sličnost ovog sa udžbenikom *Step by step Serbian*. Sadržaj je dat na engleskom jeziku i čine ga kratak uvod u poreklo i pravopis srpskog jezika, osnove gramatike, čak četrdeset i devet lekcija, kao i gramatička vežbanja i glosar. Ćirilično pismo se nigde u udžbeniku ne pominje. Učenik se stavlja u govorne situacije koje se smatraju korisnim za strance u Srbiji, tačnije, za strance u Beogradu, jer se ta dva geografska pojma u ovom udžbeniku poistovećuju. Lekcije su strukturno jasno određene, numerički označene i bez naslova, veoma kratke i bez sekundarnih tekstova. Tekstovi su neautentični, u formi mini-dijaloga, leksički i strukturno pojednostavljeni. Nakon obrade teksta, slede ključne reči, gramatička vežbanja i vežbe prevođenja, a posle svake četvrte lekcije dat je test za proveru stečenih znanja.

Učimo srpski 2, iz 2006. godine, predstavlja drugo, dopunjeno i prerađeno izdanje. Na koricama s unutrašnje strane data je prvo azbuka pa onda abeceda. U udžbeniku se uporedo koriste oba pisma, jer kako autori navode „bez ovog segmenta, stranac ne može da se snađe u Srbiji u potpunosti, a i srpski jezik prikazan bez cirilice, izgubio bi svoju draž i istorijski okvir” (2006: 3). Pored uvodne reči i sadržaja, udžbenik ima tri osnovna dela: 6 lekcija, pregled gramatike i gramatičke vežbe. Sadrži i audio zapise i transkripciju istih. U temama se obrađuje svakodnevica, a ujedno i kulturno-istorijski segmenti kroz galeriju znanih Srba, tradicionalne i popularne srpske pesme, poslovice, kvizove, zagonetke, viceve i brzalice. Kada je reč o strukturi lekcije, svaka od njih uz naslov ima i biografiju nekog od znanih Srba, poznatu izreku, a sadržaji nastavne jedinice su

atraktivni, raznovrsni i uključuju sve četiri jezičke veštine, kao i različite potkompetencije.

Udžbenik *Više od reči*, iz 2012. godine, namenjen je svima koji žele da unaprede svoje znanje srpskog jezika u pogledu vokabulara, gramatike i upotrebe srpskog jezika u različitim životnim situacijama; dakle, nema eksplisitno izražene namere o usvajanju odgovarajućih kulturnih sadržaja iako komunikativni pristup i savremena metodologija za koji se zalažu obavezno uključuje i te aspekte. Takođe, navodi se da prvih šest lekcija odgovara nivou B1, a drugih B1+. U svakoj od 12 lekcija (uz uvodnu), smenjuju se cirilično i latinično pismo, a sadržaj lekcije podeljen je na tri dela i sadrži parcijalni rečnik sa prevodom na engleski i francuski, odgovarajući gramatički dodatak, dok na kraju udžbenika postoje 4 revizije gramatičkih i leksičkih sadržaja, kao i tekstovi audio zapisa. U svakoj od lekcija radi se na usavršavanju sve četiri jezičke veštine, postoje otvorena pitanja o ličnim iskustvima polaznika, sugestije za rad u grupi i paru, ali i tipične dril vežbe.

Nakon kratkog predstavljanja udžbenika, analizirale smo pristup koji udžbenici slede pri inkorporacije i didaktizaciji kulturnih sadržaja, te je u *Tabeli 1* sažeto prikazano da li udžbenik sledi informativni ili formativni pristup, a potom smo analizirale svaki od odabranih udžbenika u odnosu na pomenuti kriterijum.

Tabela 1

Informativni i formativni pristup u obradi kulturnih sadržaja u udžbenicima srpskog kao J2

UDŽBENIK	INFORMATIVNI PRISTUP	FORMATIVNI PRISTUP
Naučimo srpski 1 (2004; 2013)	+ / -	-
Step by step Serbian (2011)	+ / -	-
Više od reči (2012)	+	+ / -
Step into Serbian (2016)	+ / -	-
Učimo srpski 2 (2006)	+	+
Govorimo srpski (2001; 2018)	+	-

Informativni pristup u udžbenicima za srpski kao strani jezik

U udžbenicima *Step by step Serbian* i *Step into Serbian* imamo sličnu situaciju kada je reč o temama i obradi kulturnih sadržaja. Naime,

kulturni segmenti se uvode implicitno, kroz kratke, pojedinačne reference na Beograd, poznata izletišta u zemlji i druge kulturnoške pojave (npr. cene osnovnih namirnica, naručivanje hrane u restoranima, sportske aktivnosti). Odsustvo autentičnih tekstova i aktivnosti kojima bi se podsticala kulturna radoznanost ukazuju da nijedan od pomenutih udžbenika nije kulturnoški obojen, niti za cilj postavlja razvoj IKK (primera radi, glavni likovi idu na more, borave na planini bez ikakvog određenja i imenovanja). Dodatno, u udžbeniku *Step into Serbian* vizuelna komponenta predstavlja jedini autentični materijal, međutim iznenadjuje činjenica da se na četiristo dvadeset i dve strane udžbenika kroz fotografije prikazuje gotovo isključivo Beograd i njegove znamenitosti. Sociolingvistička komponenta se na nekoliko mesta u udžbeniku eksplisitno objašnjava kroz informaciju o (ne)formalnom obraćanju ili kontrastivno kroz leksičke razlike engleskog i srpskog jezika. U oba ova udžbenika, diskutabilno je da li uopšte možemo govoriti o informativnom pristupu, jer su i enciklopedijska i sociokulturna znanja svedena na minimum.

Kulturni sadržaji u udžbeniku *Govorimo srpski* mahom su obrađeni eksplisitno kroz tekstove o različitim kulturnim obeležjima Beograda. Predstavljene su znamenitosti i teme od potencijalnog značaja za slaviste kao što su Filološki fakultet, SANU, Studentski park, velikani srpske nauke. Kulturni sadržaji predstavljeni su i posredno, na primer u sedmoj lekciji „Porodica i običaji”, u tekstu čija je tema venčanje i svadbeni običaji. Dijalog je praćen poslovicama (npr. „Izbirač najde na otirač”) sa nalogom da studenti pokušaju da u svom jeziku nađu odgovarajući ekvivalent, te narodnom svatovskom lirskom pesmom. Odsustvo pratećih aktivnosti koje bi učenike pozvalе на dalje istraživanje i kritičko preispitivanje pomenutih kulturnih sadržaja povlači mogućnost jednostranog i stereotipnog sagledavanja srpske kulture. Osim toga, ideološki obojeni prilagođeni tekstovi ukazuju na postojanje skrivenog kurikuluma kojim se značaj braka, crkve i višečlane porodice nameće kao neupitna vrednost lokalne kulture.

Glavni likovi udžbenika *Naučimo srpski I* su stranci, međutim to ne doprinosi interkulturnom osvećivanju jer se njihove kulture vrlo retko dovode u vezu, niti se konfrontiraju kako međusobno tako ni sa cilnjom kulturom. Sadržaji u kojima je zastupljena legitimizovana kultura su minimalni i odnose se pre svega na geografske pojmove, turističke destinacije i njihove atrakcije (Herceg Novi, Durmitor, Budimpešta, Pariz, Luvr, Ajfelova kula), ali se među njima ne javljaju oni vezani za Srbiju sem

teksta o Novom Sadu na samom kraju udžbenika. Možemo zapaziti i generalizovane elemente suštinske kulture (na pijaci, u restoranu, u taksiju, u prodavnici, na aerodromu), koji, kada se i jave u okviru neautentičnih tekstova/dijaloga i strukturalnih vežbanja, prikazani su van konteksta, kulturološki su neutralni i nisu dovoljno eksplorativni jer ne pozivaju učenike na interkulturnu diskusiju. Po Redli (2018: 89), „nijedan od ovih dijaloga ne sadrži kulturni konflikt jer ostvaruju komunikativnu namenu, koja se ne može ostvariti u incidentnim situacijama pa, samim tim, ne doprinose jačanju interkulturne svesti“. Nakon što je konsultovano i 4. izdanje iz 2013. godine, utvrđeno je da uopšte nije izvršeno ažuriranje predstavljenih podataka, situacija i fraza, te ga možemo okarakterisati kao zastarelo (npr. cene hotela, taksija, autobuske karte, kurs evra, produženje boravka u Jugoslaviji).

U udžbeniku *Više od reči*, uprkos tome što eksplicitno nije stavljen fokus na kulturne sadržaje, prisutni su kako elementi legitimizovane tako i suštinske kulture, s tim što preovlađuje informativni u odnosu na formativni pristup njihove obrade. Nude se objektivne i često pojednostavljene informacije o ciljnoj kulturi, ne ističe se pluralitet srpske kulture, nisu prikazani društveni konflikti i nesporazumi, izostaju elementi neverbalne komunikacije. Teme koje se tiču legitimizovane kulture obuhvataju istaknute ličnosti srpske kulture i istorije (Stefan Nemanja, Vuk Karadžić, Tesla, Pupin, Andrić, Desanka Maksimović, Isidora Sekulić, Paja Jovanović, Mokranjac), kao i aspekte nematerijalne i materijalne srpske kulturne baštine (ćirilica, kolo, Miroslavljevo jevanđelje, Beli andeo, Manasija, Rektorat Beogradskog Univerziteta). Međutim, te komponente su često umetnute van svakog konteksta, samo da bi, stiče se utisak, bile prisutne u što većoj meri ali bez ikakve didaktičke eksploracije (v. strane 49, 93, 110–111, 141, itd.). To se naročito odnosi na vizuelne komponente u udžbeniku (među kojima prednjače one vezane za nekadašnji i savremeni Beograd) koje, uz poneku izreku, predstavljaju i jedini autentični materijal. Doduše, postoje određeni tekstovi (npr. o Stefanu Milenkoviću, Mikiju Manojloviću, Momi Kaporu) koji deluju kao da su preuzeti iz časopisa/novina/putopisa, ali zbog nedostatka reference iste ne možemo okarakterisati kao autentične.

Rezultati do kojih smo došle analizom udžbenika koji slede informativni pristup, odgovaraju rezultatima Jovanović i Zečević Krneta (2012: 82) jer se u udžbenicima J2 uglavnom naglašava enciklopedijsko i sociokulturno znanje putem vizuelne komponente i primarnih tekstova, ali

izostaju aktivnosti kojima se podstiče razvoj interkulturne kritičke svesti i tolerancije na različitost.

Formativni pristup u udžbenicima za srpski kao strani

Kada je reč o formativnom pristupu, on je zastavljen samo u dva udžbenika i to u različitoj meri.

U užbeniku *Više od reči*, pored elemenata legitimizovane, pomenuto je i dosta segmenata suštinske kulture, poput gastronomije, turističkih atrakcija, običaja, izreka, koji nekada ostaju na nivou folklorizacije i podrazumevanog (npr. ilustracija za venčanje prikazuje samo ono koje se odvija u pravoslavnoj crkvi), ali se s vremenom na vreme javljaju i aktivnosti u kojima se učenik upućuje na komparativnu analizu sopstvene sa ciljnom kulturom. Možemo primetiti da se one sporadično provlače kroz skoro svaku od lekcija (sem desete) i mogle bi da generišu dalje debate o polemičnim temama poput religije, odnosa među polovima, politike, društvenog standarda i klasa, ali to na dalje zavisi od sposobnosti nastavnika kao interkulturnog medijatora i nivoa osvešćenosti učenika. Na primer, u trećoj lekciji, čija je osnovna tema obrazovanje i jezik, nailazimo na izreku „koliko jezika znaš, toliko ljudi vrediš”, koja bi bila dobra osnova za interkulturnu razmenu, ali su dalje aktivnosti usmerene pre na leksičke i prevodne aspekte i probleme pri usvajanju stranih jezika nego na razvijanje svesti o plurilingvizmu i plurikulturalnosti. Isto je i sa tekstrom pod naslovom *Jezik-identitet naroda* u kome se ističu reči Stefana Nemanje „A šta je narod ako izgubi jezik, zemlju, dušu? Ne uzimajte tuđu reč u svoja usta. Uzmeš li tuđu reč, znaj da je nisi osvojio, nego si sebe potudio...”, koji nije interpretiran kroz interkulturnu prizmu te tako ni dovoljno eksplorisan. Nasuprot njima, u šestoj lekciji, koja se bavi karakterima i osećanjima, nakon teksta o Jovanu Cvijiću i njegove definicije karakternih osobina srpskog naroda, susrećemo se sa pitanjem da li se i u njihovoј zemlji razlikuju karakteri ljudi na jugu i severu, ravnicama i planinama, gradovima i selima, i učenici se pozivaju da navedu karakteristične osobine svog naroda i uporede ih sa osobinama srpskog naroda, kao i da iskažu svoj prvi utisak o Srbima i da li su kasnije promenili mišljenje, što je u skladu sa načelima formativnog pristupa. Takođe, lekcije 11 i 12 sadrže dobre primere aktivnosti za razvoj interkulturne svesti; na primer, u 11. lekciji, koja je usmerena na globalne probleme, posebno bismo izdvojili aktivnost u kojoj učenici treba da navedu neke od problema sa kojima se suočava njihova zemlja (povećanje/

smanjenje broja stanovnika, terorizam, nezaposlenost, siromaštvo, narkomanija, trgovina ljudima). Konačno, 12. lekcija se eksplicitno bavi kulturom, te je i ona, poput prethodne, smeštena u interkulturni ambijent i zahteva od učenika da promisle šta bi i na koji način sačuvali od svog kulturnog nasledja, da ukažu na to što njihovu zemlju čini posebnom i zanimljivom, i kako je globalizacija uticala na život ljudi u njoj (promena radnog vremena, način ishrane, porodični odnosi, jezik, arhitektura).

Nakon svega navedenog, možemo zaključiti da udžbenik *Više od reči* u nekim svojim delovima predstavlja tranziciju sa informativnog na formativni pristup kulturnim sadržajima, ali da bi ga potpuno okarakterisali kao takav, potrebna je njegova prerada uvođenjem većeg broja autentičnih materijala i interkulturnih aktivnosti i destereotipizacijom određenih sadržaja. Sami nazivi lekcija i teme koje se obrađuju pozivaju na interkulturnu interakciju, ali je ona neproporcionalno zastupljena u različitim lekcijama, sporadična i nedovoljno razvijena.

Za udžbenik *Učimo srpski 2* može se reći da u najvećoj meri odgovara onome što postulira formativni pristup. U udžbeniku se vrlo promišljeno i jezgrovito obrađuju tekstovi kojima se predstavljaju segmenti srpske kulture, kako legitimizovane tako i suštinske, pa se kroz naknadne aktivnosti učenici pozivaju na kritičku i etnografsku refleksiju. Obilje autentičnog materijala, kako vizuelnog tako i tekstualnog, čini ovaj udžbenik veoma atraktivnim. Teme su interkulturne, porodica, muško-ženski odnosi, zanimanja, enterijer, eksterijer, hrana, zabava, ali u svakoj lekciji, počev od prve koja je naslovljena „Sto ljudi, sto čudi” i otpočinje izrekom Mike Antića „Nigde toliko ljudi koliko u jednom čoveku”, svaki segment nudi eksplicitan ili, pak, implicitan poziv na refleksiju o ciljnoj kulturi i na povezivanje sa sopstvenom, a u cilju podsticanja otvorenosti i prihvatanja druge kulture. Pa tako, nakon uvedenih naziva zanimanja, od učenika se očekuju da daju svoje mišljenje o najboljem zanimaju i o tome čime žele da se bave u životu. U istoj lekciji, gramatički segment komparacije utvrđuje se kroz aktivnost u kojoj učenici treba da odgovore na pitanja koga najviše vole, čega se najviše plaše, kuda najviše vole da idu, kakve knjige najviše vole da čitaju, koju svoju osobinu najviše vole a koju najmanje, što takođe daje dobru podlogu za spoznaju Drugosti, za sopstveno preispitivanje, kao i za prevazilaženje stereotipa i reinterpretaciju verovanja i stavova o drugim kulturama.

Perišić Arsić (2017: 375) navodi da je slika o srpskoj kulturi u udžbeniku *Učimo srpski 1* „neizbežno pozitivna”, te da se stiče utisak „turističke brošure”, međutim, tekstovi udžbenika *Učimo srpski 2* nalaze i u polemične društvene teme; na primer, tekst druge lekcije „Od ljubavi deca rastu” poziva na preispitivanje društvenih stavova o rađanju dece van braka i o važnosti obezbeđivanja muškog potomka u lokalnoj kulturi, što bi moglo da se navede i kao dobar primer skrivenog kurikuluma, jer se tema ne obrađuje eksplisitno ali se nameće kao ideja za razmišljanje i diskusiju.

Pored ciljne kulture, obrađuju se i teme drugih kultura komparativnim pristupom. Kulturološki i istorijski segmenti lokalne kulture jesu najbrojniji¹: istaknute ličnosti u svetu nauke, umetnosti i sporta (od poznatih istorijskih velikana do savremenih ličnosti poput Dragana Nikolića, Milene Dravić, Vaska Pope, Đorđa Balaševića, Ane Stanić, Partibrejkera), zatim istorijske i geografske znamenitosti (Solunski front, Kopaonik, dvorac Dunderski), kao i mnogobrojne pesme, izreke, pošalice, viceve, zagonetke i graffiti. Međutim, segmenti drugih kultura, zemalja i običaja takođe nalaze svoje mesto u primarnim tekstovima (npr. pitanje sreće u Kalkuti, Kolumbiji i Japanu, Feng Šui metoda, najviše građevine sveta, poznati svetski praznici), koji gotovo uvek služe kao podloga aktivnostima za razvoj veština interpretacije i povezivanja, otkrivanja i interakcije. Pomenućemo i to da se sociolingvistička komponenta eksplisitno obrađuje u udžbeniku stavljanjem učenika u (ne)formalne govorne situacije i raznovrsnim funkcionalnim izrazima (str. 43–44, aktivnost „Pozovi me i ja ћу доći“). Smatramo, stoga, da ovaj udžbenik predstavlja uzoran primer uspešne obrade i raznovrsnosti sadržaja i aktivnosti kojima se razvija IKK. Čak i kada nema eksplisitno osmišljene aktivnosti tipa *poveži*, *uporeди*, *otkrij*, tekstovi i ostali segmenti lekcija (podnaslovi, izreke, fotografije), teško da mogu da ostave učenike ravnodušnim i nezainteresovanim za ciljnu kulturu. Kroz udžbenik se suptilno provlači poziv na interkulturnu refleksiju, što i jeste njegova prava vrednost.

¹ Za detaljniji prikaz kulturnih sadržaja u primarnim i sekundarnim tekstovima u ovom udžbeniku videti Perišić Arsić (2018).

Zaključak

Nakon sprovedene analize, zaključuje se da u šest navedenih udžbenika prisustvo i opseg kulturnih sadržaja variraju, kao i da godina njihovog izlaska iz štampe ne povlači nužno obimnije i kvalitetnije uključivanje aktivnosti kojima se pospešuje IKK, te da je uloga nastavnika u kritičkoj reinterpretaciji ponuđenog materijala od velikog značaja u nastavnom procesu.

Elementi legitimizovane i suštinske kulture prisutni su u svim udžbenicima, najčešće kroz vizuelnu komponentu i primarne tekstove, ali je često njihova interpretacija i dalja didaktička eksploracija ili izostavljena ili svedena na minimum (*Step by step Serbian, Step into Serbian, Naučimo srpski 1*). Svi udžbenici, bar u pojedinim segmentima, slede informativni pristup u obradi kulturnih sadržaja, a prevaga neautentičnog materijala u udžbeniku često je i znak smanjenog fokusa autora na interkulturnu komponentu. U udžbeniku *Više od reči* se postulati formativnog pristupa sporadično primenjuju, dok je formativni pristup prisutan jedino u udžbeniku *Učimo srpski 2*, gde su, kako eksplicitno tako i implicitno, kroz primarne i sekundarne tekstove, zastupljene različite aktivnosti za razvoj IKK, a od učenika se očekuje da stalnim promišljanjem o vlastitom znanju i iskustvima, kao i uvidom u druga mišljenja i iskustva dodje do novih interpretacija i zaključaka.

Konačno, smatramo da se IKK ne može razvijati samo eksplicitno kroz odgovarajuće aktivnosti, već da bi i tekstovi (posmatrani u najširem smislu, kao pisani, audio i vizuelni materijal) koji se inkorporiraju u udžbenike trebalo da budu dovoljno izazovni kako bi podstakli učenike na dijalog i interakciju i time uticali na razvoj njihovog kritičkog mišljenja i interkulturne svesti. To bi u slučaju udžbenika u kojima nije uočen formativni pristup moglo da se nadomesti u nekim sledećim, ažuriranim i prerađenim izdanjima u kojima bi bile zastupljene različite vrste autentičnih materijala (a ne samo vizuelni) i bio prisutan intenzivniji interkulturni fokus.

IZVORI

- Bjelaković, I. i Vojnović, J. (2013[2004]). *Naučimo srpski 1 / Let's learn Serbian 1.* Novi Sad: Filozofski fakultet / Dnevnik-Novine i časopisi.
- Danilović, M. (2011). *Srpski korak po korak / Step by step Serbian.* Beograd: Kornet.
- Jokanović-Mihajlov, J. i Lompar, V. (2018[2001]). *Govorimo srpski.* 7. izdanje. Beograd: Međunarodni slavistički centar.
- Kiš, J. (2016). *Step into Serbian.* Beograd: Službeni glasnik.
- Milićević Dobromirov, N., Ćuk, Lj. i Radulović, N. (2006). *Učimo srpski 2.* 2. dopunjeno i prerađeno izdanje. Novi Sad: Azbukum.
- Zdravković, S., Živanić, Lj. i Putnik, B. (2012). *Više od reči - srednji tečaj.* Beograd: Institut za strane jezike.

LITERATURA

- Andrijević, M. (2016). Formativni pristup usvajanju kulturnih sadržaja u interkulturnoj nastavi stranih jezika. *Nastava i vaspitanje*, 65(3), 597–611.
- Areizaga, E. (2001). Cultura para la formación de la competencia comunicativa intercultural: el enfoque formativo. *Revista Psicodidáctica*, 11-12, 157–170.
- Areizaga, E. (2002). El componente cultural en la enseñanza de lenguas: elementos para el análisis y la evaluación del material didáctico, *Cultura y educación*, 14(2), 161–175.
- Areizaga, E. (2007). Enseñanza de lenguas e interculturalidad: ¿estamos hablando todos de lo mismo?. In J. Ibáñez, E. Sanz de la Cal & N. Goicoechea (Eds.), *Actas de las II Jornadas de didáctica de la lengua y la literatura: Hacia una competencia plurilingüe en el espacio europeo, Full Papers*, (pp. 1–15). Burgos: Universidad de Burgos.
- Areizaga, E., Gómez, I., & Ibarra, E. (2005). El componente cultural en la enseñanza de lenguas como línea de investigación, *Revista Psicodidáctica*, 10(2), 27–45.
- Beacco, J.-C. (2003). *Une proposition de référentiel pour les compétences culturelles dans les enseignements de langues, versión provisoria*, mars 2003. Retrieved July 18, 2018 from

- https://www.academia.edu/36669771/Une_proposition_de_r%C3%A9centiel_pour_les_comp%C3%A9tences_culturelles_articul%C3%A9es_aux_niveaux_du_CECR_
- Beacco, J.-C., Byram, M., Cavalli, M., Coste, D., Egli Cuenat, M., Goullier, F., & Panthier, J. (2010). *Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education*. Strasbourg: Council of Europe, Language Policy Division.
- Bhabha, H. K. (1994). *El lugar de la cultura*. Traducción de César Aira. Buenos Aires: Manantial.
- Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Byram, M. (2000). Assessing Intercultural Competence in Language Teaching, *Sprogforum*, 18(6), 8–13.
- Byram, M. (2006). Developing a Concept of Intercultural Citizenship. In G. Alred, M. Byram, & M. Fleming (Eds.), *Education for Intercultural Citizenship: Concepts and Comparisons* (pp. 114–140). Clevedon: Multilingual Matters.
- Durbaba, O. (2016). *Kultura i nastava stranih jezika: uvod u interkulturnu primjenju lingvistiku*. Beograd: Univezitet u Beogradu, Filološki fakultet.
- González Casado, P. (2002). Contenidos culturales e imagen de España en manuales de E/LE de los años noventa, *Forma. Interculturalidad*, 4, 63–86.
- Jovanović, A. (2018). ¿Estandarizar lo diferente? El papel de los estándares de la competencia intercultural en la educación formal, *Verba Hispánica*, 26, 249–265.
- Jovanović, A., & Zečević Krneta, G. (2012). Teaching Intercultural Communicative Competence: A Contrastive Look at the Manuals for Spanish Language Instruction. In A. Akbarov, & V. Cook (Eds.), *Contemporary Foreign Language Education: Linking Theory into Practice* (pp. 77-84). Sarajevo: International Burch University Publications.
- Kramsch, C. (1998). *Language and culture*. Oxford: OUP.
- Kramsch, C. (2013). Culture in foreign language teaching, *Iranian Journal of Language Teaching Research* 1(1), 57–78.

- Perišić Arsić, O. (2017). Elementi kulture u udžbenicima srpskog i hrvatskog kao stranog-početni nivo. U V. Karlić, S. Šakić i D. Marinković (Ur.), *Tranzicija i kulturno pamćenje: zbornik radova* (pp. 369–380). Zagreb: Srednja Europa.
- Perišić Arsić, O. (2018). Različiti aspekti kulture u udžbenicima srpskog jezika kao stranog za srednji nivo: *Sretan put i Učimo srpski 2*. U I. Živančević Sekeruš i Ž. Milanović (Ur.), *Susret kultura* (pp. 95–105). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Redli, J. (2018). Razvijanje interkulturne svesti u radu sa studentima srpskog jezika kao stranog. U I. Živančević Sekeruš i Ž. Milanović (Ur.), *Susret kultura* (pp. 83–93). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Savet Evrope. (2001). *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment*. Council of Europe.
- Savet Evrope. (2018). *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment: Companion volume with new descriptors*. Council of Europe. Retrieved October 10, 2018 from <https://rm.coe.int/cefr-companionvolume-with-new-descriptors-2018/1680787989>
- UNESCO (2009). *Invertir en la diversidad cultural y el diálogo intercultural*. Paris: UNESCO.

VII
JEZIK KAO KULTURNI FENOMEN

Edita Andrić*
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 811.511.141'373.7
811.163.41'373.7

...ZUB ZA ZUB
FRAZEOLOŠKE JEDINICE SA KOMPONENTOM ‘ZUB’ U
MAĐARSKOM I SRPSKOM JEZIKU**

Our earliest experiences are related to our own bodies and we can therefore say that it is a universal characteristic of people that their knowledge is based on their first acquired physical experiences. The phraseological units of any language contain general truths which have crystallized through decades or centuries of human experience but are also conditioned by the way of life and the culture of its speakers. From this it follows that somatisms are the most common type of phrasal units in any language. The appearance and functions of various body parts, as well as their significance in interaction with the world and with other people have served as the basis of various abstract images, ie. conceptualizations of reality. In this paper, we analyze phraseological units which contain (the equivalents of) the lexeme 'tooth' in Hungarian and Serbian. The research corpus was compiled from four Hungarian dictionaries of phrases as well as two Serbian phraseological dictionaries (Matešić, 1992 and Otašević, 2012). A total of 82 Hungarian somatisms were excerpted, as well as 50 Serbian phraseological units containing the head word 'tooth'. The aim of the study is to establish the extent to which nouns referring to this body part have motivated the occurrence of phraseological units, to explore the phraseological potential of somatisms and to determine which conceptual domains they represent in these two languages.

Key words: phraseme, somatism, *zub, fog*, contrastive analysis, Serbian, Hungarian.

---

* andrice@ff.uns.ac.rs

** Ovaj rad je nastao u okviru projekta *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* (178002), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1. Uvod

Frazeološke jedinice u svakom jeziku sadrže opšte, bezvremene istine, iskristalisane tokom decenijskih, odnosno vekovnih čovekovih iskustava. One su, pored toga, uslovljene i načinom života i kulturološkim činiocima pojedinih naroda. Najstarije iskustvene spoznaje čoveka vezane su za njegovo sopstveno telo, te možemo reći kako je univerzalna karakteristika ljudi da svoja znanja zasnivaju upravo na tim najranije stečenim telesnim spoznajama. Iz navedenog se lako može zaključiti da su upravo izrazi sa somatizmima najprisutniji u frazeološkom blagu svakog jezika. Tako su izgled i funkcije dela tela, ali i njihov značaj u interakciji sa svetom i sa drugim ljudima, poslužili kao polazište za stvaranje apstraktnih pojmovnih slika, odnosno konceptualizacije stvarnosti.

U ovom radu ćemo se baviti analizom frazema koji u svom sastavu kao odrednicu sadrže imenicu ‘zub’ u mađarskom i srpskom jeziku. Korpus istraživanja sačinjen je na osnovu četiri mađarska rečnika izraza i fraza (O. Nagy 1966, Litovkina 2010, Bárdosi 2012, Forgács 2003), kao i Matešićevog (Matešić 1992) i Otaševićevog (Otašević 2012) frazeološkog rečnika. Ukupno je ekscerpirano 82 mađarskih primera, dok smo u srpskom jeziku sakupili ukupno 50 frazeologizama. Prvenstveno nas zanima u kojoj meri su lekseme za imenovanje ovog dela tela učestvovalе kao motivaciona osnova za stvaranje frazeoloških značenja, koliki je frazeološki potencijal somatizama i koje konceptualne domene zastupaju u pojedinim jezicima.

2. Semantički potencijal leksema *fog* i *zub*

Pošto somatizmi prilikom stvaranja frazeologizama unose svoj „celokupan semantički-asocijativni sadržaj“ (Šrbac – Štasni 2017: 19), u prvom redu se moramo osvrnuti na leksičko značenje imenica *fog* i *zub*.

FOG fn 1. Az embernek és egyes gerinces állatoknak a szájüregében egymás mellé sorakozó, harapásra, rágásra való csontszerű képződmény. 2. (Csípkézett v. fogazott) eszköz, tárgy peremén sorakozó, kiálló (hegyes) rész¹.

---

¹ 1. Koščata tvorevina koja čini niz u usnoj duplji ljudi i nekih životinja kičmenjaka, a služi za griženje i žvakanje. 2. Deo koji viri, štovi na ivici nekih (nazubljenih) predmeta, pribora.

ZUB m 1. anat. Jedna od klinastih ili pločastih koščica u vilicama čoveka i većine kičmenjaka koje služe za kidanje i sitnjenje hrane. 2. Oštriji izrezak ili zarezak na raznim predmetima (testeri, češlju i sl.) 3. Oštra izbočina stene nalik na zub (klisure, planinski zub).

Već se na prvi pogled može zaključiti da se semantika imenica u jezicima koji čine predmet analize manje-više poklapaju, razlika je samo možda u načinu formulisanja definicija, ali je suština ista. Jedina značajna razlika ogleda se u tome što u srpskom jeziku postoji i treće značenje za obeležavanje geografske formacije, odnosno vrste reljefa. Možemo da prejudiciramo zaključak da je i u mađarskom i u srpskom jeziku prototipsko značenje pojma motivisalo nastanak frazeoloških izraza.

3. Konceptualni domeni imenica *fog* i *zub*

U određivanju konceptualnih polja oslanjaćemo se, s jedne strane, na domene koje su ustanovile Šrbac – Štasni u svojoj knjizi *Somatizmi i konceptualizacija stvarnosti u srpskom jeziku*, s druge strane ćemo ih, prevashodno zbog mađarskih primera, po potrebi proširiti klasifikacijom koju su sačinili Kevečeš (Kövecses 2005) i Bančerovski (Bańczerowski 2007).

3.1. Čovekovo stanje

3.1.1. Prvenstveno moramo da razgraničimo fizičko stanje od emocionalnog. Fizička stanja vezana su za fiziološke potrebe, za čulne percepcije, za materijalni položaj, za stanja čoveka u raznim fazama života.

3.1.1.1. Frazeloško značenje ZADOVOLJAVANJA FIZIOLOŠKIH POTREBA čoveka za hranom proizilazi iz osnovnog značenja ove lekseme, koje – kao što smo to videli – proističe iz funkcije žvakanja i griženja, i to prvenstveno hrane. Ova semantika se u posmatranim jezicima nazire u više različitih konkretnih realizacija i u različitom obimu:

- kao uzimanje hrane ili pića se prevashodno manifestuje u srpskom jeziku u izrazima: *baciti/metnuti/uzeti šta u zube* ili *propustiti/potisnuti/pustiti šta kroz zube*, *cediti šta kroz zube*, dok u mađarskom ne nalazimo adekvatan izraz sa odrednicom *fog*, osim u slučajevima kada se želi istaći da je neko sklon piću:

sokat szűrt a fogá közt,² ha a nyelvét belemártja, iszik, míg a fogá el nem ázik³ u značenju da se neko napio, da nema meru u piću;

- kao uzaludan pokušaj da se utoli glad, pri čemu se implicira i materijalno stanje posesora: *a polcra teheti a fogát – metnuti/staviti zube na policu, metnuti/obesiti zube o klin; vki alig vágja kenyérbe a fogát – jedva da ima hleba jesti; vkinek üresre koppan a fogá;*⁴ *vkinek vmben v. vmitől nem kopik/vásik a fogá;*⁵ odnosno nedovoljna količina hrane: *vni vkinek a fél fogára sem elég – nema ni na/za jedan zub, nije ni na (jedan) zub;*
- kao način izražavanja odbojnosti prema određenoj vrsti hrane: *vni vkinek nem fér/nincs a fogára;*⁶ *vkinek vmihez nem fűlik a fogá* u značenju da se nekome ne sviđa ponuđeno jelo. Moramo napomenuti da se ponekad javlja i u značenju koje nije vezano za hranu, u smislu ‘nemati merak na nešto’, ne raditi nešto rado. Za probirljivu osobu upotrebljava se i nepotpuna rečenica bez predikata *Finnyás fognak macskagumi*, doslovno: „probirljivom zubu smola”, u značenju da će probirljiva osoba ostati gladna, odnosno da ne zaslužuje hranu;
- kao način na koji se uzimanje hrane sprovodi: *meg kellene kalapálni a fogát*⁷ u značenju da dotična osoba previše sporo jede.

² Puno je procedio nečega kroz zube.

³ Kada umoči jezik piće sve dok mu se jezik ne natopi.

⁴ Nekome zubi škljocaju u prazno.

⁵ Nekome od nečega neće otupiti/utrnuti zubi.

⁶ Nešto nekome ne staje na zub / nije na zub / ne ide uz zube.

⁷ Trebalo bi mu isčekićati zube.

3.1.1.2. Utrnutost zuba sadržana je u sledećem primeru *vkinek kiáll a fog a vallásából* doslovno: „nekome zubi vire iz vere”, a izraz *vki vkinek elvásta a fogát*, gde takođe nalazimo glagol ‘utrnuti’, ima preneseno kauzativno značenje ‘neko je doprineo da se kome što smuči’.

3.1.1.3. Loše materijalno stanje, tačnije egzistencijalna zavisnost jedne osobe od druge, ili življenje na tuđ račun, na teret druge osobe (čime ujedno služi i kao kvalifikator) iskazuje se na skoro identičan način u mađarskom i srpskom jeziku: *vki más fogával rág – jesti na tuđe zube/tuđim zubima*.

3.1.1.4. Za drugo stanje žene, kada se radi o jako upadljivoj, poodmakloj trudnoći intenzitet se u srpskom jeziku izražava frazom *imati trbuh do zuba* gde se zub javlja kao lokalizator, odnosno terminativni mesni odnos.

3.1.1.5. Stanja vezana za životno doba čoveka i za prolaznost takođe su izražena stanjem zuba: „Na početku njihov rast predstavlja veliku porodičnu radost, njihova zamena odrastanje, a ispadanje starost i prirodni kraj” (Alanović 2002: 264). Iz tog razloga je ovaj somatizam u pomenutom značenju prisutan u oba jezika, iako je u mađarskom zastupljeniji. Az asszony fogát az arcán nézik doslovno: „ženski zubi se ogledaju na njenom licu” u značenju ‘godine kod žena se procenjuju na osnovu lica’. Könnyen beszél az, akinek fog van a szájában, doslovno: „lako govori onaj ko ima zube u ustima”, a znači ‘lako je zdravim mladim ljudima’. Njemu bi delimično mogao da odgovara izraz *zdrav bolesnom ne veruje*. Za pojavu menjanja mlečnih zuba i izbijanja stalnih zuba vezani su sklopovi: *Kifingották a fogát*,⁸ *Kiolvassa a fogadat a béká*⁹. U srpskoj frazeologiji Zubić vila je zadužena za ispadanje zuba: *vila Zubić je odnela kome zube*. „Izgubiti zube znači biti lišen fizičke snage, mladosti” (Alanović 2002: 265): *Vki vkivel együtt hullajtotta el a fogát* doslovno: “zajedno su zube izgubili”, odnosno ‘ostarili su zajedno’. *Vkinek csirkehúsra fáj a fog a* – neko je željan piletine ili *Öreg már a kelmed fog a fiugéhez* – „stari su vam zubi za smokve” u značenju ‘udvarati se mnogo mlađoj devojci’. Starost, odnosno kako se često naziva još, treće doba se u srpskom jeziku na ekspresivan način izražava frazemom *nekome niču treći zubi* (posle izgubljenih mlečnih i

⁸ Ispredio mu neko zub.

⁹ Iščitaće/izbrojaće ti žaba zube.

stalnih). Konstatacija da stari, iznemogli ljudi nisu više za težak posao sadržana je u mađarskom izrazu *Nehéz a vén fognak a koncba harapni*.¹⁰

Vreme kao kontinuirano trajanje konceptualizuje se i kao razaračka sila, koja svoju razornu moć realizuje pomoću zuba, i taj destruktivni uticaj se najčešće ispoljava na predmetima: *az idő vasfoga – zub vremena*. Kao što vidimo u mađarskom jeziku se radi o ‘gvozdenom zubu’, čime jedan od najčvršćih materijala simbolizuje i sopstvenu nepovredivost prilikom uništavanja drugih predmeta. Tako čvrste, postojane stvari vremenom postanu labilne, klimave, pa se u oba jezika upoređuju sa vremešnim, babinim zubima: *úgy áll, mint a vénasszony fogá*¹¹ – *kao babini zubi*.

U mađarskom korpusu zabeležen je veliki broj izraza koji su povezani sa smrću. Nekolicina sadrži sintagmu *vicsorítja a fogát – keziti zube*, a osoba na koju je usmerena radnja su ili biblijske ili istorijske ličnosti, koje su posredno ili neposredno povezane sa smrću: *vki Ábrahámra/Ádámra/Pilátusra vicsorítja a fogát*.¹² Frazi *vki a halál fogára jut*¹³ u srpskom odgovara izraz sa potpuno drugačijim leksičkim sklopom *otići bogu na istinu*. Stanje smrti izraženo je i strukturom *vkinek nem fáj többé a fogá* „ne bole koga više zubi“. Za tragično izgubljen život se kaže i *vki vhol otthagya a fogát*, samo što se u srpskom ostavlja, gubi neki drugi deo tela, a ne zubi: *ostaviti svoje kosti, rasuti kosti, izgubiti glavu*. Interesantna je i poučna poslovica *A fogával ássa meg az ember sírját / Ember a fogával ás magának vermet* u značenju da „čovek zubima sebi grob/jamu kopa“ – misli se na nezdravu hranu koju konzumiramo.

3.1.2. Emocionalna stanja – kako pozitivna tako i negativna – mogu se takođe izraziti frazemama sa komponentom zub, i to:

3.1.2.1. Žudnja za nečim, želja da se nešto dostigne, pridobije, osvoji: *vmi vkinek a fogára való, vkinek vkire, vmire fogá van, vmi vkinek fogá alá van – sušiti zube; vkinek vmire fáj a fogá – rastu kome zazubice, dobiti zazubice, zubi kome vodene za čim u značenju umirati od želje za nečim; vki vkire, vmire feni a fogát, vkire/vmire köszörüli a fogát* ovaj izraz u

¹⁰ Teško će stari zub da zagrize plen.

¹¹ Stoji nešto kao staričini zubi.

¹² Keziti zube na Avrama/Adama/Pilata.

¹³ Neko dospeva na zub smrti.

mađarskom jeziku može da poseduje pozitivnu, ali i negativnu semantiku. U značenju ‘želeti nešto nabaviti, imati’ u srpskom se koristi frazem *brusiti/oštiriti zube na što*, dok semantiku ‘biti besan na koga, želeti uništiti koga’ pokriva značenje srpskog izraza *brusiti/oštiriti zube na kome*.

3.1.2.2. Radnja sa semantikom ‘smejati se’ u oba jezika se može ispoljiti pomoću izraza sa komponentom ‘zub’. Intenzitet smeja i pozadina radnje se vrlo često mogu nagovestiti uočljivošću, izloženošću ovog somatizma, pa se za razdoran smeh jačeg intenziteta u mađarskom koristi izraz *vkinek kilátszik mind a harminckét fogá* doslovno: „vidi mu se svih trideset i dva zuba”. U situaciji kada se neko bezrazložno smeje i to takvim intenzitetom da se ne može zaustaviti, koristi se izraz *vki az első fogát neveti*¹⁴ – *smejati se k'o lud na brašno*. Za kiseo osmeh, kada se kroz osmeh prikrivaju tuga i žal, koristi se *vki fél fogra nevet*,¹⁵ dok su za podrugljivo smeškanje zabeleženi sledeći primeri: *vicsorgatja a fogait, mint a Rókus kutyája*,¹⁶ *vkinek vigyorgóra állt a fogai*¹⁷ – *izbeliti zube na koga / kesiti zube*.

3.1.2.3. Hrabrost se u srpskom jeziku može izraziti frazama *gledati/pogledati čemu u zube* u značenju „videti šta neposredno, bez straha”. Umesto njega u mađarskom koristimo izraz u kojem se, posredno, javlja drugi somatizam *szembenéz a helyzettel*¹⁸ ili *farkasszemet néz a veszéllyel*, doslovno: „posmatrati opasnost otvornih/razrogačenih očiju”. Srpski primer *pokazivati/pokazati kome zube*, osim hrabrosti, podrazumeva i suprotstavljanje i borbenost. Rešenost da se u nečemu istraje, učini nešto nepriyatno, što iziskuje hrabrost u mađarskom se može izraziti i frazemom *összeszorított foggal* ‘stisnutih zuba’.

3.1.2.4. Nepomućeni optimizam ljudi koji žive u nemaštini može se eksplicitno izraziti verom u boga i njegovu pravdu, pa ne čude poslovice koje su motivisane religijom *Aki a fogat adja, rágervalót is ad.*¹⁹ Navedenoj poslovici u srpskom odgovara izraz u kojem ne nalazimo komponentu ‘zub’: *Bog dao kravicu, bog će i travicu*. U mađarskom korpusu postoji donekle

¹⁴ Doslovno: neko smeje prvi zub.

¹⁵ Doslovno: smejati se na pola zuba.

¹⁶ Kezi zube kao pas Rokuša.

¹⁷ Nekome zub stoji na keženje.

¹⁸ Suočiti se sa situacijom.

¹⁹ Ko je zube dao/stvorio daće/stvorice i nešto za žvakanje.

modifikovani frazem koji se može tumačiti kao vapaj siromašnog čoveka upućenom bogu: *Adtál isten fogat, adj kenyeret is.*²⁰

3.1.2.5. Od izrazito negativnih emocija, pomenimo prvenstveno bes i ljutnju, koji se mogu slikovito predočiti sledećim izrazima: *vki csikorgatja a fogát – šrgutati/škripati zubima; feni a fogát vture – imati koga na zubu/imati zub na koga, imati zub na nekog, imati na zubu nekog.* Mađarskom primeru *vki összeharapja/összeszorítja a fogát* formalno odgovara srpski izraz *stisnuti/stiskati/stegnuti zube*. Radi se, naime, o lažnim prijateljima, jer im se semantika razlikuje. Dok u mađarskom znači ‘stiskajući zube prikrivati svoj bes’, srpska varijanta izražava ‘trpeti čuteći, izdržati šta’, pri čemu se prvenstveno misli na bol. Dodajmo ovome, da se u razgovornom jeziku često može čuti podstrek *stisni zube i uradi* u značenju ‘skupi hrabrost/snagu i uradi što je neophodno’. Postoji još jedan par primera kod kojih je leksički sklop gotovo identičan, ali se razlikuju poruke koje nose: *kimutatja/kivicsorítja a fogá fehérjét* zapravo označava da se ‘neko odao i otkrio svoje zle namere, odnosno pravu podmuklu narav’, a srpski formalni ekvivalent *pokazati kome zube* podrazumeva da se neko ‘usprotivio, suprotstavio, odupro nekome’.

3.1.2.6. Značenje da se neko nervira zbog nečega, da nemoćno žali za nečim propuštenim i pri tome izražava svoje nezadovoljstvo može se iskazati frazemom *vki vmi miatt szívja a fogát*²¹, dok skoro identični sklop (samo je umesto ‘sisati’, upotrebljen glagol ‘vući’) *vki vmitől húzza a fogát* znači ‘da se neko nečka u vezi sa čim’.

3.2. Čovekove karakterne osobine

Izražavanje čovekovih osobina zasnovanih na etičkim princima somatizmom ‘zub’ je više prisutno u mađarskom nego u srpskom jeziku.

3.2.1. Lenjost se može izraziti frazemom *vki a fogait vájja* kojem u srpskom najviše odgovara sklop *krasti bogu dane*, iako se leksički ekvivalent (bar što se tiče Novog Sada) može čuti u razgovornom jeziku: *čačkati zube*, u smislu ‘ne raditi ništa’.

²⁰ Dao si mi božje zube, daj mi i hleba.

²¹ Neko zbog nečega sisa zube.

3.2.2. Odrasloj osobi koja se detinjasto ponaša podrugljivo se kaže *Törd ki fogadat, fekiidj a bölcsőbe*.²²

3.2.3. Škrtost i prevelika štedljivost se izražavaju tvrdoćom novca koja se proverava udaranjem u zube: *vki fogához veri a garast/minden kis pénzt a fogához kocogtat*. Kao pouka se može čuti i upozorenje *Fogadhoz verd a pénzt mielőtt kiadod* doslovno “udaraj novac o zube pre no što ga potrošiš” u smislu ‘prvo dobro promisli da li ti šta treba, pa tek onda troši’.

3.2.4. Nasuprot pomenutim primerima, u srpskom jeziku se javljaju dva izraza za koje nema formalnog ekivalenta u mađarskom. Primeri su vezani za jezičavu, brbljivu osobu, koja voli puno da priča: *biti jak na zubu*, a da je takva osoba često veoma oštra na rečima, neugodna ili opasna ilustruje i primer *imati zube*, kao alternativa sklopu *imati jezik*, ‘biti jezičav’.

3.2.5. Frazem *biti pasjega zuba* u srpskom jeziku karakteriše nemilosrdnu osobu.

3.3. Čovekova fizička svojstva

3.3.1. Ovde uglavnom spadaju izrazi koji su vezani za sam izgled zuba, pri tom je u frazemama niz zuba često faličan, redak, osoba je krezuba: *vkinek eggyel több file van mint fogá*²³ u značenju ‘imati samo jedan zub’. *Vkinek akkorák a fogai, hogy kiharapja a pókot a sarokból*²⁴ – *imati konjske zube* znači ‘imati velike zube’, dok *kurjački/vučji zubi* u srpskom označavaju nepravilno izrasle zube koji štrče. Za osobu koja ima razmaknute prve gornje zube u mađarskom se kaže *vkinek a fogai között két perc színet van* doslovno: „neko među zubima ima dva minuta pauze”. U srpskom razgovornom jeziku se može čuti fraza *imati zube na razdeljak*, ali je frazeološki rečnici ne beleže. Ponekad se uz izgled zuba vezuje i neka karakterna osobina *Ritka fog ritkán mond igazat*. „retki zubi retko zbore istinu” u značenju da ‘često lažu’, opominjući da se radi o neiskrenoj osobi.

3.3.2. Postoji i izraz koji se odnosi na telesni izgled čoveka u celosti, tačnije vezan je za osobu koja je veoma slaba, sitna u odnosu na nekoga drugog: *u zubima bi ga mogao nositi*. U mađarskim rečnicima ovom izrazu

²² Porazbijaj zube, lezi u kolevku.

²³ Neko ima više usiju nego što ima zuba.

²⁴ Doslovno: Zubi su nekom toliki da može da dohvati/izgrize pauka iz čoška.

nema traga ali se, valjda pod uticajem srpskog jezika u Vojvodini može čuti: *a fogá között hordozza*.

3.4. Komunikacija

Sudeći po broju primera u korpusu, za srpski jezik je (za razliku od mađarskog) konceptualno polje komunikacije zastupljeno u velikoj meri. Iako se u prototipskom značenju lekseme *zub* govorna aktivnost ne pominje, autorke Štrbac – Štasni utvrdile su da u srpskom jeziku 35% izraza sa komponentom *zub* ukazuju baš na ovaj domen (Štrbac – Štasni 2017: 125). Razlog tome one nalaze u činjenici da su zubi deo govornog aparata čoveka, da većinu glasova artikulišemo pomoću zuba, što u velikoj meri doprinosi odvijanju gorovne aktivnosti čoveka.

3.4.1. Ukoliko se ta aktivnost ne sprovodi, subjekat čuti, te ne dolazi do protoka zvučnih talasa iz usne duplje i samim tim oni ostaju iza zuba: *ne beliti/obeliti ni zuba, ne pomoliti bela zuba, ne pomaljati/ne pomoliti ni (bela) zuba, metnuti jezik za zube, jezik za zube, stegnuti/stiskati zube, držati jezik za zubima*. Poslednji navedeni primer ima još i dodatnu semantiku, a to je ‘prečutati, kriti nešto’. Osim navedenih primera, nalazimo i onaj u kojem se nalazi prizvuk prinudnog, nasilnog, kada se naime neka osoba primorava na čutanje: *ne dati kome zuba pomoliti*. Da nema gorovne aktivnosti, u mađarskom se uglavnom izražava negacijom komunikativnog glagola *meg sem mukkan*, u značenju da ‘neko čuti kao zaliven’, gde se podrazumeva dobrovoljno odricanje od gorovne aktivnosti. Glagolom u imperativu upućuje se poziv uz pretnju nekome da začuti *elhallgass*. Ovde treba napomenuti da zbog intenzifikacije ne dolazi do inverzije prefiksa i glagola, što bi bilo uobičajeno kod imperativa u mađarskom jeziku: *hallgass el – elhallgass*. Osim pomenutog načina da se neko učutka, u mađarskom postoji još jedan vrlo ekspresivan način, i to pomoću izraza *Húzz bőrt a fogadra* doslovno „navuci kožu na zube”, kojem u srpskom može da odgovara izraz *stavi lokot na usta*.

3.4.2. Autorke Štrbac – Štasni navode i da jedan deo izraza u domenu komunikacije gorovnu aktivnost beleži na način da ‘zub’ predstavlja ujedno i lokalizator, mesto gde se pomoću ovog somatizma i jezika stvara prepreka prilikom artikulacije, pomenuta prepreka u izrazima predstavlja i otežavajući faktor za nesmetano vršenje gorovne aktivnosti. Taj momenat eksplisitno izražavaju izrazi poput:

- a) *cediti/procediti/propusiti/promrsiti/protisnuti/pustiti kroz zube;*
- b) *prevaliti preko zuba;*
- c) *govoriti/mrmljati/reći/progundati/primrmjati/promucati što iza/između zuba / kroz zube;*
- d) *govoriti/odgovoriti/progovoriti preko zuba;*
- e) *puštati jezik iza zuba.*

Na to ukazuju predloško-padežne konstrukcije: *kroz+akuzativ*, odnosno *genitiv* sa predlozima *iza/između/preko*. I dok u varijantama primera pod a) i b) većinom nalazimo glagole koji označavaju aktivnu radnju usmerenu na prolazak sadržaja i prevazilaženje prepreke u vidu zuba, u primerima pod c) i d) imamo komunikativne glagole, a pod e) nalazimo glagol koji se baš ne može kvalifikovati kao aktivan, odnosno ne izražava voluntativnu radnju. Navedeni primeri se donekle razlikuju i po semantici, a zajedničko im je da svi podrazumevaju nekakvo emocionalno stanje subjekta, posesora zuba (da je ljut, besan, uplašen) ili, pak, označavaju način sprovođenja radnje (otežano, tiho, jedva čujno, polako, nerazgovetno, usiljeno). U poslednjem primeru i nepromišljeno. U mađarskom jeziku sve njih možemo zameniti sintagmom *a fog a között*²⁵ što ćemo ukomponovati u konkretnu situaciju sa adekvatnim glagolom. Eventualno se za nezainteresovano, prinudno uključivanje u razgovor može koristiti i konstrukcija *foghegyről beszél*²⁶. Pomenimo još na kraju srpski izraz *skinuti đem sa zuba*, koji u zavisnosti od konteksta, može imati pozitivnu ili negativnu konotaciju, a podrazumeva aktivno učešće subjekta u fizičkoj radnji skidanja uzde sa zuba, što povlači sa sobom semantiku oslobađanja od određenih stega, ali uz to implicira i da ta osoba slobodno ispoljava svoje mišljenje.

3.4.3. Izrazi sa komponentom ‘zub’ koji imaju nekakvu komunikativnu konotaciju mogu u formalnom smislu da izraze usmerenost radnje na ovaj somatizam, odnosno da je zub „objekat fizičke radnje“ (Štrbac – Štasni 2017: 126). U njima se on poistovećuje sa nekim nazubljenim predmetom (što upućuje na drugo leksičko značenje ove imenice), koji se u svrhu verbalnog napada dodatno ošteti:

---

²⁵ ‘Među zubima’.

²⁶ Govoriti sa vrha zuba.

brusiti/nabrusiti/oštriti/naoštriti zube na koga; brusiti/nabrusiti zube na komu – vofire/vmire köszöriili a fogát.

Antonimno značenje glagolu ‘oštriti’ izražava glagol ‘tupiti’, koji se nalazi u primerima: *istupiti/tupiti/otupiti na čemu zube*, koji se takođe primarno koristi u komunikativnom smislu u značenju ‘govoriti besmislice, ili uzalud govoriti’, ali sekundarno može da znači i ‘mučiti se uzalud’. U mađarskom jeziku se u ovom značenju koristi sasvim drugi leksički sklop, bez somatizama: *a falnak beszél, falra borsót hány*²⁷.

3.5. Meduljudski odnosi

Čovek je društveno biće, stoga međuljudski odnosi u nekoj zajednici predstavljaju značajan ciljni domen pri konceptualizaciji pojmove vezanih za njega. Što se frazema sa somatizmom ‘zub’ tiče, oni isključivo izražavaju negativne odnose među ljudima, jer se zub poima kao sredstvo odbrane, borbe, otpora i borbenosti. Upravo to se semantizuje u već pomenutom izrazu *pokazati zube* u srpskom, kojem samo formalno odgovara izraz u mađarskom *kimutatja/kivicsorítja a fogá fehérjét* pošto se u njemu izražava da je neko prestao da se pretvara i otkrio svoje prave namere, svoje pravo lice. Struktura *uzeti/uzimati koga/šta na zub* znači ‘biti neprijateljski nastrojen prema kome, biti ljut na koga, proganjati ga, činiti mu pakosti’, a slična joj je fraza *ulomiti zub na koga* u kojoj se ispoljava da je ‘neko omrznuo koga’ (ovde se implicira i prethodno slaganje sa istom tom osobom). U mađarskom, osim izraza *feni a fogát vofire*²⁸, ne nalazimo druge adekvatne ekvivalente. Fizički obračun, nasrtanje na telesni integritet druge osobe vrlo slikovito izražava ekspresivna poredbena konstrukcija novijeg datuma (u starim zbirkama je ne nalazimo) *úgy pofon vág vkit, hogy a fogai a szájában körmérkőzést játszanak a benmaradásért*, doslovno: „toliko ošamariti koga da mu zubi igraju baraž za opstanak u ustima”, kojoj u srpskom odgovara fraza *sabiti/sterati/sasuti kome zube u grlo/u gušu* ili *dati kome po zubima/dobiti po zubima od koga* (u zavisnosti od perspektive posmatranja). U mađarskom postoji još jedna frazeološka jedinica sa poredbenom zavisnom rečenicom, malo blaža od prethodne: *Megrázlak, hogy mindjárt Szent Jánosra vicsorítod a fogad*, doslovno: „toliko će tu

²⁷ Govoriti zidu. Bacati grašak na zid (sa koga se bobice odbijaju, ne ostavljajući nikakav efekat).

²⁸ Oštriti zube na nekoga.

prodrmati da ćeš se odmah iskeziti Svetom Jovanu”. Podsećamo, da glagol ‘iskeziti se’ u kombinaciji sa nekim biblijskim likom podazumeva gubitak života.

Ovde moramo da pomenemo internacionalizme koji se zasnivaju na biblijskoj pozadini, za izražavanje načela odmazde. Tako, u korpusu nalazimo celovitu strukturu ili samo drugi deo u kojem se sadržana komponenta ‘zub’: *Szemet szemért, fogat fogért. – Oko za oko, zub za zub;* odnosno samo *fogat fogért – zub za zub, dati/vraćati/vratiti zub za zub* u značenju ‘vratiti neku nanetu nepravdu, štetu, zlodelo istom merom, osvetiti se’.

Nemogućnost da se neko osloni na druge osobe, biti okružen ljudima koji su nepouzdani u mađarskom se pretežno izražava složenim subjekatskim zavisnim rečenicama, koje služe više kao upozorenje, a u kojima se situacija koja zahteva pomoć ogleda u bolnim zubima: *akinek a fogá fáj, tartsa a nyelvét rajta;*²⁹ *akinek a fogá fáj, vegyen hideg vizet a szájába*³⁰ u značenju ‘ako neko ima neki problem neka se sam postara za njega i ne čeka pomoć od drugih ljudi’. U srpskom se umesto njih koristi fraza *use i u svoje kljuse*. Pomenimo ovde još jedan mađarski primer koji se tiče pružanja neadekvatne pomoći: *Gyomra fáj a betegnek, s fogát húzzák*, doslovno: „bolesnika boli stomak a vade mu zube”, u značenju ‘neko hoće da pritekne u pomoć samo na način koji njemu odgovara a ne prema potrebama ugrožene osobe’.

Odbijanje pružanja pomoći ili deljenja milostinje se takođe izražava zavisnom složenom rečenicom *Ha szemed úgy kopog mint a fogad (mégsem kapsz semmit)*, doslovno: „ni ako ti oči budu kucali/škljocali kao zubi (nećeš dobiti ništa)”.

3.6. Čovekovo okruženje

Čovek kroz svoje telesno iskustvo sagledava i svet koji ga okružuje, dajući mu metaforičko značenje i svojstva karakteristična za svoje sopstveno telo.

3.6.1. Tako se i nepovoljne vremenske prilike (kada je toliko hladno da se hladnoća zarije u tela kao neki oštar predmet ili zubi nekog bića) u

---

²⁹ Koga boli zub, neka drži jezik na njemu.

³⁰ Koga boli zub neka uzme hladnu vodu i drži je u ustima.

mađarskom jeziku mogu izraziti frazemima sa odrednicom *fog*: *Foga van a fagynak/télnek/időnek/hidegnek/szélnek*. Semanički ekvivalent bi u srpskom mogao biti izraz *ciča zima* ili *duva hladan vetr da sve brije*. Kada je veoma hladno ali uz to i sunačno vreme, u oba jezika nalazimo slično rešenje: *Foga van a napnak – zubato sunce*. Pomenimo ovde i primer *vacog a fogá – cvokoću zubi kome, cvokotati zubima*, gde zubi sprovode nemamernu radnju usled hladnoće, straha ili visoke telesne temperature.

3.6.2. Sa hladnoćom je povezan i sledeći mađarski primer, taj neprijatan osećaj međutim ne potiče od vremenskih uslova, već od previše hladne hrane ili pića, od kojih *trnu zubi – vmi olyan hideg, hogy majd kiszedi az ember fogát*.³¹

3.6.3. Teškoće, odnosno okolnosti za moguće rešavanje velikih problema su takođe izraženi frazeološkim jedinicama: *Ezt törje fel, akinek jó fogá van*, doslovno: „neka ovo otvorи неко, ко има добре зубе“. A kod neuspelog pokušaja ili promašaja u oba jezika dolazi do slamanja zuba *vkinek vmbibe beletörök a fogá – lomitti/polomitti/slomitti zube na kome/čemu*.

3.6.4. U mađarskom jeziku postoji jedan interesantan, arhaičan frazem u obliku upitne rečenice, koji ukazuje na specifične okolnosti dešavanja stvari u prirodi *Mitől fehér a cigány fogá*³² – u značenju da ‘karakteristike nekih stvari zavise od prirodnih zakonitosti, a ne od učešća ljudi u njima’.

3.6.5. Zub se može poistovetiti i sa vrednostima. Tako se u mađarskom korpusu nalazi izraz *vminek fogá van* – ‘imati vrednost, značaj’, a procena neke situacije ili vrednosti određenih stvari semantizuje se gledanjem u zube: *gledati/pogledati čemu u zube* ‘ocenjivati, procenjivati nešto’, a u oba jezika nalazimo poslovicu identičnog leksičkog sklopa: *Ajándék lónak ne nézd a fogát – poklonjenom/darovnome konju se u zube ne gleda*.

3.6.6. Pomenimo još jednu poslovicu u mađarskom jeziku koja slikovito opisuje okolnost kada pojedinac plaća greške koje su učinili njegovi roditelji: *Apánk evett almát, a mi fogunk vásik* doslovno: „Naš otac

³¹ Nešto je toliko hladno da vadi zube čoveku.

³² Od čega su ciganima beli zubi.

je jeo jabuku, naši zubi trnu od njih”. U srpskom bi u ovom kontekstu mogla biti upotrebljena fraza *ispashtati tuđe grehe*.

3.7. Okolnosti radnje

Ostali domeni bi se mogli svrstati pod zajednički imenitelj, okolnosti postojanja ili konkretne radnje, kao što su način, mera, uslov.

3.7.1. Najzastupljeniji frazemi sa komponentom ‘zub’ koji određuju okolnosni okvir su oni koji ukazuju na način sprovođenja radnje, ponekad istovremeno naglašavajući i sredstvo kojim se ona izvršava, a ujedno služe i kao intenzifikatori: *foggal, körömmel harcol – boriti se/braniti se zubima i noktima* u značenju ‘boriti se svom snagom, svim sredstvima, do zadnjeg daha’. Zatim, kad neko nešto radi preko volje u mađarskom se koristi *mintha a fogát húznák ili vki inkább két fogát kihúztná, mint... – raditi nešto preko volje, kao da mu zube čupaju*. U srpskom nalazimo i izraz *pasjim zubima/na pasje zube* u značenju ‘uz velike napore, teškom mukom’ za šta u mađarskom ne postoji odgovorajući oblik, a može se prevesti kao *nagy nehézségek árán*. Za odrešito, hrabro istupanje, saopštavanje nečeg iskreno, neposredno, bez uvijanja, u srpskom se može reći *govoriti/reći u zube*, kao alternativa izrazu *reći nešto nekom u oči*. U mađarskom se sa ovom semantikom može upotrebiti samo somatizam ‘oko’: *a szemébe mond vkinet vmit*. Drugi somatizam se javlja kao ekvivalent i u frazi *do zuba naoružan*, jer se kao merna jedinica za stepen naoružanog stanja/naoružanosti u mađarskom primeru javlja ’brada’: *állig felfegyverkezve*.

3.7.2. Izuzetno, samo u srpskom korpusu naišli smo na primer koji označava mesto na kome se radnja odvija zubima: *gde je (večni) jauk i škrugut zuba* u značenju pakla.

3.7.3. U mađarskom, pak, ‘imati nešto u zubima’ znači posedovati nešto, a kada neko pušta da ga liše poseda, odnosno kada propušta da dođe u siguran posed nečega kaže se *vki vmit kienged a fogá közzül* ovom izrazu u srpskom odgovara fraza sa somatizmom *rukama*: *ispustiti što iz ruku*.

3.7.4. Mala količina ili intenzitet se frazeološki mogu izraziti i na način da nečega ima samo *za/na jedan zub*, odnosno da ga nema ni za jedan zub: *nema/nije ni za (jedan) zub – a fél fogára sem elég*. Kada se za neko zajedničko slavlje svi obavežu da donesu nešto od hrane, i ako je neka osoba

donela vrlo malo posluženja, u mađarskom se kaže *vki vmit fogá közt hoz*³³ u značenju ‘doneti nešto tek/samo na jedan zub’.

4. Zaključak

Na osnovu analiziranih primera možemo izvesti nekoliko zaključaka. Prvi bi bio da je u oba analizirana jezika frazemotvorna, motivaciona sema prototipsko značenje lekseme *fog/zub*, kao ljudskog organa koji služi za žvakanje i sitnjenje hrane. Alanović ovo, s jedne strane, objašnjava time što su sekundarna značenja „razvijena metaforizacijom prema primarnom, što znači da je motivaciona baza lako uočljiva”, a zatim dodaje i drugo objašnjenje po kome navedena pojava svedoči o antropocentričnosti jezika (Alanović 2002: 270).

Drugi naš zaključak jeste da se frazeološka značenja mogu konceptualizovati na slične, ali i veoma različite načine. Izuzimajući internacionalizme, pre svega biblijskog porekla, ostali primeri se razlikuju u manjoj ili većoj meri. Dok je u madarskom jeziku dominantno prisutno polje čovekog stanja (kako fizičkog tako i emocionalnog), u srpskom se kao primarni koncept javlja komunikacija, a *zub* kao simbol govornih sposobnosti ljudi. To ne isključuje prisustvo frazema u ostalim semantičkim poljima. Možemo govoriti i o preplitanju domena jer se, na primer, kod sklopa koji izražavaju govornu aktivnost često nazire i funkcija lokalizatora ili načina na koji se ta aktivnost sprovodi (u zube), ili se kod čovekovih karakteristika javljaju i okolnosni okviri (zubima i noktima) itd.

U ovom radu se nismo posebno bavili strukturnom analizom frazema sa komponentama *fog/zub*, ali možemo ustanoviti da postoje potpuni formalni ekvivalenti,³⁴ koji se razlikuju po nekim osnovnim komponentama, zatim postoje izrazi potpuno drugačijeg leksičkog sklopa, ali i oni koji postoje samo u jednom od navedenih jezika, oslikavajući izvanjezičku stvarnost svojstvenu određenoj kulturi.

³³ Neko je nešto doneo među zubima.

³⁴ To su internacionalizmi – nazivaju se još i evropeizmima, zatim koji proističu iz kontaktnih uticaja kultura, ali i oni koji su se nezavisno razvijali u jezicima jer izražavaju neku opštepoznatu činjenicu.

LITERATURA

- Alanović, Milivoj (2002). Leksema zub u frazeološkim jedinicama. *Književnost i jezik*, XLIX/3–4: 263-277.
- Bańczerowski Janusz (2007). A fej nyelvi képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 2007/4: 385–402.
- Bárdosi, Vilmos (2012). *A magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomkörű szómutatóval*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Bárdosi, Vilmos (2013). *Lassan a testtel! Emberi testrészek a magyar szólásokban, közmondásokban*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Chevalier, J. – Gheerbrant, A. (1983). *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Forgács, Tamás (2003). *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kövecses, Zoltán (2005). *A metafora*. Budapest: Typotex
- Litovkina, Anna T. (2010). *Magyar közmondások nagyszótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- MÉK – *Magyar értelmező kéziszótár* (2003). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- O. Nagy, Gábor (1966). *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- RSJ – *Rečnik srpskoga jezika* (2007). (Ur. Nikolić, M.). Novi Sad: Matica srpska.
- Šrbac, Gordana – Štasni, Gordana (2017). *Somatizmi i konceptualizacija stvarnosti u srpskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Aleksander Urkom*

UDK: 811.511.141'374:811.163.41'374

Filozofski fakultet Eötvös Loránd
Univerzitet ELTE u Budimpešti

U SUSRET NOVOM MAĐARSKO–SRPSKOM REČNIKU: MESTO PRIVREDNE TERMINOLOGIJE

Bilingual dictionaries have a special place in lexicography. Their purpose, goal and aim are to perform a special task in approaching different cultures and languages, and they are most often used dictionaries as well. In the Hungarian-Serbian lexicography, due to political, economic and other reasons, we notice huge deficiencies in both the number of bilingual vocabularies and their quality, size, and purpose. No great Hungarian-Serbian dictionary was compiled, and that the last more serious dictionary was issued in 1968. We plan to fill this void with the new "Hungarian-Serbian big dictionary" which is currently under construction in Budapest. The paper will be about the structure of the new dictionary with special emphasis on terminology in the field of economics. It will be analysed the development of the economic terminology and the methods of its marking in the more important Hungarian-Serbian dictionaries.

Key words: bilingual dictionaries, lexicography, terminology of economy.

Izbor teme

Na Filozofskom fakultetu Univerziteta „Etveš Lorand“ u Budimpešti trenutno je u toku rad na sastavljanju velikog mađarsko–srpskog dvojezičnog rečnika. Rad na sastavljanju rečnika započet je 2017. godine i završetak projekta se očekuje 2021. godine. Tokom ovog rečničkog projekta važno je neprekidno istraživati različite aspekte leksikografskog rada, analizirati sve do danas završene faze u projektu, nadalje planirati buduće izmene ili etape u radu, ukoliko je potrebno. Na ovaj način dobijamo odgovor na pitanje da li sastavljanje rečnika ide u dobrom pravcu, odnosno koja su ona mesta gde je potrebna intervencija. U nekoliko ranijih radova, vršena je detaljna analiza nekih od važnijih aspekata po pitanju sadržaja leksikografske građe i njenog

---

* urkom.aleksander@gmail.com

predstavljanja u dvojezičnom rečniku, kao što je pitanje religijske terminologije, odnosno prisutnost frazeologizama u dvojezičnom rečniku.

U ovom radu, akcenat se stavlja na jedan sledeći aspekt, tačnije na privrednu terminologiju i njeno uključivanje u opšti dvojezični rečnik. U ovom radu želimo da dobijemo odgovore na sledeća pitanja: 1) U kakvom obliku, u kojoj meri i kada se privredna terminologija, odnosno izrazi uže i šire vezani za oblast ekonomije unose u sastav dvojezičnih rečnika; 2) Na koji način i u kakvom obliku se pojavljuje identična privredna terminologija u ranijim mađarsko–srpskim rečnicima? Na prvo pitanje odgovor možemo da dobijemo već i tokom izrade rečnika, jer je leva strana rečnika, odnosno mađarski deo rečnika već gotov. Drugo pitanje je od velikog značaja za istraživanje razvoja leksikografske odrednice i mađarsko–srpske leksikografije uopšte. Prilaženjem ovom problemu iz dijahronog aspekta dolazimo do važnih zaključaka koji nam mogu pomoći u daljem radu i planiranju projektnih faza.

Pojmovi

Na samom početku razmatranja ove teme, važno je definisati neke od osnovnih pojmoveva sa kojima ćemo se sretati u ovom radu, a i u različitim fazama leksikografske analize. U tumačenje relevantnih pojmoveva prizvaćemo u pomoć pre svega lingviste i teoretičare mađarske stručne scene, prvenstveno iz razloga što želimo da steknemo uvid u mađarsku percepciju leksikografskih pojmoveva, odnosno u „mađarski metod“ obrađivanja leksikografske grade. Primećuje se da je mađarska leksikografija u mnogo čemu kompaktna i strogo definisana i svoja strateška načela primenjuje i u leksikografiji koja je usmerena u relaciji mađarski jezik–strani jezik. Upravo iz tog razloga dvojezični rečnici između mađarskog i nekog drugog stranog jezika u najvećoj mogućoj meri pokazuju sličnosti ne samo u formi, već i u sadržaju, strukturi, principima.

Terminologija i termin

Ukoliko počnemo da se bavimo terminologijom i terminima, vrlo brzo ćemo uvideti da nije baš jednostavno njihovo definisanje. Navešćemo po dve definicije mađarskih lingvista i teoretičara koje se bave definisanjem pojma terminologije i termina. „Terminologija predstavlja skup pojmoveva jedne određene stručne oblasti“ (Heltai 2004: 25). „Značenje terminologije: 1) teorija; 2) metod; 3) skup svih termina jedne date stručne oblasti“ (Tamaš

2014: 16). „Termini se učestano koriste unutar jedne stručne oblasti, dok je njihova upotreba van stručne oblasti izrazito retka“ (Heltai, 2004: 25). „Termin: leksema, broj, oznaka ili njihova kombinacija koja označava pojam vezan za jednu određenu predmetnu oblast“ (Fóris 2005: 37). Iz ovih isecaka, odnosno kratkih definicija uviđamo da mađarski lingvisti i teoretičari imaju prilično širok spektar definicija za termine i određene pojmove u terminologiji.

Opšta leksika vs termini

Važno je napraviti razliku između opšte leksike i termina. U definisanje razlika između ove dve kategorije u pomoć pozivamo Pala Heltaia (Heltai, 2004: 29) koji se u svom radu detaljno bavi ovom temom. Prema njegovom stanovištu reči opšte leksike karakterišu sledeće osobine: a) polisemija, često imaju sinonime, b) pored referencijalnog značenja imaju i emocionalno značenje, c) najčešće se ne mogu tačno definisati (često se ne može utvrditi hijerarhija između njih), d) značenje zavisi od konteksta, e) koristi ih kompletno društvo. Termini imaju sledeće karakteristike: a) monosemija, nedostatak sinonima, b) nije karakteristično emocionalno značenje, c) definisanje se vrši po principu hijerarhije pojmoveva, d) uvek se koriste u istom značenju (niti proširujemo niti sužavamo njihovo značenje), e) nezavisni su od konteksta, f) koriste ih pojedine grupe unutar jedne određene stručne oblasti.

Heltai kao ilustraciju gore nabrojenih karakteristika navodi primere termina *elektroliza* i *sterilan*. U svom izlaganju navodi da ovi termini nemaju sinonime, sa emotivnog aspekta su neutralni, tačno se definiše njihovo značenje. Jedan proces ne može da bude „manje-više“ podložan elektrolizi, niti je jedan medicinski aparat dobar ako je „delimično sterilan“.

Prelaz između opšte leksike i termina

Treba imati u vidu da jedan deo leksičkog fonda istovremeno pripada i opštoj leksici i terminima, tačnije ima i opšte i terminološko značenje. Ako pogledamo sledeće primere uvidećemo da je reč ujedno i o opštoj leksici i o terminima: *zlato*, *oluja*, *krv*, *demokratija*, itd. Prelaz između opšte leksike i termina ilustrovaćemo sportskim terminom *brzo hodanje*. Značenje ovog termina je sledeće: jedna noga uvek treba da dodiruje tlo (za razliku od trčanja). U atletici stoga postoji i termin *nepropisno hodanje*, čiji smisao ne može da se zamisli u svakodnevnom shvatanju pojma, jer hodanje

u svakodnevnom životu ni sa jednog aspekta ne može da bude nepropisno, ukoliko je uspešno i izvršeno – ukoliko smo u stanju da hodamo (Heltai 2004: 31).

Događa se da iz kruga jednog datog termina proizilazi neki sledeći termin koji pokazuje diferenciranost u odnosu na svakodnevno i uobičajeno značenje. Pa, stoga, odnos opštег i terminološkog značenja treba analizirati u svakom pojedinačnom slučaju, drugim rečima, na svakom zasebnom nivou i u svakoj zasebnoj kategoriji.

Potrebno je nadalje nавести i sam proces kroz koji dolazi do prelaza iz opšte leksiKE u termine i obrnuto. Reč je o terminologizaciji i determinologizaciji, gde je u slučaju prvog pojma reč o formiranju termina iz opšte leksiKE, a u slučaju drugog pojma reč o nastanku opšte leksiKE iz termina. U slučaju prvog procesa rezultat je postojanje terminološkog značenja jedne reči uz primarna opšta značenja, dok je rezultat drugog procesa postojanje sekundarnog opštег značenja, nastalog iz primarnog terminološkog (Heltai, 2004: 34).

Leksikografija i terminologija

Iako je na prvi pogled lako uočljiva veza između leksikografije i terminologije, cilj leksikografije i terminologije je suštinski drugačiji. Najkarakterističnija razlika između leksikografije i terminologije je u tome da je prvenstveni predmet leksikografskog ispitivanja upravo značenje, dok prvenstveni predmet terminološkog ispitivanja čini pojAM (Tamás 2014: 49). Terminologija i leksikografija se upravo prepliću kroz ova dva tradicionalna pristupa.

Kada je reč o uzajamnom odnosu leksikografije i terminologije, akcenat treba da se stavi na količinu, kvalitet i diverzitet. Drugim rečima, treba dobiti odgovor na pitanje: koliki ideo u jednom rečniku treba da imaju termini i šta je ono što se ne smatra terminologijom? Zatim, treba imati u vidu da terminologijom ne raspolažu samo naučne discipline, već i razne druge oblasti, kao što su: muzika, ekonomija, religija, sport, diplomacija, itd. (Heltai 2004: 25). Stoga, prilikom obrade termina, u obzir treba uzeti i kvalitativne i kvantitativne aspekte, uz široki diverzitet pojava.

Stručni jezik ekonomije

Pošto privrednu terminologiju treba da tražimo prvenstveno u stručnom jeziku, ovde ćemo pokušati da definišemo šta zapravo predstavlja jedan stručni jezik. Pojam primene stručnog jezika tumačimo kao primenu jezika jedne stručne grupe govornika sa specifičnim ciljem koji jasno i nedvosmisleno odražava polje kojim se data grupa govornika bavi i ujedno je karakteristična manifestacija njihove usmene i pismene komunikacije (Kurtán 2003: 50).

Međutim, nije jednostavno definisati pojam ekonomskog stručnog jezika. Privreda nije jedan jedinstveni pojam. Razlikujemo veliki broj privrednih sektora, zato i ekonomski stručni jezik predstavlja pojam u okviru kojeg postoje dalje podele (Tamás 2014: 80). Sa druge strane, ekonomski stručni jezik, usled svojih korena koje vuče iz društvenih nauka, ne može da se manifestuje u toj meri kao egzaktan, kao na primer tekstovi iz oblasti prirodnih nauka, pa mu je stoga i terminologija znatno otvorenija i manje jedinstvena (Tamás 2014: 71).

Ipak, mnogi teoretičari pokušavaju da ekonomski stručni jezik postave u određene kategorije. To je primer i kod Šikana, koji ekonomski stručni jezik razdvaja na (1) stručni jezik ekonomije (economics) i (2) poslovni jezik (business administration) (Chikán 2006).

Ako u okviru ostalih stručnih jezika želimo da definišemo ekonomski stručni jezik, tada u najgrubljim crtama treba da navedemo sledeće: a) ekonomski stručni jezik predstavlja jednu formu opšteg jezika u kojem stručni tekstovi privrednog sadržaja pokazuju jedinstvene karakteristike kako na nivou leksike i morfosintakse, tako i na nivou pragmatike i terminologije, b) kod ekonomskog stručnog jezika raspoznajemo izrazito standardizovane i manje standardizovane tekstove, c) u odnosu na ostale stručne jezike ekonomski stručni jezik je više „hibridan“, odnosno „međusektorijalan“ (Tamás 2014: 82).

Istorijski kontekst

Problemu terminologije je potrebno prići i sa istorijskog aspekta. Danas znamo da je „razvoj tehnologije znatno ubrzан, a potreba za formiranjem terminologije vremenski ne omogućava niti kategorizaciju, pa čak ni adekvatno definisanje terminologije“ (Kis 2004: 47). Ekonomija kao

grana nauke je relativno mlada disciplina. Formiranje mađarskog stručnog ekonomskog jezika korene vuče još iz doba jezičke reforme (1790–1850), kada je za vrlo kratko vreme ekonomski život Mađara, odnosno jezik industrializacije stekao posebnu važnost. U proteklim decenijama došlo je do političkih i društvenih promena sličnog značaja. U Mađarskoj je 1989/1990. godine izvršena promena društvenog sistema, kada se sa sovjetskog modela privrede prešlo na tržišnu ekonomiju. Ova promena je ujedno značila i prelaz sa takozvanog socijalističkog privrednog stručnog jezika na stručni jezik tržišne ekonomije. Sledeća bitna promena dolazi pristupanjem Mađarske Evropskoj uniji 2004. godine, kada je neminovno izvršena modernizacija društva u cilju integracije u moderne evropske tokove.

Ove dve značajne promene u mađarskom društvu su zahtevale potpunu transformaciju sistema privrednih pojmoveva, tako da su one i okosnice danas poznatog stanja u stručnoj privrednoj terminologiji (Tamás 2014: 70). Što se tiče promena u proučavanju terminologije, treba navesti sledeće. Dolazi do a) formiranja novog sistema pojmoveva, b) razdvajanja na stručni jezik ekonomije i poslovni jezik, c) vraćanja starih izraza u upotrebu, d) formiranja novih ideologija, e) postavljanja engleskog jezika u status lingve franke (lingua franca), f) pojavljivanja stručnih tekstova iz EU-administracije (Ablonczyné 2006: 39–40).

Primeri u praksi

U narednim rečenicama biće reči o kategorizaciji termina sa kojima se susrećemo u novom mađarsko–srpskom rečniku. Kategorije termina će biti propraćene i primerima u cilju što jasnije ilustracije. Kategorizacija termina se vrši na osnovu uočenih leksikografskih karakteristika, a koje su tipične za dvojezične opšte rečnike.

Prvu kategoriju čine takozvani „puni termini“ kod kojih ne postoje oblici koji bi odgovarali opštoj leksici. Ovakvi termini se u rečnicima obeležavaju adekvatnim skraćenicama, koje informišu korisnika o datoј stručnoj oblasti. U ovom konkretnom slučaju navodi se skraćenica „gazd“ koja označava pojmove koji su usko vezani za oblast ekonomije.

adósságteher fn *gazd dugovanje s <G -nya>*
teljes ~ ukupan dug

adóteher *fn, gazd* poresko opterećenje
 ~ **kirovása** nametanje poreskog opterećenja

Sledeću kategoriju termina predstavljaju reči kod kojih se uočava razvoj iz opšte leksike. Kod ovih reči se u rečniku na prvom mestu nalaze tumačenja opštег značenja, a na nekim od kasnijih mesta navodi se i terminološko značenje. Ovde je često reč o slučajevima kod kojih neka reč opštег značenja u nekoj od svojih specifičnih upotreba dobija značenje termina.

ajánlat *fn* *⟨~ot, ~a, ~ok⟩*

1. *[ajánlattétel]* ponuda *n* *⟨G -de, N tsz -de⟩*
  - házassági** ~ bračna ponuda
  - tisztelességtelen** ~ nepoštena/nemoralna ponuda
  - vkinek az ~ára** na nečiju preporuku
  - vmely ~ot elutasít** odbiti neku ponudu
  - ~ot tesz vkinek** dati ponudu nekome; ponuditi nekome
2. *[javaslat]* predlog *h* *⟨G -ga, N tsz -ozi⟩*
  - vmely ~ba belemegy** prihvatići neki predlog
  - ~ot tesz** stavljati ponudu; nuditi
3. *gazd* ponuda *n* *⟨G -de, N tsz -de⟩*
  - eladási** ~ ponuda za prodaju
  - feltételek** ~ uslovna ponuda
  - ~ot tesz** stavljati ponudu; ponuditi

bemutató

- I. *mn* demonstrativni (-na *n*, -no *s*)
  - ~ **előadás** → ~ II. 1.
  - ~ **repülés** demonstrativni let
- II. *fn*
  1. *[előadás]* premijera *n* *⟨G -re, N tsz -re⟩*
  2. *[kiállítás]* izložba *n* *⟨G -be, N tsz -be, G tsz bi⟩*
  3. *gazd [értékpapíré]* nosilac *h* *⟨G -ioca, N tsz -oci⟩*
    - ~ra szóló értékpapír** hartija od vrednosti na donosioca

Sledeću kategoriju čine termini koji nastaju sklapanjem više komponenata. U ovom slučaju nije reč o tome da pojedina reč opštег značenja dobije terminološko značenje, već kada se na jednu reč opštег značenja doda jedna druga ili dalja reč, izraz nastao iz spajanja dve ili više reči dobija svoju specijalnu frazeološku upotrebu u dатој stručnoj oblasti.

ajánlati *mn* <~t> *gazd*
 ~ **tárgyalás** pregovor o ponudi

árucsere-forgalmi *mn, gazd* prometan (-tna *n*, -tno *s*)
 ~ **egyezmény** ugovor o prometu robne razmene

Postoje i slučajevi kada je terminološko značenje jedne reči primarno, a iz tog značenja svakodnevnom primenom gubi se terminološko značenje, pa prelazi u svoje sekundarno, tercijalno i dalje opšte značenje. Kod ovakvih primera, u rečniku se uvek na prvom mestu navodi terminološko značenje date reči, a tek na nekom od kasnijih mesta navodi se opšte značenje.

ázsió *fn* <~t, ~ja>
 1. *gazd* ažio *h* <G -žija>; interes *h* <G -sa, N tsz -si>
az ~ **csökken** opadanje ažija
 2. átv, közb [megbecsülés] procena *n* <G -ne, N tsz -ne>
nagy az ~ja vkinék dobra prođa; dobar promet

csőd *fn* <~öt, ~je, ~ök> *mn* <~öt, ~je, ~ök>
 1. *jog/ gazd* bankrot; stečaj
a ~ szélén áll biti na ivici bankrota; biti pred stečajem
~be jut bankrotirati; pasti pod stečaj
~öt jelent objaviti bankrot
 2. közb [kudarc] krah; neuspeh
teljes ~ potpuni krah
~öt mond izneveriti, podbaciti

Sledeću kategoriju čine reči kod kojih se – slično jednoj od prethodnih kategorija gde se spajanjem više komponenata dobija novo terminološko značenje – iz već postojećih termina dobijaju dalji termini. Drugim rečima, termini nastaju iz već postojećih termina.

biankó *mn <~t>, gazd* blanko; nepopunjén (-na *n*, -no *s*)
  <ht. -ni>; neispisan (-na *n*, -no *s*) <ht. -ni>
  ~ **csekk** blanko ček
  ~ **cekket ad vkinek** dati kome neispunjén ček

bruttó *mn <~t>, gazd* bruto
  ~ **jövedelem** bruto dohodak
  ~ **súly** bruto težina

Gore navedene kategorije predstavljaju tipičnu klasifikaciju termina u leksikografiji, i mađarsko–srpska leksikografija ih primenjuje na adekvatan i dosledan način. Označavanje termina se vrši odgovarajućim oznakama, na mestima koja im prema kategorizaciji i pripadaju.

Istorijski razvoj terminologije u mađarsko–srpskoj leksikografiji

U sledećim pasusima biće upoređeni ranije analizirani termini sa njihovim ekvivalentima u dva ranija mađarsko–srpska rečnika, u rečniku Lasla Hadrovića iz 1958. godine i rečniku Emila Palića iz 1968. godine. Ova dva rečnika predstavljaju najrazvijenije mađarsko–srpske rečnike, koji su nastali na našim prostorima u zadnjih 50 godina.

Analizi se pristupa iz razloga što se „tumačenje pojmove na drugom jeziku često vrši prevodenjem ili objašnjavanjem, pa je stoga potrebno uzeti u obzir i tipološke razlike dva jezika, pošto se tumačenje mađarskih složenica često ne može rešiti jednostavnim prevodenjem“ (Rágynanszki 2017: 215). Posebno interesantnim se čine tumačenja termina i pratećih pojmove u terminologiji. Nadalje, potrebno je pozabaviti se i pitanjem u kojoj meri su raniji rečnici imali mogućnost da u svoj sadržaj uključe date termine i u kojoj meri su oni bili deo tadašnje svakodnevnice. Interesantan primer nam daje i Elod Dudaš na primeru hrvatsko–mađarskog rečnika, gde se bavi upravo ovim pitanjima (Dudás 2017: 184).

Kod primera odrednice *adóteher* primećujemo da ni u jednom od ranijih rečnika koje ispitujemo ne pronalazimo ovu odrednicu. Palićev rečnik je, na primer, poslednji značajniji mađarsko–srpski rečnik (sa oko 45000 odrednica) i izdat je pre tačno 50 godina. Prepostavlja se da navedeni izraz ili nije postojao u trenutku izdavanja rečnika, ili nije bio frekventan izraz u privredi. Činjenica da je ova reč ušla u novi mađarsko–srpski rečnik delimično nas umiruje, jer predstavlja dokaz da je izvršena i modernizacija leksičkog fonda mađarskog jezika i da nije reč o pukom prepisivanju ranijih rečnika.

Kod primera odrednice *ajánlat* primećujemo da niti u Hadrovićevom, niti u Palićevom rečniku nije označena stručno privredna terminološka karakteristika. Među primerima pronađemo i one koji su vezani za privrednu tematiku, međutim, u rečniku se one ne ističu nekom posebnom oznakom.

Kod primera odrednice *árucsere* utvrđujemo ekvivalentnost između dva ranija i rečnika u pripremi. Navedeni izraz je bio u opticaju i u trenutku sastavljanja Hadrovićevog i Palićevog rečnika. Ovime potvrđujemo da je dati privredni izraz bio prisutan u leksičkom fondu mađarsko–srpske leksikografije sredinom XX veka.

Kod odrednice *ázsió* utvrđujemo da Hadrovićev rečnik ne sadrži odgovarajući odrednicu, dok Palićev rečnik ne pravi razliku između terminološkog i opštег značenja. U Palićevom rečniku je, doduše, ponuđeno tumačenje mađarske odrednice, međutim, teško je utvrditi u kom značenju se koristi data reč, terminološkom ili opštem.

Kod odrednice *bruttó* ni jedan od dva analizirana rečnika ne navodi tipičan terminološki spoj bruto dohodak, već daju samo osnovnu metričku karakteristiku termina. Ovde je isto reč o terminološkom značenju koje nije postojalo sredinom prošlog veka, dok je danas neizostavno i važno.

Kod odrednice *csőd* pronađemo interesantnu situaciju. Naime, uočava se delimična ekvivalentnost Hadrovićevog i novog rečnika, odnosno potpuna ekvivalentnost između Palićevog i novog rečnika. Ovo predstavlja tipičan primer termina koji su se u potpunosti odomaćili u datom jeziku i u njihovom semantičkom okruženju nisu izvršene značajnije promene. Razlika između Hadovićevog i Palićevog rečnika nastala je prvenstveno usled

oskudnijeg prostora za tumačenje značenja kod prvog rečnika i temeljnije obrade terminoloških odrednica kod drugog rečnika.

Zaključak

Mađarsko–srpska terminologija u najgrubljim crtama prati uobičajene principe klasifikacije i obrade termina iz pravca mađarskog jezika u pravcu stranog jezika. Primećuje se da je tokom 90-tih godina prošlog veka i prve decenije ovog veka došlo do značajnih promena u privrednoj terminologiji mađarskog i srpskog jezika, stoga je od izuzetne važnosti da se u novom rečniku izvrši modernizacija privredne terminologije. Kao što je pokazano na primeru privredne terminologije, važno bi bilo ispitati kako stvari stoje i u slučaju drugih terminologija koje danas treba da budu obavezan deo dvojezičnih rečnika.

IZVORI

Mađarsko–srpskohrvatski rečnik, Laslo Hadrović, Budimpešta, 1958.
Mađarsko–srpskohrvatski rečnik, Emil Palić, Budimpešta, 1968.

LITERATURA

- Ablonczyné, M. L. (2006). Gazdaság és nyelv. *Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 2. Lexikográfia* Kiadó, Pécs
- Chikán, A. (2006). A gazdasági szaknyelv jellemzői. *Elhangzott: Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 2006. május 12.*
- Dudás, E. (2017). Horvát–magyar szótár In: *Szótárírás a Kárpát-medencében. Lexikográfiai füzetek 8.* (Szerk: Fábián Zsuzsanna), Tinta Könyvkiadó, Budapest, 183–188.
- Fóris, Á. (2005). *Hat terminológia lecke.* Pécs: Lexikográfia Kiadó
- Heltai, P. (2004). Terminus és köznyelvi szó, in: *Szaknyelv és szakfordítás* (szerk.: Dróth Júlia), Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő, 25–45
- Kis, Á. (2004). Gyakorlati terminológia, in: *Szaknyelv és szakfordítás* (szerk.: Dróth Júlia), Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő, 46–52
- Kurtán, Zs. (2003). *Szakmai nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

- Rágyanszki, G. (2017). János Fliszár in njegov slovensko-madžarski slovar
In: Slovenistika 10 (Szerk: Lukácsné Bajzek Mária), ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék, Budapest, 209-216.
- Tamás, D. M. (2014). *A gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről*. Budapest: ELTE FTT

Михайло Фейса*
Филозофски факултет,
Универзитет у Новим Садзе

УДК: 811.161.2(497.11)'27

ОСНОВА РУСКОГО ЯЗИКА – КОНТАКТОЛОГИЙНИ ПРИСТУП**

In this paper, the author analyzes relevant characteristics that point to the genetic base of the South Ruthenian language. The research includes 9 characteristics that the South Ruthenian language shares only with the Trebishov speeches and 3 characteristics that the South Ruthenian language shares only with the Preshov speeches. The existence of lexical variants in the South Ruthenian language is the result of proximity and interweaving of speeches, above all the Trebišov and Prešov speeches.

Key words: South Ruthenian language, Trebišov speeches, Prešov speeches, genetic basis, contact linguistics.

1. Увод

Бачко-сримских Руснацох / Русинох националне мено повязує зоз востоком, прето же Рус (Русь) була назва території великої средньовиковній держави зоз центром у Києве. Назви з хторима ше Русини наволовали або з хторима их наволовали други (як напр. Карпато-Русин, Карпато-Рус, Угро-Русин, Рутен, Руснак, Рушняк и под.) одноша ше на жридлову и традицийну вязу зоз восточнославянским народом Руси. Виками Руснаци жили у граніцох Мадярского кральовства. Жили у сиверовосточних мадярских жупанийох, точнейше у Земплину, Шаришу, Абауй-Торни, Боршоду, Саболчу, Ужу, Угочи, Марамарошу и Гемеру. Векшина з тих

---

* fejsam@gmail.com

** Робота настала у рамикох проєктох *Язики и культури у часу и простору* (187002) и *Дискурси менинских язикох, литературах и культурах у юговосточній и середній Європі* (187017), хтори финансує Министерство просвіти, науки и технологійного розвою Республіки Сербії.

жупанийох находзи ше нєшка у восточней Словацкей, а други у Мадярской, України и Румунії (Фейса 2012: 231-232).

По пораженю и поцагованю Отоманской империї з Бачки, Сриму и Банату 1699. року, австроугорским власцом требало веций жительства на югу своєї держави та побудзовали на колонизацию Немцох, Мадярох, Словакох и других, як и Руснацох (Gavrilović 1977: 153). То причина прецо и предком войводянских Руснацох / Русинох, допущене же би ше, по контрактох зоз державними власцами, населили до Керестура (1751) и Коцура (1763) у централней Бачки стредком XVIII вика.

Од часу кед ше перши Руснаци приселєли до тих краюх та по Першу шветову войну, вони доминантно були паасти. Їх ремеселніки були организовані до еснафох, а священікох и учительськох було барз мало. З часом Руснаци напредовали у економским, национальним и культурним живоце. Поспишело им ше очувац свой идентитет (Фејса 2010).

По Першой шветовей войни, на сновательней схадзки Русского народного просвітнога дружтва, 1919. року у Новим Садзе, руска заєдніца ришела дзвигнуц свой народни язык (нє русийски або українски) на уровень литературнога языка. Перша культурно-просвітна организация принесла одлуку же би ше ей кождодньова бешеда хасновала у образованю, культурним живоце и преси. Тота одлука була базована на факту же кнїжки религійного и литературнога характеру уж були публікованы на тим языку (Меджеши 1993: 146).

2. Теорії о походзеню Руснацох и руского язіка

Даваюци прегляд потедишніх теорийох о походзеню Руснацох и руского язіка, Свен Густавсон (1983: 27-28) разликує штири теорії – українофілску, русинофілску, москоофілску и словакофілску. Прихильнікіх тих теорийох язичну припадносц углавним формую на основи етнічнога похопеня та по українофілох Руснаци Українцы а їх язик украински, по русинофілох Руснаци Руснаци а їх язик руски, по московівілох Руснаци Руси а їх язик русийски и по словакофілох Руснаци Словаци (або Українцы) а їх язик словацки.

Авторе первых двух русских грамматикох, Гавриїл Костельник (1923) и Микола Коциш (1977), тримали же руски язик диялект

українського язика (як напр. і В. Гнатюк, Н. Толстой, Й. Дзендерівски, В. Лата), а автор трецей граматики, Юліян Рамач (2002), свидоми окремносци руского язика, визначує його унікальну природу, бешедуючи же слово о сплету восточнослов'янських, заходнослов'янських, та і южнослов'янських елементох, хтори походзі з земі території Карпатського ареалу. Рамач визначує же „язикова система хтору змінні принесли з земі Горніці барз подобна системом дialeктох и язикох Карпатського ареала” (ибид.: 533), алс не прецизує хтори то системи.

Другу групу лингвистох (напр. Ф. Пастрнек, Ф. Тихи, Й. Штолц, Ч. Бидвел, Г. Лант, С. Густавсон, Ш. Швагровски, С. Скорвид) творя лингвисти хтори тримаю же руски язик дialeктом словацького, односно же представя идиом восточнослов'янського типу (Чарський 2011: 20; Фейса 2011: 125).

Док русийська теорія на початку 21. вика нерелевантна, зоз публікованьом монографії *Русинський язык* редактора Поля Магочія (Magocsi 2004) у реномованей кодифікаційній едیції Ополського універзитета, як штернастей по ширине, пошвеценей наймладшому славянському язiku, русиністична теорія дostaла моцну основу. У монографії заступени штири варіянти русинського язика – бачко-срімська, прешовська, лемковська и закарпатська. Варіяントом русинського язика у славістики віше векшу увагу пошвецью и науковци хторим даєдна зоз варіяントох источасно и мацерински язик и лингвисти-слависти хторим ані єдна з варіяントох нє мацерински язик (напр. Kushko 2007; Тир 2010; Baptie 2011).

Бачко-срімськи стандарт як язик своє место у славянській лингвістиці завжал 1980-их роках, дзекуючи Александрови Дуличенкови, хтори го на основі соціолінгвістичних параметрох уключел до категорії славянських літературних мікроязикох як у подполносци *окремни славянски мікроязик* (Дуличенко 1981: 134), односно як *островски югославянско-русински мікроязик* (Дуличенко 2009: 15). Атрибут *югославянски* одвитовал у чаше док существовала держава хтора уключовала до себе меновнік Югославія у хторей же находзела и Бачка и Срім и Славонія, а як формовани Республіка Герватска и Республіка Сербія, т. є. як ше Руснаци нашли у двух державох за руски літературни язик одвитующи атрибут *южнорусински*; атрибути *бачко-срімськи* и *войводянски* тиж одвитую,

але маю узше значене бо сугерую же ше руски язик хаснүе лем у Сербії. Сумираюци значносць Дуличенковой науковей діялносци, Рамач заключуе же вон, медзи іншим, „теоретично обґрунтовал южнорусинську микрофилологію як наукову дисципліну” (Рамач 2011: 26).

У роботи о такв. коцуризмох (Фејса 2017) намагали зме ше утвєрдзиц локацию карпатских паралелох лексемом *еци*, *бежиц*, *мии* и законченю -*лї* (напр. *булї*, *купелї*, *забулї*) на їх жриду, у Карпатским региону, на основи предходзящих диялектологийных вигледованьох. Же бизме то витворели послужели зме ше зоз диялектологийним *Атласом українських бешедох Восточнай Словакії* (Латта 1991). Без огляду на то же Лата хаснүе терминологию базовану на неприпознаваню Руснацох / Русинох и руского / русинского языка та у складу з ню руски / русински бешеди не наволує же су *руски* / *русински* але *українски*, картографске локоване наведзених лексемох у вигледованей часци Карпатах зробене коректно. Спрам мапи 288 коцурске закончене за трецу особу множини -*лї* хаснүе ше у коло 40 населеньох на території, хтора твори неєднакострани ромб зоз точками Стара Любовня, Левоча, Свиднік и Снина. На мапи 144 *еци* находзиме коло Прешова, сиверно и сиверозаходно од нього, у населеньох Жатковци, Гералтов, Завадка, Градиско, Гачава, Ренчишов, Дачов, Завадка и Нижни Словинки, як и коло Снини; *ище* находзиме коло Вранова. Мапа 274 региструє инфинитив діеслова *бежиц* коло Прешова. Спрам мапи 199 коцурски меновнік *мии*, за хтори ше неоправдано тримало же є пожичка зоз сербского языка, углавним ше находзи у населеньох коло Прешова, Сабинова и Левочи (Фејса 2017: 353-355). Мож повесц же зме того вигледоване концептуали на основи становискох Гаврила Надя, хтори свойочасово написал:

Док ше народни бешеди населеньох коло рички Ондави не випитаю, не вишлідза, и док ше не увидзи же у келей міри тоти бешеди зос своїма язичними прикметами ідентични з нашу керестурску и коцурску бешеду, не будзе ше годно, лем на основи нашей народней бешеди, повесц ніч що би одвітовало правди о походзеню нашого руского рускокерестурскогго и коцурскогго жительства. (Надя 1987: 84)

3. Контактологийна метода преучована идиома

На основи студийох америцких лингвистох С. Томасона и Т. Кауфмана, русийских В. Иванова, А. Русакова, В. Беликова, С. Бернштайна и сербского контактолога Й. Айдуловича Вячеслав Чарский (2011), хаснующи контактологийну методу, поровнүє фонетику, лексику, морфологию, деривацию словох и синтаксу дотичних диялектох и бешедох и кажде язичне зявене одредзує як релевантне або нерелевантне. Кед же даєдна характеристика русского язика заєдніцка и зоз словацкима и зоз карпаторусинскими диялектами Шариша и Земплина, як и зоз другима славянскими языками, веџ вона нерелевантна, односно незначна за одредоване походзеня русского язика. Наприклад: фиксирана наглашка на предостатнім складу, закончения инструментала множини прикметнікох *-има*, закончене першой особи множини презента *-ме*, формоване перфекта, потенцияля итд. Кед же одредзене зявене русского язика заєдніцке з лем єдним зоз карпатских идиомох, восточнословашким або карпаторусинским Шариша и Земплина, веџ воно релевантне за лингвогенетичне спатране (Фейса 2011: 127-128).

Чарский и, провадзаци його методологийни приступ, Тамара Хома (2014), анализовали язични характеристики на хтори ше поволовали заступніки штирох наведзених теорийох (оп. поглаве 2). Нова, контактологийна методология (о ёй ширших досягох у славистики у першай децении 21. віку оп. Ајдуковіћ 2012) указала же дзепоєдним характеристиком предходнікі, як напр. Ч. Бідвел (Bidwell 1966), С. Густавсон (1983), Й. Дзенделіўски (Дзенделіўський 1996), А. Дуличенко (1998) и М. Фейса (2006), при поровнованю зоз стандардизованима языками (українским, словацким, польским), неосновано придавали велику увагу. Прилаплюючи критику же фокус вигледованьох треба унапрямиц на бешеди Карпатскаго ареала, ми на тим месце розпатриме характеристики хтори, по Чарскийови, руски язык ма заєдніцки лем зоз єдну группу бешедох. Вкупно 9 характеристики повязую руски язык лем зоз восточнословашкими бешедами околіска Требишов: 1. рефлекси **ě*; 2. рефлекси **l*; 3. дистрибуция *o < *ō / *ő*; 4. дистрибуция *e < *ē / *ě*; 5. пременка **s > š* и **z > ž* и одсуство фонемох *š* и *ž*; 6. присуство твардих консонантских группох *щ* и *ждж*; 7. форми датива и локатива єдинини меновнікох женского роду зоз законченъем *-a* у форми номинатива

єднини; 8. закончення инфинитива и финальне *-чиць*; 9. лексични елементи. Вкупно 3 характеристики повязую руски язик лем зоз шаришскими прешовскими восточнословакскими бешедами: 1. присуство одредзених формох помоцного діеслова *буць* и формоване одрекаючих формох; 2. формоване partiципа (роботного діесловного прикметника; Стевановић 1989: 340) зоз формантам *-л* хлопского роду єднини при діесловох з инфинитивну основу на консонант и форми на финальне *-нул*; 3. лексични елементи.

У тей роботи спатриме приклады на основи хторих Чарский у монографиї *Руски язик Сербії и Горватской у швеце язичних контактох* виведол наведзени заключеня (2011: 270-313) ведно зоз прикладами за дотични язични зявеня хтори наведол Рамач у *Граматики руского языка* (2002: 501-523). Понеже ше Рамач у своім историйним приступу фокусовал на рефлекси праславянских гласох у руским языку и не обезпечел информациі о месце дзе ше нешкада у Карпатским ареалу находза лексеми идентични зоз руским, до роботи уношиме и Чарскийово скраценя хтори указую на карпатскую локацию дотичных лексемах (оп. попис скраценъох на концу роботи). Обчекуеме же робота допринесе ошвицованию язичных фактох хтори ше дотикаю походзеня руского идиома у Сербії и Горватской.

4. Релевантни характеристики

4.1. *Рефлекси ята (*ě)*. Присуство трох рефлексох **ě* у руским языку (*e*, *u*, *‘a*) указую на контакты бази руского языка и зоз восточнословакскими и зоз карпаторусинскими бешедами. Отадз можеме видзеліц три групи паралелох: а) паралели зоз рефлексами хтори заєдніцким и восточнословакским и карпаторусинским бешедом Шариша и Земплина, б) паралели зоз рефлексами хтори обединнюю руски язик зоз шицкими шаришскими и земплинскими бешедами и в) паралели зоз рефлексами хтори упут'юю лем на требишовски восточнословакски бешеди, прецо и и рефлекси ята релевантни за тоту анализу. У литератури рефлекси ята, з ёднога боку, представляли доказ гетерогеносци южнорусинского идиома у смыслу же *и*-рефлексация упут'юе на українски уплів, *e*-рефлексация на словацким уплів, а *‘a*-рефлексация на польски уплів (Дуличенко 1998: 251; Чарский 2011: 270), а, з другога боку, доказ законітосци же кратки ят давал рефлекс *e*, а длути ят давал рефлекс *u*, попри даскеліх лексемах зоз рефлексом *‘a*.

(Рамач 2002: 503-506). Рефлекси *e* и *u* у руским язику прибліжно заступени. Кед поровнаме руски лексеми хтори маю рефлекс ята зоз восточнословацкима и карпаторусинскими паралелами, видзиме же руски лексемы у векшини случайох ідентични зоз восточнословацкима з тим же ше у веліх случайох поклопюю и зоз карпаторусинскими лексемами, а у дзепоедных случайох ше им и процивставяю.

Рефлекс *u* обачуєме напр. у: рус. *бидни*, вслв. *bidni*, кр. *bidnýj*; рус. *дзивче*, вслв. *dživče*, кр. *d'(/g')ivča*; рус. *рика*, вслв. и кр. *ríka*; рус. *шніг*, вслв. *š(/š)n'ix*, кр. *s(ňi/ny)x*; рус. *жевир*, вслв. *ž(/ž)vir*, кр. *zvir*. Рефлекс *e* ше зявюе у руских и восточнословацких прикладох, а у карпаторусинских бешедох на тим месце стої *u*: рус. *бешеда*, вслв. *be(š/š)eda*, кр. *bis'ida*; рус. *лето*, вслв. *l'eto*, кр. *l'ito*; рус. *дзеўко*, вслв. *dzecko*, кр. *d'(/g')ityna*; рус. *цесто*, вслв. *cesto*, кр. *k'isto*; рус. *мешац*, вслв. *me(š/š)ac*, кр. *mis'ac()*. У руским язику ест и дублети т. є. ёдна лексема ма два варианти, напр. керест. *квеце* / коц. *квице*; вслв. *kvit(e/o)k* / вслв. тр. *kvet*, кр. *kvit* / *kvitok*. Рефлекс *a* обачуєме напр. у: рус. *цадзиц*, вслв. *cadzic*, кр. *c'iduty*; рус. *здзац*, вслв. *zdzac*, кр. не позна подобну лексему; рус. *цали*, вслв. *cali*, кр. *calýj* (кр. земпл. *cilýj*); рус. *бляди*, вслв. *bl'adi* / вслв. *bl'edi*, кр. *bl'adýj* / кр. земпл. *bl'idýj*.

З оглядом на присуство трох рефлексох ята, чежко утвэрдзиц походзене його рефлексох у руским язику. Заш лем, зоз даскељіма вінімкамі як цо лексеми *дідо*, *ліви*, *літни* (при чым значне число представлюю пожички новшого датума, як напр. *діло*, *дія*, *звіт*, *малолітни*, *цикави*), хтори указую на карпаторусинске походзене, можеме заключыц же руски язик подобнійши восточнословацким требишовским бешедом. То найобачлівше у прикладох дзе требишовски бешеди одступаю од целей восточнословацкай ситуаціі: рус. *сушед*, вслв. *sušíť* / вслв. тр. *sušet*, кр. *sus'it*; рус. *хлеб*, вслв. *xl'ip* / вслв. тр. *xl'ep*, кр. *xl'ip*; рус. *шедзиц*, вслв. *šidzic* / вслв. тр. *šedzic*, кр. *syduty*.

4.2. Рефлекси праславянского вокалного л (*l). Вокалне л (*l) после консонантох *đ*, *t*, *s* дало лу (Рамач 2002: 511), цо указуе на общу восточнословацку ситуацію. Наприклад: рус. *слунко*, вслв. *slunko*, кр. *sonce* (кр. шар. *slonko*); рус. *длуги*, вслв. *dluhi*, кр. *dojhyj*; рус. керест. *тлусты* / коц. *клусты*, вслв. *tlusti*, кр. шар. *klustýj* / кр. земпл. *tučnýj* (Чарский 2011: 281). Коцурска варианта *клусты*, пре пременку *t > k,

указує на походзене зоз карпаторусинских шаришских бешедох (ибид: 282-283).

У других случаіох за **l* маме рефлекс *ol* хтори ше склада зоз восточнословацкима требишовскими бешедамі. Наприклад: рус. *полни*, вслв. *pulni* / вслв. тр. и земпл. *polni* / вслв. вост. земпл. *ройні* / вслв. бард. *pelni*, кр. *ройнýj*; рус. *волна*, вслв. *vulna* / вслв. тр. *volna*, кр. *война*; рус. керест. *жовти* / коц. *жолти*, вслв. *žulti* / вслв. сив. и центр. шар. и вост. земпл. *žolti*, вслв. тр. *žoйтi*, кр. *žoйтýj* (ибид. 282).

Рефлекс *ov* у меновніку *вовк* пожичка зоз українського язика, хтора ше почала хасновац место гунгаризма *фаркаш* (Рамач 2002: 511).

Секундарне **l* у руским языку дало рефлекси *лу* и *ли* (ибид.). Наприклад: рус. *блиха*, вслв. *blixa* / вслв. тр. *bl'ixa*, кр. *blýxa*; рус. *слиза*, вслв. *sliza* / вслв. центр. и зах. шар. *solza* / вслв. бард. *selza*, кр. шар. *sýlza* / *sýza* / кр. земпл. *slýza*; рус. *яблуко*, вслв. *jabluko* / вслв. бард. *japko*, кр. шар. *japko* / *jabločko*; рус. *глібоки*, вслв. *hliboki* / вслв. тр. *hl'iboki*, кр. *hlubokýj*. Док першим двом прикладом чежко одредзиц походзене, треци указує на общу восточнословацкую ситуацию, а штварти приклад упут’юе на восточнословацки требишовски бешеди (Чарский 2011: 284).

4.3. *Дистрибуция o < *ō / *ő.* Рефлекс *o* у нових завартих складох ма еквиваленты на целей шаришско-земплинской словацкай териториї, але ше найвецей стрета у восточнословацких требишовских бешедох. Процывставя ше рефлексу *u* хтори присутни у карпаторусинских бешедох. Тоту характеристику (як и шлідуцу) видзелює лем Чарский (ибид.: 285). Наприклад: рус. *бок*, вслв. *bok*, кр. *bik*; рус. *дробни*, вслв. *drobni*, кр. *dribnýj*; рус. *ровни*, вслв. *rovni*, кр. *rivnýj*; рус. *мой*, вслв. *тиj* / вслв. тр. *moj*, кр. *tij* / шар. спор. *tij*; рус. *пойдзэм*, вслв. *pujdžem* / вслв. тр. *pojdžem*, кр. *pidu*; рус. *вол*; вслв. *vul* / вслв. тр. *vol*, кр. *vil*. Остатні три приклады указую на складане руского язика и восточнословацких требишовских бешедох, за разлику од других восточнословацких и карпаторусинских бешедох.

4.4. *Дистрибуция e < *ē / *ě.* Праславянски вокали **ē / *ě* у руским языку у нових завартих складох у даскеleх случаіох очували квалитет вокала, т. е. зачували ше як вокал *e*, док ёст случаі кед преходзели и до других вокалох. Рефлекс *e* указує на требишовске

походзене, а процывставени є рефлексу *и*, хторы стретаме у других восточнословацких и у карпаторусинских бешедох. Наприклад: рус. *седем*, вслв. *śidzem* / вслв. тр. *sedem*, кр. шар. *śim* / кр. земпл. *s'ím*; рус. *збераць*, вслв. *zbirac* / вслв. тр. *zberac*, кр. *zbyraty*; рус. *персіень*, вслв. *perciň* / вслв. тр. *persečň*, кр. *perst'iň*; рус. *корень*, вслв. *koriň* / вслв. тр. *koreň*, кр. *kor'iň*; рус. *шедло*, вслв. *śidlo* / вслв. тр. *šedlo*, кр. *s'/(š)idlo*.

По прикладох зоз рефлексом *и* видзиме же ше рефлекси поклопюю у шыцких трох бешедох, окрем у слове *печинка*: рус. *вивирка*, вслв. *vivirka*, кр. *vovirka*; рус. *пирко*, вслв. и кр. *pirko*; рус. *печинка*, вслв. *pečinka*, кр. *pečinka* / кр. вост. шар. и земпл. *pečinka*.

Егзистую и приклады зоз рефлексами *а*, *о*, *у*: рус. *жалудзь*, вслв. *žaluc*, кр. шар. *želut'* / кр. земпл. *žolut'*; *жалудок*, вслв. *žalud(e/o)k*, кр. шар. *žaludok* / кр. земпл. *želudok*; рус. *вечар*, вслв. *večar*, кр. *večur*; рус. *чоло*, вслв. *čolo*, кр. шар. *čelo* / кр. земпл. *čalo*; рус. *качур*, вслв. и кр. *kačur*; рус. *ящурка*, вслв. и кр. *jaščurka*.

Маме и даскельо приклады хторы указую на земплински восточнословацки бешеди: рус. *мед*, вслв. шар. *miat* / вслв. земпл. *met*, кр. шар. *miut* / кр. земпл. *mit*; рус. *камень*, вслв. *kamiň* / вслв. земпл. *kameň*, кр. *kamiň*; рус. *шайцы*, вслв. шар. *šesc* / вслв. земпл. *šejsc*, кр. *šist()*. Заш лем, генерално патраци, дистрибуция *е* у руским языку одражуе восточнословацку южноземплинску требишовску ситуацию (ибид.: 295).

4.5. *Пременка **s* > *š* и **z* > *ž* и одсуство фонемах *š* и *ž*.* Тоту характеристику видзеляю шыцки лингвисты хторы писали на тему лингвогенези руского / южнорусинского языка. У руским языку ше не затримали палатализовани консонанти *ш* и *ж* (односно *š* и *ž*), хторы стретаме у векшини восточнословацких и карпаторусинских бешедох. Праславянски консонанти *с* и *з* (**z* и **s*) опрез вокалах преднього шора у руским языку дали *ж* и *ш*, а з поровнаньем зоз бешедами Карпатскага ареалу складане находзиме зоз требишовскими бешедами. Наприклад: рус. *желени*, вслв. *žel'eni* / вслв. тр. *žel'eni*, кр. сив. и центр. шар. *želenýj* / кр. *zelenýj*; рус. *жем*, вслв. *ž(i/e)m* / вслв. тр. *žem*, кр. *zeml'a*; рус. *жима*, вслв. *žima* / вслв. тр. *žima*, кр. *zyma*; рус. *ешень*, вслв. *ješi/eň* / вслв. тр. *ješeň*, кр. *os'iň* / кр. зах. и центр. *ošiň*; рус. *шестра*, вслв. *šestra* / вслв. тр.

šestra, кр. зах. и центр. шар. *šeatra* / кр. *sestra*); рус. *иши*, вслв. *šivi* / вслв. тр. *šivi*, кр. *syvýj*.

Исную и дублетни варианти зоз групу *str-*. Керестурска варианта *штр-* присутна углавним у восточнословашких земплинских бешедох, а коцурска варианта *стр-* углавним у восточнословашких требишовских бешедох. Наприклад: рус. керест. *штредок* / коц. *стредок*, вслв. шар. *stredok* / вслв. земпл. *štredok* / вслв. тр. *š(/s)tredok*, кр. *sereda*; рус. *штригац* / *стригац*; вслв. шар. *strihac* / вслв. земпл. *strihac* / вслв. тр. *š(/s)trihac*), кр. *str(y/i)haty*.

У даєдних случаюх консонанти *з* и *с* ше нє змегчали. Наприклад: рус. *седем*, вслв. *ś(i/e)zem* / вслв. тр. *sedem*, кр. зах. и центр. шар. *śim* / кр. *s'im*; рус. *осем*; вслв. *osem*, кр. *visem*; рус. *сивер*, вслв. *siver*, кр. *s'iver*; рус. *сила*, вслв. *sila*, кр. *syla*; рус. *весели*, вслв. *veseli*, кр. *veselýj*. Рамач (2002: 520) обачує же од меновніка *сила* у руским языку виведзене діеслово зоз *и* – *вишиліц ше* „дац од себе шыцку силу”, а, попри прикметніка *весели*, зоз *и* маме меновнік *вешеліс* и діеслово *вешеліц ше*; тиж так и церковнославянске *Bsi(x) святы(x)* адаптоване як *Шиияти <(B)ши иш(в)яти* (ибид.: 412).

Мож повесць же слово о єдней зоз характеристиках руского языка хтора указує єднозначно на восточнословашки требишовски бешеди, понеже ше іх рефлекси *ж* и *ш* розликую од общей восточнословашкей ситуациі дзе найчастейше стретаме рефлекси *ś* и *ż*, а тиж и од карпаторусинских бешедох у хторих *з* и *с* углавним остали непремененни (Чарский 2011: 299-230).

4.6. *Присуство твардих консонантских групох іц и ждэж.* На месце праславянских консонантских групох *зг*, *ск*, *ст* (односно *zgj, *skj, *stj) у руским языку и лсм у восточнословашких требишовских бешедох существую тварди консонантски групи *иц* /*šč*/ и *ждэж* /*ždž*/ . У других восточнословашких бешедох Земплина и Шариша на месце *zgj, *skj, *stj существую змегчани консонантски групи *śč`* и *ždž`*. Наприклад: рус. *шесце*, вслв. *śčeſce* / вслв. тр. *ščeſce*, кр. *śč`ast'a* (кр. *šýst'a*); рус. *щири*, вслв. *śčiri* / вслв. тр. *ščiri*, кр. *śčirýj*; рус. *гвижджиц*, вслв. *hviždž(e/i)c* / *hviždac* / вслв. тр. *hviždžic*, кр. *hviždž`aty*. Чарский як приклад наводзи и лексему *дижджа* (ибид.: 301) хтора у номинативе єдинини глаши *диждэж*.

4.7. *Форми датива и локатива єдинини меновнікох женского роду пременки зоз законченъом -а у форми номинатива єдинини.* Поровнуючи руске закончене *-и* датива и локатива зоз законченнями у бешедох Карпатского ареалу, Чарский обачує же ше воно, попри законченя у карпаторусинских бешедох, склада и зоз восточнословацкима требишовскими бешедами. Наприклад: рус. *женi*, вслв. *шар.* и зах. земпл. *žene* / вслв. тр. *ženi* / вслв. земпл. *ženoj*, кр. *ženij*; рус. *хижi*, вслв. *шар.* и тр. *xiči* / вслв. земпл. *xičoј*, кр. *xýži*; рус. *на водi*, вслв. *шар.* и спор. зах. земпл. *на vodze* / вслв. тр. *na vodi* / вслв. земпл. *na vodoj*, кр. *na vod'i*. З огляdom же закончене *-и* датива и локатива находзиме у даскеліх ідиомах туту би характеристику могло учышліц и до ирелевантних. Медзитим, слова чия ше основа закончує на консонант *к*, *г* лέбо *х* указую на блізкосц зоз требишовскими восточнословацкими бешедами понеже ше и у нїх не окончує друга палатализация як и у руским языку (т. е. *к*, *г*, *х* не преходза до *ç*, *з*, *с*). Наприклад: рус. *о мухi*, вслв. *шар.* *o muše* / вслв. земпл. *o tichoј* / вслв. тр. *o tixi*, кр. *o tis'j*; рус. *у миски*, вслв. юго-вост. *шар.* и земпл. (*v/u*) *misce* / вслв. *шар.* *v miše* / вслв. земпл. *u miskoj* / вслв. тр. *u muski*, кр. *v/u mysc(')y*; рус. *на драгi* / *по дражe*, вслв. *шар.* *na draže* / вслв. тр. *na drahi* / вслв. земпл. *na drahoj*, кр. *na draz'i*. Вираз *на драгi* тиж повязуе руски язык зоз требишовскими восточнословацкими бешедами, а його синоним *по дражe*, зоз законченъом *-e*, зоз другима восточнословацкими бешедами (ибид.: 303).

4.8. *Законченя инфинитива и финальне -чиц.* Инфинитив у руским языку ма доминуюце закончене *-ц*, хторе настало од старшой форми *-ци* (< **-ti*), напр. *жсац* < *жса-ци* < *žeti* (Рамач 2002: 113). Йому блізки билоруске закончене *-ць*, словацке *-t'*, польське *-ć* и русийске *-ть*; у других славянских языкох превладує закончене инфинитива на *-ти*. Закончене инфинитива на *-ц* находзиме и у восточнословацких бешедох. У карпаторусинских бешедох мame законченя инфинитива на *-ту* або *-ći*. Наприклад: рус. *куповац*, вслв. *kirovac*, кр. *kup(u/o)vaty*; рус. *розумиц*, вслв. *rozumic*, кр. *rozumity*; рус. *читац*, вслв. *čitac*, кр. *čitaty*; рус. *исц*, вслв. *isc*, кр. *ity*; рус. *найсц*, вслв. *najsc*, кр. *najty* (Чарский 2011: 304). Туту характеристику видзелел и Дуличенко (1998: 253).

Діеслова хтори спадаю до 14. класи діесловох (Рамач 2002: 134) у руским языку ше видзелюю по тим же ше у подполносци складаю зоз восточнословацкими южноземплинскими требишовскими бешедами

(Чарский 2011: 305). До тей класи спадаю дієслова хтори жридлову инфинитивну основу на *к* и *г* преширели зоз *и*, та их нєшка характеризує финальне закончене *-чиць*. Наприклад: рус. *печиць*, вслв. *pe(j)sc* / вслв. тр. и юж. земпл. *rečic*, кр. *reči*; рус. *чечиць*, вслв. *cesc* / вслв. земпл. *cес* / вслс. тр. *čečic*, кр. *teči*.

До тей класи спада и дієслово *мочи* хторе у руским языку без инфинитивного суфиксa *-чъ*, та представя єдину форму инфинитива хтора формована по карпаторусинским моделю, односно представя карпаторусинску контактemu (ибид.: 198; Ајдуковић 2012: 31-32): рус. *мочи*; вслв. *musc/mosc*; кр. *тоči*. Окрем инфинитива дієслова *мочи* и инфинитивох од нього виведзених дієсловох, шычки други инфинитивни форми у руским языку маю паралели у требишовских восточнословакских бешедох.

4.9. *Лексични елементы* тиж можу буц релевантни понеже дзепоєдни лексеми исти у руским языку и у восточнословакских требишовских бешедох. Наприклад: рус. *сцець*, вслв. *хсес* / вслв. тр. и мих. *sceс*, кр. *ho(t`/k`)ity* / *x(k)ceti*; рус. *брескиня*, вслв. *baracka* / вслв. тр. *breskiňa*, кр. *marhul`a*.

При розпатраню окремых лексичных єдинкох найвекшее число вяже руски лексеми за восточнословакски бешеди, при чим ше од карпаторусинских лексемах розликую по фонологийних або морфологийних рисох, або маю различни коренї. Наприклад: рус. *тидзень*, вслв. *tidzeň*, кр. *tyždeň*; рус. *вайцо*, вслв. *vajco*, кр. *jajce*; рус. *цо*, вслв. *со*, кр. *što*; рус. *шицки*, вслв. *(f)šicki*, кр. *(f)šýtkýj*; рус. *хтори*, вслв. *xtori*, кр. *kotrýj*; рус. *маць*, вслв. *mac*, кр. *mat'i*; рус. *куковка*, вслв. *kuko(f/ў)ka* / *kukučka*, кр. *zozul'a*. Существую и лексеми хтори находзиме лем у карпаторусинских бешедох, напр.: рус. *дідо*, вслв. *dzedo*, кр. *d'ido*; рус. *ліви*, вслв. *l'e/avi*, кр. *l'ivýj*; рус. *котри*, вслв. *xtori*, кр. *kotrýj*. Даёдни з тих лексемах представляю застарени вариянты хтори ше ридко хасную у руским языку. Тоти приклады можеме тримац як пошлідок блізкосци и попреплетаносци бешедох у Карпатским ареалу. Тамара Хома (2014: 101) трима же руски язык од самого початку мал характеристики и восточнословакских и карпаторусинских бешедох, але ше восточнословакски характеристики пре рижни причини баржей инкорпоровали до структури руского языка.

Наведзeme и пар прикмети хтори руски язик дзелі зоз восточнославацкима шарышскими прешовскими бешедамі.

4.10. *Присуство одредзеных формох помоцнага діеслова буц и формоване одрекаючых формох.* Пременка помоцнага діеслова буц указуе на вязу зоз шарышскими прешовскими бешедамі: рус. *сом*, вслв. сив. и центр. бард. *jem (m)* / вслв. центр. шар. *som* / вслв. шар. юго-вост. преш. *źmi* / шар. гир. и юж. бард. и земпл. *ti* / вслв. земпл. юж.-вост. міх. *śmi*, кр. *jem / t*; рус. *ши*, вслв. *ś(ʃ)i*, кр. шар. *jes* / кр. земпл. *jes'*; рус. *ε*, вслв. и кр. *ε*; рус. *зме*, вслв. сив. и центр. бард. *ta* / вслв. центр. шар. *zme* / шар. юго-вост. преш. *źme* / шар. гир. и юж. бард. и земпл. *źme (me)*, кр. *zme / źmi*; рус. *cze*; вслв. *sce*, кр. *ste*; рус. *су*, вслв. *su*, кр. шар. *sut* / кр. земпл. *sut*. Гу тому, одрекаюце *не сом* и *не ε* ма паралелу у восточнославацких шарышских сабиновско-прешовских бешедох: *не som* и *не je* (Чарский 2011: 308-309).

4.11. *Формоване партыципа зоз формантам -л хлопскага роду единини при діесловох з инфинитивну основу на консонант и форми на финальне -нул.* Діеслова з инфинитивну основу на консонант у форми хлопскага роду пред суфіксом -л доставаю випадне *o*. Идентични эквіваленты руским формам партыципа находзіміе у шарышских округах Сабінов і Прешов і земплинских бешедох округа Требішов. Наприклад: рус. *плётол*, вслв. *pl'(i/e)t* / вслв. сив. и центр. преш. и саб. и вслв. тр. *pl'etol*, кр. *pl'i(l/ū) / pl'ul*; рус. *предол*, вслв. *pret* / вслв. сив. и центр. преш. и саб. и вслв. тр. *predol*, кр. *pr(')a(l/ū)*; рус. *везол*, вслв. *vis* / вслв. сив. и центр. преш. и саб. и вслв. тр. *vezol*, кр. *viz / viuz*. Да скельо діеслова з кореньем на *p* не маю суфикс -л у хлопскага роду: рус. *зодар*, вслв. *z(e/o)dar*, кр. *zoder / zodra(l/ū)*; рус. *утар*, вслв. *utar*, кр. *uter*; рус. *зонар*, вслв. *zopar*, кр. *zoper* (ибид.: 310-311).

Даёдни діеслова з инфинитивну основу на консонант маю двоякі форми хлопскага роду: рус. *мог / могол*, вслв. *тих / вслв. шар. юж. и центр. преш. тох*, вслв. сив. и центр. преш. и саб. и вслв. тр. *mohol*, кр. *mix*; рус. *виплёт / виплётол*, вслв. *vipl'it* вслв. шар. юж. и центр. преш. *vipl'et / вслв. сив. и центр. преш. и саб. и вслв. тр. vipl'etol*, кр. *výpl'il / výpl'ul*; рус. *упек / упекол*, вслв. *upik / вслв. шар. юж. и центр. преш. uprek*, вслв. сив. и центр. преш. и саб. и вслв. тр. *upekol*, кр. *upik / upiuk*.

Дієслова на *-ну-* маю тот суфікс лем у форми хлопського роду. Тота прикмета характеризує шаришські бешеди Прешова і Сабинова. Наприклад: рус. *спаднул*; вслв. шар. и земпл. *spadnul* и *spadol* / вслв. земпл. и шар. спор. *spat* / вслв. тр. *spadnol*, кр. *ipa(l/ū)*; рус. *шеднул*, вслв. шар. и спор. земпл. *ś(i/e)dnul* / вслв. земпл. и шар. спор. *śít* / вслв. тр. *śednol*, кр. *sy(l/ū)*; рус. *замарznул*, вслв. *zamarznul* / вслв. тр. *zamarznol*, кр. *zmers*.

4.12. *Лексични елементи.* И дзепоєдни лексеми руского языка маю паралели лем у восточнословашких шаришских бешедах округа Прешов. Наприклад: рус. *угол*, вслв. шар. *uhel* / вслв. земпл. *uhol*, кр. *uhol*; рус. *гумно*, вслв. шар. *hutno*, вслв. тр. *mlačareň* / *mlatoveň*, вслв. земпл. *zbojisko*, кр. *bojisko* (ибид. 314).

5. Заключенс

У роботи analyzed релевантні язичні характеристики хтори указую на генетичну основу руского / южнорусинського языка. Виглядане облапело 9 характеристики хтори руски язик дзелі лем зоз бешедами Требишова і 3 характеристики хтори руски язик дзелі лем зоз бешедами Прешова у сиверній Словашкії. Тоти характеристики видзелел Вячеслав Чарський, хаснуючи контактологійну методу Йована Айдуковича. Спатраючи дотичні характеристики у шветлі спознаньох Юліяна Рамача, автор дзепоєдни їх аспекти дополнює а дзепоєдни приклады прецизує.

Существоване лексичных вариантох у руским языку (напр. *стредок* / *штредок*, *квет* / *квиток*, *клусты* / *клусты*, *на драги* / *на драже*) представя пошлідок блізкосці и попреплстаносці бешедох, насампредз требишовских и прешовских.

Автор на становиску же ширши контактологійни вигляданя необходни и же контактологійни приступ може понукнуц одвіт на питане о походзеню руского языка. У кождым случаю контактологійни вигляданя превозиходза ограніченосці, з ёдного боку, существуючих теорийох хтори до вигляданя руского языка у значней міри брали нелінгвістични факторы и, з другого боку, традицыйного поровновання руского языка зоз стандартним українским, словацким и польским язиком.

ЛИТЕРАТУРА

- Ајдуковић, Ј. (2004). *Контактологији речник адаптације русизама у осам словенских језика*. Београд: Фотофутура.
- Густавсон, С. (1983). Руски језик у Југославији: дияхронија и синхронија. *Творчосц, 9*, 20–30.
- Дзендулівський, Й. О. (1996). Мова бачванців як засіб датування явищ лемківського діялекту. У Тамаш, Ю. и Сабо, С. (Ред.) *Руснаци / Русини 1745-1995*, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, 7–19.
- Дуличенко, А. Д. (1981). Русинский язык. У Супрун, А. Е. и Калюта, А. М. (Ред.) *Введение в славянскую филологию*. Минск: Вышайшая школа, 132–134.
- Дуличенко, А. Д. (1998). Язык русин Сербии и Хорватии (Югославо-русинский язык. Основы балканского языкоznания. Языки балканского региона. Часть 2, 247–272.
- Дуличенко, А. Д. (2009). *Jugoslavo Ruthenica II: Роботи з рускей филології и исторії*. Нови Сад: Філозофски факултет и НВУ Руске слово.
- Костельник, Г. (1923). *Граматика бачваньско-рускей бешеди*. Сримски Карловци: РНПД.
- Кочиш, М. М. (1977). *Граматика русского языка: Фонетика – морфология – лексика I*. Нови Сад: Покраїнски завод за видаване учебнікох.
- Латта, В. (1991). *Атлас українських говорів Східної Словаччини*. Пряшів: Словашке педагогічне видавництво в Братіславі – Відділ української літератури.
- Надь, Г. Г. (1987). *Прилоги до истории русского языка*. Нови Сад: Руске слово.
- Рамач, Ю. (2002). *Граматика русского языка*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Рамач, Ю. (2011). Проф. др Александер Д. Дуличенко и руска (южнорусска) микрофилология. У Абисогомян, И. В. (Ред.) *Лингвокультурное пространство современной Европы через призму малых и больших языков*. Тарту: Тартуский университет – Кафедра славянской филологии, 25–32.
- Стевановић, М. (1989). *Савремени српскохрватски језик I*. Београд: Научна књига.

- Тир, М. (2010). Еуген Паулини о руским / русинским језику. *Studia Ruthenica*, 15, 55–58.
- Фејса, М. (1996). Коцуризми и норма. У Тамаш, ЈО. и Сабо, С. (Ред.) *Руснаци / Русини 1745-1995*, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, 95–115.
- Фејса, М. (2006). Характеристики руского језика. У Фејса, М. (Ред.) *Русини / Руснаци / Ruthenians (1745-2005) I.* Нови Сад: ИК Прометеј, Филозофски факултет – Одсек за русинистику, КПД ДОК, 225–234.
- Фејса, М. (2010). *Нова Србија и њена русинска мањина / Nova Serbia and its Ruthenian Minority*. Нови Сад: Издавачка кућа Прометеј, КПД ДОК.
- Фејса, М. (2011). Генетична база руског језика. *Русин*, 2 (24), 125–130.
- Фејса, М. (2012). Руски језик у славянским јазичним простору. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXVII-2, 231–251.
- Фејса, М. (2017). Лексичке разлике у говору Русина Руског Крстура и Куцуре. У Gudurić, S. (Ur.) *Jezici i kulture u vremenu i prostoru 6.* Novi Sad: Filozofski fakultet, 351–359.
- Хома, Т. (2014) *Руски језик међу карпатским славянским језиками и њих дијалектима* (необјавена мастерска робота). Филозофски факултет, Универзитет у Новим Садима, Нови Сад.
- Чарский, В. В. (2011). *Русинский язык Сербии и Хорватии в свете языковых: лингвогенетический аспект*. Щёлково: Онтопринт.
- Bidwell, C. (1966). The Language of the Bačka Ruthenians in Yugoslavia. *Slavic and East European Journal*, 10, 32–45.
- Gavrilović S. (1977). Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka. *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*. Novi Sad: Društvo istoričara Vojvodine, 153–215.
- Kushko, N. (2007). Literary Standards of the Rusyn Language: The Historical Context and Contemporary Situation. *The Slavic and East European Journal*, 51 (1), 111–132.
- Magocsi, P. R. ed. (2004). *Русинский язык*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Medješić L. (1993). The Problem of Cultural Borders in the History of Ethnic Groups: The Yugoslav Rusyns. In Magocsi Paul R. (Ed.) *The Persistence of regional Cultures: Rusyns And Ukrainians In Their*

Carpathian Homeland And Abroad. New York: Carpatho-Rusyn Research Center.

Жридла з интернету

- Ајдуковић, Ј. (2012). *Радови из лингвистичке контактологије*. Преузето 20.07.2019. са: www.scribd.com/doc/131792020/J-Ajdukovic-Radovi-iz-lingvisticke-kontaktologije
- Baptie, G. (2011). *Issues in Rusyn Language Standardisation*. Retrieved July 20, 2019 from: theses.gla.ac.uk/2781/1/2011BaptieMPhil-1.pdf

Скрацена

- бард. – бешеди округа Бардейов
вслв. – восточнословакци бешеди
гир. – бешеди округа Гиралтовце
земпл. – земплински бешеди
кр. – карпаторусински бешеди
керест. – керестурска варијанта
коц. – коцурска варијанта
рус. – руски јазик
мих. – бешеди округа Михаловце
саб. – бешеди округа Сабинов
спор. – спорадичне зјавене
тр. – требишовски бешеди

UNIVERZITET U NOVOM SADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Dr Zorana Đindjića 2

21000 Novi Sad

Tel: +381 21 450690

www.ff.uns.ac.rs

Tehničko uređenje radova

Aleksandra Mirković

Priprema za štampu i redizajn korica

Igor Lekić

Štampa i povez

Futura d.o.o.,

Put novosadskog partizanskog odreda BB

Tiraž

100

CIP - Каталогизација у публикацији

Библиотеке Матице српске, Нови Сад

316.74:81/82(082)

МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни симпозијум "Сусрет култура" (10 ; 2018 ; Нови Сад)

Zbornik radova / Deseti međunarodni interdisciplinarni simpozijum "Susret kultura", [30. novembar 2018, Novi Sad] ; [organizator] Filozofski fakultet, Novi Sad ; [urednici Ivana Živančević-Sekeruš, Željko Milanović]. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2019 (Petrovaradin : Futura). - 406 str. ; 24 cm

Radovi na više jezika. - Ćir. i lat. - Tiraž 100. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-544-0

a) Мултикултуралност -- Интердисциплинарни приступ -- Зборници б)
Културни плурализам -- Интердисциплинарни приступ -- Зборници

COBISS.SR-ID 331460103